

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

**Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса**

**ЕТНОПОЛІТИКА В УКРАЇНІ
В УМОВАХ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНИХ ЗМІН: РЕАЛЬНИЙ СТАН,
ВИКЛИКИ, ПЕРСПЕКТИВИ**

Монографія

**Київ
2023**

УДК 323.1:316.3(477) “312”

Е-88

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (протокол № 6 від 15 грудня 2022 р.)

Рецензенти:

Владиченко Л. Д. – доктор філософських наук, завідувачка відділом з питань релігій, забезпечення права громадян на свободу світогляду і віросповідання Секретаріату Кабінету Міністрів України.

Євтух В. Б. – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, декан факультету соціально-політичних наук Українського державного університету імені Михайла Драгоманова.

Калакура О. Я. – доктор політичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Авторський колектив:

Войналович В. А. (керівник), Єленський В. Є., Кулик В. М., Малиновська О. А., Набок С. В., Поліщук Ю. М., Рябчук М. Ю.

Е-88 **Етнополітика в Україні в умовах сучасних суспільно-політичних змін: реальний стан, виклики, перспективи** : монографія / автор. кол.: Войналович В. А. (керівник, наук. ред.), Єленський В. Є., Кулик В. М., Малиновська О. А., Набок С. В., Поліщук Ю. М., Рябчук М. Ю. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2023. 424 с.

ISBN 978-617-14-0077-1

У монографії проаналізовано досвід політик європейських країн в етнополітичній сфері, можливості його використання у вітчизняних етнополітичних практиках. Досліджено динаміку змін національно-громадянських ідентичностей в Україні, впливу на цю динаміку російсько-української війни. Актуалізовано проблему взаємозв'язку та взаємовпливу етнополітики і міграційної політики в умовах російської агресії та подальшої відбудови. Осмислено моделі державної політики у релігійній сфері України, обґрунтовано сутнісні ознаки сек'юритизаційних заходів. Обґрунтовано особливості політики пам'яті у контексті нав'язаної Росією інформаційної війни. Сформульовано пропозиції органам державної влади, місцевого самоврядування щодо моделювання та реалізації вітчизняної етнонаціональної політики в умовах воєнного часу, повоєнних модернізаційних процесів.

УДК 323.1:316.3(477) “312”

ISBN 978-617-14-0077-1

DOI: 10.53317/978-617-14-0077-1

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023
© Колектив авторів, 2023

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE

Kuras Institute of Political and Ethnic Studies

**ETHNOPOLITICS IN UKRAINE
IN THE CONTEXT OF MODERN SOCIO-
POLITICAL CHANGES: REAL STATE,
CHALLENGES, PROSPECTS**

Monograph

**Kyiv
2023**

UDC 323.1:316.3(477) “312”

*Recommended for publication by the Academic Council of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine
(Report № 6 since 15 of December 2022)*

Reviewers:

Vladychenko L. D. – Doctor of Philosophy, Head of Department for Religions Affairs, Ensuring the Right of Citizens to Freedom of Worldview and Religion of the Secretariat of the Cabinet of Ministers of Ukraine.

Yevtukh V. B. – Doctor of Historical Science, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Science of Ukraine, Dean of the Faculty of Social and Political Sciences of the National Pedagogical Dragomanov University.

Kalakura O. Ya. – Doctor of Political Sciences, Professor, Chief Research Scientist of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Author’s collective:

Voynalovich V. A. (head), Yelensky V. Ye., Kulyk V. M., Malinovska O. A., Nabok S. V., Polishchuk Yu. M., Ryabchuk M. Yu.

Ethnopolitics in Ukraine in the Context of Modern Socio-political Changes: Real State, Challenges, Prospects : monograph / edited by Voynalovich V. A. (head, scientific editor), Yelensky V. Ye., Kulyk V. M., Malinovska O. A., Nabok S. V., Polishchuk Yu. M., Ryabchuk M. Yu. Kyiv : Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2023. 424 p.

ISBN 978-617-14-0077-1

The monograph analyzes the experience of European countries’ policies in the ethnopolitical sphere and the possibilities of its use in domestic ethnopolitical practices. The dynamics of changes in national and civic identities in Ukraine and the impact of the Russian-Ukrainian war on these dynamics are studied. The problem of interrelation and mutual influence of ethnic policy and migration policy in the context of Russian aggression and subsequent reconstruction is actualized. The models of state policy in the religion sphere of Ukraine are comprehended, the essential features of secularization measures are substantiated. The peculiarities of the memory policy in context of the information war imposed by Russia are substantiated. The authors formulated proposals for public authorities and local self-government bodies on modeling and implementing domestic ethno-national policy in wartime and post-war modernization processes.

UDC 323.1:316.3(477) “312”

ISBN 978-617-14-0077-1
DOI: 10.53317/978-617-14-0077-1

© Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2023
© Team of authors, 2023

ЗМІСТ

Передмова. Актуальність дослідження (<i>Віктор Войналович</i>)	7
Розділ 1. Етнополітика європейських країн: культурний протекціонізм, мультикультуралізм, сек'юритизація релігії, захист прав національних меншин (<i>Віктор Єленський</i>)	12
Розділ 2. Етнополітика в Україні: сучасний науковий дискурс (<i>Юрій Поліщук</i>)	77
Розділ 3. «Гуртування довкола прапора»: громадянська ідентичність як чинник суспільно-політичної консолідації в умовах війни (<i>Микола Рябчук</i>)	161
Розділ 4. Етнополітика й трансформація багатоетнічності у незалежній Україні (<i>Володимир Кулик</i>)	189
Розділ 5. Етнополітика та міграційна політика: до питання взаємозв'язку та взаємовпливу (<i>Олена Малиновська</i>)	228
Розділ 6. Держава, суспільство і церква: проблеми формування моделі взаємин в умовах російської агресії (<i>Віктор Войналович</i>) ...	279
Розділ 7. Політика пам'яті в умовах інформації війни: етнополітичний контекст (<i>Світлана Набок</i>)	380
Післямова. Результати дослідження та їх новизна	416

CONTENT

Introduction. Relevance of research (<i>Viktor Voynalovich</i>).....	7
Chapter 1. Ethnopolitics of European countries: cultural protectionism, multiculturalism, securitization of religion, protection of the rights of national minorities (<i>Viktor Yelensky</i>)	12
Chapter 2. Ethnopolitics in Ukraine: modern scientific discourse (<i>Yuri Polishchuk</i>).....	77
Chapter 3. «Grouping around the flag»: civic identity as factor social and political consolidation in the conditions of war (<i>Mykola Ryabchuk</i>).....	161
Chapter 4. Ethnopolitics and transformation of multi-ethnicity independent Ukraine (<i>Volodymyr Kulyk</i>)	189
Chapter 5. Ethnopolitics and migration politic: to question interconnection and mutual influence (<i>Olena Malinovska</i>).....	228
Chapter 6. State, society and church: problems of forming a model of partnership relation in the face of Russian aggression (<i>Viktor Voynalovich</i>).....	279
Chapter 7. Politic of memory in the conditions of information war: ethnopolitical context (<i>Svetlana Nabok</i>)	380
Epilogue. Result of research and their novelty	416

ПЕРЕДМОВА

Актуальність дослідження

Зростаючі виклики та загрози глобальній, регіональній і суспільній цілісності та безпеці, що набирають сили в контексті нових постмодерних реалій сучасного світу, суттєво змінюють багато в чому ще традиційні уявлення щодо природи й чинників суспільного розвитку.

Суперечності сучасного етапу міжнародних відносин, радикальні зміни у поведінці їх акторів, порушення принципів та руйнація десятиріччями функціонуючих систем колективної безпеки і, як наслідок, зростання конфліктного потенціалу й безпекових загроз світового порядку особливо турбують людство, міжнародні безпекові організації, національні уряди, неурядові асоціації. Закономірно, що вони є пріоритетом і суспільних наук.

До нових реалій сучасності, що потребують глибокого осмислення, відносимо і зростаючу різницю нерівномірність світового розвитку, незабезпеченість ліберальним світовим порядком загальної рівності і процвітання, рецидиви силового мислення часів «холодної війни» та відродження імперських амбіцій, масштабний виклик тероризму, активізацію національних рухів, зростання конфліктів і збройних протистоянь на етнічному і релігійному ґрунті.

Серйозною проблемою тривалий час залишається ерозія загальноєвропейської ідентичності. Міграційна криза 2015 року спровокувала в європейців потужне зростання почуття етнічної самосвідомості, прагнення до зміцнення національних кордонів і унеможливлення, особливо ж з огляду на невтішні демографічні тенденції, поглинення іммігрантами іншого етнічного, культурного та релігійного походження. У свою чергу, такі процеси спричинилися не лише до кризи політичних систем у ключових європейських країнах, а й до посилення етнополітичних дезінтеграційних тенденцій у державах Європейського Союзу (референдуми щодо незалежності Шотландії у Великій Британії, Каталонії в Іспанії), артикуляції поліетнічними спільнотами відцентрових

вимог автономізації, розширення прав автономій, відокремлення, сепаратизму.

Окреслені вище ключові тенденції і чинники глобального масштабу мали безпосередні й очевидні впливи на ті процеси, які відбувалися в Україні. Понад 30 років своєї незалежної історії Україна здійснювала і надалі здійснює пошуки оптимальної моделі розвитку, шляхів інтеграції на рівноправних засадах до світової цивілізаційної спільноти.

Державно-суспільні реформи, здійснювані українською владою упродовж багатьох років, супроводжувалися посиленням соціальних суперечностей, етнічних, релігійних й інших протиріч. Відсутність очікуваних результатів реформ, критична їх оцінка з боку суспільства, наростання протестних настроїв, очевидна демографічна криза, реальні проблеми з управлінням та територіальним суверенітетом, масштабна корупція на тлі політичного популізму та державної міфотворчості зумовлювали суспільну недовіру, розчарованість, психологічну втому і втрату суспільством віри у перспективи позитивних змін. Левова частка громадян, переконаних у русі країни неправильним напрямом, свідчила про дезорієнтацію суспільства, неспроможність політичного класу формулювати стратегічні цілі, здійснювати відверту й чесну комунікацію зі суспільством.

Означені проблеми державного і політичного менеджменту мали очевидні вияви і в етнополітичній сфері. Відсутність тривалий час ефективних стратегій етнополітики, програм забезпечення стабільності етнополітичної сфери поєднувалися з одночасним продовженням практики активної інструменталізації задованих проблем етнополітичних відносин (з питань освіти, мови, релігії, зовнішньополітичних векторів розвитку тощо) в інтересах політичних еліт. Зловживання та політичні маніпуляції ціннісною неоднорідністю країни, інструменталізація дискурсу «розколу» українського суспільства, «цивілізаційних розломів», «конфлікту ідентичностей», які тягнули за собою проголошення та прорахування моделей розпаду держави, у поєднанні з нереалізованими реформами, корупцією, соціальною нерівністю, правовим нігілізмом провокували нові зони потенційної конфліктності.

Усі вище перелічені чинники сформували в українському суспільстві і державі той дестабілізуючий потенціал, який зумовив відлік чергового кризового циклу (від кінця 2013 року) суспільно-політичних процесів. Українські загострені форми його протікання ускладнені генеруванням етнополітичного потенціалу – дезінтеграцією анексованих у позаправовий спосіб та окупованих державою-агресором унаслідок повномасштабної російсько-української війни частини територій України.

Підготовчий етап цього конфлікту реалізовувався Російською державою тривалий час і супроводжувався системним підживленням дезінтеграційних тенденцій та сепаратистських настроїв насамперед у Криму, на Донбасі, Сході та Півдні України, частина населення яких традиційно вирізнялася своїми сталими пострадянськими та проросійськими настроями. Багаторічні комплексні інформаційно-пропагандистські заходи Кремля з індоктринації місцевого соціуму ідеями «русского міра» здійснювалися за відсутності належно спланованих програм соціально-економічного розвитку цих регіонів як і врахування особливостей державних стратегій етнополітичної інтеграції та етнонаціональної консолідації.

Повномасштабне російське вторгнення в Україну спричинилося до радикальних трансформацій етнополітичних тенденцій і процесів на європейському континенті, узагальнено названих науковцями феноменом «гуртування довкола прапора» Європейського Союзу. Його змістом є не лише зміцнення громадянської ідентичності у європейських демократіях, зниження рівня євроекстецизму та найвищого схвалення приєднання своєї країни до ЄС, але й консолідована підтримка європейською спільнотою українського народу у його спротиві агресії Росії.

Феномен «гуртування довкола прапора» вочевидь демонструє в умовах безпекових зовнішніх викликів й українське суспільство. Вражаючим є не сам по собі спротив, яким захоплюється увесь цивілізований світ і який загалом був прогнозованим, а його масштаб і та всезагальна громадянська мобілізація суспільства, яке вважалося до того безнадійно поділеним, фрагментованим, суцільно охопленим недовірою до державних інституцій. Українські суспільні поділи (соціальні, мовні, конфесійні, регіональні), як

виявилося у критичний момент, є менш істотними, ніж те, що людей об'єднало і солідаризувало. Масова патріотична консолідація громадян на захист своєї держави і нації перед лицем небувалої екзистенційної загрози, як показують дослідження, оприявнилася у зростанні соціального оптимізму, солідарності, взаємодовіри, довіри до державних інституцій, об'єднання навколо спільних ідей і євроінтеграційних прагнень – усього того, що соціологи називають соціальним капіталом і вважають запорукою успішного сталого розвитку.

Надзвичайно важливим завданням Української держави, як і суспільства в цілому – не змарнувати цей капітал, а зберегти і максимально примножити досвід співпраці й взаємодовіри задля розв'язання пріоритетних завдань мілітарного визволення, відновлення суверенітету і територіальної цілісності держави, здійснення комплексу модернізаційних реформ, їх інституційних, політичних, соціально-економічних та соціогуманітарних складових. Вельми важливого значення у контексті вище означених завдань, зокрема реінтеграції тимчасово анексованих та окупованих територій, подальшої деколонізації, деокупації та суверенізації культурного простору України, має вироблення і реалізація ефективної моделі етнонаціональної політики, формування фундаментальних культурно-ціннісних засад життєдіяльності суспільства та його подальшої консолідації.

Вище викладене актуалізує гносеологічний і соціальний запит на системне наукове осмислення наявного потенціалу сучасного правового та інституційного забезпечення вітчизняної етнонаціональної політики, практичного досвіду суб'єктів її здійснення, прогнозування та визначення імперативів і пріоритетних завдань цієї політики.

Взявши до уваги названі обставини, авторський колектив запропонованої монографії ставив за мету дослідження таких аспектів означеної проблеми:

- аналіз глобального виміру етнополітичних процесів та досвіду етнополітик європейських країн, можливостей його використання у вітчизняних етнополітичних практиках;

- виявлення суперечностей, спричинених особливостями модерних і постмодерних тенденцій розвитку українського суспільства, викликів і загроз для етнонаціональної сфери України, зумовлених воєнною агресією Російської Федерації;

- дослідження сучасних практик етнонаціональної політики (формування національно-громадянської ідентичності як чинника суспільно-політичної консолідації; взаємозв'язок та взаємовпливи етнополітики і міграційної політики; еволюція політики пам'яті в умовах інформаційної війни та моделей державної політики у сфері міжцерковних та міжконфесійних відносин);

- напрацювання пропозицій щодо формування та реалізації оптимальної моделі етнонаціональної політики з урахуванням сучасних етнополітичних практик, наявних викликів і загроз в етнополітичній сфері в умовах російсько-української війни, реалізації подальших реінтеграційних та інтеграційних програм.

Монографію підготували: передмова – Віктор Войналович, розділ 1 – Віктор Єленський; розділ 2 – Юрій Поліщук; розділ 3 – Микола Рябчук; розділ 4 – Володимир Кулик; розділ 5 – Олена Малиновська; розділ 6 – Віктор Войналович; розділ 7 – Світлана Набок.

РОЗДІЛ 1

ЕТНОПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН: КУЛЬТУРНИЙ ПРОТЕКЦІОНІЗМ, МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ, СЕК'ЮРИТИЗАЦІЯ РЕЛІГІЇ, ЗАХИСТ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

Європа, батьківщина модерних націй і найуспішнішого наднаціонального проєкту, переживає піднесення нових націоналізмів у старих демократіях і старих націоналізмів у демократіях нових, стоїть перед викликами глобалізації й потужних імміграційних хвиль, переживає водночас інтегративні й сецесійні процеси, підтвердження і передпідтвердження ідентичностей, а також – пошук адекватних відповідей на ці виклики й процеси.

У розділі передбачається розглянути зміни, які відбулися в етнополітиці європейських країн у ХХІ ст. 1990-ті роки, перше десятиліття після закінчення холодної війни були позначені сплеском етнічностей, національно-визвольними війнами в Європі, появою на її карті нових націй-держав. Але і наступні два десятиліття були далеко не пасторальними з огляду на виклики, що постали перед європейськими державами у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин: ісламістський терор, міграційна хвиля, розчарованість мультикультуральними проєктами, піднесення націоналізмів та їхнього впливу на етнополітику, проблеми старих національних меншин і нових меншин, створених іммігрантами.

Розділ містить коротку характеристику процесів, які істотно позначилися на динаміці етнонаціональних і етноконфесійних змін останніх десятиліть. А саме: употужнення глобалізаційних процесів, що тягне за собою спротив уніфікації і стандартизації, а також крах комуністичних режимів у Європі, який призвів до розмороження пригнічених конфліктів та репресованих ідентичностей і відкрив шлях відкладеним націєтворенням і державним будівництвом, а також етнонаціональним зіткненням (*Підрозділ І*).

Акцентовано увагу на динаміці конфліктів на етнічному ґрунті, які набрали низхідного характеру на початку ХХІ ст., але їх заступила хвиля релігійно мотивованого терору, яка сильно позначилася і на безпекових стратегіях держав світу, і на способі життя безтурботних

колись європейських міст та примусила уряди до сек'юритизації релігії (головно, а часом виключно – ісламу) (*Підрозділ II*).

Хоча твердження стосовно жорсткої кореляції між релігійно мотивованим терором і хвилями імміграції до Європи піддається аргументованим сумнівам, імміграція, як буде показано далі (*Підрозділ III*), змінює західні суспільства, стає центральною темою етнополітичного дискурсу і проблемою, навколо якої точаться найгостріші дебати; причому далеко не в останню чергу й тому, що культурне обличчя імміграції до західноєвропейських країн останніх десятиліть великою мірою визначається ісламом.

Вищезгадані процеси мали б призвести до піднесення націоналізмів, що розглядатиметься у *Підрозділі IV*, а також до прагнення культурного захисту з боку домінуючого етносу всередині національних держав (*Підрозділ V*). Відносини між цими етносами, які вважають національні держави «своїми», і власне державами, які покликані бути «всім для всіх», причому не лише у політичній і соціальній, але й культурній та духовній сферах, можуть складатися непросто. Домінуючі етноси дедалі голосніше налягають на тому, що права більшості теж мають значення, осмислюють сутність національних ідентичностей і прагнуть розширення в їхній структурі етнічного компонента. Тут розглядатиметься політика ідентичностей, яка уперше в історії набирає правового вираження, та політика культурного захисту на прикладі обмежувальної стратегії стосовно ісламу і протекціоністської – стосовно історичних церков європейських країн.

Гармонізації етнічних і загальногромадянської ідентичностей мала б сприяти політика мультикультуралізму, констатація провалу якої (чи, щонайменше, відступу від якої) стала загальником. Утім, здійснений нижче огляд не дозволяє стверджувати ані про остаточний провал цієї політики, ані, водночас, про те, що ця політика послідовно здійснювалася західними демократіями, ані ж про те, що вони – попри гучні заяви – від цієї політики повністю відмовилися (*Підрозділ VI*).

З політикою мультикультуралізму пов'язаний й інший найважливіший напрям етнополітики європейських країн – стосовно національних меншин, який розглядається в останньому *Підрозділі VII*.

I. Етноси, нації та національні держави перед викликом глобалізації

Почнімо з того, що уявлення про глобалізацію як процес, що веде (принаймні на своїх останніх етапах) до занепаду націй, які втрачають свої важливі функції¹, до тріумфу космополітизму і формування «глобальної супернації», котра сповідує глобальну релігію (або не сповідує жодної)^{2*} знаходить дедалі менше підтримки як на емпіричному, так і на теоретичному рівні. Навіть дискурс прав людини, який диктує, що юрисдикція національної держави над особою є зовсім не безастережною, не загрожує націям так, як на це можна було очікувати. Глобалізація стискає світ, робить неunikненною зустріч культур і релігій, сприяє уніфікації світу, послаблює обмеження, які накладає географія на соціальний і культурний устрій³. Однак, долаючи, а інколи і знищуючи соціально-економічні бар'єри, глобалізація дає сильний поштовх рухам, спрямованим на підтвердження й посилення ідентичностей і самовизначень⁴. Останній на сьогодні етап глобалізації став глобальною боротьбою за автентичність, етапом глобальних пошуків «фінальних значень», глобального прагнення країн, що розвиваються, радше «одомашнити» модерність, ніж модернізувати традиційність⁵. Глобалізація створює можливості для спротиву з боку «потужно вкорінених місцевих культур»⁶, вона могутньо впливає на національні держави і на ідентичності, але зовсім не обов'язково долає чи витісняє їх. Ерік Гобсбаум вважає спротив

---

¹ Hobsbawm Eric J. Nations and Nationalism since 1789. Programme, myth, reality (2nd ed.). Cambridge : Cambridge University Press, 1990. P. 182 та інші.

² What Futurists Believe. A World Future Society Book. Mt. Airy, Maryland : Lomond Publications, 1989. P. 25, 178, 179, 185 та інші.

* Треба відзначити, що питання майбутнього релігії для футуристів 1980-х було одним з тих, які викликали найбільше незгоди.

³ Waters M. Globalization. London : Routledge, 1995. P. 3.

⁴ Misztal Bronislaw and Shupe Anson. Religion, Mobilization and Social Action. Westport, CT: Praeger Publishers, 1998. P. 5.

⁵ Scott M. Thomas. Taking Religious and Cultural Pluralism Seriously. Fabio Petito and Pavlos Hatzopoulos (eds.), Religion in International Relations: The Return from Exile. New York : Palgrave Macmillan, 2003. P. 22.

⁶ Smolicz J. Globalism, Nation-State and Local Cultures. J. Zajda (ed.) Society and the Environment. Melbourne : James Nicholas, 2006. P. 118.

глобальності, який (спротив) спрямований на захист і утвердження іншості, практично неунікненним⁷. Особливо жорсткий спротив глобальності чинять системи, де нація тісно чи навіть невідокремно переплетена з релігією: передбачення, що транснаціональні релігії творять загальнокатолицьку, загальноп'ятидесятницьку чи загально-мусульманську солідарність, яка виявиться сильнішою за внутрішньонаціональну, справджуються далеко не повсюдно. Те, що відбувається у XXI ст., не спростовує нищівно, але все ж примушує до більш обережного ставлення відносно відомої тези, що її сформулював напередодні нового Мілленіуму Хосе Казанова. А саме: нації існуватимуть і надалі дієвими уявленими спільнотами і носіями колективних ідентичностей, але локальні та транснаціональні ідентичності можуть виявитися більш значущими⁸.

Ще меншою мірою глобалізація справляє уніфікуючий вплив на релігійну картину світу; ба, більше, саме глобалізація підсилює демаркаційну природу релігії, в якій (принаймні це справедливо для світових релігій) немає місця для подвійної ідентичності. Тобто можна почуватися напівфранцузом і напівмароканцем, але більш ніж проблематично – напівхристиянином і напівмусульманином водночас.

Спроби операціоналізації безпосереднього зв'язку між глобалізацією, з одного боку, і релігійною та етнічною ідентичностями – з іншого, не дають змоги говорити про наявні тут неспростовні коре-ляції. У всесвітньому індексі глобалізації топ-10 країн – це секулярні європейські демократії⁹, яскрава ілюстрація тези про «європейський виняток»¹⁰ на тлі глобального повернення релігії¹¹. Але вже більш сфокусовані дослідження є менш категоричними. Скажімо, аналіз, здійснений Гал Аріелі на підставі даних 149 досліджень, які відбулися у 74 країнах, дозволив виснувати, що

---

⁷ Hobsbaum Eric. *The Nation and Globalization*. Constellation. 1998. Vol. 5. No 1. P. 7.

⁸ Casanova Jose. *Religion, the New Millennium, and Globalization* (2000 Presidential Address). *Sociology of Religion*. 2001. Winter. Vol. 62. N. 4. P. 430.

⁹ Top 50 countries in the Globalization Index 2021. URL: <https://www.statista.com/statistics/268168/globalization-index-by-country/#:~:text=The%20KOF%-20Index%20of%20Globalization,economic%2C%20social%2C%20and%20political.>

¹⁰ Grace Davie. *Is Europe an Exceptional Case?* *The Hedgehog Review*. 2006. Spring & Summer. P. 23–34.

¹¹ Berger. *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*. Washington, DC : William B Eerdmans Publishing, 1999.

респонденти з більш глобалізованих країн демонструють слабшу етнічну ідентичність. Однак, по-перше, автор дослідження визнає його методологічну і джерельну обмеженість, а по-друге – те, що очевидного сильного зв'язку між глобалізацією, яка вимірюється за індексом глобалізації для кожної країни, і етнічною ідентичністю, ним, по суті справи, не встановлено¹².

Отже, зростаючий рівень глобалізації не тільки не підважив національних ідентичностей, але й «перезаснував» їх, посилив їхні етнічні складові, поглибив розділові лінії між релігіями і сприяв їхній ревіталізації. І, нарешті, глобалізація виявилася «не страшною» для національних держав, хоча, на думку деяких теоретиків, вони не мали б надовго пережити 1990-ті¹³.

Натомість, у третьому десятилітті ХХІ ст. уже непросто знайти фахівців з соціальних наук, які б прогнозували якщо не швидкий, то бодай у довгостроковій перспективі занепад національних держав; частіше можна натрапити на прогнози стосовно їхнього посилення і появи на карті світу нових суверенних держав^{14, 15}. «Перша половина 1990-х років стала не очікуваним затуханням, – пише Роджерз Брюейкер у вступі до своєї книги «Переобрамлений націоналізм», – а навпаки – бурхливим відновленням та відродженням національної держави та національної ідеї в Європі». Війни у колишній Югославії, опір Маастріхтській угоді, валютна криза 1992–1993 років, а надто – перебудова держав за національними лініями у Центральній та Східній Європі та у Євразії показали, що, замість руху за межі, європейська історія повернулася до національної держави, причому Європа входила не у постнаціональну, а у постбагатонаціональну еру через великомасштабну націоналізацію колись багатонаціонального політичного простору¹⁶.

---

¹² Ariely Gal. The nexus between globalization and ethnic identity: A view from below. *Ethnicities*. 2019. Vol. 19(5). P. 763–783.

¹³ Ohmae Kenichi. *The End of the Nation-State: The Rise of Regional Economies*. New York : Free Press. 1995.

¹⁴ Lewis Richard D. *The Cultural Imperative. Global Trends in the 21st Century*. Yarmouth, Maine, Intercultural Press, 2003. P. 257.

¹⁵ Майборода О. М. Етнічність у міжнародній системі. Вид. 2-е, випр. і допов. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 387–390.

¹⁶ Брюейкер Роджерз. *Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі*. Львів : Кальварія, 2006. С. 12–13.

1990-ті роки стали, за класифікацією Андреаса Віммера, п'ятою хвилею розпаду імперій і творення національних держав – після розпаду Іспанської імперії у Новому Світі; Габсбурзької імперії внаслідок Першої світової війни; утворення національних держав на Близькому Сході та у Південній і Південно-Східній Азії; та розпаду колоніальних імперій у Африці. Ерік Гобсбаум називає хвилю 1989–1992 років наслідком ситуації, породженої подіями 1918–1921 років, які тоді не досягли свого логічного завершення¹⁷. Загалом від 1816 року і до початку XXI ст. зі 145 територій 139 стали національними державами. Причому двадцять чотири території мали більш ніж один епізод повстання національної держави¹⁸. Упродовж 1990-х років новими членами ООН стали тридцять три держави. Це менше, ніж під час четвертої хвилі, коли членами ООН стали 43 країни, і значно більше, ніж у попереднє і наступні десятиліття (у 1980-х – сім, у 2000-х – п'ять; у 2010-х – одна країна)¹⁹.

Розвал СРСР та СФРЮ, а також цивілізоване чехословацьке розлучення стало останнім дотепер етапом етнічної гомогенізації Європи і утворення тут відносно етнічно гомогенних держав. Югославські війни, які з різною інтенсивністю тривали упродовж усіх 1990-х років й навіть захопили початок XXI ст. і супроводжувалися етнічними чистками та переміщенням сотень тисяч людей, зробили країни колишньої Югославії набагато менш етнічно різноманітними, ніж за часів їхнього перебування у складі СФРЮ. Навіть очевидний виняток на цьому етапі, а саме – Боснія і Герцеговина не може вважатися мультиетнічною країною, оскільки вона є фактично поділеною на ісламсько-хорватську федерацію, де кожна з громад територіально і соціально розділені, та Республіку Сербську, яка живе автономним політичним життям²⁰.

---

¹⁷ Hobsbaum Eric J. *Nations and Nationalism since 1787. Programme, myth, reality* (2nd ed.). Cambridge : Cambridge University Press, 1990. P. 164.

¹⁸ Wimmer Andreas. *Waves of War Nationalism, State Formation, and Ethnic Exclusion in the Modern World*. New York : Cambridge University Press. 2013. P. 87.

¹⁹ Member States on the Record. Dag Hammarskjöld Library. URL: <https://www.un.org/en/library/unms>

²⁰ Giordano Christian. Regimes of Toleration in Nation-States and in Consociations: The Recognition of Ethno-Cultural Diversity and Its Dilemmas in a Globalized World. *Social Evolution & History*, Vol. 12 No. 1. March 2013. P. 62–63.

Водночас, Європа з її відносною гомогенністю, навіть підважуваною потужними імміграційними хвилями, є винятком. Адже, згідно з даними ООН, лише 3% визнаних етнічних груп світу мають державність. Однак, хоча етнографи і налічують у сучасному світі до 9 тисяч етнічних груп, тих з них, які мають власне самовизначення, демонструють колективну ідентичність та атрибути групової єдності, а також принаймні одну політичну структуру, яка відображає прагнення цієї спільноти до визнання, самоуправління чи незалежності, Енциклопедія бездержавних націй налічує 420, тобто удвадцятіро менше²¹. (Ще менше таких груп у найбільшій організації бездержавних народів – Організації непередставлених націй і народів)²². У Європі натомість знаходиться 44 держави, а Енциклопедія етносів Європи містить опис трохи більше ста етнічних груп, причому майже третина з них припадає на європейську частину Росії²³. Тобто, більшість етнічних груп Західної, Центральної та Східної Європи стали ядром, навколо якого сформувалися національні держави.

Природно, напруженість у цій сфері продукується не лише прагненням бездержавних націй до різних форм державності. Проект «Minorities at Risk» відносить до «зони ризику» 284 меншин у 116 країнах світу; причому у здійснюваний моніторинг включені народи, клани, племена, які культурно відмінні від гетерогенних суспільств і утримують або претендують на свою частку політичної влади, а також сегменти народів, які мають історію політичної автономії, можуть домінувати у сусідніх державах, але є меншиною у країні, де нині проживають. На початку цього століття таких груп у посткомуністичних країнах Європи і на пострадянському просторі було понад сорок (в Азії – більше тридцяти; у Субсахарській Африці більш ніж п'ятдесят груп у 29 країнах)²⁴. Хоча чотири

---

²¹ Minahan James B. *Encyclopedia of Stateless Nations Ethnic and National Groups around the World*. Second Edition. Santa Barbara, California-Greenwood, 2016.

²² The Unrepresented Nations and Peoples Organization (UNPO). URL: <https://unpo.org/section/2>

²³ Cole Jeffrey E., editor. *Ethnic Groups of Europe*. Santa Barbara, California : ABC-CLIO, LLC. 2011.

²⁴ Wolff Stefan. *Ethnic Conflict. A Global Perspective*. New York : Oxford University Press. 2006. P. 191.

п'ятих меншин у Європі налічують менше 300 тисяч членів і більшість з них наразі не думають про власну державу чи ревізію наявних міжнародно визнаних кордонів, ситуація може стрімко змінитися. Причому не лише у разі, якщо меншини будуть піддаватися дискримінації, яка загрожуватиме їхньому існуванню. Референдум 2014 року у Шотландії (і ще один, який може відбутися 2023 року), а також невдала спроба проголошення Каталонської незалежності у 2017 році, Фламандський рух та Бельгійська політична криза 2007–2011 років засвідчили, що будівництво національних держав у Європі може продовжитися.

II. Сплеск ідентичностей і динаміка конфліктів на етнічному й релігійному ґрунті

Зростаючий рівень глобалізації та зміни, які супроводжували колапс комунізму і кінець холодної війни, стали головними двигунами для так званого «сплеску етнічностей» 1990-х років. Саме ці два чинники, як висновувала низка авторів, найвідоміший з-поміж яких Семюел Гантінгтон, вирішально спричинилися до серії війн, що спалахнули у світі в останнє десятиліття ХХ ст. і зробили це десятиріччя одним з визначних етапів процесу національного визначення. Саме упродовж 1990-х років національно-визвольні війни або війни за етнічну автономію становили переважну більшість усіх збройних конфліктів, що точилися у світі. Від Віденського Конгресу 1814 року до Версальської мирної угоди 1919 на них припадала тільки п'ята частина всіх війн; від Версальської угоди до початку ХХІ ст. – вже 45%, а у десятиліття після закінчення холодної війни – 75%²⁵.

Згідно з даними Міжнародного Інституту миру в Осло і Департаменту дослідження миру і конфліктів університету Уппсали з 1946 по 2001 роки у світі сталося приблизно п'ятдесят етнічних конфліктів, у кожному з яких щороку гинуло не менше 25 людей. 60% цих конфліктів вибухнули до початку 1990-х років (а деякі з них до того часу і скінчилися). Однак 40% тривали і після

---

²⁵ Wimmer Andreas, Cederman Lars-Erik, Min Brian. Ethnic Politics and Armed Conflict: A Configurational Analysis of a New Global Data Set. *American Sociological Review*. 2009. Vol. 74. P. 316.

цього. Тобто, етнічні конфлікти відбувалися і під час холодної війни, але якщо говорити про пропорції, то в останнє десятиліття ХХ ст. їх відбулося більше, ніж упродовж попередніх чотирьох з половиною декад. Карл Корделл та Стефан Вольф доводять, що з-поміж 174 внутрішньодержавних та інтернаціоналізованих конфліктів, які сталися у світі між 1946 та 2008 роками, дев'яносто можуть вважатися етнічними, причому у 65 з них боротьба велася за контроль над територіями. Від початку 1950-х і до початку 2000-х років 79 етнічних груп, сконцентрованих на певних територіях, вели збройну боротьбу за автономію або незалежність²⁶. Більш ніж 90% всіх воєн від кінця Другої світової війни і до початку ХХІ ст. припадало на Африку, Азію, Латинську Америку і Близький Схід²⁷. Зрозуміло, що етнічний конфлікт – це далеко не завжди виключно про етнічність. Часто це ситуація, коли двоє чи більше суб'єктів мають на меті несумісні, але, з їхнього погляду, справедливі цілі, які визначаються у етнічних термінах, а основна лінія розламу проходить за етнічними лініями. Тобто, це форма групового конфлікту, де сторони (чи котрась з них) пояснює його причини і виводить свої дії з наявної (або вигаданої) несправедливості та/або дискримінації на ґрунті етнічного поділу²⁸.

Вибух 1990-х порівняно, передовсім, з попередніми десятиліттями, до того ж набув особливого сприйняття – через медійне висвітлення у масштабах, яких доти не траплялося. Розвиток медій і революція у висвітленні світових подій, котру очолила CNN (завдяки їй війна у Перській затоці 1991 року стала першою в історії війною у прямому ефірі) та той факт, що криваві драми розгортаються не лише у Африці (геноцид у Руанді), але й неподалік західноєвропейських столиць (Косово, Сребрениця, облога

---

²⁶ Cordell Karl and Wolff Stefan. The study of ethnic conflict. An introduction. Routledge handbook of ethnic conflict. Edited by Karl Cordell & Stefan Wolff. New York : Routledge, 2011. P. 3.

²⁷ Dietrich Jung. Towards global civil war? Shadow Globalization, Ethnic Conflicts and New Wars. A political economy of intra-state war. Edited by Dietrich Jung. New York : Routledge. 2003. P. 1.

²⁸ Cordell Karl and Wolff Stefan. The study of ethnic conflict. An introduction. Routledge handbook of ethnic conflict. Edited by Karl Cordell & Stefan Wolff. New York : Routledge, 2011. P. 4–5.

Сараєво), великою мірою спричинилися до гострої реакції на конфлікти з боку європейської громадської думки.

Частина етнічних конфліктів після закінчення холодної війни стала, знов-таки, продовженням тенденції, яка почалася ще у 1960-ті роки, і багато конфліктів мали дуже опосередковане відношення до розпаду комуністичного блоку²⁹. З-поміж шістнадцяти етнічних конфліктів, які відбувалися у світі на початку XXI ст., десять почалися до 1990 року³⁰. (Зауважимо принагідно, що не всі з фахівців вважають якщо не самі посткомуністичні конфлікти, то бодай їхні масштаби неунікненними і вказують на проблеми у стратегії запобігання конфлікту, до якої не вдалися західні держави стосовно, передовсім, югославських війн)³¹.

Чи залишився позаду пік конфліктів, де етнічність є важливим фактором? Дослідження на цю тему дають, треба визнати, достатньо обтічні відповіді. Так, одне з них, здійснене Андреасом Виммером, Брайаном Мином та Ларс-Еріком Седерманом, очікувано підтвердило, що збройні етнічні конфлікти більш вірогідні у країнах, де значна частина населення відчужена від активної участі у громадсько-політичному житті на етнічному ґрунті. Згідно зі сконструйованою ними моделлю, збільшення питомої ваги відчуженого населення з 6% до 32% збільшують вірогідність етнічного конфлікту на 25%. Ризик насильницьких зіткнень підвищується, якщо конкуруючі еліти змагаються за владу у сегментованій країні, а також у неконсолідованих державах з недавньою історією централізованого керівництва та/або самостійності³².

«Міжнародна Кризова Група», відома своїми щорічними аналізами-попередженнями, найбільш небезпечними для миру на планеті

---

²⁹ Harff Barbara, Gurr Ted Robert. *Ethnic Conflict in World Politics*. Second edition. New York : Routledge, 2004. P. 328.

³⁰ Wolff Stefan. *Ethnic Conflict. A Global Perspective*. New York : Oxford University Press, 2006. P. 5, 10.

³¹ Blommaert Jan and Verschuerer Jef. *European Concept of Nation-Building. The Politics of Difference. Ethnic Premises in the World of Power*. Edwin N. Wilmsen and Patric MacCallister, eds. Chicago : University of Chicago Press, 1996. P. 104-105.

³² Wimmer Andreas, Cederman Lars-Erik, Min Brian. *Ethnic Politics and Armed Conflict: A Configurational Analysis of a New Global Data Set*. *American Sociological Review*. 2009. Vol. 74. P. 331.

вважає, на відміну від попередніх десятиліть, міждержавні війни. Напередодні 2022 року. Група назвала найбільшою небезпекою російсько-українську війну, а також конфлікт між США та КНР навколо Тайваню, США та Ізраїлю з Іраном навколо його ядерної програми, а з-поміж етнічних конфліктів – зіткнення поза межами Європи: між амхарцями та тиграїцями у Ефіопії; а також конфлікти, де присутня релігія і етнічність – ізраїле-палестинський конфлікт, М'янма та проблема ісламістських бойовиків на Близькому Сході та в Африці³³.

Зауважимо також, що з кінця 2010-х – на початку 2020-х років менш інтенсивними стали конфлікти, де лінії поділу визначає етнічність, переплетена з релігією (у цілій низці випадків ця сув'язь є практично нерозривною)³⁴, або головним чином чи навіть лише релігія, хоча вона (як і етнічність) рідко виступає єдиним фактором конфлікту. Це саме (певною мірою) стосується, природно, і етнорелігійних конфліктів*.

Про динаміку етнорелігійних (з певною мірою умовності, кажучи) конфліктів – достатньо виразне уявлення дають дослідження Pew Research Center. Від 2001 року Центр здійснив уже дванадцять досліджень у 198 країнах та територіях світу, під час яких з'ясувалися акти релігійної ворожнечі, здійснені окремими особами, суспільними чи релігійними групами та організаціями. Ці акти включають збройні конфлікти, тероризм, насильство з боку релігійних фанатиків, вандалізм, образи, що їх зазнають представники тих чи інших релігій через, наприклад, своє вбрання, залякування тощо. Для визначення індексу ворожнечі на релігійному ґрунті за десятибальною шкалою (Social Hostility Index – SHI) залучається 13 вимірів. Ще 20 вимірів залучається для визначення рівня урядового обмеження релігійної свободи (Governmental Restriction of Religion – GIR, так само, за десятибальною шкалою,

³³ Ten Conflicts to Watch in 2022. URL: <https://conflicts2022.crisisgroup.org/>

³⁴ Smock David. Religion in World Affairs. Its Role in Conflict and Peace. Washington, DC : United States Institute of Peace, 2008. P. 2.

* Хоча Осам Бен Ладен після терористичної атаки 11 вересня 2001 року наполягав на тому, що це – саме релігійна «війна з хрестоносцями» і суть конфлікту – у вірі. Див.: Catherwood Christopher. Why the Nations Rage. Killing in the Name of God. Oxford : Rowman & Littlefield Publishers, 2002. P. 74–75.

чим більше, тим більш суворими є обмеження). Упродовж 2007 – 2019 років (наразі останній, стосовно якого є дані) глобальна медіанна обох індексів погіршилася. Для SHI з 1 у 2007 році до 1,7 у 2019 році, коли 43 країни (22% всіх, включених у дослідження) мали високий або дуже високий рівень релігійної ворожнечі. Це менше, ніж попереднього, 2018 року (53 країни, 27%) і суттєво нижче, ніж у піковому 2012 році (65 та 33%).

Так, 2019 року, порівняно з 2007, питома вага країн, де фіксувалися злочини і акти насильства, мотивовані релігійною ворожнечею або упередженістю, зросла з 66% до 85%; з 18% до 37% – країн, де окремі особи або групи застосовували насильство з метою запровадження у публічному просторі релігійних норм; з 7% до 30% – країн, де жінки піддавалися різним видам тиску, приниження, залякування й насильства за порушення релігійних норм в одязі; з 23% до 28% – країн, де фіксувалася ворожнеча, у тому числі – із застосуванням фізичного насильства проти людей, які вирішили змінити свою релігійну належність

Водночас, за цей самий період з 88% до 83% скоротилася питома вага країн, де фіксувалися акти релігійно мотивованого насильства з боку розлюченого натовпу; з 11% до 7% – країн, де тривають збройні конфлікти, у яких присутній релігійний чинник; з 75% до 53% – країн, де існує напруженість і тертя між релігійними спільнотами; з 34% до 27% – країн, де одні релігійні спільноти прагнуть не дати іншим діяти у цій країні; з 25% до 14% – країн, де спалахувала ворожнеча у зв'язку з випадками прозелітизму.

Нарешті, після п'яти поспіль років зменшення кількості країн, де фіксувався релігійно мотивований терор, це значення досягло у 2019 році найнижчої відмітки – 49 країн проти 64 країн у 2018 році і порівняно з 82 країнами у «піковому» 2014 році³⁵ (значною мірою за рахунок зменшення території, яку контролює Ісламська держава).

Після «Арабської весни» погіршилися міжконфесійні та між-етнічні відносини в Об'єднаних Арабських Еміратах – з 0,1 за SHI у

---

³⁵ Majumdar Samirah, Cooperman Alan, Schiller Anna, Beveridge Kelsey. Globally, Social Hostilities Related to Religion Decline in 2019, While Government Restrictions Remain at Highest Levels. Washington, DC : Pew Research Center, 2021. P. 89–95.

2007 році до 1,2 у 2019, у Тунісі – 3,8 і 4,6, відповідно, Алжирі – 3,6 і 4,9, відповідно, Єгипті – 6,1 і 6,5, відповідно, Сирії – 5,3 і 7,8, відповідно, (9,1 – у 2018 році) і, особливо, в Лівії – з 1,4 до 7,7, відповідно.

Також погіршився Індекс урядового обмеження релігії – за період з 2007 до 2019 року з 1,8 до 2,9. Уряди більш ніж 80% країн утискують ті чи інші релігійні спільноти, включно з усіма двадцятьма країнами Близького Сходу і Північної Африки. У 96 країнах з 198 (48%) було відзначено принаймні один випадок застосування сили проти релігійних спільнот, включно з арештами, руйнуванням майна, фізичним тиском, вигнаннями, вбивствами. У чотирьох країнах – Китаї, М'янмі, Судані та Сирії – сталося понад 10 тисяч випадків застосування сили проти релігійних і етноконфесійних груп у кожній. Часом це насильство набирало крайніх форм: уйгури-мусульмани у Китаї³⁶ та рохинджа-мусульмани у М'янмі³⁷ стали одними з найпереслідуваніших етнорелігійних груп у світі.

Що ж стосується Європи, то початок ХХІ ст. убачався більш обнадійливим під оглядом врегулювання конфліктів на етнічному ґрунті, ніж попереднє десятиліття. До цього часу закінчилися в цілому Югославські війни, хоча вже у новому столітті сталися конфлікти в Македонії, у Прештинській долині 2001 року та конфлікти у Косово 2004, 2008, 2011 – 2013 років. Також наприкінці ХХ ст., 10 квітня 1998 року, було укладено Белфастську угоду (Угоду Страсної П'ятниці), що стала важливим етапом трансформації багаторічної північноірландської проблеми через механізми розподілу влади у контрольований конфлікт, який має перспективи врегулювання через демократичні інститути. Однак мир у гарячих точках етнічної напруженості Європи 2000 – 2010 років був крихким, або, за висловом Стефана Волфа, «холодним»³⁸. Тривали конфлікти на Кавказі, передовсім Друга

---

³⁶ U.N. says it has credible reports that China holds million Uighurs in secret camps. URL: <https://www.reuters.com/article/us-china-rights-un-idUSKBN1KV1SU>

³⁷ Резолюція Ради з прав людини ООН про переслідування рохинджа: Resolution adopted by the Human Rights Council on 12 July 2021: 47/1. Situation of human rights of Rohingya Muslims and other minorities in Myanmar (A/HRC/RES/47/1). URL: <https://reliefweb.int/report/myanmar/resolution-adopted-human-rights-council-12-july-2021-471-situation-human-rights>

³⁸ Wolff Stefan. Ethnic Conflict. A Global Perspective. New York : Oxford University Press, 2006. P. 194.

російсько-чеченська війна, Баскська сепаратистська організація ЕТА і далі здійснювала свої терористичні атаки аж до 2011 року.

Але головною проблемою стала четверта, т. зв. «релігійна», хвиля терору³⁹, початок якої Девід Рапопорт атрибутує кінцем 1970-х і яка вихлюпнулася на Європу терористичними атаками у Мадриді (2004), Лондоні (2005, 2017) Парижі (2015), Брюсселі (2016), Ніцці (2016), Берліні (2016), Манчестері (2017), Барселоні (2017).

Ці теракти об'єднує одне: вони були скоєні ісламістськими групами, часто терористами-самогубцями, які релігійно мотивували свої злочини. Загроза цієї хвилі терору не тільки у більшій кількості жертв⁴⁰, але й, головню, саме у релігійній мотивації: люди, які йдуть на смерть в ім'я своєї віри – так, як вони собі її уявляють, – небезпечніші за тих, які коїли злочини, щоби жити і будувати земну утопію⁴¹.

У Європі якийсь час важко сприймали те, що тероризм може бути релігійним феноменом; що релігія разом із економічними, політичними і соціальними чинниками може відіграти тут поважну, часом вирішальну роль. Але після терактів 11 вересня 2001 року ситуація змінилася і примусила уряди до достатньо рішучих дій, де не завжди були чітко окреслені лінії між війною і миром⁴². Біографії терористів, їхні вірування, переконання, соціокультурне середовище, стратегії та тактики піддавалися ретельному вивченню. Хоча вихідці з країн Північної Африки і Близького Сходу бідніші за пересічних західноєвропейців, рівень безробіття серед них вищий, а історії їхнього успіху дуже часто пов'язані з наданням послуг одновірцям та особам одного з ними етнічного походження, терористи, попри очікування, були непогано інтегровані у ті чи інші європейські суспільства, достатньо освічені, не належали до знедолених страт. При цьому зростаюча радикалізація охопила

---

³⁹ Rapoport David C. *Modern Terror: The Four Waves. Attacking Terrorism: Elements of a Grand Strategy* / Ed. Audrey K. Cronin and James M. Ludes. Washington : Georgetown University Press, 2004. P. 46–73.

⁴⁰ Bennett Clinton. *Muslims and Modernity. An Introduction to the Issues and Debates*. New York : Continuum, 2005. P. 227–228.

⁴¹ Jeffrey Victor S.. *Forecasting the Future of Religion: The Next 50 Years*. *The Humanist*. Vol. 56. № 3. May-June 1996. P. 20.

⁴² Hanhimaki Jussi M. and Blumenau Bernhard (Eds.). *An International History of Terrorism: Western and Non-Western Experiences*. Abingdon, UK : Routledge, 2013. P. 263.

молодь, яка належала до другого і третього поколінь іммігрантів з мусульманських країн, яка вже не відчували своєї належності до країн, звідки її батьки і прабабуки прибули на Захід, і водночас – усвідомлювала свою інакшість, нерідко – відчуженість стосовно західноєвропейського мейнстріму. Відчуття «подвійної неналежності» інтенсифікувало їхні пошуки ідентичностей та сенсів, і відповіддю на ці пошуки для певної частини молоді північноафриканського і близькосхідного походження став войовничий іслам⁴³.

Те, що терористи в Європі виявлялися не новоприбульцями, а розмовляли тими самими мовами, що й їхні жертви, і часто мали однакове з ними громадянство, особливо шокувало європейську громадську думку. Урядовці та політичні лідери у переважній більшості випадків усіяко уникали наголосу на віровизнанні терористів і релігійній мотивації терористичних актів, підкреслюючи, що вони ведуть боротьбу проти терору, а не проти ісламу⁴⁴. Але той факт, що лєвова частка терористичних актів у Європі була скоєна войовничими ісламістами^{45, 46}, примусив до надзвичайно ретельної (часом – упередженої) уваги до цієї релігії та її визнаців у Європі. Тут почав поширюватися і зміцнюватися салафізм, а вкорінений у ньому поділ світу на «землю ісламу» і «землю невірних», яку слід перетворити на «землю війни», став ідеологічним підґрунтям джихадизму.

Відтак у безпекових стратегіях західних демократій, які почали реалізовуватися після 11 вересня 2001 року, з'являється «релігійний компонент» (як-от, у Контртерористичній стратегії Європейського Союзу, ухваленій 30 листопада 2005 року)⁴⁷. Зрештою,

---

⁴³ Dalgaard-Nielsen Anja. Violent Radicalization in Europe: What We Know and What We Do Not Know. *Studies in Conflict & Terrorism*. 2010. Vol. 33. Issue 9. P. 800–801.

⁴⁴ Єленський Віктор. Документ ОБСЄ «Свобода релігії або переконань та безпека» в західному, російському та українському контекстах. *Релігійна свобода*. 2020. Число 25. С. 21–32.

⁴⁵ Jordan Javier. Analysis of Jihadi Terrorism Incidents in Western Europe, 2001–2010. *Studies in Conflict & Terrorism*, 2012. Vol. 35. P. 382–404.

⁴⁶ Nesser Petter. Toward an Increasingly Heterogeneous Threat: A Chronology of Jihadist Terrorism in Europe 2008–2013. *Studies in Conflict & Terrorism*. 2014. Vol. 37. Issue 5. P. 440–456.

⁴⁷ The European Union Counter-Terrorist Strategy. Prevent. Protect. Pursue. Respond. Brussels, 2005. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/-/document/ST%2014469%202005%20REV%204/EN/pdf>

йдеться про сек'юритизацію релігії, більш конкретно – ісламу, яка (сек'юритизація) реалізується через комплекс екстраординарних заходів у сфері свободи совісті, міграційної політики, поліцейського контролю тощо. Політика сек'юритизації натрапляє на протест з боку політичної опозиції, медій, правозахисних організацій, релігійних лідерів, але спирається на підтримку широкої громадської думки, яка наполягає, що державні органи мають застосувати саме надзвичайні заходи, щоби убезпечити суспільство від загроз з боку релігійних фанатиків і екстремістів і не дати їм скористатися вразливими, на думку останніх, сторонами західних демократій – верховенством ліберального законодавства, прозорістю, відданістю процедурам⁴⁸. Німеччина, Сполучене Королівство, Франція, Іспанія, Італія ухвалили упродовж другої половини 2000-х років достатньо жорсткі правові акти, спрямовані на боротьбу з тероризмом⁴⁹.

III. Міграція та міграційна політика: етноконфесійний аспект

Питання про те, наскільки динаміка тероризму пов'язана із міграційною динамікою, лишається, попри дуже значну кількість спеціальних досліджень, дискусійним⁵⁰.

Але очевидно, що імміграція зі середини 1980-х років стає принаймні однією з ключових етнополітичних проблем європейських країн. Причому, якщо до 1980-х років головним регіоном, який притягував до себе велику кількість іммігрантів, була Західна Європа, то відтоді і південноєвропейські країни – Італія, Греція, Іспанія, а згодом – і Португалія, які тривалий час були зоною еміграції, – стають країнами зростаючої імміграції. Так само, у XXI ст. зонами імміграції стають країни Центральної і Східної Європи. Наприклад, у Чеській Республіці у 2019 році, порівняно із 2018, кількість мігрантів збільшилася на 5%, і вони становили 5,5%

---

⁴⁸ Bosco Robert M. *Securing the Sacred: Religion, National Security, and the Western State*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2014.

⁴⁹ Metcalfe Eric. *Terror, reason and rights*. Dumper Michael and Reed Esther D. (eds). *Civil liberties, national security and prospects for consensus: legal, philosophical, and religious perspectives*. Oxford : Oxford University Press, 2012. P. 153–178.

⁵⁰ Richard J. McAlexander. *How Are Immigration and Terrorism Related? An Analysis of Right- and Left-Wing Terrorism in Western Europe, 1980–2004*. *Journal of Global Security Studies*. 2019. 0(0). P. 1–17.

населення країни⁵¹. У 2018 році 40 тисяч мігрантів отримали дозвіл на проживання в Угорщині довше, ніж на рік – удвічі більше, ніж 2017 (60% з них трудові мігранти, 12% – члени їхніх родин)⁵².

Однак, звичайно, переважна більшість іммігрантів, які прямують до Європи, прагне залишитися у західноєвропейських країнах. У 2020 році – тобто вже після міграційної кризи 2015 року, але до початку повномасштабної російсько-української війни, яка змусила мільйони українців, переважно жінок і дітей, полишити свої домівки* – до країн Європейського Союзу з-поза його меж прибуло 1,9 млн осіб; на 1 січня 2021 року у цих країнах перебувало вже 23,7 млн людей з-поза меж Євросоюзу; 729 тисяч з них отримали у 2020 році громадянство країн-членів ЄС. З цих 1,9 млн до Німеччини в'їхало – 728 600 осіб, до Іспанії – 467 900, Франції – 283 200, Італії – 247 500, Нідерландів – 182 200⁵³.

До кінця 1960-х, поки трудова імміграція до європейських країн залишалася в рамках «гастарбайтерської парадигми», приймаючі держави намагалися перешкоджати незворотності перебування в них іноземної робочої сили аж до перешкод у возз'єднанні сімей⁵⁴. Хоча те, що європейська культура є результатом безперестанного інтелектуального, мистецького, духовного взаємозбагачення, яке спричиняли постійні переміщення великих

---

⁵¹ Zpráva o situaci v oblasti migrace a integrace cizinců na území České republiky v roce 2019. URL: file:///E:/%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8/Zprava_o_situaci_v_oblasti_migrace_a_integrace_cizincu_na_uzemi_Ceske_republiky_2019.pdf

⁵² International Migration Outlook 2020. Hungary. URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/2c9eaf3f-en/index.html?itemId=/content/component/2c9eaf3f-en#:~:text=In%202018%2C%2040%20000%20new,reasons%20and%2012.7%25%20other%20migrants.>

* Станом на 11 грудня 2022 року у європейських країнах було зафіксовано 7 832 493 біженці з України, 4 805 531 українець зареєструвався для отримання тимчасового захисту згідно з законодавством європейських країн. Див.: Ukraine Refugee Situation. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

⁵³ Migration and migrant population statistics. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Migration_and_migrant_population_statistics#:~:text=persons%20in%202020,Migration%20flows%3A%20Immigration%20to%20the%20EU%20from%20non%20Member%20countries,left%20an%20EU%20Member%20State.

⁵⁴ Castles Stephen, Haas Hein de and Miller Mark J. The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World. Fifth Edition. New York : Palgrave Macmillan, 2014. P. 112.

мас людей, ніколи не заперечувалося, переселення сюди такої кількості носіїв неєвропейських культур сприймалося як проблема⁵⁵.

Неохоче визнавалися і права мігрантів як окремої, до того ж вразливої, категорії з особливими потребами. У 1990 році Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН було ухвалено Міжнародну Конвенцію із захисту прав усіх трудящих-мігрантів, яка набула чинності тільки у 2003 році⁵⁶. Конвенція спрямовувалася на захист не лише трудових прав мігрантів, але й на повагу до їхньої людської гідності. Але навіть дотепер жодна з країн, які приймають найбільшу кількість іммігрантів, до цієї Конвенції не доєдналася⁵⁷.

Мірою збільшення кількості іммігрантів, які культурно і релігійно відрізнялися від населення приймаючих країн, деякі з них переходять від політики індивідуальної асиміляції іммігрантів до політики визнання певним чином їхньої відмінної ідентичності, а відтак – і колективних прав на підтримання цієї ідентичності. Розширення політичних і культурних прав реалізується в політиці мультикультуралізму, елементи якої здійснюються у низці західних демократій. Міграція стала (і лишається) серйозним чинником, який визначає демографічний, культурний, економічний, а також політичний ландшафт Європи ХХІ ст. З континенту, який у попередні століття був джерелом міграції, Європа перетворилася на континент, який приймає іммігрантів. Для низки країн Західної Європи це стало не лише джерелом робочої сили, але й контрбалансом від'ємних демографічних процесів. Нарешті, мігранти з близькосхідних і північноафриканських країн, а також Індостану і Південно-Східної Азії суттєво змінила культурне обличчя Європи. Вона зіткнулася зі зростаючим викликом європейської ісламської

---

⁵⁵ Collinson Sarah. Public Policies towards Immigrant Minorities in Western Europe. *Ethnic Diversity and Public Policy. A Comparative Inquiry*. Edited by Crawford Young. New York : Palgrave Macmillan, 1998. P. 153.

⁵⁶ International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/-instruments/international-convention-protection-rights-all-migrant-workers>

⁵⁷ International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of their Families. New York, 18 December 1990. Status as of June 13, 2022. URL: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY- &mtdsg_no=IV-13&chapter=4&lang=en

умми. Хоча мусульмани становлять менше 5% населення країн Європейського Союзу, вони є найбільш швидко зростаючою когортною і, водночас, такою, чия інтеграція відбувається з найбільшими проблемами. Компактне розселення вихідців з мусульманських країн у «своїх» кварталах великих європейських міст, де вони часом становлять 10% (Париж), 11% (Берлін), 15% (Гаага), 25% (Брюссель), позначається і на соціальній тканині міст, і на міському ландшафті. Але ще більш істотним є те, що етнополітики, які здійснювалися у західноєвропейських країнах на початку ХХІ ст., виявилися не надто ефективними у формуванні бажаної гібридної англо-ісламської чи франко-ісламської ідентичностей, необхідної для повної інтеграції поколінь мусульман у відповідні суспільства⁵⁸.

Отже, вже доволі давно, особливо після терористичної атаки 11 вересня 2001 року, на Заході сек'юритизація ісламу почала включати у себе принаймні обговорення можливості підтримки його «прогресивної» редакції, умовно кажучи, ісламу, в якому б не було місця виправданню насильства й терору. Яскраво і відверто про це написав відразу після 9/11 директор Центру врегулювання конфліктів при Університеті Джорджа Мейсона Марк Гопін, чия заява заслуговує на розлоге цитування: «Настав час почати боротьбу за душу ісламу. Ми не можемо чекати на історичне виникнення Ісламської Реформації з новою мережею вищих навчальних закладів та вишкільних осередків для духовенства. Вони конче потрібні вже тепер. Потрібний щедрий “план Маршалла” для Близького Сходу, що мав би на меті створення мільйонів робочих місць та життєздатної економіки, не прив'язаної до нафтодоларів, і точно так само потрібний і “план Маршалла” задля утвердження релігійної свободи й плюралізму. Тисячам мусульман, які мовчки – або й навпаки, голосно заявляючи про себе, – трудилися в ім'я ісламської демократії, релігійної терпимості, прав людини, прав жінок, миру та соціальної справедливості, треба забезпечити охорону й підтримку, якої вони заслуговують. Не можна залишати їх і далі жити в тіні репресивних режимів і ще

---

⁵⁸ Pauly Robert J. *Islam in Europe: integration or marginalization?* Burlington : Ashgate Publishing, 2004. P. 119.

репресивніших терористичних мереж [...]. Сучасні технології і влада релігійної нетерпимості творять отруйну суміш, якої людська цивілізація не переживе. Американські мусульмани здебільшого добре це розуміють. А так само й мільйони мусульман по всьому світі. Нам треба, щоб вони переконали в цьому інших, і то швидко»⁵⁹.

Спробу глобального (і відвертого) діалогу між Заходом і світом ісламу намагався здійснити папа Бенедикт XVI, спровокувавши своєю лекцією у Регензбурзькому університеті (2006)⁶⁰ обурення в ісламському світі, але й серйозну рефлексію у середовищі авторитетних ісламських теологів. Такою ж спробою була і лекція президента США Барака Обами в Каїрському університеті (2009), де той зупинився чи не найбільш дражливих питаннях відносин «двох світів»: ізраїльсько-палестинський конфлікт; права і обов'язки держав у тому, що стосується ядерної зброї; демократія і права людини; релігійна свобода; права жінок; глобалізація і збереження національної, культурної, релігійної ідентичності народів світу⁶¹.

Концепт-мрія «Євроісламу», який би поділяв західні цінності (ліберальна демократія, права людини, релігійний плюралізм тощо), з'явився ще на початку 1990-х у працях Бассама Тібі, який відтоді його невтомно розвиває. «Євроіслам», згідно з Тібі, єдина розумна стратегія інтеграції мусульман у західноєвропейські суспільства. Інакше їм загрожує або геттоїзація, або джихадізація. Тібі критикує ісламістів і салафітських лідерів, які вимагають місця для ісламу в Європі, але відкидають саму можливість прийняти цінності західного суспільства і стати справжніми «громадянами серця» і доводить, що інтеграція мусульманських іммігрантів не може відбуватися, якщо вони висуватимуть умови, що суперечать підвалинам світського громадянського суспільства. З цих таки позицій він критикує мультикультуралізм за його релятивізм і готовність поступатися ліберально-

---

⁵⁹ Gopin Marc. This War Is about Religion and Cannot Be Won Without It. Sh'ma: A Journal of Jewish Responsibility. 2001. Vol. 32. № 585. P. 3–4.

⁶⁰ Lecture of the Holy Father Aula Magna of the University of Regensburg (Tuesday, 12 September 2006) «Faith, Reason and the University Memories and Reflections». URL: https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/en/speeches/2006-september/documents/hf_ben-xvi_spe_20060912_university-regensburg.html

⁶¹ Remarks by the President at Cairo University, 6-04-09. URL: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/remarks-president-cairo-university-6-04-09>

демократичними принципами заради сумнівної інтеграції⁶². Чи прийме світ ісламу цінності ліберальної демократії, чи сформується і набуде значного поширення «Євроіслам», який поділятиме ці цінності, чи зможе він конкурувати із окремими етноісламськими ідентичностями, з одного боку, та глобальною транснаціональною і транстериторіальною ісламською ідентичністю, що інтенсивно формується, з другого? Звичайно, це питання не до Аль-Каїди, чий лідер Айман аз-Завахірі, який заступив Осаму бен Ладена у 2011 році, стверджував, що «...називати себе ісламським демократом, або мусульманином, що виступає за демократію, – це все одно, що називати себе юдейським мусульманином чи мусульманським християнином»⁶³. Але відповіді на ці питання все ще немає і у дослідників ісламу – попри дуже велику кількість теоретичних праць й інтенсивні польові дослідження⁶⁴.

IV. «Двигун націоналізму» в Західній Європі

Теоретично розмірковуючи, глобалізація і спротив їй, тиск міграційних процесів, культурні і релігійні виклики, брак успіху в справі інтеграції великих емігрантських спільнот мали б привести до піднесення націоналізмів у Європі. І справді, принаймні уявлення про таке піднесення упродовж 2010-х років стає дедалі більш поширеним⁶⁵.

Шотландський референдум 2014 року, де за незалежність цієї країни проголосувало 44,7% його учасників, перемога Дональда Трампа на виборах 2016 року у США, вихід Сполученого Королівства з Європейського Союзу, за яким проглядався англійський націоналізм⁶⁶, рух за незалежність Каталонії, кульмінацією якого стали референдум про незалежність 1 жовтня 2017 року,

---

⁶² Tibi Bassam. *Political Islam, World Politics and Europe Democratic Peace and Euro-Islam versus Global Jihad*. New York : Routledge, 2008. P. 191.

⁶³ Fattah Moataz A., Butterfield Jim. *Muslim Cultural Entrepreneurs and the Democracy Debate*. Critique: Critical Middle Eastern Studies. 2006. Vol. 15. Spring. P. 54.

⁶⁴ Klausen Jytte. *The Islamic Challenge Politics and Religion in Western Europe*. New York: Oxford University Press, 2005. P. 207–212.

⁶⁵ Calance Madalina. *The Resurgence of Nationalism in the European Union*. CES Working Papers, Alexandru Ioan Cuza University of Iasi, Centre for European Studies, Iasi. 2012. Vol. 4. Iss. 1. P. 24–34.

⁶⁶ O'Toole Fintan. *Brexit is being driven by English nationalism. And it will end in self-rule*. The Guardian. June 19, 2016. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2016/jun/18/england-eu-referendum-brexit>

проголошення незалежності каталонським парламентом 27 жовтня того самого року та суд над дев'ятьма каталонськими державцями двома роками пізніше; відчутні електоральні здобутки право- та ультранационалістичних партій⁶⁷, підготовка до другого Шотландського референдуму, який може відбутися до кінця 2023 року⁶⁸ – все це виповнило медіі європейських країн констатаціями про «повернення націоналізму»^{69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79}.

Пандемія коронавірусу спричинилася, з-поміж багато чого іншого, до очевидних сплесків енклюзивних націоналізмів, а відтак – і до дискусій про глобальну динаміку феномену націоналізму. У кожному разі, закриття кордонів, звинувачення у недбалості, яка

---

⁶⁷ Europe and right-wing nationalism: A country-by-country guide. BBC Report. 13 November 2019. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-36130006>

⁶⁸ Nicola Sturgeon to launch fresh Scottish independence campaign. BBC Report. June 13, 2022. URL: <https://www.bbc.com/news/uk-scotland-scotland-politics-61785553>

⁶⁹ Guetta Bernard, Inter France. Il ritorno del nazionalismo. Internazionale. 11 dicembre 2017. URL: <https://www.internazionale.it/opinione/bernard-guetta/2017/12/11/il-ritorno-del-nazionalismo-in-corsica-e-il-suo-posto-nel-mondo>

⁷⁰ Kolumni: Kansallismielisyyden-paluu. URL: <https://rauhanpuolustajat.org/-kolumni-kansa-llismielisyyden-paluu/>

⁷¹ Salvatto Augusto. El regreso del nacionalismo. Dialogo Politico. 07/03/2019. URL: <https://dialogopolitico.org/debates/el-regreso-del-nacionalismo/>

⁷² Nationalismus in der Europäischen Union. European Roundtable 2018 des Auslandsbüros der Konrad Adenauer Stiftung in Spanien. URL: https://www.kas.de/documents/252038/253252/7_dokument_dok_pdf_53064_1.pdf/8710c0b0-d5c3-907b-6f3f-5fcca122509c?version=1.0&t=1539647199223

⁷³ Rückkehr des #Nationalismus? URL: <https://geschichtedergegenwart.ch/-rueckkehr-des-nationalismus/>

⁷⁴ Le retour du nationalisme? URL: <https://lactualite.com/societe/le-retour-du-nationalisme/>

⁷⁵ Návrat k nacionalismu není řešení. URL: <https://a2larm.cz/2016/07/navrat-k-nacionalismu-neni-reseni/>

⁷⁶ A nacionalizmus „visszatérése”. URL: <http://szabadsag.ro/search>

⁷⁷ Η επιστροφή του εθνικισμού. URL: <https://analyst.gr/2014/12/17/h-epistroti-tou-ethnikismou/>

⁷⁸ Kornblum: Europa w kryzysie oznacza powrót nacjonalizmu. URL: <https://forsal.pl/artykuly/550746,kornblum-europa-w-kryzysie-oznacza-powrot-nacjonalizmu.html>

⁷⁹ Pazzanese Christina. In Europe, nationalism rising. The Harvard Gazette. February 27, 2017. URL: <https://news.harvard.edu/gazette/story/2017/02/in-europe-nationalisms-rising/>

зумовила виникнення хвороби та її поширення, тавро «китайського вірусу», який накинув на COVID-19 45-й Президент США Дональд Трамп⁸⁰, так само як і випадки вуличного насильства проти азійців на початку пандемії багато хто витлумачив на користь націоналістичного піднесення⁸¹. І хоча деякі дослідження намагалися це спростувати*, знаменитим став заголовок статті британської «The Telegraph»: «Коронавірус показав: нині ми всі націоналісти»⁸².

Пандемія коронавірусу хоча і виявила ознаки світової та європейської солідарності, що виходили з усвідомлення неможливості впоратися із насправді глобальним (а можливо – і найглобальнішим в історії людства) викликом, але й національний егоїзм, схильність до авторитаризму, надзвичайних заходів і обмежувальних приписів, антиімміграційну риторичку. Чи не все це водночас сфокусував у своїй політиці у розпал пандемії угорський прем'єр-міністр Віктор Орбан. Він звинувачував іммігрантів у поширенні вірусу⁸³, використовував надзвичайний стан для, по суті справи, узурпації влади урядом, ужорсточення імміграційних правил і обмеження прав і свобод громадян понад реально необхідні для стримання пандемії рамки⁸⁴.

---

⁸⁰ Photo shows «corona» crossed out and replaced with «Chinese» in Trump's briefing notes. URL: https://edition.cnn.com/world/live-news/coronavirus-outbreak-03-19-20-intl-hnk/h_21c623966aa148dbee242de4e94943e

⁸¹ Cercas Javier. The EU was created to keep nationalism in check. Coronavirus is a dangerous test. URL: <https://www.theguardian.com/books/2020/apr/15/the-eu-was-created-to-keep-nationalism-in-check-coronavirus-is-a-dangerous-test>

* Зокрема, китайські соціологи доводять, що загроза смерті від коронавірусу радше збільшує прив'язаність людей до своєї ідеології, ніж робить їх більш націоналістичними. Див.: Is Nationalism Rising in Times of the COVID-19 Pandemic? Individual-Level Evidence from the United States. *Journal of Chinese Political Science*. 2021 volume 26. P. 169–187.

⁸² Nigel Farage. Coronavirus has shown we are all nationalists now. Does Boris Johnson realise that? *The Telegraph*. URL: <https://www.telegraph.co.uk/politics/2020/03/12/coronavirus-has-shown-nationalistsnow-does-boris-johnson-realise/>

⁸³ How Hungary's Orban blamed migrants for coronavirus. URL: <https://euobserver.com/health-and-society/147813>

⁸⁴ Kovács Kriszta. Hungary and the Pandemic: A Pretext for Expanding Power. *VerfBlog*. 2021/3/11. URL: <https://verfassungsblog.de/hungary-and-the-pandemic-a-pretext-for-expanding-power/>

Однак послаблення демократичних і зміцнення авторитарних тенденцій у світі почалося задовго до пандемії коронавірусу. Доповідь Freedom House «Свобода у світі-2022» доводить, що упродовж 16 останніх років поспіль у світі відбувається зниження глобального рівня свободи і зміцнення авторитарних режимів. У 60 країнах упродовж 2021 року відбулося зниження рівня свободи і тільки у 25 цей рівень поліпшився. Близько 38% населення світу живе у несвободних країнах, і це найгірший показник від 1997 року⁸⁵. Авторитаризм, як і інклюзивні націоналізми, часто корелюється із популізмом – хоча всі вони можуть виникати окремо один від одного, рідко які націоналістичні рухи, які вже за визначенням претендують на представництво народу, не звертаються до популістських стратегій і не апелюють до авторитарних постатей національної історії⁸⁶.

Причому Інглехарт та Норріс стверджували (2016), що у західних суспільствах саме сприйняття культурної загрози є більш важливими факторами популістських настроїв, ніж економічні претензії. Хоча дослідження Pew Research Center 2018 року встановило, що респонденти з популістськими настроями в усіх досліджених країнах (Данія, Німеччина, Великобританія, Нідерланди, Швеція, Франція, Іспанія, Італія) схильні оцінювати також і економічну ситуацію в своїх країнах гірше, ніж ті, хто належать до суспільного мейнстріму. Дослідження підтверджують очевидні гіпотези: «популісти» менше довіряють інститутам – фінансовим, медіа, навіть війську, але особливо парламенту. На відміну від більшості опитаних, вони набагато частіше вважають імміграцію радше тягарем, ніж явищем, що «витягує» національну економіку; менше, знов-таки, на відміну від більшості західноєвропейців, вважають, що членство їхньої країни в Європейському Союзі приносить їй користь. Вони частіше вважають, що імміграція

---

⁸⁵ Freedom in the World 2022. Freedom House: February 2022. P. 4. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-02/FIW_2022_PDF_Booklet_Digital_Final_Web.pdf

⁸⁶ Bieber Florian. Is Nationalism on the Rise? Assessing Global Trends. Ethnopolitics. 2018. P. 3.

збільшує терористичні ризики, і більшою мірою підтримують необхідність перерозподілу в рамках ЄС від структур Союзу національним урядам⁸⁷.

Що ж стосується динаміки націоналізму у сучасному світі, то задля її оцінки Флоріан Бібер пропонує розглянути зміни, які сталися упродовж двох останніх десятиріч, за кількома параметрами. Перший – це ставлення до «своїх» та «інших», воно ґрунтувалося на даних, отриманих під час двох хвиль Світового дослідження цінностей та досліджень Pew Research Center. З'ясувалося, що упродовж цього часу загалом не сталося суттєвих змін у рівнях довіри опитаних у різних країнах світу до представників інших національностей та у рівні національної гордості (хоча, зрозуміло, ці рівні дуже відрізняються у різних країнах). Також аналіз результатів досліджень 2010–2016 років не дозволив стверджувати про наявність сталої тенденції до ізоляціонізму. Так само, не було відзначено серйозних змін у рівні значущості, що її респонденти з різних країн надавали національній ідентичності, порівняно з іншими видами ідентичностей. Питома вага тих, хто не вважає себе «громадянином світу», серед опитаних під час двох хвиль дослідження між 2009 та 2014 роками не змінилась суттєво. І хоча у деяких країнах (Марокко, Німеччина, Румунія) таких людей стало менше, то у Китаї або Йорданії – більше. У 20 країнах Африки, досліджених у рамках Афробарометра, питома вага тих, хто ідентифікував себе виключно зі своєю етнічною групою, не змінилась суттєво у 2015 році, порівняно з 2008.

Що ж стосується сплесків злочинів на ґрунті ненависті, то хоча, згідно з моніторингом цих злочинів з боку ОБСЄ, вони мали місце у цілій низці країн, але, по-перше, медіанні значення для цих злочинів упродовж 2009–2015 років залишалися практично незмінними, а по-друге, вони були безумовно нижчими за значення, яким було схарактеризоване десятиліття після терористичної атаки 11 вересня 2001 року.

---

⁸⁷ Simmons Katie et al. In Western Europe, Populist Parties Tap Anti-Establishment Frustration but Have Little Appeal Across Ideological Divide. Washington, DC : Pew Research Center, July, 2018. P. 35, 37, 43, 48.

І, нарешті, кількість етнічних війн та випадків насильства на етнічному ґрунті неухильно зменшувалася після 1990-х років та досягла найнижчої позначки всередині 2000-х, потім трохи зросла, але все одно залишалася набагато меншою за дев'яності роки⁸⁸.

Водночас, достатньо очевидною є тенденція до зростання підтримки націоналістичних, крайньо правих і популістських партій, а також до здійснення націоналістичної політики цілою низкою держав упродовж другого десятиліття XXI ст. У 2010 році набрала 16,7% голосів на виборах і вперше увійшла до угорського парламенту правопопулістська партія «Йоббік»; її успіх сприяв ще більшому зсуву вправо партії «Фідес», яка ще у 2002–2003 роках перейшла з ліберальної на націонал-консервативні позиції⁸⁹, а на парламентських виборах 2022 року здобула таку переконливу перемогу, що, за словами прем'єр-міністра Віктора Орбана, її видно навіть з місяця і точно видно з Брюсселя⁹⁰.

Так само 2010 року вперше до шведського Ріксдагу ввійшла націоналістична праворадикальна та антиіммігрантська партія «Шведські демократи», яка після виборів 2018 року стала третьою парламентською партією⁹¹. На парламентських виборах 2010 і 2012 років правопопулістська націоналістична партія «За свободу» стала третьою, а 2017 – другою політичною партією у нідерландському парламенті*.

---

⁸⁸ Bieber Florian. Is Nationalism on the Rise? Assessing Global Trends. *Ethnopolitics*. 2018. P. 6–18.

⁸⁹ Szöcsik Edina. Ethnic politics and competition between right-wing populist parties in Hungary. *The People and the Nation. Populism and Ethno-Territorial Politics in Europe*. Edited by Reinhard Heinisch, Emanuele Massetti and Oscar Mazzoleni. New York : Routledge, 2020. P. 236.

⁹⁰ Spike Justin. Hungary's pro-Putin PM Orban claims victory in national vote. AP News. April 4, 2022. URL: <https://apnews.com/article/russia-ukraine-viktor-orban-europe-nato-budapest-e29b5d42a86086bb65b413e2b6d1c2bc>

⁹¹ Sweden's general election results in stalemate as far-right support surges. URL: <https://www.dw.com/en/swedens-general-election-results-in-stalemate-as-far-right-support-surges/a-45423940>

* Причому ця партія цілком могла фінішувати першою; те, що цього не сталося, викликало ентузіазм у європейських лідерів, які уважно стежили за виборами. Див.: Dutch election: European relief as mainstream triumphs. BBC Report, 16 March, 2017. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-39297355>

2014 року націоналістичний «Народний Фронт» уперше посів перше місце на виборах до Європарламенту у Франції⁹². Після парламентських виборів 2017 року радикальна правопопулістська «Альтернатива для Німеччини» з більш ніж 12% голосів стала третьою партією у новообраному Бундестазі. Другою партією у данському Фолькетінгу після парламентських виборів 2015 року стала націонал-консервативна Данська Народна партія⁹³, а на виборах 2019 вона посіла третє місце. Значного успіху на парламентських виборах 2018 року в Італії досягла «Ліга», лідер якої Маттео Сальвіні обіцяв депортувати з країни 50 тисяч мігрантів⁹⁴, а іслам називав несумісним з європейськими цінностями⁹⁵. Успіх націоналістичних та правопопулістських партій суттєво позначається на політиці, що її здійснюють уряди і роблять цю політику більш націоналістичною. Зокрема, спробами нейтралізувати вплив «Національного Фронту» і запобігти перетокові до нього свого електорату дослідники пояснюють перехід до більш обмежувальної імміграційної політики Франції у часи президентства Ніколя Саркозі. Подібно, британські консерватори почали ужорсточувати імміграційну політику від 2010 року – мірою зміцнення націонал-консервативної Партії незалежності як серйозної політичної сили⁹⁶. А Данська Народна

---

⁹² John Mark, Abboud Leila. Far-right National Front stuns French elite with EU 'earthquake'. URL: <https://www.reuters.com/article/us-eu-election-france-idUSBREA4O0CP20140525>

⁹³ Denmark election: Anti-EU Danish People's Party gets big boost. BBC Report, June 19, 2015. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-33199488>

⁹⁴ Immigrant deportation part of new far-right government agenda in Italy. Italian far-right interior minister has vowed to keep campaign pledge to deport 50,000 immigrants. Malta Today. June 2, 2018. URL: https://www.maltatoday.com.mt/news/national/87279/immigrant_deportation_part_of_new_farright_government_agenda_in_italy#.YpXurWdBxZU

⁹⁵ Matteo Salvini: Islam incompatible with European values. Cologne's mass sexual assaults a warning that went unheeded, leading to Berlin attack, controversial politician says. Politico. January 3, 2017. URL: <https://www.politico.eu/article/matteo-salvini-islam-incompatible-with-european-values/>

⁹⁶ McKee Anna. Immigration Policy and Right-Wing Populism in Western Europe. Palgrave Macmillan, 2020. P. 35–65, 97–133.

партія спромоглася нав'язати урядам одне з найбільш жорстких імміграційних законодавств у цілій Європі⁹⁷.

Прикметно, що хоча у своїх програмах і відозвах правопопулістські партії приділяють більше уваги соціоекономічним проблемам, з часом соціокультурні питання набирають для них дедалі більшого значення⁹⁸. Причому, включення цих партій у вільний, змагальний демократичний процес не змінює автоматично політику таких партій у напрямі до медіанних значень – вони орієнтуються на «нішового» виборця. Дослідники цих партій висновують, що назагал виборці радикальних правопопулістських партій не еволюціонують у напрямі політичного мейнстріму⁹⁹.

Водночас, очевидно найбільш важливим у розумінні динаміки націоналізму є звернення до довготривалих структурних змін, які роблять поширення націоналізму можливим і вірогідним. Якщо взяти до уваги, як це пропонує Сініша Малешевич¹⁰⁰, зміни в організаційних можливостях держави і громадських рухів, такі показники, як рівень освіченості, розширення освітніх систем, стандартизація місцевих мов, масове створення закладів «високої культури», розвиток медій і комунікаційних мереж, зростання державної інфраструктури і транспортних комунікацій, масштаби державної централізації, розширення правової системи і встановлення монополії на легітимне застосування насильства, а також багато іншого, то виявиться, що упродовж останніх 250 років

---

⁹⁷ Blanc-Noël Nathalie. When Governing Is Losing Advantage. Denmark and Finland, Two Opposite Cases of Radical Right Populist Parties' Influence on Policy Making. Do They Make a Difference? The Policy Influence of Radical Right Populist Parties in Western Europe. Edited by Benjamin Biard, Laurent Bernhard and Hans-Georg Betz. London : Rowman & Littlefield International Ltd., 2019. P. 57–78.

⁹⁸ Akkerman Tjitske, Lange Sarah L. and Rooduijn Matthijs. Into the mainstream? A comparative analysis of the programmatic profiles of radical right-wing populist parties in Western Europe over time. *Radical Right-Wing Populist Parties in Western Europe Into the mainstream?* New York : Routledge, 2016. P. 31–48.

⁹⁹ Akkerman Tjitske, Lange Sarah L. and Rooduijn Matthijs. Into the mainstream? A comparative analysis of the programmatic profiles of radical right-wing populist parties in Western Europe over time. *Radical Right-Wing Populist Parties in Western Europe Into the mainstream?* New York : Routledge, 2016. P. 270.

¹⁰⁰ Malešević Siniša. *The Rise and Rise of Grounded Nationalisms*. Ethnopolitics. 2018. URL: <https://doi.org/10.1080/17449057.2018.1532636>

націоналізм пережив очевидне піднесення. До того ж, насправді, двигун націоналізму всюдиприсутній – він може використуватися як для просунення шовінізму, ксенофобії, мілітаризму і несправедливих завоювань, так і для соціальної справедливості, демократизації, рівних можливостей, економічного розвитку¹⁰¹. Заслуги націоналізму перед демократичним розвитком важко заперечити, як і, наприклад, його внесок у зміцнення міжнародної солідарності*. З іншого боку, універсальність націоналізму є такою, що, за визнанням Флоріана Бібера, майже неможливо визначити силу його змін на глобальному рівні¹⁰².

***V. Політика культурного захисту:
легалізація ідентичностей, преференції
історичним церквам і спроби сек'юритизації ісламу***

Разом із тим, глобалізація, а також зростаюча імміграція, дискурси прав меншин, ліберального мультикультуралізму тощо, за висловом Еріка Кауфмана, заганяють дедалі глибше клин поміж національними державами і домінуючими на їх території етнічними групами. Тиск глобалізаційних процесів примусив домінуючі етноси почуватися менш упевнено, ніж раніше. Вибух етнічностей, прагнення меншин до визнання своїх культурних і політичних прав відбувається паралельно з піднесенням і етнічних більшостей, які реконструюють свої ідентичності, переглядають політичні стратегії адаптації до змінюваного глобального порядку денного. Подібні виклики час кидає політично домінуючим (або колись домінуючим) меншинам**.

---

¹⁰¹ Kymlicka Will. Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe. Will Kymlicka, Magda Opalski (Editors) Can Liberal Pluralism be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe. New York : Oxford University Press, 2002. P. 22.

* Як це добре показує Ерез Манела на прикладі впливу єгипетського, індійського, китайського і корейського націоналізму на повоєнний, після Першої світової війни, світовий устрій. Див.: The Wilsonian Moment. Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism. New York : Oxford University Press, 2007.

¹⁰² Bieber Florian. Global Nationalism in Times of the COVID-19 Pandemic. Nationalities Papers. 2022. Vol. 50. Issue 1. P. 13–25.

** Концептуалізацію проблеми і окремі випадки «повстання» домінуючих етносів, а також стратегій оборони меншостей, які раніше домінували, див:

Питання «хто ми є» і «де ми опинилися зараз» викликають запеклу полеміку; а проблема ідентичності мірою стиснення світу і викликів імміграції стає дедалі більш обговорюваною. Як зауважував Зигмунт Бауман, вражаюче зростання інтересу до «обговорення ідентичностей», здатне більше розповісти про сучасний стан людської спільноти, аніж усі відомі концептуальні й аналітичні результати його обмірковування¹⁰³.

І насправді: уряди, які й раніше прагнули зрозуміти, що робить нації, котрі покликали їх до керування, саме такими, які ці нації є, а не іншими, інтенсифікують зусилля для зрозуміння ядра своїх ідентичностей. 2002 року урядом Великої Британії було створено спеціальний комітет для визначення концепції британськості. Після довгих роздумів міністерство внутрішніх справ у своїй доповіді сформулювало її як повагу до законів, обраних політичних демократичних інституцій, традиційні цінності взаємної толерантності, поваги рівних прав й взаємного піклування та вірність державі. Бути британцем – значить поважати ті всеохопні конкретні інститути, цінності, переконання і традиції, які пов’язують усіх нас. У близьких категоріях визначають свою ідентичність, як засвідчило дослідження, що здійснювалося впродовж 2017–2019 років, нідерландці. Вони вважають, що їх еднають спільні традиції, символи, громадянські свободи, але також і нідерландська мова і специфічні нідерландськості (серед яких особливе місце посідають монархія, прапор, святий Миколай (Sinterklaas), ковзанярський марафон Elfstedentocht, система захисних споруд від повені (Deltawerken)¹⁰⁴.

Френсіс Фукуяма склав справжній гімн на прославу громадянської національної ідентичності, яка може бути сформована навколо ліберально-демократичних цінностей та спільного досвіду, що забезпечує надійну з’єднувальну тканину. На його думку, така

Rethinking Ethnicity. Majority groups and dominant minorities Edited by Eric P.Kaufmann. London and New York : Routledge, 2004.

¹⁰³ Идентичность в глобализирующемся мире. Зигмунт Бауман. *Индивидуализированное общество*. Москва : Логос, 2002. С. 176–177.

¹⁰⁴ Leerssen Joep. Nationale identiteit als perpetuum mobile: identiteitsbesef in permanente wording. Hoofdstuk 4 van het Sociaal en Cultureel Rapport 2019 – Denkend aan Nederland. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2019.

національна ідентичність виконує кілька головних функцій. По-перше, це безпека. Екстремальні приклади відсутності загальнонаціональної ідентичності – громадянські війни. Розділені країни слабкі і часто нездатні себе захистити. Саме тому, говорить Фукуяма, путінська Росія підтримує сецесійні процеси в Європі і намагається посилювати розділення у США. По-друге, національна ідентичність впливає на якість уряду, який має ставити загальнонаціональне благо понад вузькогруповим, не кажучи вже про особисте. По-третє, національна ідентичність сприяє економічному розвитку. Якщо люди не відчують гордості за свою країну, вони навряд чи ефективно працюватимуть на її благо. По-четверте, сильна національна ідентичність збільшує радіус довіри, зменшує групову солідарність, але зміцнює загальнонаціональну – для того, щоби процвітати, суспільствам необхідне відчуття спільної ідентичності. По-п'яте, національна ідентичність спонукає до посилення систем соціального захисту, «чуття єдиної родини» вимагає підтримки менш сильних і захищених її членів більш сильними. По-шосте, національна ідентичність уможливорює існування ліберальної демократії як такої. Адже вона є імпліцитною угодою між громадянами і урядом, а національна ідентичність є легітимацією цієї угоди. Якщо громадяни не вірять, що вони є частиною одного цілого, система не працюватиме¹⁰⁵.

І все ж таки, навіть західні демократії, які наголошують на особливому і навіть визначальному значенні для своєї ідентичності таких цінностей, як права людини і людська гідність, повага до демократичних інституцій і процедур тощо, не припиняють наполягати на таких «примордіальних» елементах своєї ідентичності, як мова, культура, уявлення про спільне минуле, особливості групової психології. Національні ідентичності, де відчутний голос «землі і крові» і які спираються на спільні емоції, колективну і індивідуальну пам'ять, символи, переважають «неемоційну», занадто слабку, на думку Монсерат Губернау, щоби мобілізувати маси в її ім'я,

---

¹⁰⁵ Fukuyama Francis. Why National Identity Matters. *Journal of Democracy*. Volume 29. Number 4, October 2018. P. 9–11.

загальноєвропейську ідентичність¹⁰⁶. У кожному разі, національна гордість превалює над європейською гордістю: у 85% опитаних Pew Research Center проти 69% в Австрії, 81% проти 79% в Бельгії, 88 і 82% в Данії, 94 і 87% у Фінляндії, 85 і 73% у Франції, 78 і 66% у Німеччині, 85 і 72% у Ірландії, 84 і 64% в Італії, 85 і 79% в Нідерланди, 92 і 84% у Норвегії, 93 і 86% у Португалії, 79 і 78% в Іспанії, 85 і 80% у Швеції, 84 і 64% у Швейцарії, 86 і 62% у Великобританії¹⁰⁷.

Дослідження цінностей і ідентичності у 27 країнах Європейського Союзу (2020) засвідчило, що національна ідентичність у європейців сильно превалює і над європейською, і над етнічною та расовою (73% проти 56% і 61%, відповідно). Вище медіанної європейська ідентифікація у чехів, німців, іспанців, італійців, кіпріотів, латишів, литовців, угорців, мальтійців, поляків, португальців, румунів, словенців, словаків. Більш ніж зі своєю нацією з Європою себе ідентифікують лише люксембуржці, а з етносом більш ніж з нацією – тільки болгари (кіпріоти ідентифікують себе з нацією і етнічністю рівною мірою). Зі своїм регіоном, містом, селом дещо більше ніж із нацією себе ідентифікують італійці, хорвати, нідерландці, у іспанців цей рівень ідентифікації є однаковим. Етнічна ідентифікація найвища порівняно у старших вікових групах, серед робітничого класу, менш освічених, політично правіших і тих, для кого релігія є важливою¹⁰⁸.

При цьому вперше у людській історії держави намагаються дати юридичну дефініцію ідентичності. Простором, де народжуються ці визначення, стає імміграційне законодавство. Політика культурного захисту більшості здійснюється через імплементацію таких принципових заходів із «ініціації» майбутніх громадян, як іспит на громадянство, інтеграційний контракт, присяга у вірності своїй новій країні, тест на знання мови¹⁰⁹.

---

¹⁰⁶ Guibernau Montserrat. *Ethnopolitics and the European Project*. The Hedgehog Review. 2014. Spring. P. 39.

¹⁰⁷ Sahgal Neha, Cooperman Alan, Schiller Anna. *Being Christian in Western Europe*. Washington, DC : Pew Research Center, May 29, 2018. P. 62.

¹⁰⁸ Special Eurobarometer Report 508. *Values and Identities of EU citizens*. Fieldwork October-November 2020. Publication November 2021. P. 50–54. URL: <https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/handle/JRC126943>

¹⁰⁹ Orgad Liav. *The Cultural Defense of Nations. A Liberal Theory of Majority Rights*. New York : Oxford University Press, 2015. P. 86–87.

Тобто, національна ідентичність, яка ніколи раніше не була правовим концептом, отримує своє, повторюся, юридичне вираження.

У цьому зв'язку Ліав Оргад наводить приклад Франції, де 2008 року було відмовлено у громадянстві жінці-мусульманці, яка легально знаходилася в країні, була одруженою з її громадянином і народила трьох французів. Її було визнано недостатньо інтегрованою у французьке суспільство, а носіння нею хіджабу та відданість «радикальним релігійним практикам» – такими, що є несумісними з цінностями французького суспільства, зокрема, принципом гендерної рівності. Відтак, з 2007 року, для того, щоби отримати дозвіл на постійне проживання, кожний іммігрант має укласти «інтеграційний контракт», де він чи вона зобов'язуються вивчати французьку мову і поважати фундаментальні принципи Республіки. Від 2012 року іммігранти під час інтерв'ю мають відповісти на питання з історії Франції, її культури та Конституції, цінностей Республіки, але також – про Ейфелеву вежу і Едіт Піаф, Бріджит Бордо і Мольєра¹¹⁰.

Від 2008 року іспит для іноземців, які претендують на німецьке громадянство *Einbürgerungstest*, запроваджено у ФРН; подібні іспити існують в Австрії, Австралії, Канаді, Нідерландах, США та деяких інших країнах. Складаючи іспит (який водночас є також і тестом на знання мови), кандидат не лише демонструє обізнаність в історії країни, обов'язки прав і свобод, якими користуються її громадяни, спільних символах і переконаннях, але й імпліцитно заявляє про те, що поділятиме цінності спільноти, до якої збирається приєднатися як її повноцінний член. Якщо відповідаючи на питання про, скажімо, функціонал Генерал-губернатора Австралії кандидат доводить свою обізнаність у державно-політичному устроєві країни, то правильна відповідь на питання про каритативну і волонтерську діяльність – це імпліцитна готовність до прийняття таких соціальних практик¹¹¹.

---

¹¹⁰ Orgad Liav. *The Cultural Defense of Nations. A Liberal Theory of Majority Rights*. New York : Oxford University Press, 2015. P. 5–6.

¹¹¹ *Australian Citizenship: Our Common Bond*. Canberra : Commonwealth of Australia, 2020. P. 47, 48.

Права більшості, розмови про які певний час належали у ліберальних демократіях до трохи не табуйованих, на думку зростаючої кількості авторів, «мають значення». При цьому вони критикують імміграційну політику, яка не лишає місця для історичної колективної ідентичності приймаючої країни і пропонує натомість до відкриття кордонів, виходячи з абстрактних ліберальних егалітарних міркувань. По суті справи, прагнення більшості стосовно захисту своєї культури мають у своєму підґрунті ті самі підстави, що і підстави, на яких обґрунтовувалися права меншин^{112, 113}.

Яким чином більшість здійснює свій культурний захист, можна продемонструвати на прикладі двох стратегій – протекціоністської та сек'юритизаційної. У першому випадку звернімося до політики у сфері державно-церковних відносин, яка здійснюється у європейських країнах; у другому – до політики, яка там-таки здійснюється стосовно ісламу.

У першому випадку ми побачимо, що більшість європейських країн забезпечує особливе місце у структурі своїх національних святощів державним (національним, офіційним, усталеним) церквам. Прикметно, що концепт (а відтак – і конституційно-правова норма) відокремлення церкви і держави є зовсім не таким поширеним у «старій Європі», як це можна було б очікувати з огляду на історію відносин цих двох інститутів на Старому Континенті та ступінь його секуляризації. Принаймні, окрім Франції з її політикою *laïcité* і чітким відокремленням держави і церкви^{*},¹¹⁴, цей концепт там і не згадується і не втілюється

---

¹¹² Orgad Liav. The Cultural Defense of Nations. A Liberal Theory of Majority Rights. New York : Oxford University Press, 2015. P. 196.

¹¹³ Dwight Newman Why Majority Rights Matter in the Context of Ethno-Cultural Diversity: The Interlinkage of Minority Rights, Indigenous Rights, and Majority Rights. Ethno-Cultural Diversity and Human Rights. Challenges and Critiques Edited by Gaetano Pentassuglia. Leiden-Boston : Brill, 2018. P. 61–62.

* Відзначимо, що режим відокремлення не діє на території департаментів Ельзас і Мозель, де лишається чинним законодавство XIX ст. і навіть такі очевидні історичні рудименти, як найменування католицьких єпископів Президентом Республіки за пропозицією Папи Римського.

¹¹⁴ Сленський Віктор. Французька модель державно-церковних відносин: принцип *laïcité* перед викликом глобалізації. Французька модель державності:

абсолютною більшістю держав. Натомість визнані державними (офіційними, національними) церкви діють в Англії, Андоррі, Греції, Данії, Ісландії, на Кіпрі, Ліхтенштейні, Мальті, Монако, Норвегії, Шотландії, Фінляндії. Законами закріплено особливий статус Католицької церкви в Італії та Португалії; Іспанія, хоча і скасувала державний статус цієї церкви, але визнає її особливу роль у суспільстві; Швеція відмовилася від державного статусу Лютеранської церкви лише 2000 року, але Шведська церква визначається як «народна» і діє на підставі спеціального закону¹¹⁵. Нарешті, у Німеччині діє так звана «коопераційна модель» державно-церковних відносин, яка передбачає співпрацю цих інституцій¹¹⁶. Західноєвропейці, як свідчить дослідження Pew Research Center, сприймають свою належність до історичних церков як частину власної національної ідентичності набагато більшою мірою, чим це можна було б висувати з їхньої релігійної поведінки, яка стає все менш послідовною, а на Півночі Європи і у Східній Німеччині – очевидно найменш послідовною у цілому світі.¹¹⁷ (Грейс Деві навіть визначила цю поведінку як належність без віри (*belonging without believing*))¹¹⁸. Однак свою належність до церков данці, австрійці, швейцарці, німці, фінни та шведи вважають за необхідне підтверджувати фінансово; про те, що вони сплачують церковні податки, заявили 80, 76, 74, 71, 71 та 68%, відповідно, опитаних у цих країнах¹¹⁹.

політичний, економічний, соціальний і правовий аспекти. Київ : Дипломатична академія України при МЗС України, 2015.

¹¹⁵ Lag (1998:1591) om Svenska kyrkan. URL: http://riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/lag-19981591-om-svenska-kyrkan_sfs-1998-1591

¹¹⁶ Robbers Gerhard. Religion and Law in Germany. Second Edition. Alphen aan den Rijn : Wolters Kluwer, 2013.

¹¹⁷ Froese Paul, Pfaff Steven. Explaining a Religious Anomaly: A Historical Analysis of Secularization in Eastern Germany. *Journal for the Scientific Study of Religion*. 2005. Vol. 44. Issue 4. P. 397–422.

¹¹⁸ Grace Davie. Religion in Modern Europe. A Memory Mutates. New York : Oxford University Press, 2000. P. 3.

¹¹⁹ In Western European Countries With Church Taxes, Support for the Tradition Remains Strong Though some Europeans are opting out, many view religious institutions as key contributors to the common good. Washington, DC : Pew Research Center, 2019. P. 6.

До преференцій історичним церквам і релігійним організаціям вдаються у державно-церковних відносинах також посткомуністичні європейські країни. По суті справи, близький до американського режим відокремлення церкви і держави з-поміж них запроваджено лише в Україні, де реальний релігійний плюралізм не дозволяє жодному з конфесійних центрів сили одноосібно домінувати, вимагати для себе монопольних преференцій та/або бути успішним у дискримінації своїх конкурентів та релігійних меншин. Усі інші країни так або інакше підтримують у той чи інший спосіб свої історичні церкви, конституційно підкреслюють їхнє особливе місце у формуванні нації та державності, історії та культури^{120, 121, 122, 123, 124, 125}, фінансують їх^{126, 127, 128, 129}, укладають

---

¹²⁰ Constitution of the Republic of Bulgaria. URL: <http://ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/26650/72971/F7039954/BGR26650percent20Enper cent202007.pdf>

¹²¹ Constitution of the Republic of Armenia. URL: <https://aceproject.org/ero-en/regions/europe/AM/CONSTITUTION%20OF%20THE%20REPUBLIC%20OF%20ARMENIA.pdf>

¹²² Constitution of Georgia. URL: <http://parliament.ge/uploads/other/28/28803.pdf>

¹²³ Constitution of the Republic of North Macedonia. URL: https://www.sobranie.mk/the-constitution-of-the-republic-of-macedonia-ns_article-constitution-of-the-republic-of-north-macedonia.nsp

¹²⁴ Act on Churches and Religious Communities. URL: https://www.Legislati online.org/download/id/6643/file/Serbia_law_on_churches_religious_communities_20_06_en.pdf

¹²⁵ Law no. 489/2006 on Religious Freedom and the General Status of Religions. URL: <https://forb.ro/resources/romanian-legislation/law-no-489-2006-on-religious-freedom-and-the-general-status-of-religions/>

¹²⁶ Janelidze Barbare. Secularization and desecularization in Georgia. State and church under the Saakashvili government (2003–2012). Agadjanian, Alexander, Jödicke Ansgar and Zweerde, Evert van der (ed.) Religion, Nation and Democracy in the South Caucasus. New York : Routledge, 2015. P. 63–81.

¹²⁷ Bulgaria's government approves additional 20.7M leva subsidy for Orthodox church, Muslims. Sofia Globe. April 24, 2019. URL: <https://sofiaglobe.com/2019/04/24/bulgarias-government-approves-additional-20-7m-leva-subsidy-for-orthodox-church-muslims/>

¹²⁸ Cricovean Mircea. The Financing the Church, a Widely Debated Issue? Practical Application of Science. 2014. II (1), 3. P. 155–163.

¹²⁹ Bjelotomic Snezana. How the Serbian State finances the Orthodox Church? Serbian Monitor 08/11/ 2019. URL: <https://www.serbianmonitor.com/en/how-the-serbian-state-finances-the-orthodox-church/>

угоди із ними^{130, 131} або з їхніми центрами за кордоном^{132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139}, яких (угод) не мають інші релігійні організації.

Важливо зазначити, що, реалізуючи політику культурного захисту, західноєвропейські країни намагаються позбавити цю політику дискримінаційного характеру. Це означає, по-перше, наділення достатнім обсягом прав релігійних організацій, які не мають статусу державних, встановлених чи національних, та, по-друге, намагання – хоча і не безпроблемні для релігійних спільнот, створених мігрантами¹⁴⁰ – вирівняти у правах всі релігійні

---

¹³⁰ Constitutional Agreement between State of Georgia and Georgian Apostolic Autocephaly Orthodox Church. URL: <https://forbcaucausus.files.wordpress.com/2014/08/concordat.pdf>

¹³¹ Соглашение о сотрудничестве между Республикой Беларусь и Белорусской Православной Церковью. URL: <http://exarchate.by/resource/Dir0009/Dir0015/>

¹³² Угода Республіки Литва зі Святим Престолом стосовно правових аспектів у відносинах Католицької Церкви і держави. URL: https://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/2000/documents/rc_seg-st_20000505_santa-sede-lituania-giuridico_en.html

¹³³ Угода Республіки Литва зі Святим Престолом щодо співпраці у сфері освіти і культури. URL: https://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/2000/documents/rc_seg-st_20000505_santa-sede-lituania-cultura_en.html

¹³⁴ Угода Республіки Литва зі Святим Престолом у сфері вищої освіти. URL: <https://catholicnews.sg/2012/06/15/agreement-between-holy-see-and-lithuania-on-higher-education/>

¹³⁵ Конкордат між Польщею і Святим Престолом. URL: <https://pracownik.kul.pl/files/26914/public/CONCORDAT.pdf>

¹³⁶ Угода між республікою Словачія та Святим Престолом щодо опіки для католиків у Збройних Силах та воєнних формуваннях. URL: <https://www.concordatwatch.eu/kb-1224.834>

¹³⁷ Угода Республіки Хорватія зі Святим Престолом з правових питань. URL: https://www.concordatwatch.eu/showtopic.php?org_id=890&kb_header_id=14211

¹³⁸ Угода Республіки Хорватія зі Святим Престолом з питань опіки над католиками у Збройних Силах і поліції. URL: https://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/archivio/documents/rc_seg-st_19961219_s-sede-croazia-religioso_it.html

¹³⁹ Угода Республіки Угорщина зі Святим Престолом з питань опіки над католиками у Збройних Силах і прикордонній поліції. URL: https://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/archivio/documents/rc_seg-st_19940110_santa-sede-ungheria_it.html

¹⁴⁰ Monsma Stephen V. and Soper J. Christopher. The Challenge of Pluralism Church and State in Five Democracies. Second Edition. Lanham, Maryland : Rowman & Littlefield Publishers, 2009. P. 191–193.

організації, які визнані державою в цій якості. Це принципово інакша модель, ніж її, широко посилаючись на нібито «європейський досвід», запроваджувала Росія від кінця 1990-х і до 2010-х років, після чого її державно-церковна політика остаточно втратила зв'язок з міжнародним правом у сфері свободи совісті. Якщо низка західноєвропейських країн прагнула поширити на меншинні релігійні спільноти права і привілеї усталених церков, Росія послідовно позбавляла всіх, крім РПЦ, прав, що ними на початку 1990-х користувалися, принаймні де-юре, всі релігійні організації. Після ухвалення 1997 року Федерального Закону № 125, який на Заході визнали на той час найбільшим відкатом Росії назад у сфері прав людини¹⁴¹, цей закон переглядався практично щорічно і виключно у напрямі звуження обсягів релігійної свободи¹⁴².

Що ж стосується ісламу, то його зростаюча присутність на Заході у поєднанні з високою народжуваністю, ісламським релігійним піднесенням та джихадистськими терористичними актами в Лондоні, Мадриді, Парижі викликає алармістські сплески у медіа¹⁴³ та напружену увагу з боку урядів¹⁴⁴. (До того ж громадська думка у країнах ЄС схильна до перебільшення кількості мігрантів – сім з десяти опитаних у рамках дослідження Євробарометра наприкінці 2021 року вважають, що іммігрантів у їхніх країнах більше або суттєво більше, ніж це є насправді)¹⁴⁵.

---

¹⁴¹ Michael R. Gordon. Irking U.S., Yeltsin Signs Law Protecting Orthodox Church. The New York Times. Sept. 27, 1997. URL: <https://www.nytimes.com/1997/09/27/world/irking-us-yeltsin-signs-law-protecting-orthodox-church.html>.

¹⁴² Sibireva Olga. New Restrictions in the Russian Religious Law: What Should Believers Expect? URL: <https://talkabout.iclrs.org/2020/12/23/new-restrictions-in-the-russian-religious-law/>

¹⁴³ Muslims in Europe: The Construction of a «Problem». URL: <https://www.bbvaopenmind.com/en/articles/muslims-in-europe-the-construction-of-a-problem/>

¹⁴⁴ Doosje Bertjan, Zimmermann Anja, Küpper Beate, Zick Andreas, Meertens Roel. Terrorist Threat and Perceived Islamic Support for Terrorist Attacks as Predictors of Personal and Institutional Out-Group Discrimination and Support for Anti-Immigration Policies – Evidence from 9 European Countries. *Revue internationale de psychologie sociale*. 2009. Vol. 22. Issue 3. P. 203–233.

¹⁴⁵ Integration of immigrants in the European Union. Special Eurobarometer 519 Report. November – December 2021. P. 16. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2276>

Зростаюча європейська мусульманська умма, в свою чергу, постала перед прагненням маніфестації своєї релігійно-культурної ідентичності, які виявилися складними для сприйняття європейськими суспільствами. Це – будівництво мечетей; отримання простору та часу для традиційних молитов на робочому місці і в публічних установах; визнання мусульманських свят; постачання халяльної їжі для шкіл, лікарень, в'язниць, військових підрозділів; можливість ритуального забою худоби; створення спеціальних місць для поховання мусульман; заснування і визнання мусульманських шкіл та навчання ісламу в державних школах; проблема спільного навчання хлопців й дівчат, особливо на уроках фізкультури; задоволення релігійних потреб мусульманами в армії та у пенітенціарних закладах; носіння хіджабу жінками і можливість застосування цілковито або частково мусульманського права. Практично кожне з цих питань становить серйозну проблему для етноконфесійних політик, що здійснюють західноєвропейські держави. Проблеми виникають уже з першого ж питання вищенаведеного переліку і не тільки тому, що у більшості країн континенту ісламські громади не мають такого самого упривілейованого статусу, як державні церкви, а отже – і права на фінансову підтримку для будівництва мечетей. Більш серйозним стає той-таки культурно-протекціоністський чинник. Суспільства і місцеві громади болісно реагують на радикальні символічно-просторові зміни, особливо – на далеко вже не поодинокі випадки купівлі мусульманами спустілих християнських храмів і перетворення їх на мечеті¹⁴⁶. Так, 57,5% швейцарців на референдумі 2009 року висловилися за заборону будівництва нових мінаретів у країні; а проєкт будівництва мечеті на 9 тисяч віруючих у східному Лондоні був відхилений 2015 року. Понад 250 тисяч осіб, які підписали петицію проти будівництва, стверджували, що представляють християнське населення великої країни Англія і що мечеть спричинить їм страждання¹⁴⁷.

---

¹⁴⁶ Zaki Mahmoud. Muslims in Europe are ill-advised to convert churches into mosques. Arab Weekly. June 6, 2019. URL: <https://thearabweekly.com/muslims-europe-are-ill-advised-convert-churches-mosques>

¹⁴⁷ Davies Caroline, Gani Aisha and Sherwood Harriet. Plans for 9,000-capacity mosque in east London rejected. Communities secretary dismisses appeals against

Також не у всіх західноєвропейських країнах мусульмани можуть на законних підставах апелювати про надання їм вихідного у день релігійного свята, розраховувати на халяльну їжу в публічних місцях, навчання ісламу в державних школах¹⁴⁸. Попри те, що в одному лише Сполученому Королівстві 200-300 мусульман щорічно звертається до Шаріатської ради для розв'язання питань, пов'язаних зі шлюбом або розлученням, а також з фінансовими проблемами, держава відмовляється визнавати її рішення¹⁴⁹. Сама можливість запровадження елементів ісламського права була підважена відомим рішенням Європейського Суду з прав людини, який у справі «Партія Рефах та інші проти Туреччини» (2003) недвозначно виснував, що «шаріат є несумісним з фундаментальними принципами демократії»¹⁵⁰.

Насправді, ці та інші, про які йтиметься нижче, обмеження мотивовані практично виключно міркуванням захисту власної культури й ідентичності більшості від вторгнення «інших» і занепокоєнням, що під тиском «інших» ця культура й ідентичність можуть зазнати занепаду.

Ця проблема чи не найбільше оприсутнена у гострій боротьбі навколо права/заборони жінкам-мусульманкам повністю чи частково закривати свої обличчя. Очевидно, що ані бурка, ані, тим більше, хіджаб не становлять загрози національній безпеці, засадам конституційного устрою чи громадському порядку. Йдеться про вимогу прийняти цінності і норми, які є наріжними для більшості і як такі мають виконуватися й тими, для кого ця цінність є сумнівною, а часом такою, що прямо суперечить їхнім переконанням¹⁵¹.

---

refusal of planning permission for mosque in Newham. *Gardian*. October 29, 2015. URL: <https://www.theguardian.com/politics/2015/oct/29/plans-for-9000-capacity-mosque-in-east-london-rejected>

¹⁴⁸ Ferrari Silvio. *The Legal Dimension. Muslims in the enlarged Europe: religion and society*. Edited by Brigitte Maréchal et al. Leiden: Brill NV, 2003. P. 219–254.

¹⁴⁹ Zee Machteld. *Choosing Sharia? Multiculturalism, Islamic Fundamentalism and Sharia Councils*. Hague: Eleven International Publishing, 2016. P. 96–160.

¹⁵⁰ Partisi Refah (The Welfare Party) and Others v. Turkey. URL: <https://www.icnl.org/resources/research/ijnl/refah-partisi-the-welfare-party-and-others-v-turkey>

¹⁵¹ Blommaert Jan and Verschuerer Jef. *European Concept of Nation-Building. The Politics of Difference. Ethnic Premises in the World of Power*. Edwin N. Wilmsen and Patric MacCallister, eds. Chicago: University of Chicago Press, 1996. P. 112–114.

Спікерка Палати представників Австралії Бронвін Бішоп так пояснювала спротив західних суспільств закритому жіночому обличчю: «Це стало іконою, символом зіткнення культур і це щось набагато більше, аніж просто деталь одягу»¹⁵². Заборону жінкам закривати обличчя вітали і як розрив з багатовіковою практикою, коли чоловіки диктували жінкам, що і як вони повинні вдягати¹⁵³.

Повністю закривати обличчя буркою (нікабом) у той чи інший спосіб у публічних місцях заборонено в Австрії (2017), Бельгії (2011). Також заборонено носити символи своєї релігійної ідентичності для державних службовців у Австрії (хоча і не остаточно), Болгарії (2016), в Ірландії (2018), на Кіпрі (2019), у Данії (2017), Люксембурзі (2018), Німеччині (2017 – заборона для військово- і державних службовців на місці служби у загальнонаціональному масштабі; вісім з шістнадцяти земель мають заборону на носіння хіджабу вчительками), Нідерландах (2012), Норвегії (2019), Франції (2004 – для навчальних закладів, 2010 – заборонено «приховувати ідентичність»), Швейцарії (на рівні кантонів – 2013, 2018; на загальнонаціональному рівні – 2021) У Сполученому Королівстві трибунал з трудових суперечок ухвалив (2007), що вчительці, яка носить хіджаб, може бути відмовлено у працевлаштуванні. Європейським винятком є ФРН, де немає загальнонімецької заборони навіть на повністю закрите жіноче обличчя*.

Європейський суд з прав людини став, по суті справи, на бік заборон – принаймні у справах Далаб проти Швейцарії, Догру проти Франції, Керванчі проти Франції, Коце проти Туреччини,

---

¹⁵² Scott Joan Wallach. *The Politics of Veil*. Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 2007. P. 3.

¹⁵³ Surko Katherine. *The «Oppressed» Muslim Woman*. Washington University Political Review. March 26, 2015. URL: <https://www.wupr.org/2015/03/26/the-oppressed-muslim-woman/>

* Цікаво, як саме обґрунтовують свою незгоду з відсутністю федеральної заборони деякі німецькі політики. Прем'єр-міністр землі Баден-Вюртемберг Вінфрід Кречман заявив, що «у відкритому суспільстві люди мають показувати свої обличчя». – *German authorities, politicians divided on niqab, burqa ban*. URL: <https://www.dw.com/en/german-authorities-politicians-divided-on-niqab-burqa-ban/a-52297543>

Ель-Морелі проти Франції, Ебрахіміан проти Франції ЄСПЛ не знайшов порушення статті 9 Європейської Конвенції з прав людини^{154, 155, 156, 157, 158}.

У січні 2021 року французький уряд надіслав до парламенту проєкт Закону «Про зміцнення республіканських принципів» (т. зв. «антисепаратистський законопроєкт»), який у серпні став законом. При цьому уряд прямо наголошував, що законопроєкт – це відповідь на дії тих, хто прагне організувати своє життя відповідно до правил, які є несумісними із законами Республіки і які можуть навіть призвести декого до підтримки терористичних груп. Хоча Конституційна рада і відхилила дві статті закону (про припинення діяльності асоціацій та про анулювання посвідки на проживання для іноземців), цей закон передбачає зміцнення принципів світськості, які поширюються вже не лише на держслужбовців, суворе покарання за погрози чи насильство щодо держслужбовців, щоб примусити їх до вибіркового застосування правил чи їхнього невиконання; правило «республіканського контракту» для асоціацій, які отримують державні субсидії, із зобов'язанням дотримуватися принципів свободи і рівності, особливо між чоловіками і жінками. Не видаватимуться жодні дозволи на проживання у Франції тим, хто живе у полігамному шлюбі, держава боротиметься з насильницькими шлюбами, каратимуться ті, хто надаватиме довідки на підтвердження дівочої цноти, скорочуватиметься право на домашнє навчання. Нарешті, ужорсточується контроль за діяльністю релігійних організацій, особливо тих, які отримують закордонне фінансування, надання релігійних споруд іноземним громадянам, об'єднанням і країнам, а

---

¹⁵⁴ Case of Dahlab v. Switzerland, no. 42393/98. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-22643>

¹⁵⁵ Case of Dogru v. France and Kervanci v. France, no. 31645/04. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/engpress?i=003-2569490-2781270>

¹⁵⁶ Case of Köse and 93 Others v. Turkey, no. 26625/02. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-3516>

¹⁵⁷ Case of Köse and 93 Others v. Turkey, no. 26625/02. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-3516>

¹⁵⁸ Case of Ebrahimiyan v. France, no. 64846. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/engpress?i=003-5236474-6495425>

правила закриття релігійних асоціацій спрощуються¹⁵⁹. Закон викликав серйозну критику з боку мусульманської спільноти¹⁶⁰, опозиції, правозахисників та інституцій, які обстоюють релігійну свободу¹⁶¹. Іслам – проблема, яка знаходиться на чільному місці у порядку денному президентства Емманюеля Макрона. Причому йдеться не лише про радикальний іслам і пов'язані із ним терористичні акти. Макрон вбачає проблему у формуванні паралельного французького суспільства, навіть контрфранцузького суспільства найчисленнішою мусульманською громадою Європи. У цьому контрсуспільстві панує «індоктринація, заперечення наших принципів, гендерної рівності і людської гідності»¹⁶². У лютому 2022 року Емманюель Макрон ініціював створення Форуму ісламу Франції, який має сприяти кристалізації «французького ісламу», суголосного ідеалам республіки¹⁶³. Втім, прагнення, навіть вимоги до мусульман мати єдиний репрезентативний орган або парасолькову організацію, яка б об'єднувала визнавачів ісламу тієї чи іншої країни, характерна не тільки для Франції. Ця інтенція виходить з христоцентричного уявлення про структурування еклесіального простору¹⁶⁴, але водночас – із бажання простішої

---

¹⁵⁹ Avis sur un projet de loi confortant le respect, par tous, des principes de la République. URL: <https://www.conseil-etat.fr/avis-consultatifs/derniers-avis-rendus/au-gouvernement/avis-sur-un-projet-de-loi-confortant-le-respect-par-tous-des-principes-de-la-republique#:~:text=Le%20Gouvernement%20a%20d%C3%A9cid%C3%A9%20de,loi%20confortant%20les%20principes%20r%C3%A9publicains%20%C2%BB>.

¹⁶⁰ France passes anti-radicalism bill that worries Muslims. URL: <https://apnews.com/article/polygamy-radicalism-secularism-elections-france-cbee2c916aa8c-35380562277f0025c2b>

¹⁶¹ France's lower house approves anti-separatism bill to battle Islamist extremism. URL: <https://www.france24.com/en/live-news/20210723-france-s-lower-house-approves-separatism-law-to-battle-islamist-extremism>

¹⁶² Fight against separatism – the Republic in action: speech by Emmanuel Macron, President of the Republic, on the fight against separatism (Les Mureaux, 02 Oct. 2020). URL: <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/coming-to-france/france-facts/secularism-and-religious-freedom-in-france-63815/article/fight-against-separatism-the-republic-in-action-speech-by-emmanuel-macron>

¹⁶³ Emmanuel Macron's government seeks to give Islam a French makeover. URL: https://www.business-standard.com/article/international/emmanuel-macron-s-government-seeks-to-give-islam-a-french-makeover-122020500821_1.html

¹⁶⁴ Račius Egdūnas. Islam in Post-communist Eastern Europe. Between Churchification and Securitization. Leiden: Brill, 2020. P. 67–68.

комунікації і більш надійного контролю за можливою проти-законною діяльністю ісламської громади, що значно ускладнюється її децентралізацією.

Боротьба за «французький іслам» коштувала Емманюелю Макрону голосів мільйонів виборців-мусульман у першому турі президентських виборів (квітень 2022), які масово голосували за Жана-Люка Меланшона, але у другому турі вимушені були все ж підтримати Макрона, щоби не допустити перемоги Марін Ле Пен¹⁶⁵.

У кожному разі, очевидно, що одним з центральних питань європейської етнополітики є питання інтеграції, а серцевина цього питання – інтеграція мусульман, і навряд чи його можна розв'язати без принаймні елементів мультикультуралізму¹⁶⁶.

VI. Політика мультикультуралізму: її проблеми і досягнення

Між тим, на початку 2010-х років політичні лідери західноєвропейських демократій трохи не одностайно і доволі категорично проголосили провал мультикультуралізму. У жовтні 2010 року Ангела Меркель заявила, що «... ми трохи обманювали самі себе, коли казали: вони тут не залишаться, вони коли-небудь підуть. Але реальність є іншою. І, звісно, підхід до побудови мультикультурного суспільства, щоби жити разом і бути задоволеним цим, цей підхід провалився, повністю провалився»¹⁶⁷. І хоча канцлерка і застерегла, що ми не можемо бути країною, яка створює враження зовнішнього світу, нібито той, хто відразу не говорить німецькою або не був вихований німецькомовним, не вітається тут, заява пролунала дуже голосно. А наприкінці 2015 року, у розпал міграційної кризи, Меркель висловилася ще більш визначено: «Мультикультуралізм веде до паралельних суспільств і

---

¹⁶⁵ Voting for Macron is a bitter pill to swallow for some French Muslims. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/voting-macron-is-bitter-pill-swallow-some-french-muslims-2022-04-20/>

¹⁶⁶ Post-immigration 'difference' and integration. The case of Muslims in Western Europe. A Report prepared for the British Academy by Tariq Modood. London: The British Academy, 2012. P. 14.

¹⁶⁷ Merkel says German multicultural society has failed. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-11559451>

тому лишається життєвою неправдою, або фікцією». Вона також додала, що Німеччина можливо досягла межі у прийнятті більшої кількості біженців, що виклик є величезним і що ми хочемо і будемо помітно скорочувати кількість біженців. Вона також наголосила, що новоприбульці мають прийняти німецькі цінності і поважати німецькі закони¹⁶⁸. У лютому 2011 року прем'єр-міністр Сполученого Королівства Девід Кемерон розкритикував політику державного мультикультуралізму і наголосив, що його країна потребує більш сильної національної ідентичності для того, щоби не допустити звернення до різних форм екстремізму. «У рамках доктрини державного мультикультуралізму ми заохочуємо різноманітні культури жити окремим життям, окремо один від одного і окремо від основної маси. Ми не спромоглися надати їм бачення суспільства, до котрого вони б хотіли належати. Ми навіть толерантно ставимося до того, що ці сегреговані спільноти поведуться так, що це цілковито суперечить нашим цінностям»¹⁶⁹. Буквально за кілька днів про провал політики мультикультуралізму заявив президент Франції Ніколя Саркозі. У телеінтерв'ю він наголосив, що «...ми занадто переймалися ідентичністю тих, хто прибуває, і недостатньо ідентичністю тих, хто їх приймає»¹⁷⁰.

Прикметно, що розчарування цих лідерів у мультикультуралізмі супроводжувалося підкресленням значущості християнства для їх країн, європейської цивілізації та для них особисто. Ангела Меркель стверджувала, що Німеччина потребує більше уваги до свого юдео-християнського коріння, і якщо на цьому наголошувати, це зробить можливим консолідацію суспільства¹⁷¹.

---

¹⁶⁸ Noak Rick. Multiculturalism is a sham, says Angela Merkel. *The Washington Post*. December 14, 2015. URL: <https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2015/12/14/angela-merkel-multiculturalism-is-a-sham/>

¹⁶⁹ PM's speech at Munich Security Conference. Prime Minister David Cameron has delivered a speech setting out his view on radicalisation and Islamic extremism. February 5, 2011. URL: <https://www.gov.uk/government/speeches/pms-speech-at-munich-security-conference>

¹⁷⁰ Sarkozy declares multiculturalism «a failure». URL: <https://www.france24.com/en/20110210-multiculturalism-failed-immigration-sarkozy-live-broadcast-tf1-france-public-questions>

¹⁷¹ Merkel urges Germans: stand up for Christian values. URL: <https://www.reuters.com/article/us-germany-cdu-christianity-idINTRE6AE3K52010115>

Ніколя Саркозі наголошував, що Франція – «країна церков, соборів, монастирів, хрестів... християнська країна у своїй культурі і звичаях»¹⁷². Девід Кемерон у своєму Великодньому зверненні прямо заявив, що вважає Сполучене Королівство християнською країною і гордий цим¹⁷³. 2001 року уперше за 150 років під час перепису населення жителі Сполученого Королівства дістали можливість відповісти на питання про своє віровизнання. І хоча питання можна було відхилити, 94% воліли на нього відповісти. Результати сильно відрізнялися від тих, які були отримані під час дослідження релігійності британців, де приблизно половина свідчила про свою нерелігійність. Але під час перепису християнами назвали себе 72%. Причому у районах із високою присутністю мусульман питома вага білих британців, які ідентифікували себе як християни, виявилася істотно вищою, аніж у подібних за всіма іншими показниками районах, але з нижчою присутністю мусульман¹⁷⁴. Зрозуміло, що християнство тут постає як антитеза ісламу чи цивілізаційна ідентичність, як про це пише Роджерз Брюейкер. Секуляризм – це також прагнення мінімізувати присутність іншої цивілізаційної ідентичності; а лібералізм вибірково сприймається як характеристика нашого способу життя¹⁷⁵.

Подібно, критика урядів Сполученого Королівства віднайти оптимальний баланс між різноманітністю та інтеграцією^{176, 177} в

---

¹⁷² Sarkozy affirms country's Christian roots. URL: <https://www.thetablet.co.uk/news/5711/sarkozy-affirms-country-s-christian-roots>

¹⁷³ David Cameron's Easter Message: «we are a Christian country and proud of it». URL: <https://premierchristian.news/en/news/article/david-cameron-s-easter-message-we-are-a-christian-country-and-proud-of-it>

¹⁷⁴ Modood Tariq. Multiculturalism, Ethnicity and Integration: Some Contemporary Challenges. Global Migration, Ethnicity and Britishness. Edited by Tariq Modood and John Salt. New York : Palgrave Macmillan, 2011. P. 56.

¹⁷⁵ Brubaker Rogers. Between nationalism and civilizationism: the European populist moment in comparative perspective. *Ethnic and Racial Studies*. 2017. Vol. 40. Issue 8. P. 1194 (1191–1226).

¹⁷⁶ Burton John, McCabe Eileen. We Don't Do God. Blair's religious Beliefs and its Consequences. London : Continuum, 2009.

¹⁷⁷ Savage Michael. Tony Blair: migrants should be forced to integrate more to combat far right. Former PM claims that 'failure' of multiculturalism has led to rise in bigotry. *The Guardian*. April 20, 2019. URL: <https://www.theguardian.com/politics/2019/apr/20/tony-blair-says-migrants-must-integrate-to-combat-far-right>

риториці експрем'єр-міністра країни Тоні Блера поєднується з дедалі глибшим захопленням християнством і його особистим перенаверненням з англіканства до католицизму.

Власне, політика мультикультуралізму і сутність мультикультуралізму ще від 1970-х років постійно знаходиться під дуже ретельним оглядом і у центрі палких дебатів, учасники яких часом говорять про різні речі. Віл Клімічка пропонує вирізняти три види політики мультикультуралізму у тому вигляді, в якому вона постала у західних демократіях після того, як під впливом другої хвилі поширення прав людини у 1960–1970-х роках там зникали державні форми етнічної, расової та релігійної дискримінації. Проте етнічна, расова та релігійна ієрархії все ще лишалися і лишуються у багатьох суспільствах, незалежно від того, яким чином вони маніфестують себе – чи через економічну нерівність, чи через політичну недопредставленість, чи то через соціальну стигматизацію або культурну ігнорацію. Різні форми політики мультикультуралізму, власне, і були (і є) спрямованими на те, щоби допомогти подолати ці нерівності. Йдеться про принципове розширення прав корінних народів, як це було з майорі у Новій Зеландії, аборигенами Австралії, індіанцями в Америці, самі у Скандинавії чи народами полярного кола у Гренландії. Ця модель мала на меті визнання за корінними народами прав на самоуправління та на землю, святі місця, на мисливство й рибальство в їхніх лісах і водоймах, відновлення давніх угод з ними або укладення нових, визнання культурних прав, звичаєвого права тощо. Другий напрям політики мультикультуралізму – це наділення новими формами автономії і влади націй, які не мають власних держав, але прагнули більшої політичної представленості (як-от, баски і каталонці в Іспанії, вельські і шотландці у Сполученому Королівстві, фламандці й валлони у Бельгії, квебекці в Канаді та ін). Тут ідеться про федеративний або квазіфедеративний устрій, гарантоване представництво у парламенті, в уряді, верховних судах, міжнародних організаціях і широкі культурні й мовні права.

І, по-третє, це політика мультикультуралізму стосовно іммігрантських спільнот. Така політика мала б включати в себе (і

подекуди дійсно включала) конституційне або законодавче утвердження мультикультуралізму на центральному, регіональному та муніципальному рівнях; у навчальних програмах; фінансування іммігрантських асоціацій, їхньої культурної діяльності, навчання рідною мовою, винятки з дрес-коду та надання інших, ніж у більшості, днів відпочинку, подвійне громадянство тощо¹⁷⁸.

Власне, претензії до політики мультикультуралізму стосувалися здебільшого останньої моделі й проблем з інтеграцією хвиль іммігрантів з Північної Африки і Близького Сходу*. Саме ці проблеми викликали серйозні сумніви щодо ефективності визнання колективних прав як механізму стабілізації етнонаціонально поділеного суспільства. Ребека Кук визначає цей тип стратегії як диференціацію, що радше увічнеє дискримінацію і нерівність, а не ліквідує їх. Вона доводить, що такий підхід спрямований на інституалізацію відмінностей і пошук стабілізаційних механізмів через визнання примату ідентичностей різних груп. Етнокультурні вимоги рано чи пізно ведуть до політичних вимог; причому шлях від культурної автономії до вимог політичної незалежності, доводить вона, «короткий і слизький». А отже – важко знайти уряди, які б надали меншині права й інституційні гарантії для більш широкої автономії. Інша стратегія – це інтеграція, яка спрямована на стабілізацію розділених суспільств через забезпечення і подальше підтримання спільної основи ідентичності – через спільні цінності і символи. Оскільки спільна ідентичність виникає не з повітря, а є репрезентацією вже наявних ідентичностей, вона повинна конструюватися навколо таких цінностей і символів, які знаходять підтримку у всіх ідентичностях – будівельних блоках. Окремі культурні ідентичності співіснують, але не наділяються

---

¹⁷⁸ Kymlicka Will. The rise and fall of multiculturalism? New debates on inclusion and accommodation in diverse society. *International Social Science Journal*. 2010. Vol. 61. P. 100–101.

* Тарік Модуд взагалі лише цю модель пропонує вважати мультикультуралізмом, а саме: «політичне пристосування меншин, утворених внаслідок імміграції у західні країни з-поза меж процвітаючого Заходу». Див.: Tariq Modood. *Multiculturalism. A Civic Idea*. Second Edition. Cambridge : Polity Press, 2013. P. 5.

політичною владою. Таким чином, принаймні теоретично, різні культури інтегруються, але не асимілюються¹⁷⁹.

Ліберальний мультикультуралізм стикається зі серйозними проблемами, коли йдеться про ставлення ліберальної демократії до неліберальних меншин у своєму середовищі. Якщо групові культурні права з точки зору цих демократій виправдані тільки тому і тільки тією мірою, якою вони зміцнюють індивідуальну автономію, то групи, які перешкоджають автономії, не повинні отримувати такі права. Йоав Пелед і Хосе Брунер, які розглядають цю проблему на прикладі ортодоксальних юдейських спільнот в Ізраїлі, убачають її розв'язку у т. зв. демократичному мультикультуралізмі, орієнтація якого стосовно культур меншин є радше партисипативною, ніж протекціоністською. Вона пов'язана не тільки з негативним завданням збереження, а й позитивною здатністю членів груп меншин брати продуктивну участь в економічному і культурному житті суспільства, а результатом такої участі має бути не асиміляція, а розвиток багатшої, плюралістичної культури, що охоплює суспільство в цілому. Якщо, до того ж, пристати на більш широке, позитивне розуміння свободи, яке підкреслює можливості, а не просто відсутність обмежень як її (свободи) основного стандарту, тоді стає можливим оцінити ступінь, в якому різні культурні практики підсилюють або пригнічують індивідуальну свободу, а отже, заслуговують на захист з боку ліберально-демократичної держави¹⁸⁰.

Мультикультуралізм розглядають також як свого роду перехідний етап індивідуальної інтеграції. Джон Рекс у середині 1990-х писав, що загальна тенденція індустріального і постіндустріального суспільства – це посилення світськості та індивідуалізму. Тому і з часом нащадки іммігрантів відстоюватимуть свої права у

---

¹⁷⁹ Kook Rebecca. Towards the Rehabilitation of 'Nation-Building' and the Reconstruction of Nations. Ethnic Challenges to the Modern Nation State. Edited by Shlomo Ben-Ami, Yoav Peled, and Alberto Spektorowski. Palgrave Macmillan, 2000. P. 43–59.

¹⁸⁰ Peled Yoav and Brunner José. Culture is not Enough: a Democratic Critique of Liberal Multiculturalism. Ethnic Challenges to the Modern Nation State. Edited by Shlomo Ben-Ami, Yoav Peled and Alberto Spektorowski. Macmillan Press & St. Martin Press, 2000. P. 65–92.

цілком індивідуальних категоріях. І тоді вони залишать за собою лише символічні елементи етнічної належності – традиційні святкування, можливо ще щось, що не викликатиме політичного занепокоєння, а сприйматиметься як екзотика, яка культурно збагачує суспільство. Але для перших кількох поколінь збереження окремих культур є не лише важливим, але й необхідним і цінним засобом підтримки стабільної демократії¹⁸¹.

Поза дискусіями навколо політики мультикультуралізму, можливо, найцікавішим у визнанні провалу цієї політики є те, що, по-перше, не так багато країн її послідовно здійснюють і, по-друге, в цілому, на тлі розмов про неефективність цієї політики, західні демократії від неї все ж не відмовляються.

Першою країною, яка почала офіційно здійснювати цю політику у 1971 році, стала Канада; 1978 року на цей шлях стала Австралія.

Радше у напрямі розширення елементів мультикультуралізму, ніж навпаки, рухається етнополітика Фінляндії, Швеції та, певною мірою, Ірландії й Португалії. Метою етнополітики Фінляндії визначено створення мультикультурного і недискримінаційного суспільства, з 2002 року функціонує інститут омбудсмена з питань меншин, фінансуються програми з інтеграції іммігрантів і етнічних меншин.

В Ірландії було ухвалено достатньо інклюзивну Стратегію з інтеграції мігрантів на 2017–2020 роки. У Португалії ще від 1991 року було засновано Координуючий офіс з програм мультикультурної освіти, спрямований саме на запровадження мультикультуралізму в навчальний процес. 1996 року у країні запрацював інститут Верховного комісара з питань імміграції та етнічних меншин (з 2007 – Верховного комісара з питань імміграції та міжкультурного діалогу). З 1999 року імміграційні асоціації є суб'єктами корпоративного права і можуть отримувати державне фінансування.

---

¹⁸¹ Rex John. *Ethnic minorities in the modern nation state: working papers in the theory of multiculturalism and political integration*. New York : Palgrave Macmillan, 1996. P. 135.

Нідерланди, які офіційно не проголошували свою відданість мультикультуралізові, все ж здійснювали політику, яка мала його ознаки. Але ще 1994 року християнські демократи змінили «Нідерландську політику щодо меншин» на «Нідерландську інтеграційну політику», яка стала відходом від підтримки і розвитку культурного різноманіття, а робить наголос на соціально-економічних аспектах входження іммігрантів у нідерландське суспільство. Ухвалений 2007 року «Новий громадянський інтеграційний акт» розширює обов'язкові інтеграційні програми для іммігрантів. І хоча в країні здійснюється навчання на мовах меншин, існують для них спеціальні теле- і радіопрограми, державні субсидії для соціальних і релігійних організацій меншин, регулярні урядові консультації з лідерами меншинних спільнот, фінансування потреб мусульманських громад тощо, «нідерландський мультикультуралізм» є «проблематичним». Розширення програм громадянської інтеграції і запровадження тестів на громадянство вважається одним з показників зсуву в бік логіки асиміляції як заміни мультикультуральної політики¹⁸².

Етнополітика Швеції, яку називають мультикультуральною країною і прикладом відкритості до різноманітності й рівності¹⁸³, передбачає рівні можливості, боротьбу проти дискримінації на етнічному ґрунті, збереження своїх культур етнічними і релігійними меншинами, повагу до етнічної різноманітності, підтверджену на урядовому і парламентському рівнях.

Деякі елементи мультикультуралізму в освіті, фінансування програм меншин здійснюються у Норвегії; разом із тим, чільною метою її етнополітики є соціально-економічна інтеграція. Її уряд водночас визнає «старі меншини» та поважає право іммігрантів на підтримку їхніх мов і культур, але не коштом норвезької мови і культури.

---

¹⁸² Fleras Augie. Dutch Multiculturalism: Unsettling Multicultural Governance in the Netherlands. The Politics of Multiculturalism. Multicultural Governance in Comparative Perspective. New York : Palgrave, 2009. P. 147–163.

¹⁸³ Krzyżanowski Michał (2017): «We Are a Small Country That Has Done Enormously Lot»: The 'Refugee Crisis' and the Hybrid Discourse of Politicizing Immigration in Sweden. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*. 2018. Vol. 16. Issue 1–2. P. 102.

Національний план дій зі соціальної інклюзії Іспанії (2001) також наголошує на необхідності поліпшення соціально-економічної інтеграції іммігрантських груп. Плани 2003 та 2007–2008 років передбачали суттєву підтримку та фінансування програм з інтеграції іммігрантів. План 2007 року визнавав цінність іммігрантів тією мірою, якою вони долучаються до розвитку культурно плюралістичного суспільства, проголошував міжкультурний обмін важливим принципом інтеграційної політики і передбачав пряме фінансування етнічних меншин.

Водночас, ані Німеччина, керівниця уряду якої дезавуювала політику мультикультуралізму як неспроможну, ані тим більше Франція, чий президент оцінював увагу до ідентичності іммігрантів як надмірну, цю політику, по суті справи, і не здійснювали. Франція з її жорсткою і навіть агресивною секулярною політикою завжди відкидала претензії на визнання особливих прав етнічних, релігійних і мовних спільнот.

Великобританія хоча і враховує культурне багатоманіття, не погодилася на політику активної підтримки культурних устремлінь емігрантських спільнот; Швейцарія фокусує свою інтеграційну політику на антидискримінаційних заходах, але, разом із тим, запроваджує доволі чіткі напрями стосовно інтеграції аж до відкликання дозволу на проживання в країні в разі відсутності у резидента достатнього рівня інтегрованості у швейцарське суспільство¹⁸⁴.

Німеччина також утримувалася від політики мультикультуралізму подібно до тієї, яку втілює Австралія чи Канада, хоча і не припиняє шукати найбільш прийнятні моделі розвитку культурної плюральності, які б (моделі) не стверджувалися б через ерозію німецької ідентичності. Тут помітним є інтерес до інтеркультуралізму, який, на відміну від мультикультуралізму, більше спрямований на активний культурний полілог, ніж на пасивне сприйняття багатокультурності. Але тоді, коли одні вважають інтеркультуралізм необхідною альтернативою, яка має заступити

---

¹⁸⁴ Global Perspectives on the Politics of Multiculturalism in the 21st Century A case study analysis. Edited by Fethi Mansouri and Boulou Ebanda de B'éri. New York : Routledge, 2014. P. 2 та інші.

мультикультуралізм¹⁸⁵, інші доводять, що доти, поки інтеркультуралізм як політичний дискурс не зможе запропонувати окрему перспективу, здатну більш переконливо, ніж в даний час, говорити про різні проблеми, пов'язані зі складною ідентичністю і питаннями рівності і різноманітності, інтеркультуралізм не зможе, принаймні інтелектуально, затьмарити мультикультуралізм, і тому його слід розглядати лише як доповнення до нього¹⁸⁶.

Але, у кожному разі, попри гостру критику мультикультуралізму і те, що деякі європейські країни зовсім від неї відмовляються (Греція, Італія; Австрія визнає колективні права лише окремих меншин, як-от, угорців та хорватів; а Данія головною метою інтеграційної політики оголошує засвоєння іммігрантами данських цінностей), оголошувати про загибель мультикультуралізму було б передчасним. У цьому сенсі цікаво розглянути Індекс політики мультикультуралізму для меншин, створених іммігрантами, який охоплює 21 демократію (16 з них – західноєвропейські країни) і період, який нас найбільше цікавить, тобто з 1990 по 2020 роки. Ми побачимо, що упродовж останнього десятиліття цей індекс збільшився незначною мірою – з 92,5 до 95,5, а порівняно з 1990 роком – виріс дуже істотно – з 50 до 95,5¹⁸⁷.

VII. Захист національних меншин у етнополітиці європейських країн

Упродовж 1990–2000-х років у Європі було здійснено серйозну роботу, спрямовану на захист і розширення прав національних меншин. Ідеться передовсім про Документ Копенгагенської Наради з людського виміру НБСЕ (1990)¹⁸⁸, Європейську

---

¹⁸⁵ Ali Rattansi *Multiculturalism: A Very Short Introduction*. New York : Oxford University Press, 2011. P. 147.

¹⁸⁶ Nasar Meer & Tariq Modood. How does Interculturalism Contrast with Multiculturalism? *Journal of Intercultural Studies*. 2012. Vol. 33. Issue 2. P. 175–196.

¹⁸⁷ Wallace Rebecca, Tolley Erin and Vonk Madison. *Multiculturalism Policy Index: Immigrant Minority Policies*. Third edition. Kingston: Queen's University at Kingston, 2021. P. 7–8.

¹⁸⁸ Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimention of the CSCE. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/c/14304.pdf>

хартію регіональних мов або мов меншин (5 листопада 1992)¹⁸⁹, Декларацію про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, ухвалену Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН (18 грудня 1992), Рамкову конвенцію Ради Європи про захист національних меншин (1 лютого 1995), а також рекомендації Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин – Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту (1996)¹⁹⁰, Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин (1998)¹⁹¹, Лундські рекомендації щодо ефективної участі національних меншин у суспільно-політичному житті (1999)¹⁹², Рекомендації щодо використання мов національних меншин у телерадіомовленні (2003)¹⁹³, Рекомендації з питань поліцейської діяльності в багатонаціональному суспільстві (2006)¹⁹⁴, Больцанські/Боценські рекомендації щодо національних меншин у міждержавних відносинах (2008)¹⁹⁵. Робота тривала і упродовж 2010-х років, коли були оприлюднені Люблянські рекомендації щодо інтеграції різноманітних суспільств (2012)¹⁹⁶ та

---

¹⁸⁹ Європейська Хартія Регіональних Мов або Мов Меншин. Strasbourg, 5. XI. 1992 р. Текст українською мовою. URL: https://www.coe.int/t/dg4/education/-minlang/textcharter/Charter/Charter_uk.pdf

¹⁹⁰ Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту і Пояснювальна записка. Жовтень 1996 р. URL: https://www.osce.org/files/f/-documents/0/1/32194_0.pdf

¹⁹¹ Ословські Рекомендації щодо мовних прав національних меншин і пояснювальна записка. Hague: Office of the High Commissioner on National Minorities, 1998.

¹⁹² The Lund Recommendations on the Effective Participation of National Minorities in Public Life & Explanatory Note. Hague : Office of the High Commissioner on National Minorities, 2009.

¹⁹³ Рекомендації щодо використання мов національних меншин у телерадіомовленні. Жовтень 2003. Hague : Office of the High Commissioner on National Minorities, 2003.

¹⁹⁴ Рекомендації з питань поліцейської діяльності в багатонаціональному суспільстві. Лютий 2006 р. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/a/4/32236.pdf>

¹⁹⁵ Больцанські/Боценські рекомендації щодо національних меншин у міждержавних відносинах та Пояснювальна записка. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/6/396662.pdf>

¹⁹⁶ Люблянські рекомендації щодо інтеграції різноманітних суспільств. Листопад 2012 р. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/e/396689.pdf>

Грацькі рекомендації щодо доступу до правосуддя і національних меншин (2017)¹⁹⁷. Хоча рекомендації Верховного комісара у справах національних меншин і належать до так званого «м'якого права» і залишають національним законодавцям свободу дій у виборі інструментарію, за допомогою якого мають забезпечуватися права національних меншин, вони (рекомендації) формують певні рамки, в яких реалізується ця сфера етнополітики. Зусилля Верховного комісара у запобіганні ескалації конфліктів та на захист національних меншин виявилися достатньо продуктивними, як показав Володимир Кулик на прикладі втручання першого Верховного комісара Макса ван дер Стула у конфлікт між Києвом і Сімферополем, його участі у розв'язанні соціальних проблем кримських татар-репатріантів, у запобіганні звернення Меджлісу до насильницьких методів відстоювання прав свого народу та ін. (хоча його спроби знайти розв'язання мовної проблеми і не були успішними)¹⁹⁸.

Часом автори скептично ставляться до засвоєння політики недискримінації стосовно національних меншин країнами Центральної та Східної Європи, які приєдналися до Євросоюзу у 2004 та 2007 роках¹⁹⁹, і взагалі говорять про недостатність європейських правових механізмів захисту прав меншин. Менше з тим, Європейська Рамкова Конвенція із захисту національних меншин є серйозним документом, який не має аналогів у інших частинах світу. Хоча Рамкова Конвенція не містить дефініції «національної меншини» і до неї відмовилися приєднатися Андора, Монако, Туреччина та Франція, а Бельгія, Греція, Ісландія та Люксембург

---

¹⁹⁷ Грацькі рекомендації щодо доступу до правосуддя і національних меншин і пояснювальна записка. Листопад 2017 р. URL: https://www.osce.org/-files/f/documents/c/0/396_683.pdf

¹⁹⁸ Kulyk Volodymyr. Revisiting A Success Story: Implementation of the Recommendations of the OSCE High Commissioner on National Minorities to Ukraine, 1994–2001. Wolfgang Zellner/Randolf Oberschmidt/Claus Neukirch (Eds.) Comparative Case Studies on the Effectiveness of the OSCE High Commissioner on National Minorities CORE Working Paper 6. Hamburg : Institute for Peace Research and Security Policy at the University of Hamburg, 2002.

¹⁹⁹ Agarın Timofey and Cordell Karl. Minority Rights and Minority Protection in Europe. London and New York : Rowman and Littlefield, 2016. P. 181.

підписали, але не ратифікували її, Конвенція передбачає моніторинг дотримання прав національних меншин, який здійснює Дорадчий комітет. Моніторинг, своєю чергою, передбачає урядам звіти країн-учасників Конвенції, візити делегацій Дорадчого комітету в ці країни і вивчення ними ситуації на місцях, надання аналізу цієї ситуації урядам, їхні коментарі і наступну «домашню роботу». Більшість країн-учасників Конвенції пройшли через чотири подібні цикли і знаходяться на етапі п'ятого²⁰⁰. Цикл завершується підсумковим семінаром, де члени Дорадчого комітету, представники відповідної країни обговорюють стан захисту національних меншин. На ці семінари можуть запрошуватися представники меншин і громадянського суспільства.

Звісно, механізми, які є в розпорядженні Дорадчого комітету, залишаються м'якими, Комітет не може примусити ту чи іншу країну змінити законодавство у сфері етнополітики, а національні меншини не мають якоїсь судової інстанції на кшталт Європейського Суду з прав людини, який захищає права індивідів. І все ж, Дорадчий комітет Рамкової Конвенції є тією інституцією, яка розробила найбільш дієвий і ретельний підхід до прав меншин, створила гнучкі й адаптивні показники для програм інтеграції меншин і дієво підтримує державних і недержавних акторів у їхніх зусиллях із захисту прав меншин²⁰¹.

У своїх застереженнях до ратифікації Конвенції держави-учасниці, як правило, наголошували, що ратифікація та імплементація її положень не може означати жодних прав на участь у діяльність, яка б порушувала суверенітет і територіальну цілісність країни (Азербайджан, Болгарія) та/або давали власні дефініції національним меншинам (Австрія, Данія, Естонія, Німеччина, Латвія, Македонія, Словенія, Швеція, Швейцарія) чи

---

²⁰⁰ Country-specific monitoring of the implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities. URL: <https://www.coe.int/en/web/minorities/country-specific-monitoring>

²⁰¹ Brosig Malte. The Advisory Committee of the Framework Convention for the Protection of National Minorities and Equality Promotion. Minority Integration in Central Eastern Europe. Between Ethnic Diversity and Equality. Edited and introduced by Timofey Agarin and Malte Brosig. Amsterdam-New York: Rodopi, 2009. P. 79–102.

констатували, що національних меншин на їхній території немає, а Конвенція приймається із почуття солідарності (Ліхтенштейн, Люксембург, Мальта). Польща наголосила, що вона здійснюватиме Рамкову Конвенцію відповідно до її 18-ї статті шляхом укладення міжнародних угод, метою яких є захист національних меншин у Польщі і польської меншини в інших країнах. Нарешті, Росія у своїй протидії етнополітиці передовсім країн Балтії підкреслила (1998) неправомірність визначення національних меншин і спроби виключити зі сфери діяльності Рамкової Конвенції осіб, які постійно проживають на території країн-учасниць, мали раніше громадянство і були його позбавлені²⁰².

Очевидно, що держави наділяють різними правами і надають різний рівень захисту колективним правам етнічних груп, які мають тривалу історію проживання в межах тієї чи іншої країни, зробили і роблять відчутний і суспільно визнаний внесок у її громадське і культурне життя, та, з іншого боку, так звані «новим меншинам», які виникли внаслідок інтенсивних міграційних процесів. Права «вкорінених» національних меншин зафіксовано, причому часом дуже докладно, у Конституціях цілої низки європейських країн^{203, 204, 205, 206}. (Прикметно, що інколи спеціально обумовлюється, що захист меншин не може здійснюватися коштом

---

²⁰² Reservations and Declarations for Treaty No. 157 – Framework Convention for the Protection of National Minorities (ETS No. 157). URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=declarations-bytreaty&numSte=157&code-Nature=0>

²⁰³ Para 27, para 37B, para 61, para 68 Конституції Угорщини: The Constitution of the Republic of Hungary [Act XX of 1949 as revised and restated by Act XXXI of 1989] as of 2 January 2011. URL: <https://web.archive.org/web/20120210203234/http://www.mkab.hu/index.php?id=constitution>

²⁰⁴ Стаття 78 Конституції Північної Македонії: Constitution of Northern Macedonia. URL: <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/36714/70972/F511737559/MKD36714%20Eng.pdf>

²⁰⁵ Статті 64–65 Конституції Словенії. URL: https://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/slovenia/slnold-e.htm

²⁰⁶ Historical Foundation та статтю 15 Конституції Хорватії: The Constitution of the Republic of Croatia. URL: https://www.usud.hr/sites/default/files/-dokumenti/The_consolidated_text_of_the_Constitution_of_the_Republic_of_Croatia_as_of_15_January_2014.pdf

прав більшості і загрозами суверенітету країни)^{207, 208}. Представники ж «нових меншин» можуть розраховувати у багатьох випадках «лише» на право на свободу від дискримінації на расовому, етнічному, мовному, релігійному тощо ґрунті, на справедливий судовий розгляд, на задовільний рівень життя; на захист від жорстокого поводження і експлуатації²⁰⁹. До того ж, деякі європейські держави схильні надавати спеціальний захист і підтримку співвітчизникам, які є національними меншинами у сусідніх країнах²¹⁰.

Упродовж 15 років після закінчення холодної війни кількість етнічних груп у світі, які зазнавали дискримінації, зменшилася, кількість груп, які користали з політики держав, спрямованої на гармонізацію міжетнічних відносин, зросла, і загалом тенденція до політичної інклюзії стосовно національних меншин вбачалася висхідною. Якщо у 1990 році лише 35% меншин або не відчували політичної дискримінації, або вже відчули результати заходів, спрямованих на усунення такої дискримінації, то до 2006 року вже 51% етнічних меншин підпадав під одну з цих категорій. У тому ж таки році 68% етнічних груп у країнах з гібридними режимами та 62% груп у демократичних країнах були представлені у національних законодавчих органах своїх країн. Більшість груп у країнах з гібридними режимами були також представлені у виконавчих органах влади на рівні заступника міністра та вище. У демократіях це представництво було десь на рівні 35%.

До того ж, з-поміж 91 держави, які взяли участь у дослідженні політики парламентів стосовно національних меншин та корінних народів, 56% мають спеціальні парламентські утворення (комітети,

---

²⁰⁷ Пункт 3 статті 34 Конституції Словаччини: Constitution of the Slovak Republic. URL: <https://www.prezident.sk/upload-files/46422.pdf>

²⁰⁸ Пункт 2 статті 6 Конституції Румунії: CONSTITUȚIA ROMÂNIEI. URL: http://www.cdep.ro/pls/dic/site2015.page?den=act_2_2&par1=1#t1c0s0sba6

²⁰⁹ Ktustakis Yannis. Protecting Migrants under the European Convention on Human Rights and the European Social Charter. A Handbook for Legal Practitioners. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2013.

²¹⁰ Malloy Tove H. European Minority Rights Law: Unilateral Legislation in Favour of Kin-Minorities. J The European Centre for Minority Issues Working Paper #60. Flensburg: uly 2012.

комісії тощо, які опікуються проблемами національних меншин і корінних народів, 32% країн заявили, що їхні парламенти мають різного роду зобов'язання щодо консультацій з меншинами і корінними народами, 27% держав мають парламентські правила чи процедури, які містять вияви поваги до прав і традицій меншин та корінних народів²¹¹. Понад сорок країн світу мають парламентську квоту для представників національних меншин та корінних народів*.

Якщо ми знов звернемося до Індексу мультикультуралізму, але цього разу розрахованого для національних меншин, який охоплює одинадцять країн упродовж 1980–2020 років (Бельгія, Греція, Італія, Іспанія, Канада, Сполучене Королівство, США, Фінляндія, Франція, Швейцарія, Японія), то теж побачимо прогрес. Індекс досліджує стан меншин (кількісно від ста тисяч і більше), які у цих країнах мають значний рівень національної самосвідомості та мобілізації. Ці групи мають політичні партії та/або соціальні рухи, які визначають цю групу як націю всередині тієї чи іншої держави і які скеровані на досягнення своєї державності або у формі незалежної державності, або територіальної автономії. Оцінювалися наявність/часткова наявність/відсутність політичної автономії, статус мови, гарантії представництва у центральних органах влади, фінансування меншинної мови, навчальних закладів, медій, конституційне чи законодавче визнання багатонаціональності країни та міжнародна суб'єктність меншин. Результати свідчать, що для всіх країн, крім Греції, Швейцарії та Японії, індекс дещо поліпшився (для останніх трьох країн він залишився незмінним)²¹². І якщо спробувати унаочнити це у цифрах, то за

---

²¹¹ Dr. Protsyk Oleh. The representation of minorities and indigenous peoples in parliament. Global Overview. Inter-Parliamentary Union and United Nations Development Programme. Geneva-New York.

* У РФ 2004 року положення про квоти представництва корінних народів у законодавчих органах суб'єктів Федерації із Закону №82 ФЗ від 30 квітня 1999 року були виключені.

²¹² Larin Stephen and Duveiusart-Déry Caroline. Multiculturalism Policy Index: National Minority Policies. Second edition. Kingston, ON : The Multiculturalism Policy Index Project, Queen's University. 2021.

шкалою від 0 до 6 медіанна оцінка зросла з 2,6 до 3,7²¹³. Для корінних народів індекс вираховувався для 9 країн, зростання – з 3,4 до 6, причому прогрес спостерігався у всіх без винятку дев'яти країнах²¹⁴.

Серйозним етнополітичним питанням Європи (а для деяких посткомуністичних країн – найсерйознішим) є проблема загроженої більшості. Цими загрозами може бути досягнення такого стану, коли більшість не може зберегти у рамках національної держави власне «я» і поступово розчиняється (передовсім, унаслідок хвиль імміграції у «вони»); коли більшість зосереджена у своїй національній державі, над якою нависає регіональна чи навіть глобальна державна потуга, що загрожує колективному «я» цієї більшості через масоване проникнення в її політичний, економічний, культурний, інформаційний, а також – через імміграційні процесом – і у демографічний простір. Це також ситуація «міноритаризованої більшості», коли меншина, яка піддавалася дискримінації з боку національної більшості, сама стає більшістю у своїй країні, але відчуває загрозу з боку колишньої більшості, яка сама стала меншиною, однак відчуває «фантомний біль» своєї колишньої зверхності і відповідно до цього поводить. Особливо це стосується тих країн, де колишня, колоніальна більшість становить значну частину населення, а у деяких частинах є регіональною більшістю²¹⁵.

Це стосується двох країн Балтії – Латвії та Естонії, де, особливо з початком російської агресії проти України 2014 року, проблема сек'юритизації меншин є центральним елементом етнополітики. Дослідження, здійснені у країнах Балтії, виявили надзвичайно серйозну відмінність у поглядах латишів й естонців, з

---

²¹³ Table 1: Multiculturalism Policies for National Minorities Summary Scores for 1980, 2000, 2010 and 2020. URL: https://www.queensu.ca/mcp/sites/mcpwww/files/uploaded_files/nationalminorities/results/National_Minorities_Table1_SummaryScores_2020%20WITH%20AVERAGES.pdf

²¹⁴ Table 1: Multiculturalism Policies for Indigenous Peoples. URL: https://www.queensu.ca/mcp/sites/mcpwww/files/uploaded_files/indigenouspeoples/results/IndigenousPeoples_Table1_SummaryScores_2020%20WITH%20AVERAGES.pdf

²¹⁵ Orgad Liav. *The Cultural Defense of Nations. A Liberal Theory of Majority Rights*. New York: Oxford University Press, 2015. P. 189–194.

одного боку, та російськомовного населення на загрози, які стоять перед країною, та на політику, яку проводить Росія стосовно своїх сусідів. Якщо, наприклад, 60% етнічних латишів вважають, що НАТО гарантує Латвії територіальну цілісність і безпеку, то серед російськомовних жителів Латвії таких лише 23%. Тоді, як майже 90% етнічних естонців підтримують присутність сил НАТО в Естонії, більше половини російськомовних мешканців Естонії проти. 65% російськомовних мешканців Литви переконані, що анексія Криму Росією є легальним актом. У латвійській Латгалії, де російськомовні становлять більшість, понад половини опитаних схвалює путінську політику стосовно України. І хоча опитування підтверджують, що більшість російськомовного населення демонструє свою лояльність до Литви, Латвії та Естонії, воліє жити в цих незалежних країнах, а не в Росії, уряди країн Балтії розглядають відповідальну політику стосовно меншин як ключовий елемент досягнення і збереження консолідації своїх країн²¹⁶.

Назагал, з початку 2000-х років відбулися серйозні зміни у напрямі інклюзивної політики стосовно національних меншин. До цього спричинилися дві динаміки. Перша – це імплементація умов мирних угод, які мали покласти край громадянським війнам, передовсім у Африці. Друга – це тиск ЄС на посткомуністичні країни, які стали членами Ради Європи і прагнули потрапити до Європейського Союзу²¹⁷. Підготовка до «вибухового» розширення ЄС супроводжувалася також розробкою планів дій, спеціальних програм з боку Єврокомісії та спеціальних резолюцій Європарламенту, спрямованих на захист меншин та протидію ксенофобії й расизму²¹⁸. У кінцевому рахунку, дослідники, які вивчали політику обумовленості, тобто впливу умов, які висувалися до країн-

---

²¹⁶ Kuczyńska-Zonik Aleksandra. The Securitization of National Minorities in the Baltic States. *Baltic Journal of Law & Politics*. 2017. Vol. 10. Issue 2. P. 36–37, 45.

²¹⁷ Pate Amy. Trends on Democratization: A Focus on Minority Rights. J. Joseph Hewitt, Jonathan Wilkenfeld, and Ted Robert Gurr. *Peace and Conflict*. New York : Routledge, 2010. P. 36, 38.

²¹⁸ Riedel Manuela. The EU as a Promoter of Minority Rights? *Minority Integration in Central Eastern Europe. Between Ethnic Diversity and Equality*. Edited and introduced by Timofey Agarin and Malte Brosig. Amsterdam-New York : Rodopi, 2009. P. 32–51.

кандидатів у сфері захисту прав меншин, дійшли висновку, що, за очевидних проблем, ЄС все ж досяг суттєвого успіху у законодавчих та політичних змінах стосовно національних меншин у цих країнах, пов'язуючи зміни з перспективою членства. Ці умови працювали набагато краще, ніж прагнення переконати уряди здійснити зміни і працювали ефективно, якщо перспектива членства була реальною. Вони були конкретними, а не просто обговорювалися загальні принципи, а їх виконання не загрожувало урядам втратою влади²¹⁹.

Отже, Європа за останні тридцять років істотно просунулася шляхом захисту прав національних меншин*, а у країнах-членах ЄС цей захист додатково має принаймні потрійний «шар» міцності. По-перше, це законодавство про права людини і недискримінацію, при цьому область недискримінації складається з докладного вторинного законодавства ЄС, що має обов'язкову силу для країн-

---

²¹⁹ Schweltnus Guido. Looking Back at Ten Years of EU Minority Conditionality vis-à-vis Central and Eastern European Candidate States. *European Yearbook of Minority Issues*. Volume 4, 2004–2005. Leiden : Brill Academic Publishers, Martinus Nijhoff Publishers, 2005. P. 321–340.

* Очевидний прогрес у справі захисту національних меншин не стосується принаймні двох країн, які розташовані – повністю чи частково – на Європейському континенті, але не входять до Ради Європи – Білорусі та Російської Федерації (виключена у 2022 р.). У РФ піднесення імперської свідомості відбувалося пліч-о-пліч зі створенням федеральних округів (свого роду сатрапій), обмеженням прав меншин, проголошенням утримання територій «історичним подвигом російського народу» тощо. (див.: Эмиль Паин. *Нация и демократия. Перспективы управления культурным разнообразием*. 2-е изд. Москва, Челябинск : Социум, 2020. С. 176–205). У четвертому висновку Дорадчого комітету Рамкової Конвенції з прав меншин для РФ (2018) наголошувалося, що загальні обмеження свободи слова, думок, зборів, об'єднань і ЗМІ відбилися і на правах меншин, а закони про «іноземних агентів» і екстремізм використовувалися і для залякування їхніх членів або захисників їхніх прав. (Консультативный Комитет Рамочной Конвенции о защите национальных меньшинств. Четвертое заключение по Российской Федерации. Принято 20 февраля 2018 г.). Це стосується і Білорусі, де деякі організації національних меншин (передовсім – польські) піддаються дискримінації, а захисників прав білоруської мови і культури режим розглядає як політичних опонентів і піддає гонінням і залякуванням. (Див.: Tove H. Malloy. *Dialogue with the Unwilling: Addressing Minority Rights in so-called Denial States* The European Centre for Minority Issues Working Paper #77. Flensburg: August 2014. P. 9).

членів ЄС і яке спрямоване на усунення дискримінації не лише на етнічному та расовому ґрунті, але й на підставі належності до національних меншин. Другий «шар» – це закріплення в угодах 1990-х років принципу відданості різноманітності, збереженню культур і традицій. По-третє, це регіональна політика ЄС, яка має цілком практичні наслідки для розширення прав меншин²²⁰. Це також європейські інститути, у тому числі (але не виключно) – Європейський Суд з прав людини, Європейський Суд справедливості, Верховний комісар у справах національних меншин, а також численні неурядові інституції, які так або інакше обстоюють права національних меншин.

ВИСНОВКИ

У 2000 – 2010 роках етнополітика європейських демократій може бути описаною як динамічний процес, в якому відбувалися перехід до більш жорсткої імміграційної політики і, після 2015 року, масштабних заходів із боротьби з нелегальною міграцією. Ця політика була також вписаною у війну проти терору, в рамках якої західноєвропейські країни вдавалися до надзвичайних правових і поліцейських інструментів та сек'юритизації ісламу. Хоча універсалізм націоналізму не дозволяє оцінювати його динаміку у категоріях більше/менше, треба визнати, що у 2010-х роках і на початку 2020-х він став справляти більший вплив на політику європейських країн. У поєднанні з посиленням популізму це часом призводило до ухвалення дуже обмежувальних норм для іммігрантів (як-от, у випадку Угорщини під час міграційної кризи 2015 року чи розпалу пандемії коронавірусу). Домінуючі етноси досягали успіхів у посиленні етнокультурної складової національної ідентичності, хоча це поєднувалося зі спробами гармонізації цінностей ліберальної демократії з інтересами більшості та її, більшості, культурним захистом. Зазначимо, водночас, що ідентичність західних демократій – принаймні як свідчать деякі дослідження – за цей час не стала менш інклюзивною. Радше навпаки. Дослідження Pew

---

²²⁰ Jovanovic Tamara. National minority groups in post-Lisbon Europe: the presence of Europeanisation and transnational human rights in one policy field. The European Centre for Minority Issues Working Paper #156. Flensburg : January 2012.

Research Center у США, Франції, Сполученому Королівстві та Німеччині виявило, що упродовж 2016 – 2020 років у цих країнах істотно зменшилася питома вага тих, хто вважає, що треба народитися у цій країні, щоби бути справжнім британцем (на 25%), американцем (на 20%), французом (15%), німцем (9%). Меншою мірою, але також менше стало тих, хто вважає, що для цього треба обов'язково бути християнином, дотримуватися традицій і звичаїв відповідної країни, говорити домінуючою в країні мовою²²¹. Уявлення про зростаючу ворожість західних суспільств стосовно «інших» також не підтверджуються. Більшість опитаних у 17 найрозвинутіших економіках світу вважають, що наявність людей різного етнічного та расового походження, а також різних релігійних переконань робить їхнє суспільство кращим. Причому у 2021 році питома вага тих, хто дотримувався такої точки зору, зросла, порівняно з 2016, у всіх країнах, де здійснювалося дослідження, і часом – суттєво (у Великобританії – з 75% до 85%%, в Іспанії – з 67% до 76%, у Німеччині – з 65% до 71%, у Нідерландах з 50% до 62%, в Японії – з 24% до 39%, у Греції з 20% до 45% опитаних). Дві третини опитаних у цих країнах вважають, що дискримінація на етнічному, расовому або релігійному ґрунті має розглядатися як серйозна і дуже серйозна проблема²²².

Попри численні проблеми період, що розглядається, позначився розширенням прав і можливостей національних меншин та корінних народів. Хвилі розширення Європейського Союзу, в ході яких країни-кандидати брали на себе зобов'язання щодо імплементації стандартів ЄС у різних сферах, сприяли демократизації етнополітик її нових членів. Разом із тим, регіональна політика ЄС, а також політика субсидіарності відчутно пом'якшувала сецесійні тенденції.

Аналіз здійснення політики мультикультуралізму західними демократіями не підтверджує ані їхньої відмови від цієї політики, ані

---

²²¹ Silver Laura, Fagan Moira, Connaughton Aidan and Mordecai Mara. Views About National Identity Becoming More Inclusive in U.S., Western Europe Pew. Washington, DC : Research Center, May, 2021. P. 6.

²²² Silver Laura, Fetterolf Janell and Connaughton Aidan. Diversity and Division in Advanced Economies. Most embrace diversity but see conflicts between partisan, racial and ethnic groups. Washington, DC : Pew Research Center, October, 2021. P. 3–16.

тверджень про її абсолютну неефективність. Сприйняття відкату від цієї політики зумовлене розчаруванням у імплементації третьої, за Вілом Клімічкою, моделі мультикультуралізму – спрямованої на акомодацию мігрантських спільнот, передовсім – визнаців ісламу. Однак відносно притомної і реалістичної альтернативи мультикультуралізму для цих спільнот наразі не сконструйовано.

Зазначимо насамкінець, що повномасштабне російське вторгнення в Україну спричинилося до феномену «гуртування навколо прапора» Європейського Союзу: до зміцнення громадянської ідентичності у європейських демократіях, більш позитивного ставлення громадян до ЄС, меншого євроскептицизму, різкого збільшення питомої ваги тих, хто вважає, що справи у Європейському Союзі йдуть у правильному напрямі, найвищого схвалення приєднання своєї країни до ЄС і найнижчого рівня негативного ставлення до нього за весь час досліджень²²³.

Очевидно, що досвід європейських країн у здійсненні своїх етнополітик, досягнення і проблеми, які виникали і виникають під час їхнього здійснення, є обов'язковим, без перебільшення, для вивчення Україною. Культурний захист більшості, проблеми національних меншин, сек'юритизації релігії, мультикультуралізму – ці та інші питання, які становлять ядро етнополітики країн-членів Європейського Союзу, доводиться розв'язувати і Україні. Ключовим питанням тут буде винайдення оптимального балансу між культурним захистом домінуючого етносу і забезпеченням гідного розвитку національних меншин, між життєвою необхідністю у консолідації суспільства воюючої країни і захистом прав його окремих етнокультурних й етноконфесійних складових, зобов'язанням гарантій свободи совісті для кожного в Україні суцього (а не лише своїх громадян) і убезпечення від використання релігії на шкоду громадянським свободам і державному суверенітетові. І хоча європейський досвід у цій сфері не дає абсолютно неспростовних відповідей на всі ці виклики, його важко переоцінити.

---

²²³ Eurobarometer. Rallying around the European Flag. Democracy as Anchor in Times of Crisis. EB 97.3. Summer 2022. Brussels : European Union, June 2022. P. 72–91. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2792>

РОЗДІЛ 2

ЕТНОПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ НАУКОВИЙ ДИСКУРС

В умовах суспільно-політичних змін в Україні та й у світі загалом набувають нової актуальності етнополітичні процеси, суттєво загострюються проблеми відродження та збереження національної й етнічної самосвідомості народів. Це актуалізує необхідність постійного, системного, комплексного осмислення місця та ролі етнополітики в політичних процесах сучасної України, а відтак і стану наукового опрацювання цієї проблеми. Актуальність такого дослідження значно посилилася в умовах сучасної російської війни проти України, оскільки зросла необхідність виявлення ролі та потенціалу етнонаціонального чинника в консолідації суспільства для захисту Української держави, уточнення й примноження наявного наукового знання для його активнішого практичного застосування. Тому проблеми етнополітики були і є важливим дискурсом гуманітаристики. Науковці досить активно їх досліджували, але праця з історіографічним аналізом цього доробку досі бракує. Автор ставить собі за мету визначити стан, повноту вивчення цієї проблеми вітчизняними науковцями, виявити недостатньо досліджені аспекти, сформулювати відповідні рекомендації. Досягнення цієї мети передбачає вирішення таких **дослідницьких завдань**:

- виявити, систематизувати підходи вітчизняних дослідників до етнополітики як теоретичного концепту;
- проаналізувати оцінки науковців щодо особливостей етнополітичного менеджменту в сучасній Україні;
- вивчити історіографічні складові сучасних підходів до вивчення нормативно-правового забезпечення етнополітики;
- з'ясувати стан наукової розробки проблем державної етнонаціональної політики;
- узагальнити досвід вивчення питань регіональних та етнонаціональних ідентичностей;

- розкрити ступінь вивчення українськими дослідниками практик етнополітики у мовній, етнонаціональній, етноконфесійній та інших сферах;
- окреслити внесок провідних інституцій та окремих учених у дослідження проблем етнополітики;
- виявити малодосліджені аспекти проблеми, обґрунтувати пропозиції щодо заповнення наявних дослідницьких лакун.

Етнополітика як теоретичний концепт

Відомо, що ступінь дослідження будь-якої наукової проблеми, рівень наявного знання та перспективи його подальшого примноження залежать від повноти вивчення її теоретичних, концептуальних основ і фундаментальності категоріально-понятійного апарату, що використовується при цьому. Однією з перших вітчизняних робіт, у якій розглядалися теоретико-методологічні аспекти проблеми, є стаття В. Євтуха «Якою має бути етнополітика Української держави», де дається визначення поняття «етнополітика». На думку автора, це «діяльність держави (або її структур) у сфері етносоціального життя суспільства, що передбачає розробку й здійснення заходів, спрямованих на регулювання міжетнічних стосунків і забезпечення функціонування існуючих етнічних структур»¹. Крім теоретичних аспектів В. Євтух аналізує практичні питання етнополітики в Україні. Розглядаючи етнополітику як «структурний механізм», він визначає її головні напрями щодо: «української етнічної спільноти, яка формує основу українського етнополітичного організму; етнічних меншин, що є складовою українського етнополітичного організму, але в суто етнічному плані являють собою його окремі структурні елементи; представників українського етносу, які мешкають за межами українського етнополітичного організму і не є його складовою частиною, але різним чином зв'язаних з ядром однойменного етносу, що розміщується на території України»².

---

¹ Євтух В. Якою має бути етнополітика Української держави. *Віче*. 1992. № 8. С. 112.

² Євтух В. Якою має бути етнополітика Української держави. *Віче*. 1992. № 8. С. 115–116.

Проте найбільш повне, на наш погляд, визначення етнополітики Української держави В. Євтух дав у праці «Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти». На його думку, це «загальний комплекс засобів політичної діяльності в галузі етнонаціонального розвитку та міжетнічних відносин – діяльності як з боку держави та її інститутів, так й інших суспільних (неофіційних) структур (політичних партій, етнічних організацій і т.д.). Етнополітика – це процес формування та регулювання міжетнічних відносин разом з тими факторами, що зумовлюють саме розвиток етнічних структур та інститутів». Підводячи підсумок, автор виділяє головні аспекти етнополітики: «політичне функціонування етнічних спільностей, тобто їхня політична організація та участь у політичному житті суспільства; регулювання цього процесу з боку держави, офіційних і загальнонаціональних політичних інститутів»³.

Теоретичні аспекти етнополітики, її місце в практичній діяльності Української держави вивчали й інші дослідники. Зокрема, О. Куць і Ю. Куць акцентували увагу на тому, що етнополітика – це цілеспрямована діяльність держави, етносів або їхніх представників в особі партій, рухів, етноеліт, спрямована на досягнення стабільності багатонаціонального суспільства через урахування, узгодження й розв'язання національних інтересів і вимог. Виходячи з цього визначення, автори сформулювали й головні функції етнополітики: забезпечення специфічних потреб різних етноспільнот у сфері мови, національної культури, традицій тощо; стабілізація міжетнічних відносин; формування культури міжетнічного спілкування; моделювання і прогнозування етнополітичних ситуацій⁴.

Своє визначення етнополітики, яке охоплює весь практичний спектр і вказує на кінцеву мету діяльності держави у цій сфері, запропонував О. Антонюк. Він вважає, що етнополітика Української держави це: «діяльність держави та її органів в етнополітичній та етнонаціональних сферах із метою відродження і забезпечення життєдіяльності, подальшого розвитку та участі в

---

³ Євтух В. Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. Київ : Вид-во УАНПП «Фенікс», 1997. С. 3.

⁴ Куць О., Куць Ю. Етнополітичні аспекти розбудови Української держави. Харків : Вид-во журналу «Березіль», 1999. 274 с.

державотворчих процесах різних структурних етнокомпонентів українського суспільства – української нації, національних меншин; об'єднання їх в єдиний соціум – політичну націю, ядром якої є народ, що дав назву національній державі; розширення зв'язків з українською діаспорою та особами іншого етнічного походження – вихідцями з України; усунення чинників міжетнічної напруги та міжетнічних конфліктів; регулювання міграційних процесів»⁵.

Ширше до осмислення цього питання підійшов О. Майборода. Використовуючи термін етнонаціональна політика, він зазначає, що цей феномен існує у двох вимірах: «по-перше, як і політика взагалі, етнонаціональна політика є процесом розподілу влади, в якому беруть участь мобілізовані етнічні спільноти, захищаючи свої інтереси; по-друге, це система запланованих кроків і заходів, що їх здійснюють державні органи з метою створення у межах своєї юрисдикції гармонійної моделі міжетнічного співжиття»⁶.

Свій підхід до аналізу понятійного апарату етнополітичної проблематики запропонувала Г. Мелеганіч. У статті «Теоретико-методологічний дискурс щодо розуміння етнонаціональної політики України» вона проаналізувала поняття «національна політика», «етнічна політика», «етнонаціональна політика» і з'ясувала можливість їхнього застосування до українських реалій. Авторка доходить висновку, що для сучасного стану України більш прийнятним є застосування терміна «державна етнонаціональна політика»⁷. Насамкінець Г. Мелеганіч дає власне визначення цьому феномену: «Це політика держави щодо представників різних етнонаціональних меншин і титульної нації, які проживають на території країни, врегулювання етнонаціональних відносин та процесів за їх активної участі, а також політика держави стосовно

---

⁵ Антонюк О. Етнополітичний чинник державотворчих процесів в Україні: основні концептуальні засади. Міжнаціональні відносини і національні меншини України: стан, перспективи / за заг. ред. Р.Ш. Чілачави. Київ : Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2004. С. 229.

⁶ Майборода О. Етнонаціональна політика і перспективи етносоціального розвитку в Україні. *Сучасність*. 1995. № 12. С. 77.

⁷ Мелеганіч Г. І. Теоретико-методологічний дискурс щодо розуміння етнонаціональної політики України. *Політологічні записки : Зб. наук. праць*. Вип. 2 (10). Северодонецьк: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2014. С. 130.

тих, хто пов'язує своє походження з цією країною, але проживає на території іншої держави»⁸.

На нашу думку, це визначення не є оригінальним, бо фактично повторює те, яке дав етнополітиці О. Майборода.

Складові етнополітичної політики та їхні особливості в різних країнах досліджував К. Вітман. Він дійшов висновку, що модель етнополітичної політики кожної країни є унікальною і неповторною. Вона складається з балансу багатьох елементів: стану законодавчої бази, різноманітних механізмів впливу на етнополітичні процеси, які можуть бути присутні в етнополітичній політиці однієї країни і взагалі не використовуватися в іншій⁹.

Етнополітичний менеджмент

Під завдання етнополітики вибудовується її менеджмент. Аналіз наявної літератури свідчить, що цей аспект науковці досліджували не досить активно. Одними з перших, хто взявся за аналіз стану етнополітичного менеджменту, були фахівці з державного управління. У 1998 році П. Надолішній опублікував монографію «Етнополітичний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми теорії, методології, практики», в якій дослідив теоретико-методологічні та практичні проблеми регулятивного впливу держави на сферу етнічного життя суспільства, розкрив роль етнополітичного фактору у становленні вітчизняної системи державного управління¹⁰. 1999 року дослідник запропонував свою концепцію етнополітичної обумовленості модернізації системи врядування в контексті становлення громадянського суспільства, в якій розкрив місце та роль етнополітичного менеджменту у системі державно-управлінських відносин¹¹.

---

⁸ Мелеганіч Г. І. Теоретико-методологічний дискурс щодо розуміння етнополітичної політики України. *Політологічні записки : Зб. наук. праць*. Вип. 2 (10). Северодонецьк: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2014. С. 131.

⁹ Вітман К. М. Моделі етнополітичної політики постсоціалістичних країн: навч. посіб. Київ : Логос, 2008. С. 15.

¹⁰ Надолішній П. І. Етнополітичний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми теорії, методології, практики. Київ : Вид-во УАДУ, 1998. 262 с.

¹¹ Надолішній П. І. Розбудова нової системи врядування в Україні: Етнополітичний аспект (теоретико-методологічний аналіз). Київ, Одеса : Вид-во УАДУ, Астропринт, 1999. 304 с.

Серед етнополітологів чи не вперше проблемами етнополітичного менеджменту почав цікавитися В. Євтух, який 2000 року опублікував рецензію на книгу «Managing Multiethnic Local Communities in the Countries of the Former Yugoslavia». Розглядаючи практики етнополітичного менеджменту в Словенії, Македонії, Боснії і Герцоговині, Хорватії, Сербії, які викладені у цій книзі, автор рецензії неодноразово звертався й до українських практик щодо «правового забезпечення участі національних меншин у процесі прийняття рішень»¹², проблем «політизації етнічності»¹³, «забезпечення прав меншин на регіональному і місцевому рівнях»¹⁴.

2001 року В. Євтух опублікував статтю, де сформулював відповіді на поставлене у названій вище рецензії питання щодо місця та ролі урядових структур і громадських організацій у системі етнополітичного менеджменту України¹⁵.

Більш комплексно до вивчення питань етнополітичного менеджменту в Україні підійшов В. Котигоренко. Визначаючи його місце і роль у системі державного управління, дослідник наголошує, що «етнополітичний менеджмент являє собою інституціональну, оперативну-управлінську та імплементаційну складові... етнонаціональної політики»¹⁶, й виявив особливості становлення, реорганізації, функціонування структур державних органів, які відповідали за реалізацію етнонаціональної політики в Україні¹⁷. Він наголосив, що свою етнополітичну суб'єктність держава реалізує як посередник і координатор відносин з іншими

---

¹² Євтух В. Менеджмент в полиэтнических общинах. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2000. № 4. С. 163–164.

¹³ Євтух В. Менеджмент в полиэтнических общинах. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2000. № 4. С. 168.

¹⁴ Євтух В. Менеджмент в полиэтнических общинах. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2000. № 4. С. 170.

¹⁵ Євтух В. Урядові та громадські організації у системі етнополітичного менеджменту України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2001. Вип. 15. С. 136 – 143.

¹⁶ Котигоренко В. Становлення державного етнополітичного менеджменту в Україні. *Політичний менеджмент*. 2004. № 6. С. 51.

¹⁷ Котигоренко В. Становлення державного етнополітичного менеджменту в Україні. *Політичний менеджмент*. 2004. № 6. С. 51–56.

акторами етнонаціональної сфери, зокрема, громадськими організаціями національно-культурного спрямування¹⁸.

Визначаючи головний напрям державного етнополітичного менеджменту в Україні, В. Котигоренко підкреслив, що це етнокультурна сфера¹⁹, а серед найважливіших умов його функціонування є «дотримання чинного законодавства про права національних меншин та етнонаціональні права усіх громадян України, рішуча протидія будь-яким виявам ксенофобії на ґрунті міжетнічних відносин»²⁰. Не оминув автор і таку важливу складову об'єктного поля вітчизняного етнополітичного менеджменту, як взаємини України з історичними батьківщинами етнічних меншин, а також рівень та якість відносин з ними самих меншин й їхніх об'єднань, стосунки останніх з міжнародними організаціями²¹.

Обґрунтовуючи головну ознаку етнополітики Української держави, В. Котигоренко наголошує, що нею «є її зосередження не стільки на інших суб'єктах етнічних відносин, скільки на проблемних питаннях розвитку самих цих відносин, невирішеність яких, як правило, спричиняє випадки загострення суспільної ситуації. Подальше посилення проблемної спрямованості при визначенні цілей і завдань етнонаціональної політики орієнтує на перехід від галузевого принципу формування та реалізації цієї політики до переважно функціонального принципу». На його думку, домінування цієї моделі етнополітичного менеджменту «сприятиме досягненню динамічної рівноваги між спільними для всіх громадян інтересами соціально-економічного і політичного розвитку та індивідуальними і груповими потребами етнонаціонального відродження»²².

---

¹⁸ Котигоренко В. Становлення державного етнополітичного менеджменту в Україні. *Політичний менеджмент*. 2004. № 6. С. 56.

¹⁹ Котигоренко В. Становлення державного етнополітичного менеджменту в Україні. *Політичний менеджмент*. 2004. № 6. С. 58.

²⁰ Котигоренко В. Становлення державного етнополітичного менеджменту в Україні. *Політичний менеджмент*. 2004. № 6. С. 59.

²¹ Котигоренко В. Становлення державного етнополітичного менеджменту в Україні. *Політичний менеджмент*. 2004. № 6. С. 61.

²² Котигоренко В. Становлення державного етнополітичного менеджменту в Україні. *Політичний менеджмент*. 2004. № 6. С. 57.

Розширив й конкретизував викладені у статті В. Котигоренка положення О. Антонюк, наголошуючи, що «головними функціями етнополітичного менеджменту є: планування етнонаціональної діяльності; організаційно-регулятивна функція (визначення організаційної побудови етнооб'єкта управління, його внутрішньої структурної ієрархії); інструментальна функція (розробка певних проектів прийняття рішень для досягнення конкретного етнополітичного результату з урахуванням науково-теоретичних розробок, а також різноманітних факторів, які впливають на реалізацію державної етнополітики); виховна функція (формування у людей високої культури міжетнічного спілкування); інтегративна функція (забезпечення зближення і налагодження співпраці між етноспільнотами); прогностична (осмислення основних тенденцій розвитку етнополітичних відносин); контрольна функція (перевірка виконання сформованих і затверджених планів) тощо»²³. Значну увагу автор приділив аналізу стану етнополітичного менеджменту у постсоціалістичних країнах Східної Європи, які розпочали формувати незалежну етнополітику після розпаду соціалістичної системи, зокрема у Польщі²⁴, Угорщині, Чехії²⁵. Разом з тим, аналізований матеріал дещо переобтяжений теоретичними сюжетами, які, на нашу думку, мало корелюються з питаннями етнополітичного менеджменту.

Важливу складову функціонування етнополітичного менеджменту досліджував Т. Запорожець, який проаналізував нормативно-правову базу з питань функціонування державних механізмів запобігання та врегулювання етнополітичних конфліктів, визначив правові пріоритети державної етнополітики України в контексті євроінтеграційних прагнень держави²⁶.

---

²³ Антонюк О. Етнополітичний менеджмент: теоретичні обґрунтування та емпірична реальність. *Персонал*. 2007. № 8. С. 8–9.

²⁴ Антонюк О. Етнополітичний менеджмент: теоретичні обґрунтування та емпірична реальність. *Персонал*. 2007. № 8. С. 17–18.

²⁵ Антонюк О. Етнополітичний менеджмент: теоретичні обґрунтування та емпірична реальність. *Персонал*. 2007. № 8. С. 4–8.

²⁶ Запорожець Т. В. Нормативно-правове забезпечення державних механізмів запобігання та врегулювання етнополітичних конфліктів. *Інвестиції: практика та досвід*. № 12/2011. С. 92–94.

Чернова К. акцентує увагу на тому, що в сучасних умовах посилюється роль національної діаспори як повноправного і зацікавленого учасника соціальної модернізації, яка активно впливає на систему міжнаціональних відносин, що вимагає її включення в систему державного етнополітичного менеджменту. Аналізуючи цей процес, авторка зосередила увагу на таких його складових, як дії державних органів України щодо: підписання міжнародних договорів та угод з проблем української діаспори; розробка спеціальних державних програм співпраці з діаспорою; створення та функціонування міжурядових (міжвідомчих) змішаних комісій з питань забезпечення прав національних меншин²⁷.

Аналіз наявної літератури з проблем формування та функціонування структур етнополітичного менеджменту свідчить, що після Революції Гідності зацікавленість до вивчення цих питань зростає. Так, Л. Грицик досліджувала процес формування мережі державних виконавчих інститутів вітчизняної етнополітики та відповідних дорадчо-консультативних органів і структур регіональної влади²⁸. Н. Підбережник вивчала сутність інституційного механізму публічного управління у сфері етнополітичних відносин в Україні і встановила, що він здебільшого спрямований на забезпечення дотримання прав і свобод національних меншин, тоді як реалії суспільно-політичного життя вимагають вироблення та реалізації цілісної публічної політики, системи норм і правил щодо задоволення інтересів усіх етносуб'єктів українського суспільства, досягнення національної інтеграції та консолідації²⁹. В. Червеняк здійснила комплексний аналіз розвитку системи політичних інститутів, що забезпечують реалізацію державної етнонаціональної політики в Україні. Авторка доходить висновку, що головним

---

²⁷ Чернова К. О. Етнополітичний менеджмент у феномені національної діаспори. *Український соціум*. 2007, 1(18). С. 117.

²⁸ Грицик Л. Формування інституційного рівня державного регулювання міжнаціональних відносин в Україні (1991-2011 рр.). *Часопис української історії*. 2014. Вип. 29. С. 46 – 51.

²⁹ Підбережник Надія. Інституційний механізм публічного управління у сфері етнополітичних відносин в Україні. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2017. Вип. 4. С. 104–112.

недоліком їхнього розвитку була відсутність окремої центральної державної виконавчої влади з питань етнонаціональної політики³⁰.

Поряд з цим науковці знову звернули увагу на проблеми порівняльного аналізу етнополітичного менеджменту в постсоціалістичних країнах і в Україні. Активно у цьому напрямі працював М. Зан. Він здійснив порівняльний аналіз структурно-функціональних особливостей публічних органів влади (президентської, урядової, парламентської та регіональної), які регулюють етнонаціональні процеси в Україні та Румунії. Акцент було зроблено на дослідженні процесу еволюції органів публічного управління та виробленні специфічних національних моделей етнополітики у цих двох сусідніх країнах³¹. У статті наголошується, що функціональні аспекти етнополітичного менеджменту України та Румунії мають низку спільних і відмінних рис. Враховуючи румунський досвід, запропоновано рекомендації щодо покращення системи етнополітичного менеджменту в Україні³².

Згодом М. Зан провів порівняльний аналіз особливостей управління й регулювання процесів у етнонаціональній сфері Словаччини та України. Автор спирається на результати експертного опитування, яке було проведене у Пряшівському самоврядному краї Словаччини та Закарпатській області України. Як і в попередній статті, автор аналізує три рівні етнополітичного менеджменту: урядовий, парламентський та регіональний, що дозволило йому дійти висновку – урядовий рівень етнополітичного менеджменту в Словаччині більш структурований і функціональний. До того ж, на відміну від України, він позбавлений перманентного реформування³³. Оцінюючи результати опитування, М. Зан підкреслює, що

---

³⁰ Червеняк К. Т. Інституційне забезпечення державної етнонаціональної політики в Україні. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 137. С. 358–362.

³¹ Зан М. П. Структурно-функціональні особливості етнополітичного менеджменту в Україні та Румунії: компаративний вимір. *Політичне життя*. № 4. 2019. С. 23.

³² Зан М. П. Структурно-функціональні особливості етнополітичного менеджменту в Україні та Румунії: компаративний вимір. *Політичне життя*. № 4. 2019. С. 28.

³³ Зан М. П. Порівняльний аналіз етнополітичного менеджменту в Словацькій Республіці та Україні (за результатами експертного опитування). *Політикус*. 2020. Вип. 2. С. 179.

українські респонденти критично оцінили парламентський рівень етнополітичного менеджменту. На його думку, пояснюється це багаторічним зволіканням українськими законодавцями прийняття необхідних законів щодо прав етнічних і мовних меншин³⁴. Насамкінець автор наголошує, що респонденти досить високо оцінили ефективність регіональних інституцій етнополітичного менеджменту як у Словаччині, так і в Україні³⁵.

Не залишилися поза увагою й практичні складові етнополітичного менеджменту в Україні. Так, науковці Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України проаналізували соціокультурні та інституційні чинники регулювання міжетнічних відносин³⁶, запропонували можливі шляхи їх гармонізації³⁷. О. Майборода розкрив специфічні риси етнополітичного менеджменту в Україні, показав його здобутки і наявні проблеми³⁸. Т. Василевська акцентувала свою увагу на етичній складовій етнополітичного менеджменту³⁹.

Нормативно-правові аспекти етнополітики в Україні

Поряд з осмисленням етнополітики як теоретичного концепту науковці значну увагу приділили дослідженню її нормативно-правових аспектів. Активно долучилися до їх розробки науковці Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса

---

³⁴ Зан М. П. Порівняльний аналіз етнополітичного менеджменту в Словацькій Республіці та Україні (за результатами експертного опитування). *Політикус*. 2020. Вип. 2. С. 182.

³⁵ Зан М. П. Порівняльний аналіз етнополітичного менеджменту в Словацькій Республіці та Україні (за результатами експертного опитування). *Політикус*. 2020. Вип. 2. С. 182–183.

³⁶ Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях: аналітична доповідь / за ред. С. Ю. Рима-ренка. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 76–104.

³⁷ Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях: аналітична доповідь / за ред. С. Ю. Рима-ренка. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 105–122.

³⁸ Майборода О. Український етнополітичний менеджмент: специфіка, здобутки, проблеми. URL: <http://dialogs.org.ua/ru/project/page8771.html>

³⁹ Василевська Т. Етичні виміри етнополітики: державно-управлінський аспект. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2006. Вип. 34. С. 60–72.

НАН України. Зокрема, В. Котигоренко і М. Панчук проаналізували використання в українському законодавстві, що регулює етнонаціональні відносини в Україні, проблемних термінів. Запропонували наукове тлумачення таких, часто вживаних, як: етнонаціональні відносини в Україні; українська нація (український народ); національність; українці; національні меншини України та інші⁴⁰. Подібні проблеми, але більш ґрунтовно дослідили названі вище автори і в останньому розділі монографії «Національні меншини України в політичних процесах ХХ–ХХІ століть: стан і проблеми дослідження». Зокрема, вони проаналізували базові терміни національного законодавчого дискурсу державної політики у сфері етнонаціональних відносин на предмет їх коректності, повноти, системності, логічної впорядкованості та відповідності національним і міжнародним стандартам⁴¹. О. Ляшенко досліджував еволюцію концептуальних підходів до розробки принципів і завдань етнонаціональної політики України та механізмів її реалізації з урахуванням реалій українського суспільства. Крім того, автор значну увагу приділив аналізу термінів, що використовуються у законодавстві у сфері етнонаціональних відносин⁴². О. Майборода проаналізував поняття «корінний народ» через призму норм міжнародного права та етнополітичної практики зарубіжних країн, показав його місце в етнополітичній сфері⁴³. Якщо попередні автори акцентували свою увагу на вивченні загальних аспектів правового забезпечення етнонаціональних відносин в

---

⁴⁰ Котигоренко В. О., Панчук М. І. Проблеми термінології законодавства, що регулює етнонаціональні відносини в Україні. *Український соціум*. 2020. № 1(72). С. 9–40.

⁴¹ Національні меншини України в політичних процесах ХХ – ХХІ століть: стан і проблеми дослідження / за заг. ред. В. О. Котигоренка. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 587.

⁴² Ляшенко Олександр. Державна етнополітика України: науковий і законодавчий аспекти. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 6. С. 129–140.

⁴³ Майборода О. М. Ідентифікація «корінного народу» як суб'єкта етнополітичної сфери у світлі норм міжнародного права та етнополітичної практики зарубіжних країн. *Вісник Держкомнаціміграції України*. 2002. №4. С. 91–97.

Україні, то С. Римаренко проаналізував взаємозв'язки індивідуальних і колективних прав в етнополітичному контексті⁴⁴.

Ще одним центром дослідження нормативно-правових аспектів етнополітики є Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. На відміну від науковців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, які в основному вивчали теоретичні аспекти правового забезпечення етнонаціональних відносин, його співробітники значну увагу приділяли вивченню місця та ролі правових механізмів в етнополітичних процесах в Україні. Із значного доробку науковців цього Інституту варто виділити опубліковану ними у 2011 році колективну монографію «Правові засади державної етнонаціональної політики в Україні», в якій проаналізовано стан етнонаціональної політики, визначено правові механізми регулювання етнонаціональних відносин. Автори дійшли висновку про недосконалість чинної в Україні моделі етнополітики, вказали на наявні в правовому полі її окремих сфер прогалини і недоліки. Зокрема, вони вважають, що засади етнонаціональної політики в Україні перебувають у зародковому стані і за роки її незалежності проблеми етнонаціональних відносин замовчувалися, а тому не ставали предметом правового регулювання. Враховуючи такі висновки, автори запропонували шляхи виходу з цієї ситуації⁴⁵.

Продовжуючи реалізацію означеного, у вище згаданій монографії дискурсу група науковців Інституту на чолі з І. Кресіною дослідила політико-правові механізми формування національної ідентичності населення Донбасу. Проаналізувала зарубіжний досвід формування національної ідентичності в умовах зміцнення регіоналізму (Великобританія, Іспанія), реінтеграції (Німеччина) або в ході постконфліктної відбудови (Македонія). Розкрила головні причини виникнення конфлікту на Донбасі та визначила правові засади державної політики щодо формування національної

---

⁴⁴ Римаренко С. Ю. Індивідуальні та колективні права: етнополітичний контекст. Київ : Світогляд, 2013. 245 с.

⁴⁵ Правові засади державної етнонаціональної політики в Україні / за ред. І. О. Кресіної. Київ : Логос, 2011. 400 с.

ідентичності мешканців Донбасу, консолідації української політичної нації⁴⁶.

Науковці на чолі з В. Горбатенком вивчали політико-правові механізми протидії етнополітичній дезінтеграції держави. Значну увагу вони приділили аналізу зарубіжного досвіду протидії розпаду держави через загострення міжетнічних і регіональних суперечностей. Це дозволило авторам ґрунтовно дослідити стан і перспективи забезпечення етнополітичної безпеки в Україні, місце у цьому процесі наявної законодавчої бази. Цінним є те, що автори запропонували політико-правові механізми протидії етнополітичній дезінтеграції держави⁴⁷.

У 2010 році С. Асланов підготував дисертацію на тему «Політико-правові засади державної етнонаціональної політики в Україні», в якій: узагальнив історичний досвід розв'язання етнонаціональних проблем в Україні на різних етапах державотворення; визначив головні напрями формування та реалізації державної етнонаціональної політики; окреслив її українську модель як демократичну, проте політично поляризовану, фрагментарну, невизначену щодо вектора етнонаціонального й етнополітичного розвитку; проаналізував законодавчу базу забезпечення державної етнонаціональної політики та встановив причини гальмування процесу її вдосконалення на сучасному етапі; систематизував прогалини у правовому регулюванні етнонаціональних відносин, які провокують напруження в етнонаціональній сфері; сформулював рекомендації щодо деідеологізації мовної складової етнонаціональної політики; визначив шляхи оптимізації правового регулювання сфери етнонаціональних відносин⁴⁸.

---

⁴⁶ Кресіна І. О. (кер. проекту), Шемшученко Ю. С., Горбатенко В. П. та ін. Політико-правові механізми формування національної ідентичності населення Донбасу : наукова записка. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. 130 с.

⁴⁷ Горбатенко В. П. (кер. проекту), Шемшученко Ю. С., Кресіна І. О., Стойко О. М. Етнополітична безпека України: політико-правові механізми протидії етнополітичній дезінтеграції держави: наукова записка. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. 100 с.

⁴⁸ Асланов С. Політико-правові засади державної етнонаціональної політики в Україні : автореф. дис. ...канд. політ. наук: 23. 00. 05. Київ : Інститут держави і

До питань правового забезпечення етнополітики в Україні зверталися й інші науковці. Серед них варто виділити колективну монографію «Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду». У ній досліджено вузлові проблеми українського законодавства у сфері забезпечення прав національних меншин і народів, а також механізми його реалізації. Висвітлено новітні підходи міжнародного права щодо запобігання та протидії дискримінації за ознаками етнічного походження, релігійних переконань. Чи не вперше в українській етнополітології здійснено аналіз бюджетного забезпечення державних програм в етнополітичній сфері⁴⁹.

Аналіз наявної літератури з означеної теми свідчить, що вітчизняні науковці певну увагу приділяли вивченню окремих складових політико-правового регулювання національних відносин в Україні. Чи не найбільше уваги приділялося національним меншинам. На думку В. Євтуха, законодавча база забезпечення прав національних меншин в Україні розроблялася з урахуванням досвіду функціонування міжнародно-правових норм і специфіки політичного, соціально-економічного та етнокультурного розвитку України⁵⁰. До аналізу першої складової активно долучалися В. Мицик, В. Нікітюк, М. Шульга та ін. Зокрема, В. Мицик у монографії «Права національних меншин у міжнародному праві» проаналізував визначення понять «меншина», «національна меншина» в документах міжнародних організацій, доктрині міжнародного права, національно правових концепціях. Враховуючи отримані результати, автор дав своє визначення цього феномену, а також таким поняттям, як «релігійна», «мовна», «расова», «етнічна» меншина⁵¹. Значна увага була приділена визначенню

права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. 20 с. URL: https://revolution.allbest.ru/law/00573899_0.html#text

⁴⁹ Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / заг. ред. Ю. Тищенко. Київ : УНЦПД, 2004. 312 с.

⁵⁰ Євтух В. Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. Київ : Фенікс, 1997. С. 51.

⁵¹ Мицик В. Права національних меншин у міжнародному праві. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. С. 25–41.

поняття «корінний народ». Проаналізувавши історію цього питання, В. Мицик дає власне визначення цього терміна: «Корінні народи – це чітко відокремлені за ознаками мови, раси, матеріальної та духовної культури етнічні групи, які впродовж віків компактно проживають (або проживали до насильної депортації) в певних регіонах світу на території однієї або кількох сучасних держав (найчастіше до їх виникнення), чия колишня чи нинішня дискримінаційна політика спрямована проти розміщення чи існування таких народів у межах їхніх історичних територій як рівних у правах з іншими народами, що їх населяють, які прагнуть зберігати свою природну самобутність і виборюють право на автономію чи самоврядування для вирішення питань, що їх стосуються у політичній, економічній, соціальній і культурній сферах»⁵². В. Мицик також показав механізми універсального і регіонального захисту прав і свобод національних меншин, через призму чинних міжнародно-правових стандартів визначив правові засади статусу національних меншин і шляхи їхнього вдосконалення.

Правовий статус національних меншин в Україні за міжнародним законодавством, механізми його забезпечення аналізував В. Нікітюк⁵³. Він активно вживає термін «етнонаціональні меншини», розуміючи під ним «етнічні групи, відмінні від інших груп, зокрема національної більшості, що проживають на території суверенної держави»⁵⁴.

Більш широко означені питання розглядає Д. Ткачук, який зробив досить вдалу спробу проаналізувати національні меншини як суб'єктів та об'єктів державної етнополітики в Україні. Зокрема, Д. Ткачук аналізує українську система управління у сфері національних меншин і доходить висновку, що вона є дуже складною і відображає адміністративну систему керування нашою державою у перехідний період. Визначив чинники, що сприяють

---

⁵² Мицик В. Права національних меншин у міжнародному праві. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. С. 60.

⁵³ Нікітюк В. О. Статус етнонаціональних меншин (порівняльно-правовий аспект). Київ : Естет, 1996. 186 с.

⁵⁴ Нікітюк В. О. Статус етнонаціональних меншин (порівняльно-правовий аспект). Київ : Естет, 1996. С. 8.

забезпеченню прав і свобод національних меншин, показав фактори, які можуть загрожувати національним меншинам. Особливу цінність у його праці має аналіз правового статусу національних меншин і механізмів реалізації їхніх прав⁵⁵.

Важливим напрямом політико-правового забезпечення регулювання етнонаціональних відносин в Україні є розробка концепції державної етнонаціональної політики України, яка б окреслювала мету, принципи й довгострокові завдання у цій чутливій сфері та механізми їх реалізації, а також визначила б подальші кроки щодо удосконалення її законодавчої бази. Потрібно зазначити, що цим питанням переймалися науковці, експерти, урядові й парламентські структури та громадські організації етноспільнот.

Не вдаючись до аналізу проєктів, що були підготовлені урядовцями і громадськими організаціями, зупинимося на проєктах науковців, що були опубліковані та викликали жвавий інтерес наукової спільноти. Одним із перших своє наукове бачення етнополітичної моделі розвитку оприлюднив М. Панчук, який 1993 року опублікував статтю «Етнополітична модель розвитку держави. Про концептуальні підходи до її розробки»⁵⁶. У 1994 році за ініціативи Міністерства у справах національностей, міграції та культурів група науковців розробила модель «Теоретико-методологічних та політико-правових засад етнонаціональної політики». У ній значна увага приділялася термінологічному інструментарію, визначенню принципів етнонаціональної політики та завданням і механізмам її реалізації. На основі моделі було розроблено перший проєкт Концепції державної етнонаціональної політики (1995), у якому етнополітика розглядалася через призму врахування та розробки механізмів узгодження інтересів етнічних спільнот зі стратегічним і тактичним розвитком країни⁵⁷.

---

⁵⁵ Ткачук Д. Г. Національні меншини як об'єкти-суб'єкти державної етнополітики. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 7. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1707>.

⁵⁶ Панчук М. І. Етнополітична модель розвитку держави. Про концептуальні підходи до її розробки. *Відродження*. 1993. № 5-69. С.4–6.

⁵⁷ Римаренко С. Ю. Самовизначення особи, нації, держави: (Етнополітичний аналіз). Київ : Видавничий дім «Юридична книга», 1999. С. 468–489.

С. Римаренко, проаналізувавши документ, дійшов висновку, що його положення базуються на сучасних цивілізаційно-гуманітарних підходах, які об'єднують права людини і громадянина, права нації та права національних меншин⁵⁸.

У 2005 році з'явився проєкт, підготовлений групою науковців (В. Євтух, О. Майборода та ін.). Головною його перевагою було те, що автори дали правове визначення термінам, яких не було у попередніх законопроєктах («етнічна спільнота», «національна більшість», «меншина в меншині», «корінний народ», «етнічна група» тощо). Таким чином, стало можливим створення уніфікованої понятійної бази⁵⁹.

Майже одночасно група науковців з Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, Національного інституту стратегічних досліджень (В. Котигоренко – керівник, О. Майборода, О. Малиновська, М. Панчук, О. Позняк та ін.) працювала над розробкою проєкту Стратегії державної етнонаціональної політики України⁶⁰. На початку 2006 року В. Котигоренко запропонував проєкт Закону України «Про основи державної етнонаціональної політики», в якому, врахував висновки і рекомендації, напрацьовані вище названою групою. Його оприлюдненням у журналі «Політичний менеджмент» було започатковано жваву дискусію. Автор дає визначення термінів («національність», «національне самоусвідомлення», «корінні народи України» тощо), розкриває мету і принципи державної етнонаціональної політики, головні її завдання та механізми реалізації⁶¹. Значний інтерес становить пояснювальна записка до

---

⁵⁸ Римаренко С. Ю. Самовизначення особи, нації, держави: (Етнополітичний аналіз). Київ : Видавничий дім «Юридична книга», 1999. С. 465–467.

⁵⁹ Проєкт Закону України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України». Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України / Беліцер Н., Євтух В., Майборода О. та ін. *Кримські студії*. 2005. № 1–2. С. 6 – 17.

⁶⁰ Котигоренко В. Етнополітика в Україні: варіант стратегії для держави. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 37. С. 8.

⁶¹ Котигоренко В. До питання про концептуальні засади етнонаціональної політики України. *Політичний менеджмент*. 2006. № 4. С. 20–30.

проекту. У ній автор обґрунтовує необхідність ухвалення такого закону, який би: «а) визначав концептуальні основи державної етнонаціональної політики; б) містив адекватне українським реаліям тлумачення застосовуваних у національних правових актах термінів; в) конкретизував засадничі складники законодавства, покликаного регулювати етнонаціональні відносини в Україні; г) встановлював параметри упровадження в національне законодавство норм і термінології міжнародного права; д) формулював принципи подальшого законотворення, управлінських та інших дій щодо етнонаціональної сфери»⁶². А також окреслив концептуальні засади запропонованого проекту, наголошуючи на пріоритетності «індивідуальних прав»⁶³.

У 2008 році В. Котигоренко опублікував варіант Концепції, розглядаючи державну етнополітику як складову державної політики, спрямовану на врегулювання етнонаціональних відносин, а саму Концепцію – як систему загальних положень про мету, принципи, завдання та напрями діяльності органів державної влади України в етнонаціональній сфері⁶⁴.

Два роки потому було оприлюднено проєкт Концепції державної етнополітики, розроблений І. Кресіною, Л. Лойко, В. Явір. У вступній частині автори дали оцінку вже наявних варіантів і наголосили, що вони ідеологічно заангажовані, не враховують реалії етнонаціональних відносин в Україні, зарубіжний досвід, міжнародне право⁶⁵. На нашу думку, це не відповідає дійсності, тому що названі вище проєкти не були орієнтовані на якісь конкретні політичні сили і фактично не мали ідеологічного навантаження. Не витримують критики й закиди щодо ігнорування реалій етнонаціональних відносин в Україні, зарубіжного досвіду,

---

⁶² Котигоренко В. До питання про концептуальні засади етнонаціональної політики України. *Політичний менеджмент*. 2006. № 4. С. 33.

⁶³ Котигоренко В. До питання про концептуальні засади етнонаціональної політики України. *Політичний менеджмент*. 2006. № 4. С. 41.

⁶⁴ Котигоренко В. О. Щодо стратегії державної етнонаціональної політики. *Стратегічні пріоритети*. 2008. №1(6). С. 40–52.

⁶⁵ Кресіна І., Лойко Л., Явір В. Концепції державної етнонаціональної політики України (Проєкт). *Політичний менеджмент*. 2010. № 2 (41). С. 65.

міжнародного права, оскільки саме ці аспекти стали основою проєктів В. Євтуха, О. Майбороди, В. Котигоренка.

Окреслюючи завдання, автори проєкту поставили за мету створити документ, який би враховував завдання держави та реалії сфери етнонаціональних відносин, базувався б на міжнародно-правових нормах, став основою подальшого вдосконалення чинної законодавчої бази державної етнонаціональної політики⁶⁶. Враховуючи поставлені завдання, автори розкрили значення головних, на їхню думку, понять, що використовуються в законодавчому, нормативному, науковому етнополітичному дискурсі, визначили основні принципи та напрями етнонаціональної політики України і запропонували шляхи вдосконалення її законодавчої бази⁶⁷.

Потрібно зазначити, що запропонований проєкт мало чим відрізнявся від варіанта авторства В. Котигоренка. Принциповою відмінністю є те, що у проєкті І. Кресіної та її колег відсутнє поняття «етнічна група» та пропонується вилучити з Конституції України поняття «корінний народ»⁶⁸.

До дискусії долучився К. Вітман. У статті «Державна етнонаціональна політика України: чергова спроба концептуалізації» автор окреслив її реальний стан в Україні, наголосивши, що держава фактично усувається від регулювання етнонаціональних відносин, українське законодавство у цій сфері застаріле і не відповідає реаліям, а етнонаціональні питання, ставши об'єктом політичної боротьби, залишаються поза увагою законодавців. Автор також окреслив головні вимоги до Концепції і застеріг від помилок, які можуть її знецінити⁶⁹.

Спробу узагальнити процес розробки Концепції державної етнополітики в Україні здійснив у 2021 році О. Лях. Станом на 2020

---

⁶⁶ Кресіна І., Лойко Л., Явір В. Концепції державної етнонаціональної політики України (Проєкт). *Політичний менеджмент*. 2010. № 2 (41). С. 66.

⁶⁷ Кресіна І., Лойко Л., Явір В. Концепції державної етнонаціональної політики України (Проєкт). *Політичний менеджмент*. 2010. № 2 (41). С. 66–71.

⁶⁸ Кресіна І., Лойко Л., Явір В. Концепції державної етнонаціональної політики України (Проєкт). *Політичний менеджмент*. 2010. № 2 (41). С. 71.

⁶⁹ Вітман К. Державна етнонаціональна політика України: чергова спроба концептуалізації. *Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр.* 2009. Вип. 36. С. 5–26.

рік він нарахував десять її опублікованих законопроектів. На думку автора, спільним у них є прагнення консолідувати українську націю, гарантувати розвиток національних меншин та їхню інтеграцію в українське суспільство. Різняться проекти принципами, на яких вони базуються. В основу одних – покладена концепція забезпечення колективних прав, і тому вони базуються на положеннях теорії мультикультуралізму. Інші ж виходять із пріоритетності індивідуальних прав людини і громадянина. О. Лях вважає, що на заваді законодавчого ухвалення цих проектів ставала відсутність єдиного підходу до категорійно-понятійного апарату, особливо це стосується таких категорій, як «корінні народи», «автохтонні народи». «національні меншини», «етнічні меншини», «національно-культурна автономія» тощо⁷⁰.

Державна етнонаціональна політика

В Україні мешкають представники багатьох етносів, що ставить перед органами влади, науковцями низку завдань у галузі етнополітики. Адже саме від неї, політико-правових механізмів її застосовування залежать гармонізація міжетнічних відносин, вектор етнонаціонального розвитку держави і навіть збереження її цілісності. Особливо це відчувається в умовах російсько-української війни. Тому вітчизняні науковці приділяють значну увагу дослідженню проблем етнонаціонального розвитку України, внутрішніх і зовнішніх чинників формування етнополітики, її практик, пропонують методологічні та практичні рекомендації щодо її покращення. Розгляд їхнього доробку розпочнемо з аналізу праць, у яких досліджувалися загальні проблеми української етнополітики. Початок їхнього активного дослідження припадає на кінець 1990-х – початок 2000-х років. Ю. Куц у двох монографічних працях «Етнополітичні аспекти розбудови Української держави»⁷¹ та «Етнополітичні державотворчі процеси в Україні:

---

⁷⁰ Лях О. В. Щодо питання стратегії державної етнополітики в Україні: аналіз, оцінки, перспективи. URL: <http://centerkylytr.pp.ua/-2021/05/09/3808/>;

⁷¹ Куц О. М., Куц Ю. О. Етнополітичні аспекти розбудови Української держави. Харків : Видання журналу «Березіль», 1999. 274 с.

управлінський аспект»⁷² подає розгорнутий аналіз етнополітичних державотворчих процесів в Україні, аналізує місце і роль держави у системі етнонаціональних відносин.

Цими питаннями зацікавилися й інші науковці, зокрема, С. Римаренко⁷³ та Т. Панфілова⁷⁴, підходи яких не відзначалися особливою критичністю щодо оцінки ролі та місця владних інституцій в етнополітичному процесі. Ситуація змінилася після Революції Гідності, коли у вітчизняному науковому середовищі починають домінувати критичні підходи до оцінки етнополітики в Україні, більше уваги приділяється аналізу загроз етнополітичній стабільності держави. Так, К. Червеняк аналізувала конструктивний і деструктивний вплив етнонаціонального фактору на суспільно-політичні процеси в Україні, головні загрози етнополітичній стабільності держави, причини їхньої появи. На думку авторки, такими загрозами для України є політизація етнічності, міжетнічні чи етнополітичні конфлікти, етнічний сепаратизм чи іредентизм. К. Червеняк вважає, що головними причинами їхнього виникнення є розбіжності у баченні свого подальшого розвитку між етнонаціональною спільнотою та владою країни, використання етнонаціонального фактору у політичних іграх, а також впливи та підбурювання ззовні, що здійснюють інші держави з метою досягнення власних інтересів. Авторка також характеризує головні наслідки реалізації цих етнополітичних загроз в Україні⁷⁵.

Цікавою для розуміння загальних підходів вітчизняних науковців до проблем державної етнонаціональної політики України у цей час є стаття С. Римаренка «Державна етнонаціональна політика України. Уявне та реальне»⁷⁶. Окреслюючи загальний стан

---

⁷² Куц Ю. Етнополітичні державотворчі процеси в Україні: управлінський аспект. Харків : ХарПІ УАДУ «Магістр», 2002. 204 с.

⁷³ Римаренко С. Етнодержавотворчий процес в Україні. *Актуальні проблеми внутрішньої політики*. 2004. №4. С. 68–76.

⁷⁴ Панфілова Т. Етнополітичні процеси в сучасній Україні. *Демократичне врегулювання. Науковий вісник*. 2008. Вип. 2.

⁷⁵ Червеняк К. Т. Вплив етнонаціонального фактору на суспільно-політичні процеси в Україні: дис. ... канд. політ. наук: 23. 00. 02. Ужгород, 2018. 286 с.

⁷⁶ Римаренко С. Державна етнонаціональна політика України. Уявне та реальне. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2021. Вип. 164 (№ 8 – 9). С. 102–105.

етнополітики в Україні, автор наголошує, що він характеризується «байдужістю владних структур до проблем етнонаціональних, з одного боку, та нечіткістю наукових засад у галузі етнополітики, з іншого. ... незбалансованістю інтересів, цінностей і традицій громадян різних регіонів країни, що не сприяє консолідації українського суспільства»⁷⁷. А також нерозумінням сутності суверенітету, надмірним захопленням зовнішніми ознаками державності та етнонаціонального феномену без відповідного наповнення їх реальним змістом і забезпеченням (політичним, ідеологічним, соціальним). С. Римаренко визначив головні пріоритети української етнополітики на сучасному етапі. Це проблема нормалізації міжнаціональних (міжетнічних) відносин, інтеграція суспільства на етнонаціональній, етнополітичній основі⁷⁸, «подолання завищених очікувань від... незалежності»⁷⁹.

Загальновідомо, що Україна характеризується значними регіональними відмінностями. Вітчизняні дослідники враховували їх і прагнули вивчати. Одними з перших на ці питання звернули увагу в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. На початку 2000-х років за ініціативи М. Панчука було започатковано серію праць з проблем етнополітичного розвитку регіонів нашої держави. Перша з них, опублікована 2005 року, стосувалася найпроблемнішого регіону тогочасної України – Криму. Авторський колектив значну увагу приділив дослідженню етнополітичної ситуації на півострові в роки незалежності, спростував російські фейки щодо «хрущовського подарунку півострова УРСР»⁸⁰. Цікавим є аналіз впливу внутрішніх і зовнішніх чинників на етнополітичний розвиток регіону. Наголошено, що головними з них були: «кримськотатарський, внутрішній проросійський, український, російський, турецький, міжнародний

---

⁷⁷ Римаренко С. Державна етнонаціональна політика України. Уявне та реальне. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2021. Вип. 164 (№ 8 – 9). С. 102.

⁷⁸ Римаренко С. Державна етнонаціональна політика України. Уявне та реальне. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2021. Вип. 164 (№ 8 – 9). С. 103.

⁷⁹ Римаренко С. Державна етнонаціональна політика України. Уявне та реальне. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2021. Вип. 164 (№ 8 – 9). С. 104.

⁸⁰ Крим в етнополітичному вимірі. Київ : Світогляд, 2005. С. 312–326.

європейській»⁸¹. Тісно пов'язаною з цими чинниками є досліджена в монографії культурно-освітня ситуація в Криму і діяльність центральної та місцевої влад щодо неї. Оцінюючи її, автори націлювали владу на необхідність «досягнення міжетнічної гармонії та етнокультурної рівноваги на півострові, забезпечення реального права представників українського етносу на освіту рідною мовою, ... поширення української мови як державної в кримському соціумі». Вони переконані, що усе мало б «проходити в межах єдиної “ідеології” державної політики – мультикультуралізму»⁸². Не залишилася поза увагою й етноконфесійна ситуація в регіоні. Проаналізувавши її, автори доходять висновку про наявність у Криму стійких тенденцій до «посилення конфліктогенеруючих чинників у взаєминах різних конфесійних утворень..., які зумовлюються невирішеністю низки соціально-економічних проблем чи підігруються і провокуються зовні»⁸³. Наступні події підтвердили цей висновок. Саме ці чинники відіграли вагомий роль в окупації АР Крим Російською Федерацією у 2014 році.

2008 року група науковців цього ж Інституту під керівництвом М. Панчука опублікувала чергову монографію, присвячену аналізу етнополітичного розвитку не менш складного регіону України – Закарпаття. Найбільший інтерес для нашого дослідження викликає розділ «Закарпаття в роки незалежної України». Автори цілком виправдано розпочинають його з аналізу етнополітичного виміру демографічної ситуації, що дозволило створити підґрунтя для всебічного вивчення етнополітичної ситуації в регіоні.

Досліджуючи етнополітичний контекст політичних відносин у регіоні, автори звернули увагу на залежність електоральної поведінки мешканців Закарпаття від їхньої етнічної належності. Особливо це проявилось на виборах до місцевих рад (національний склад депутатів обласної, районних, міських рад відповідав національному складу населення цих регіональних утворень)⁸⁴.

---

⁸¹ Крим в етнополітичному вимірі. Київ : Світогляд, 2005. С. 435.

⁸² Крим в етнополітичному вимірі. Київ : Світогляд, 2005. С. 495.

⁸³ Крим в етнополітичному вимірі. Київ : Світогляд, 2005. С. 527.

⁸⁴ Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 575.

Аналіз етнополітичного життя Закарпаття дозволив авторам дійти висновку, що у територіальних громадах сформувалися ефективні механізми політичної участі в їхньому житті різних етнічних груп населення⁸⁵. Як результат, спостерігається тісне переплетіння політичних та етнонаціональних інтересів. Наслідком цього є автономістські прагнення, які пов'язані з представниками русинських та угорських організацій⁸⁶.

Напередодні Революції Гідності і російської агресії науковці Інституту досліджували етнополітичні процеси у ще одному проблемному регіоні України – Донбасі. Результатом цієї роботи стала монографія «Донбас в етнополітичному вимірі», опублікована 2014 року. Розпочавши своє дослідження з аналізу процесів формування етнополітичної специфіки Донбасу, автори головну увагу приділили вивченню місця та ролі регіону в етнополітичному просторі сучасної України⁸⁷. Поряд із традиційним для названих нами вище монографій аналізом етнополітичних практик у сферах культури, освіти, мови, релігії, автори дослідили етнонаціональні аспекти політичних переваг та орієнтацій населення Донбасу, етнополітичний контекст мас-медійного дискурсу. Варто також виділити аналіз процесу формування «донбаської регіональної ідентичності»⁸⁸. Надзвичайно актуальним є висвітлення причин перетворення регіону в «гарячу точку» (спрямування «хазяями Донбасу» соціального протесту в бік «надуманих винуватців і ворогів поза межами регіону – Києва, інших більш проукраїнських областей України, які не “чують Донбас”; значна присутність російського капіталу; потужний вплив російських ЗМІ; підривна діяльність російських спецслужб тощо)»⁸⁹. У висновках автори

---

⁸⁵ Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 579.

⁸⁶ Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 580–587.

⁸⁷ Донбас в етнополітичному вимірі. Київ : ІПіЕнД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 172–535.

⁸⁸ Донбас в етнополітичному вимірі. Київ : ІПіЕнД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 509–535.

⁸⁹ Донбас в етнополітичному вимірі. Київ : ІПіЕнД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 542–544.

монографії проаналізували «нову імперську тактику», яку кремлівська влада застосувала щодо України в цілому і Донбасу зокрема та її головну складову – «гібридну війну»⁹⁰.

У 2017 році цей же авторський колектив опублікував монографію «Галичина в етнополітичному вимірі», в якій було викладено результати комплексного дослідження етнополітичних процесів у Галичині. Зокрема, у розділі «Галичина в етнополітичному просторі держави Україна» автори подають детальний аналіз етнополітичної складової культурно-освітньої, мовної та релігійної ситуації в регіоні, розкривають етнополітичні особливості «галицької регіональної ідентичності», визначають «етнонаціональні чинники і контексти» електоральної поведінки населення Галичини⁹¹. Особливим інтерес становить підрозділ «Феномен Галичини у політико-ціннісному спектрі України в умовах російської агресії»⁹². Аналіз численних даних соціологічних опитувань дозволив авторам дійти висновку, що «...російська агресія прискорила розширення кількісних параметрів якісних ознак української нації як громадянської спільноти, що об'єднує людей різної етнічної та іншої соціальної ідентичності. ...зрілість сучасної української нації є найвищою саме в західних областях країни»⁹³. Як результат, у Галичині спостерігається «найбільший показник пріоритетності українського громадянства (87,9%)»⁹⁴.

Потрібно зазначити, що ця серія сприяла зростанню зацікавленості до вивчення регіональних особливостей етнополітики в Україні. Так, Н. Макаренко проаналізувала етнонаціональні відмінності регіонів сучасної України та їхнє врахування/неврахування

---

⁹⁰ Донбас в етнополітичному вимірі. Київ : ІПіЕнД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 545–548.

⁹¹ Галичина в етнополітичному вимірі. Київ : ІПіЕнД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 483–743.

⁹² Галичина в етнополітичному вимірі. Київ : ІПіЕнД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 744–743.

⁹³ Галичина в етнополітичному вимірі. Київ : ІПіЕнД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 758.

⁹⁴ Галичина в етнополітичному вимірі. Київ : ІПіЕнД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 765.

Києвом під час формування державної етнополітики⁹⁵. С. Троян досліджує рівень національної толерантності в Україні загалом і вплив на неї наявних регіональних особливостей. Автор акцентує увагу на тому, що українське суспільство має такий рівень національної толерантності, який дозволяє підтримувати належні для оптимального розвитку суспільства стосунки між різними етносами та їхніми представниками на політичному, економічному і суспільному зрізах⁹⁶. В. Бурдяк аналізувала стан регіональної етнополітики в Україні та її вплив на соціальну стабільність у державі. Авторка доходить висновку, що в Україні бракує механізмів управління регіональною етнополітикою, вироблення та запровадження системи заходів, спрямованих на постійний діалог держави й етнічних груп з метою забезпечення їхніх базових потреб та уникнення ризиків і викликів соціальної стабільності⁹⁷.

Цікавим і змістовним є збірник «Регіоналізм без регіонів: реконцептуалізація української різноманітності» за редакцією У. Шміда, О. Мишльовської та участю понад двох десятків науковців із України, Європи й Америки. Він був підготовлений за результатами дослідницького проєкту «Регіон, нація і поза ними: транскультурна й інтердисциплінарна реконцептуалізація України» («The Region, Nation and Beyond: A Trans cultural and Interdisciplinary Reconceptualization of Ukraine»), що реалізовувався у 2011–2015 роках. У ньому досліджувався ідентичнісний аспект соціальної та культурної динаміки українського регіоналізму⁹⁸. Грунтовну рецензію на цю працю підготував М. Рябчук. Вона була

---

⁹⁵ Макаренко Н. Етнонаціональні відмінності регіонів: проблеми формування етнополітики. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2007. Вип. 4. С. 130–136.

⁹⁶ Троян С. Особливості національної толерантності в Україні: проблеми методології та регіональний вимір. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2007. Вип. 4. С. 206–212.

⁹⁷ Бурдяк В. Регіональна етнополітика в Україні: ризики та виклики соціальної стабільності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2009. Вип. 44. С. 305.

⁹⁸ Schmid Ulrich, Myshlovska Oksana. *Regionalism with outreigions: reconceptualizing Ukraine's heterogeneity*. Budapest & New York : Central European University Press, 2019. 460 p.

надрукована у «Критиці» за назвою «Двадцять дві України, або Телеологія єдності»⁹⁹.

Українські науковці звернули увагу і на теоретико-методологічні аспекти регіональної проблематики етнополітики. 2009 року з'явилася монографія І. Зварича «Етнополітика в Україні: регіональний контекст», в якій були проаналізовані головні аспекти етнополітичної політики Української держави в її комплексному взаємозв'язку з особливостями розвитку регіонів. Значна увага приділялася складовим сучасної концепції регіоналізму, її ролі та місця у міжетнічних стосунках, феномену «нового регіоналізму», який в умовах України – держави з надмірною політизацією регіональних чинників, несе у собі цілком реальні загрози і виклики її національній безпеці. Цінним є те, що автор обгрунтував актуальні завдання для подальшого вивчення проблеми і дав конкретні рекомендації щодо покращення етнополітичного блоку регіональної політики владних інституцій¹⁰⁰.

У 2011 році науковці Інституту політичних і етнополітичних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України опублікували монографію «Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості», в якій розкрили теоретико-методологічний інструментарій вивчення етнополітичних процесів в Україні та їхні регіональні специфіки. Автори також проаналізували історичні умови, політичні, економічні, соціальні, демографічні, культурні, конфесійні та інші аспекти етнополітичної регіоналізації суспільного простору України. Розкрили головні тенденції сучасної етнополітичної динаміки українського соціуму та його регіональних сегментів, а також роль державного етнополітичного менеджменту в оптимізації етнополітичних відносин і національно-громадянської консолідації населення країни¹⁰¹. В. Котигоренко звернув увагу на

---

⁹⁹ Рябчук Микола. Двадцять дві України, або Телеологія єдності. *Критика*. 2021. №5–6. С. 10–21.

¹⁰⁰ Зварич І. Т. Етнополітика в Україні: регіональний контекст. Київ : Дельта. 2009. 320 с.

¹⁰¹ Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 396 с.

теоретичні аспекти взаємодії загальнодержавної та регіональних складових етнополітики в Україні¹⁰².

Аналіз вітчизняного етнополітичного дискурсу свідчить, що науковці усвідомлювали вплив на етнополітичні процеси в Україні не лише внутрішніх (регіональних) чинників, а й зовнішніх. Особливо активно досліджувалися етнополітичні практики постсоціалістичних країн, які переживали подібні до українських проблеми. Так, К. Вітман у монографії «Етнонаціональна політика постсоціалістичних країн: моделі, особливості, проблеми» аналізує особливості регулювання етнонаціональних відносин у постсоціалістичних країнах Балтійського та Центральноазійського регіонів, а також Центральної та Східної Європи. Розкриває етнополітичні суперечності, які дісталися їм у спадок від тоталітарного минулого та перехідного періоду. Досліджує вплив пріоритетів і темпів суспільної трансформації у цих країнах на формування та реалізацію етнонаціональної політики, висвітлює політичні та правові засади етнонаціональної політики низки держав (Угорщина, Румунія, Польща, Македонія, Україна, Російська Федерація, Молдова, Білорусь, Киргизстан, Туркменістан, Таджикистан, Грузія, Вірменія, Азербайджан). Цікавою є запропонована автором типологія моделей гармонізації взаємовідносин між нацією-державою й етнічними спільнотами, національними меншинами¹⁰³.

Важливим зовнішнім чинником, що впливає на етнонаціональний розвиток України, є світові глобалізаційні процеси. Ці питання вивчала В. Андріяш, яка у 2013 році опублікувала монографію «Державна етнополітика України в умовах глобалізації», в якій дослідила вплив глобалізаційних процесів на державну етнополітику, розкрила практики політико-правового регулювання етнополітичних процесів, які б забезпечували національно-державні інтереси України в умовах глобалізації¹⁰⁴.

---

¹⁰²Котигоренко В. Етнополітика в Україні: загальне та регіональне як об'єкт і предмет наукового пізнання. *Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць*. Київ, 2010. Вип. 40 (№ 10). С. 429–441.

¹⁰³Вітман К. М. Етнонаціональна політика постсоціалістичних країн: моделі, особливості, проблеми. Київ : Логос, 2007. 336 с.

¹⁰⁴Андріяш В. І. Державна етнополітика України в умовах глобалізації. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. 328 с.

Логічним продовженням дослідження цих питань стала докторська дисертація В. Андріяш «Модернізація механізмів державного регулювання етнополітичних процесів в Україні в умовах глобалізації», захищена 2017 року. Проте ця праця, на нашу думку, має певні недоліки. Незважаючи на те, що дисертація захищалася в період активних бойових дій на Сході, авторка фактично залишила поза увагою вплив етнополітичних процесів на окупацію Криму, гібридну війну РФ проти України, теорію і практику «руського міра», а вони мали і надалі мають реальний вплив як на «механізми державного регулювання етнополітичних процесів», так і на глобалізаційні процеси (правда, в російському варіанті)¹⁰⁵.

Подібні питання досліджувала В. Явір. У монографії «Етнополітична інтеграція та дезінтеграція у сучасному світі: політико-правовий концепт» вона проаналізувала зарубіжний досвід етнополітичної дезінтеграції та інтеграції, особливості перебігу цих процесів у низці регіонів світу (Корейський півострів, Кіпр, Грузія, Молдова). Визначила перспективні для застосування в Україні стратегії, політико-правові механізми протидії дезінтеграції та забезпечення інтеграції (реінтеграції). Цікавим є аналіз передумов, факторів, етапів та особливостей етнополітичної дезінтеграції України, що розпочалася у 2014 році. Авторка досліджує прояви зовнішньополітичних дезінтеграційних чинників, які становлять загрозу територіальній цілісності держави. Особливу увагу приділено умовам, особливостям і політико-правовим механізмам реінтеграції тимчасово окупованих територій Криму та Донбасу¹⁰⁶.

Дещо з іншого боку до цих проблем підійшов Ю. Алексєєв, який у статті «Особливості сучасної етнополітики України в контексті євроінтеграційних проблем» аналізує процес формування сучасної етнополітики України та вплив на це євроінтеграційних процесів. Особливу увагу автор приділяє визначенню місця та ролі у ній мусульман і русинів України, обґрунтовує необхідність

---

¹⁰⁵ Андріяш В. І. Модернізація механізмів державного регулювання етнополітичних процесів в Україні в умовах глобалізації: дис. ... докт. наук з держ. управл.: 25. 00. 02. Миколаїв, 2017. 452 с.

¹⁰⁶ Явір В. А. Етнополітична інтеграція та дезінтеграція у сучасному світі: політико-правовий концепт. Київ : Логос, 2018. 468 с.

удосконалення політико-правової бази у сфері міжнаціональних відносин, у тому числі і щодо названих вище груп¹⁰⁷.

Етнонаціональні ідентичності як об'єкт етнополітики

Важливим напрямом сучасних етнополітичних досліджень є вивчення проблем етнонаціональної ідентичності населення України. Однією з перших цю проблематику стала досліджувати Л. Нагорна. У 1998 році вона опублікувала монографію «Політична культура українського народу», в якій проаналізувала проблеми політичної культури та національної ідентичності як в історичному, так і соціокультурному аспектах. Розкрила причини і сутність сегментованості українського соціуму, фрагментованості політичної культури, феномену подвійної ідентичності в Україні, регіональних особливостей ментальності населення, проблем полікультурності та двомовності¹⁰⁸. У 1999 році М. Обушний дослідив місце і роль етнонаціональної ідентичності в етнополітичних процесах сучасної України і довів, що вона є однією з необхідних умов націєтворення¹⁰⁹.

З початку 2000-х років ці питання стали активніше вивчатися українськими науковцями. У монографії «Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення», опублікованій 2000 року, М. Рябчук запропонував свою концепцію «синхронного співіснування двох націй (точніше, двох груп однієї нації)... З одного боку, у західній, “польсько-австрійській”, частині України сформувалася новочасна українська нація з цілком модерною національною самосвідомістю... у східній, “російсько-советській”, частині України... навіть наприкінці ХХ ст. протоукраїнський етнічний субстрат має тут радше середньовічну “місцеву”, ніж

---

¹⁰⁷Алексєєв, Ю. Особливості сучасної етнополітики України в контексті євроінтеграційних проблем. *Україна – Європа – Світ: міжнародний збірник наукових праць. Історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку*. Тернопіль, 2011. Вип. 5 у 2 ч. Ч. 2. С. 115–127.

¹⁰⁸Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. Київ : Стило, 1998. 278 с.

¹⁰⁹Обушний М. І. Етнонаціональна ідентичність в контексті формування української нації : автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23. 00. 05. Київ, 1999. 36 с.

модерну національну ідентичність»¹¹⁰. Такий підхід викликав жваву дискусію. Одним з її учасників став Я. Грицак, який 2002 року у «Критиці» опублікував статтю «Двадцять дві України»¹¹¹, а згодом – есеї «Дилеми українського націєтворення, або ще раз про старе вино в нових міхах». Суть його позиції зводилася до наступного – «відмінності між українським Сходом і Заходом драматичні, але не трагічні»¹¹². До цієї дискусії долучилися й інші українські інтелектуали – І. Дзюба, Ю. Андрухович, С. Жадан, Т. Прохасько та інші. Спробу проаналізувати її дискурс зробив А. Портнов. На його думку, внаслідок дискусії сформувалася позиція, що Львів і Донецьк є «виразниками двох крайніх (“західної” та “східної”) точок політичного та культурного спектра. Львів при цьому зазвичай ототожнюється з «європейськістю» та “українськістю”, а Донецьк – з “радянськістю” та “проросійськими” сентиментами»¹¹³. Проте є й інші підходи. Так, автори дослідження «Мова, ідентифікація, політика – міф про дві України» глибоких суперечностей між Сходом і Заходом України не знаходять¹¹⁴. До речі, з такою позицією згодом погодився і М. Рябчук. У статті «“П’ємонт”, “Бандерштадт” і “Колиска націоналізму”. Етнополітична студія одного міста», опублікованій у 2021 році в журналі «Політичні дослідження», він наголосив, що «на практичному рівні відмінність між Сходом і Заходом не така вже й велика, оскільки і

¹¹⁰ Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. Київ : *Критика*. 2000. Число 5 (31). С. 7.

¹¹¹ Грицак Ярослав. Двадцять дві України. *Критика*. 2002. Число 4 (54). С. 3–6.

¹¹² Грицак Ярослав. Дилеми українського націєтворення, або Ще раз про старе вино в нових міхах. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї. Київ : *Критика*. 2011. Число 7–8 (165–166). С. 50.

¹¹³ Портнов Андрей. «Донбасс» как Другой. Украинские интеллектуальные дискурсы до и во время войны. URL: https://www.nlobooks.ru/magazines/neprikosnovennyu_zapas/110_nz_6_2016/article/12204/

¹¹⁴ Жолквер Микита, Грабська Аніта. Суперечності між сходом і заходом: міф про дві України. URL: <https://www.dw.com/uk/%D1%81%D1%83%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%87%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96-%D0%BC%D1%96%D0%B6%D1%81%D1%85%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BC-%D1%96-%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BC-%D0%BC%D1%96%D1%84-%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D0%B4%D0%B2%D1%96-%D1%83%D0%B4%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8/a-17551594>

ті, й другі мають майже ту саму східноєвропейську... політичні культуру і майже ту саму спадщину комунізму і советизму»¹¹⁵.

У цей час до дискурсу ідентичності повернулася Л. Нагорна. У своїй монографії «Національна ідентичність в Україні» вона аналізує ідентифікаційні практики населення України на різних етапах історичного розвитку. Особлива увага була приділена «пошукам нової ідентичності» в роки новітньої незалежності України. Авторка акцентувала увагу на «сучасній кризі національної ідентичності», розкрила її причини і прояви, запропонувала шляхи виходу з неї¹¹⁶.

Наступним кроком дослідження Л. Нагорною феномену ідентичності стала монографія «Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань», в якій авторка досліджує український соціум у контексті його субкультурної диференціації й ціннісної варіативності. При цьому місце та роль соціокультурних ідентичностей (етнічних, територіальних, професійних, гендерних, релігійних та інших) у сучасному суспільстві розкриваються з урахуванням домінуючих у різних сегментах поляризованого соціуму ціннісних орієнтацій і поведінкових стереотипів. Повертаючись до проблем, що порушувалися у попередніх монографіях, Л. Нагорна акцентує увагу на ідентифікаційних кризах, осмислює ризики та загрози, породжені травмованою історичною пам'яттю нашого народу, антиномічністю політичних орієнтацій і сформованою на цій основі диверсифікацією суспільної свідомості. Важливе місце у праці займає аналіз сучасних моделей соціо-гуманітарної політики та місця у них етнонаціонального компонента політики ідентичності. Авторка доходить обґрунтованого висновку, що моральність у політиці ідентичності є консолідуючою силою суспільства¹¹⁷.

У цей самий час проблеми української ідентичності почав досліджувати М. Степико. У 2011 році він опублікував монографію

---

¹¹⁵ Рябчук Микола. “П’ємонт”, “Бандерштадт” і “Колиска націоналізму”. Етнополітична студія одного міста. *Політичні дослідження*. 2021. № 1. С. 149.

¹¹⁶ Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. Київ : ІПіЕнД, 2002. 272 с.

¹¹⁷ Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 272 с.

«Українська ідентичність: феномен і засади формування»¹¹⁸, в якій проаналізував історико-культурні основи становлення української нації і довів, що саме українська політична нація є визначальною засадою формування української ідентичності, розкрив сутність феномену української ідентичності та головні чинники і механізми її формування. Значне місце у монографії займає висвітлення питань «кризи ідентичності в українських реаліях». На думку автора, ознакою кризи етнічної ідентичності є існування в Україні значної кількості людей, які не ідентифікують себе з жодною етнічною спільнотою, і саме вони значною мірою визначають «непередбачуваність багатьох сьгоднішніх подій»¹¹⁹. М. Степико наголошує, що на це впливає як «криза етнічного меншовартісного статусу українців як державотворчого, титульного етносу сучасної України, так і страх взяти на себе відповідальність за долю країни. Страх відірватися від старшого брата, втратити “спільну” історію, певні економічні дивіденди, страх слабкого перед сильним»¹²⁰. Погоджуючись з першою частиною цієї тези, варто наголосити, що Революція Гідності, спротив російській агресії у переважній частині українців ліквідували і страх перед відповідальністю, і страх перед «старшим братом». Насамкінець, автор розкриває головну причину кризи національної ідентичності в Україні. Це – «належність громадян України до різних соціально-культурних традицій, коли в їхніх світоглядних установах побутують взаємовиключні речі, наприклад, такі, як підтримка державного патерналізму і прагнення до ринкової економіки. На думку автора, така амбівалентність є своєрідною захисною реакцією на тривалі соціальні та політичні зміни, проте вона сприяє суспільній стагнації, створює ілюзію якогось суспільного компромісу, “третього шляху”, що насправді не веде в нікуди, крім, звісно, “третього світу”, адже амбівалентна свідомість як нетривка рівновага двох

---

¹¹⁸ Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. Київ: НІСД, 2011. 336 с.

¹¹⁹ Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. Київ: НІСД, 2011. С. 296–297.

¹²⁰ Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. Київ: НІСД, 2011. С. 300.

протилежних культур не може довго зберігатися без руйнівних соціальних і психологічних наслідків для особистості та суспільства»¹²¹. Разом з тим, М. Степико пропонує шляхи подолання «кризи етнічного статусу українців», і першим кроком має бути «поширення ареалу спілкування українською мовою»¹²², а далі – «культурна, ціннісна, цивілізаційна» українізація. При цьому автор наголошує, що вона має відбуватися «винятково з врахуванням... оптимальних пропорцій в обсязі та часі», а також «повинна мати граничні межі, за які українізація не має йти (не повинна стати тотальною)»¹²³. На нашу думку, така поміркована позиція автора суперечить діям країн Балтії, які пройшли цей шлях досить швидко й ефективно і досягли бажаного результату.

Події Революції Гідності, окупації Криму РФ, війна Росії проти України змінили акценти у дослідженнях проблем ідентичностей в Україні. На передній план вийшли праці, в яких досліджувалися причини виникнення та розвитку ідентифікаційних криз, ризики та загрози, які вони несли для суспільства, обґрунтовувалася необхідність формування об'єднаної громадянської ідентичності всього українського соціуму. 2015 року науковці Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України опублікували працю «Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації». У ній проаналізовано весь комплекс суперечностей ідентичностей у сучасній Україні (підстави, прояви, ризики); державно-правове забезпечення запобігання конфліктам і функціонування механізмів консолідації нації. Соціально-економічні реалії розглядаються як важливий чинник посилення конфліктогенного потенціалу ідентичностей в Україні, а демократичні цінності – як основа для консолідації нації. Важливе місце у матеріалі займає дослідження механізмів консолідації нації в умовах зміни

---

¹²¹ Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. Київ : НІСД, 2011. С. 312.

¹²² Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. Київ : НІСД, 2011. С. 301.

¹²³ Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. Київ : НІСД, 2011. С. 303.

конфігурації етнонаціональної ідентифікаційної матриці громадян України, громадських організацій і політичних партій як інструментів нівелювання ідентифікаційних суперечностей¹²⁴.

У 2017 році М. Степико опублікував матеріал «Загальноукраїнська ідентичність – головний об’єкт гібридної війни Росії проти України», в якому аналізуються концепції та практики заперечення і розмивання загальноукраїнської національної ідентичності як головного об’єкта гібридної війни Росії проти України. Розкривається роль української ідентичності у протидії російській агресії, деконструкції міфів гібридної війни, визначаються шляхи, чинники і механізми її зміцнення в контексті подолання сепаратистських практик та ідей федералізації України, консолідації та модернізації суспільства, реалізації національних інтересів держави та гарантування її безпеки¹²⁵.

У цей час до питань української ідентичності повернувся М. Рябчук. Варто згадати його велику за обсягом статтю ««Європейці» мимоволі? Про ціннісний вимір української національної ідентичності»¹²⁶, матеріал на електронному ресурсі «Буття Поміж: парадокси суспільної амбівалентності»¹²⁷й, особливо, монографію «Долання амбівалентності»¹²⁸. У них автор аналізує українську національну ідентичність у її двох істотно відмінних формах, означених як «українська етнокультурна» («примордіальна») та «українська інституційна» («паспортно-територіальна»). Автор

---

¹²⁴ Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації: аналіт. доп. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 160 с.

¹²⁵ Степико М. Т. Загальноукраїнська ідентичність – головний об’єкт гібридної війни Росії проти України. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-12/identychnist-26c0e.pdf>

¹²⁶ Рябчук Микола. «Європейці» мимоволі? Про ціннісний вимір української національної ідентичності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2018. Вип. 3-4 (95-96). С. 93–123.

¹²⁷ Рябчук Микола. Буття Поміж: парадокси суспільної амбівалентності. URL: <http://exlibris.org.ua/riabczuk/r17.html>.

¹²⁸ Рябчук Микола. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – історичні причини та політичні наслідки. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 252 с.

виявив принципові відмінності між цими двома типами української ідентичності і робить висновок, що вони мають не лише ідеологічний, а й ціннісний характер. Це дозволило М. Рябчуку дійти висновку, що ідентичнісна дихотомія істотно ускладнила процеси посткомуністичної трансформації у 1991–2013 роках і відчутно ослабила українське суспільство й державу перед лицем російської агресії, а процес консолідації української політичної нації, що розпочався з її початком, ще далекий від свого успішного завершення. У працях наголошується, що нагальним завдання українського суспільства, влади є формування об'єднавчої громадянської ідентичності всіх мешканців України.

М. Степико відгукнувся на активізацію в Україні загальносвітових глобалізаційних процесів і у 2020 році опублікував монографію «Українська ідентичність у глобалізованому світі»¹²⁹, в якій розкрив вплив глобалізаційних процесів на існування та розвиток «держав-націй», на особистісну і колективну ідентичність. Показав як позитивний вплив глобалізаційних процесів на існування національних держав, так і виклики, які ці процеси породжують. Особливу увагу приділено проблемам українського національного будівництва, які зумовлені як поширенням космополітичних глобалізаційних практик, так і наростанням внутрішніх викликів українській національній ідентичності, що актуалізуються агресією РФ проти України.

Під впливом глобалізаційних процесів вітчизняні науковці активізують увагу до феномену «цивілізаційної ідентичності», але це явище до сьогодні залишається все ще «методологічно невід-рефлексованим»¹³⁰ і фактично мало вивченим. У цьому контексті значний інтерес викликає комплексне дослідження феномену української цивілізаційної ідентичності «Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність»¹³¹. Особливо цікавими є два

---

¹²⁹ Степико М. Т. Українська ідентичність у глобалізованому світі. Харків : Майдан. 2020. 258 с.

¹³⁰ Куций І. П. Категорія «цивілізаційна ідентичність» як об'єкт історіографічного дослідження: сучасні інтерпретації. *Український історичний журнал*. 2014. № 6. С. 122.

¹³¹ Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (кер.), Я. Калакура (наук. ред.), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.

останні розділи, в яких розкрито специфічні риси цивілізаційної ідентичності сучасного українства, її складові (етнонаціональна, релігійна, громадянська, корупційно-олігархічна) і вплив на них російської військової, інформаційної, економічної агресії¹³². Значне місце у монографії займають питання існування цивілізаційної ідентичності українців в умовах «цифровізації та глобалізації» сучасного світу¹³³. Чи не вперше в українському науковому дискурсі порушене питання впливу на ідентичності світової пандемії COVID-19¹³⁴, збереження української ідентичності в чужоземному середовищі, ролі української діаспори у формуванні цивілізаційної ідентичності сучасного українства¹³⁵.

Разом із дослідженням загальних проблем української ідентичності, вітчизняні науковці звернули увагу і на регіональні ідентичні прояви. Однією із перших комплексних праць є монографія Л. Нагорної «Регіональна ідентичність: український контекст». Авторка зосередила увагу на вивченні методології осмислення феномену регіональних ідентичностей в Україні. Процес їхньої появи тут простежується дослідницею на широкому історичному фоні, у контексті складних «переідентифікацій», що супроводять становлення нових інституційних форм і дискурсивних практик. Л. Нагорна виявила характерні ознаки ідентифікаційних криз, що пов'язані з різноспрямованістю регіональних самоідентифікацій, мовними уподобаннями, різними конструктами історичної пам'яті. Важливе місце в монографії займає дослідження впливів засобів масової інформації на регіональні ідентифікації. На основі системного етнополітичного аналізу

---

¹³² Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (кер.), Я. Калакура (наук. ред.), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. С. 322–414.

¹³³ Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (кер.), Я. Калакура (наук. ред.), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. С. 415–437.

¹³⁴ Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (кер.), Я. Калакура (наук. ред.), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. С. 437–446.

¹³⁵ Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (кер.), Я. Калакура (наук. ред.), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. С. 447–463.

дослідниця простежує еволюцію політики ідентичностей у регіонах України¹³⁶.

Одна з перших наукових розвідок порівняльного аналізу регіональних ідентичностей здійснена дослідниками зі Львова, Донецька, Києва та Польщі в межах міжнародного проєкту «Львів – Донецьк: групові ідентичності та лояльності. 1994–2004 рр.». На основі значного емпіричного матеріалу підготовлено низку статей, опублікованих у спеціальному випуску «України модерної», що мав назву «Львів – Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні». Особливий інтерес у контексті досліджуваної проблеми становлять матеріали форуму «Регіональні ідентичності в сучасній Україні та методи їхнього вивчення»¹³⁷ і стаття М. Левицької та А. Фоланда «Територіальна ідентичність у Польщі та Україні: регіональні відмінності»¹³⁸.

Загальний аналіз наукового дискурсного поля свідчить, що вітчизняні науковці більше уваги приділяли вивченню регіональних ідентичностей Сходу і Півдня України. І це зрозуміло, адже ще задовго до російської агресії саме ці регіони виділялися як такі, що мають свої особливості щодо етнополітичних ознак ідентичності. При цьому більш активно вивчалися ці питання на прикладі Донбасу, що засвідчує, зокрема, монографія І. Кононова «Етнос. Цінності. Комунікація: Донбас в етнокультурних координатах України». Автор проаналізував історію формування і сучасний стан регіональних та етнотериторіальних спільнот регіону, окреслив головні проблеми Донбасу в загальноукраїнському контексті, зробив спробу визначити місце і роль краю у «російському питанні» в Україні, показав еволюцію ціннісної компоненти масової свідомості населення Луганщина у хронологічних межах 1960–1990 років. Значну увагу автор приділив вивченню впливу релігії на ціннісну свідомість мешканців регіону, мовної ситуації,

---

¹³⁶ Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ : ШІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.

¹³⁷ Регіональні ідентичності в сучасній Україні та методи їхнього вивчення. *Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис*. 2007. №12 (2). С. 7–26.

¹³⁸ Левицька Марія, Фоланд Адам. Територіальна ідентичність у Польщі та Україні: регіональні відмінності. *Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис*. 2007. №12 (2). С. 271–298.

місця і ролі засобів масової інформації у процесі формування та підтримки «регіональної» системи цінностей¹³⁹.

Грунтовний аналіз «донбаської ідентичності» здійснив не названий в інтернет ресурсі автор (група авторів) матеріалу «Донбаська ідентичність: аналіз кількох концепцій»¹⁴⁰. У ньому було сформульовано низку питань щодо проблем існування «донбаської регіональної ідентичності». Серед них: «Які чинники формування цієї регіональної ідентичності і яким чином вона співвідноситься із українською національною ідентичністю? Чи достатньо буде таких маркерів, як російськомовність, належність до конфесії Московського патріархату, для усвідомлення жителів Донбасу складовою російської нації? Чи, навпаки, територіальна належність та історична близькість до України – для зарахування до української нації»¹⁴¹. Орієнтуючись на них у ході викладу матеріалу було запропоновано авторське бачення чинників формування «донбаської ідентичності»: «по-перше, Донбас упродовж двох століть був “плавильним тиглем”, де змішувалися різноманітні мовні, релігійні, культурні традиції. ... Російська мова та авторитарно-кримінальний тип міської ментальності розмивали етнічну приналежність; по-друге, на відміну від європейських міст, Донбас не пройшов етап “міського ренесансу”, міста регіону є типовим продуктом запізнаної модернізації. За своїм внутрішнім змістом модернізація в Донбасі залишилася незавершеною, ... він ніби застряг у ХІХ ст. зі своїми соціально-нормативними та ціннісними орієнтаціями, життєвими орієнтирами та способом життя; по-третє, через важкі умови праці, відірваність від традиційного селянського побуту, складну криміногенну ситуацію ... мешканці потрапили у маргінальний стан. ... на відміну від Європи, на Донбасі не відбулося становлення органів місцевого самоврядування. ... монопольні позиції захопила “новоросійська спільнота” (якою керувало керівництво заводу Юза, у власності

---

¹³⁹ Кононов І. Ф. Етнос. Цінності. Комунікація: Донбас в етнокультурних координатах України. Луганськ : Альма-матер, 2000. 494 с.

¹⁴⁰ Донбаська ідентичність: аналіз кількох концепцій. URL: <http://ukrconsensus.org.ua/analytics/40-donbaskaidentichnist-analiz-kilkox-koncepcij.html>

¹⁴¹ Донбаська ідентичність: аналіз кількох концепцій. URL: <http://ukrconsensus.org.ua/analytics/40-donbaskaidentichnist-analiz-kilkox-koncepcij.html>

якого був увесь Донецьк), яка не тільки володіла активами, а й регулювала всі аспекти життя міста. Населення не брало участі у муніципальній діяльності, не обирало владу, не несло відповідальності за підтримання ладу в містах. Це блокувало розвиток громадянського суспільства. За радянських часів розквітли патерналістські за змістом і патронально-клієнтельні за структурою відносини»¹⁴². Саме це, на думку автора/авторів матеріалу, й сформувало «донбаську регіональну ідентичність».

Порушені у цьому матеріалі проблеми були очевидними й актуальними. На них намагалися знайти відповідь й автори статті «Плавильний басейн донецької ідентичності», опублікованої у «Критиці» 2006 року. Провівши аналіз сучасної системи суспільних відносин, життєвої атмосфери та менталітету мешканців Донбасу, вони дійшли висновку, що донецька ідентичність формувалася під впливом браку культури, важкої фізичної праці, втрати етнічності, гнітючої фабрично-заводської системи. Як результат, для більшості мешканців Донбасу стали характерними: заробітчання, відсутність власної історії і традицій, сталих гуманістичних цінностей, домінування матеріальних цінностей над ідеальними і духовними. Дослідники дійшли висновку, що продуктом такої ментальності стала своєрідна маргінальна культура, яка, з одного боку, є повним відокремленням мешканців Донбасу від традицій і цінностей інших культур, а з іншого – утвердженням специфічного виміру існування у площині буттєвої тимчасовості, відчуженості людей від творчої праці, влади, культури, історії. На основі цього й постала «донбаська регіональна ідентичність, яка серед ієрархії інших стала найважливішою»¹⁴³.

До проблеми ролі донбаської еліти у підтримці особистості «донбаської ідентичності» звертався й О. Олексієнко¹⁴⁴. М. Кармазіна аналізує чинники, які впливали на формування соціальних

---

¹⁴² Донбаська ідентичність: аналіз кількох концепцій. URL: <http://ukrconsensus.org.ua/analytics/40-donbaskaidentichnist-analiz-kilkox-koncepcij.html>

¹⁴³ Пасько І., Пасько Я., Коржов Г. Плавильний басейн донецької ідентичності. *Критика*. 2006. Число 9.

¹⁴⁴ Олексієнко О. З плавильного казана імперії. Особливості поведінки нинішніх можновладців, сформовані еволюцією Донбасу впродовж останнього століття. URL: <http://tyzhden.ua/History/35590>

ідентитетів мешканців Донецька, їхньої політичної ідентичності. Особливу увагу приділено вивченню насадженню у багатонаціональному регіоні «російськості». Авторка дійшла висновку, що це стало «базовою компонентою у процесі соціально-політичної інженерії у напрямі формування ідентичності “советського чело-века”. Ця “советськість” залишається і в ХХІ ст. характерною свідомісною рисою мешканців Донецька»¹⁴⁵.

Логічним продовженням цього дослідження стала монографія М. Кармазіної «Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька», в якій, продовжуючи інтенції вище названої статті, авторка намагалася розкрити причини і механізми трансформації політичної ідентичності донеччан у напрямі від «советськості» до «я – донецький!» у період незалежної України¹⁴⁶.

Нетрадиційним є підхід до вивчення регіональних ідентичностей О. Кривицької, яка, оперуючи положеннями теорії фронтиру, аналізує ідентифікаційні процеси на теренах східного пограниччя України. Дослідниця вважає, що у прикордонні створюється регіональний символічний універсум, формуються транскордонні ареали із власною ідентичністю, в яких локальна ідентифікація домінує над іншими. На думку О. Кривицької, саме це сталося на Донбасі¹⁴⁷.

Процесу конструювання антиукраїнської ідентичності в окупованих районах Донецької та Луганської областей присвячена праця О. Поплавського і Д. Щєпова. Вони вважають, що головним у діяльності як російських, так і місцевих політтехнологів, владних структур «народних республік» є просування концепту «особливої донбаської ідентичності», використання препаративних фактів, подій, що сприяє подальшій деукраїнізації регіону. Автори вважають, що інформаційно-пропагандистська складова конфлікту

---

¹⁴⁵ Кармазіна М. Політико-історична ідентичність Донецька: особливості зародження та формування міста та його людського ресурсу (у період до кінця 1980-х років). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 1 (69). С. 26.

¹⁴⁶ Кармазіна М. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 232 с.

¹⁴⁷ Кривицька Олена. Ідентичність українського пограниччя: Донбас. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2017. Вип. 1 (87). С. 293–313.

на Донбасі виступає одним із найголовніших інструментів нівелювання загальноукраїнської ідентичності в цьому регіоні та сприяє формуванню власної «донбаської ідентичності», яка є складовою російської ідентичності¹⁴⁸.

Ситуація на Сході України та її конфліктогенний потенціал аналізується у монографії Р. Додонова «Конфлікт на Сході України у дзеркалі соціально-філософської рефлексії». Автор наголошує, що причину конфліктогенності українського суспільства слід шукати в «іграх з ідентичністю», які намагалися вести як влада, так і деякі українські «опозиціонери». Свої претензії на владу вони будували на основі існуючих суперечностей ідентичностей (національної, регіональної, релігійної тощо), багато з яких глибоко вкорінені в історичній пам'яті¹⁴⁹. Цінним є те, що автор пропонує ймовірні сценарії розв'язання конфлікту на Донбасі¹⁵⁰.

Проблеми «донбаської ідентичності» також досліджували Т. Бевз¹⁵¹, Г. Коржов¹⁵², О. Міхеєва¹⁵³ та ін.

Вітчизняні дослідники звернули увагу і на південноукраїнську (чорноморську) ідентичність. Зокрема, Ю. Липа у другому томі своєї «Всеукраїнської трилогії» – «Чорноморська доктрина», чи не вперше аналізує сутність «чорноморського характеру», який, на його думку, характеризується схильністю до «нестримних вибухів» з поєднанням волі й героїства з почуттям кривди. Автор наголошує, що «еліта цих народів на схрещенні азійських і

---

¹⁴⁸ Поплавський О. О., Щєпова Д. Р. Донбас як об'єкт деукраїнізації з боку адептів «руського мира». URL: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/10534>

¹⁴⁹ Додонов Р. О. Конфлікт на Сході України у дзеркалі соціально-філософської рефлексії. Вінниця: ГЛОБУС ПРЕСС, 2016. С. 87.

¹⁵⁰ Додонов Р. О. Конфлікт на Сході України у дзеркалі соціально-філософської рефлексії. Вінниця: ГЛОБУС ПРЕСС, 2016. С. 111–122.

¹⁵¹ Бевз Т. А. Суперечності ідентичностей у Донбаському регіоні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2015. Вип. 3 (77). С. 120–142.

¹⁵² Коржов Г. Регіональна ідентичність Донбасу: генезис і тенденції розвитку в умовах соціальної трансформації. URL: <http://ea.donntu.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/15831>

¹⁵³ Міхеєва О. Регіональна ідентичність і політичний вибір (на прикладі Донецька). *Схід/Захід*. Вип. 9-10. URL: http://keui.files.wordpress.com/2010/12/12_miheeva.pdf

європейських первнів культури дуже часто не відрізняє в культурі свого природного від накинутаго ззовні. Не раз навіть еліта приймає і деякий час пропагує ідеї, шкідливі для власного народу»¹⁵⁴.

Більш детально складові «чорноморського характеру» аналізує Я. Верменич в останньому розділі монографії «Південна Україна на цивілізаційному пограниччі». Авторкою поставлено досить амбітне завдання – проаналізувати «ментальність, ідентичність, регіональні суспільні настрої, дифузний стан образів, символів, культурних кодів»¹⁵⁵. Враховуючи, що Південь України є різномірним регіоном, який складається з частин, що мають значні відмінності, авторка виділяє й характеризує «кримську», «одеську», «дніпропетровську», «запорізьку» ідентичності¹⁵⁶.

Хоча об'єктом дослідження Я. Верменич є Південна Україна, у ньому багато уваги приділено й Донбасу, зокрема, специфічності ідентичності його населення. Такий комплексний підхід до ідентичностей Донбасу і Південної України дозволив авторці дійти цілком обгрунтованого висновку, що саме донбаська регіональна ідентичність «мала на собі виразний відбиток залишкової “радянськості”»¹⁵⁷.

Про наявність на Півдні України різних регіональних ідентичностей стверджують й інші дослідники. Так, Я. Поліщук у монографії «Фронтирна ідентичність: Одеса ХХ століття» аналізує «фронтирну ідентичність» цього міста, висвітлює загальні процеси, що визначили культурне обличчя Одеси. Значну увагу приділено знаковим особистостям та їх ролі у формуванні «одеської ідентичності»¹⁵⁸.

Не залишилися поза увагою науковців і проблеми «кримської регіональної ідентичності». На думку Д. Ніколаєнка, формування

---

¹⁵⁴ Липа Юрій. Всеукраїнська трилогія. У 2-х тт. Т. 2: Чорноморська доктрина. Київ : МАУП, 2007. С. 147.

¹⁵⁵ Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. С. 431, 451.

¹⁵⁶ Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. С. 455–459.

¹⁵⁷ Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. С. 461.

¹⁵⁸ Поліщук Ярослав. Фронтирна ідентичність: Одеса ХХ століття. Київ : Дух і Літера, 2019. 208 с.

«кримського міфу» розпочалося одразу ж після його завоювання Російською імперією, продовжилася в радянські часи і, як результат, ми мали «лубочну картинку – всесоюзної здравниці» і щасливих радянських кримчан зі своєю «особливою гордістю»¹⁵⁹.

З поверненням до Криму кримських татар та відновленням незалежності Української держави ситуація щодо «кримської регіональної ідентичності» суттєво змінилася. Деякі дослідники вважають, що в регіоні немає єдиної ідентичності, а існує кілька. Можна погодитися з автором-кримчанином «Української правди», що «є світ Криму і світ Севастополя, і це – дві великі різниці». При цьому не варто шукати «історичні корені у світогляді» кримчан, адже «Крим, сам по собі, не має історично-корінного населення, окрім кримських татар, караїмів і кримчаків. Решта – сюди завезенні або ті, хто втікав до Криму». Як результат, ми маємо схожу з донецькою ціннісну орієнтацію – в Україні «на нас не звертали уваги весь цей час, а нам було потрібно, аби Україна щось для нас робила». У цьому була одна з головних складових ціннісної парадигми більшості кримчан – Україна повинна для «нас щось робити»¹⁶⁰, з одночасними сподіваннями й на допомогу Росії.

Більш ґрунтовно до питання «проросійської ідентичності» і, відповідно, її ціннісних орієнтацій підійшли П. Гай-Нижник, О. Батрименко, Л. Чупрій¹⁶¹. У подальшому П. Гай-Нижник продовжив вивчення цієї проблеми. В одній зі своїх статей він наголошує, що в «Криму, так як і на окупованих частинах Донецької та Луганської областей, досі переважає проросійська регіональна ідентичність». Дослідник називає й головні причини цього: «потужний інформаційний вплив Російської Федерації, що насаджує російські імперські

---

¹⁵⁹ Ніколаєнко Дмитро. Формування кримського міфу у СРСР. URL: <http://cidct.org.ua/ua-dmitro-nikolayenko-formuvannya-krimського-mifu-u-srsg-iz-knigi-refleksiya-pro-radyanskiy-prostir-i-chas-narisi-radyanskoyi-istorichnoyi-ta-geografichnoyi-nauki/>

¹⁶⁰ Три мира украинской идентичности. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2015/01/6/7054217/>

¹⁶¹ Гай-Нижник П. П., Батрименко О. В., Чупрій Л. В. Реінтеграція Криму та послаблення кримської регіональної проросійської ідентичності в контексті реалізації державної політики національної безпеки України. *Гілея*. 2015. Вип. 103 (№12). С. 333–339.

цінності; ... українська мова та культура у цих регіонах належним чином не підтримувалася і не популяризувалася, тут досі панує радянська топоніміка». Саме це, на його думку, сприяло «домінуванню радянських історичних міфів і формуванню пострадянського російського історичного нарративу»¹⁶².

У підтвердження висновків П. Гай-Нижника російські автори наголошують, що саме наявність «кримської російської ідентичності» стала запорукою легітимізації російської влади на півострові^{163, 164}.

Як відзначалося раніше, відмінною ідентичністю в Криму є кримськотатарська. Активно досліджував процес повернення кримських татар на батьківщину та їхню адаптацію й інтеграцію в українське суспільство В. Котигоренко. З його праць варто виділити монографію «Кримськотатарські репатріанти: проблеми соціальної адаптації», в якій аналізуються проблеми соціальної адаптації кримських татар після повернення на батьківщину з місць депортації. Обґрунтовуються шляхи розв'язання цієї проблеми на засадах відновлення і забезпечення громадянських прав репатріантів та їхньої інтеграції в систему економічних, культурних, соціально-психологічних, політичних і правових відносин України¹⁶⁵. В. Нападиста проаналізувала ідейні пріоритети суб'єктів кримськотатарського національного руху, розкрила відмінності та суперечності їх реалізації в сучасній Україні¹⁶⁶.

---

¹⁶² Гай-Нижник П. Кримська регіональна проросійська ідентичність, шляхи її послаблення в контексті стратегії реінтеграції півострова та реалізації державної політики національної безпеки України: штрихи до проблеми й напрямки розв'язання. *Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (Київ, 2016 р.) / упор. П. Гай-Нижник. Київ : МП «Леся», 2016. С. 315–316.

¹⁶³ Баранов А. В. Крымская региональная идентичность как ресурс легитимации воссоединения с Россией. *Научная мысль Кавказа*. 2014. № 4. С. 51–60.

¹⁶⁴ Сенюшкина Т. А. Цивилизационная идентичность как фактор крымского выбора. *Проблема суверенности современной России: материалы Всерос. науч.-обществ. конф.* Москва : Наука и политика, 2014. С. 182–191.

¹⁶⁵ Котигоренко В. Кримськотатарські репатріанти: проблеми соціальної адаптації. Київ : Світогляд, 2005. 222 с.

¹⁶⁶ Нападиста Валентина. Суб'єкти кримськотатарського національного руху: стратегія і тактика втілення ідейних пріоритетів у політичному контексті

Чимало досліджень присвячено не лише вивченню механізмів та особливостей формування національної, регіональних ідентичностей, а й результату цього процесу – досягнення консолідації соціуму. Так, у монографії Ю. Руденко «Консолідаційна модель національної ідентичності: від теорії суверенітету до теорії політичної модернізації» розкрито сутнісні зв'язки між політичною модернізацією, становленням національної ідентичності і здобуттям суверенітету державами на демократичних засадах. Авторка окреслила головні шляхи та механізми формування сучасної консолідаційної моделі національної ідентичності в українському суспільстві. Визначила чинники та суб'єкти цього процесу, його поточні проблеми та перспективи розвитку¹⁶⁷.

Неспровокована військова агресія РФ спричинилася до потужного суспільного зсуву в напрямі кристалізації української ідентичності на засадах громадянськості та патріотизму (якщо після Революції Гідності частка українців, які ідентифікували себе передусім громадянами України, становила 60%, то з початком широкомасштабного російського вторгнення – до 85%)¹⁶⁸. Такі зміни не могли бути не помічені вітчизняною науковою спільнотою^{169, 170}, яка значно активізувала дослідницький пошук у цій царині.

часів незалежної України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2017. Вип.1 (87). С. 264–293.

¹⁶⁷ Руденко Юлія Юріївна. Консолідаційна модель національної ідентичності: від теорії суверенітету до теорії політичної модернізації. Київ : «Видавництво Людмила», 2020. 364 с.

¹⁶⁸ Судин Данило. Як війна вплинула на нашу ідентичність, пам'ять та цінності. URL: <https://tyzhden.ua/iak-vijna-vplynula-na-nashu-identychnist-pam-iat-ta-tsinnosti/>

¹⁶⁹ Любива Т. Громадянська ідентичність мешканців України напередодні й в умовах війни. *Українське суспільство в умовах війни*. 2022 / за ред. Є. Головахи та С. Макеєва. Київ : Інститут соціології НАН України. С. 284–291.

¹⁷⁰ Костенко Н. Трансформація ідентичностей під час війни: проблеми вивчення та соціологічні практики/ за ред. Є. Головахи та С. Макеєва. *Українське суспільство в умовах війни*. 2022. Київ : Інститут соціології НАН України. С. 305–317.

Етнополітичний дискурс ціннісних орієнтацій

Феномен ідентичності тісно пов'язаний з ціннісними орієнтаціями населення. Особливо це актуально для України, яка порівняно недавно стала на шлях демократичних перетворень. Увагу науковців привернув досить широкий спектр аспектів цієї проблеми. Зокрема, авторський колектив під керівництвом М. Михальченка досліджував теоретичний і практичний вимір суспільних цінностей населення України¹⁷¹, О. Поліщук вивчав роль суспільних цінностей у консолідації українського народу¹⁷², Н. Кононенко аналізувала «гібридні цінності», які насаджуються «гібридним режимом», дійшовши висновку, що саме такі «цінності» «гальмують рух країни вперед»¹⁷³. Ю. Поліщук досліджував ціннісні орієнтири громадян та їх впливів на консолідаційні процеси українського соціуму¹⁷⁴.

Не залишилися поза увагою дослідників і регіональні особливості ціннісних орієнтацій населення. Особлива увага приділялася Сходу і Півдню України. Серед таких праць варто виділити монографію О. Єрмоєнка «Размышления о луганской Вандее», головною смисловою інтенцією якої є обґрунтування високої значущості європейських цінностей, прагнення захистити їх від стихії «радянської свідомості» значної частини мешканців Донбасу. Для цього автор описав психологічний портрет сепаратистів і показав ту систему цінностей, яка ними рухала. «Вандейців» (активних учасників заволодіння – Ю. Поліщук), він ділить на дві групи – «ідейних» і «корисливих». Усі ідейні є, переважно, адептами «руського міра» і путінської Росії. Проте й

---

¹⁷¹ Суспільні цінності населення України в теоретичному і практичному вимірах / за заг. ред. М. Михальченка. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. 336 с.

¹⁷² Поліщук О. С. Роль цінностей у консолідації українського народу з метою самозбереження. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 3. С. 226–229.

¹⁷³ Кононенко Наталя. Гібридні цінності як чинник, що гальмує модернізацію України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2017. Вип. 3 (89). С. 137–156.

¹⁷⁴ Поліщук Ю. Зміни ціннісної структури та їхній вплив на консолідацію суспільства. Етнополітичні чинники консолідації сучасного українського суспільства / ред. кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, М. Рябчук. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 97–120.

вони неоднорідні: частина з них – це ліві, що сумують за соціалізмом і Радянським Союзом. Їх сучасна Росія – це, начебто, спадкоємиця СРСР. Інша частина «ідейних» – ентузіасти російської імперської ідеології як такої. Своїм ідеалом вони вважають дожовтневу, імператорську Росію. Серед них сильні настрої православного фундаменталізму, євразійської ідеї тощо. Щодо «корисливих», то це, головним чином, люмпени, яких жодні ідеї не цікавлять, а цікавить, як «зрубати бабла» та щось «віджати». Це ті, хто бажає зразу ж потрапити «з грязі у князі». При цьому, автор наголошує на існуванні окремої групи «вандейців» – російських спеців. О. Єрьоменко спробував розкрити механізм формування у луганчан своєї системи цінностей. На його думку, саме робота на великих державних підприємствах формує відповідну ментальність, певний світогляд, систему цінностей, навіть психологічний стан. До того ж, за Радянського Союзу Донбас був відносно благополучним регіоном, навіть процвітаючим, порівняно з сусідами. Про це пам'ятали старші покоління, розповідали молодшим, всіляко прикрашаючи це процвітання. Порівняно із західними мірками, це процвітання було бідністю, дрімучістю, але хто про це знав? І в роки незалежності України населення Донбасу мало виїжджало до Європи. Автор стверджує, що близько 80% мешканців Донбасу ніколи не виїжджали за межі регіону. Це, на його думку, сприяло формуванню своєрідної «донбаської ідентичності», ворожої до Києва¹⁷⁵.

Систему суспільних цінностей мешканців Сходу України аналізував у своїх есеях І. Дзюба. На його думку, тут культивувалися «не лише старі й воістину безсмертні радянсько-кагебістські міфи про “западенцов” як бандерівців – міфи, такі любі “совку” й відповідні його способу мислення, – а вже й нові, незалежницької доби, про нібито принципову ворожість “Києва” (як символу української влади) до Донбасу, що нібито годує всю Україну. Одна із версій цієї зверхності Донбасу, а і водночас відрубності й

---

¹⁷⁵ Єрьоменко Александр. Размышления о луганской Вандее. URL: <http://dspace.snu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/413/1/%D1%84%D1%80%D0%B0%D0%B3%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B%20%D0%BB%D1%83%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9%20%D0%92%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%B8.pdf>

геополітичної чужорідності “Кієва” та його невдячності Донеччині знайшла вираз у відомому меседжі: “Донбас не чуєть”»¹⁷⁶.

Ще однією технологією формування ціннісних орієнтирів мешканців Донбасу, на думку І. Дзюби, є підміна понять і відверта брехня, якими займалися спочатку радянські ідеологи, а потім – путінська Росія. Автор наголошує, що «кілька десятиліть поспіль “інтернаціоналізмом” тут називали державну русифікацію, а “дружбою народів” – політику уніфікації. Непіддатливість уніфікації, збереження власного обличчя називалося “націоналізмом”, а з усіх націоналізмів найлиховіснішим був український (“украинские буржуазные националисты – злейшие враги украинского народа”, – це мало не в букварях карбувалося)». Він отримав власну назву – бандерівщина, а українську мову називали «бандеровським язюком»¹⁷⁷.

Автор наголосив, що в роки української незалежності до обробки донбасівців долучилася кремлівська пропаганда, яка розгорнула активну «боротьбу з фашизмом» в Україні, апелюючи до непоодиноких наших земляків, обпоєних «московською блекотою» (*Тарас Шевченко*). Саме під її впливом і в Криму, і в Донбасі «фашизоїдні україноненависники», оголосивши себе «антифашистами», виходили на демонстрації проти «українізації» під гаслом «фашизм не пройде!»¹⁷⁸.

Останнім часом дослідники все більше уваги почали приділяти вивченню впливів війни на Сході України на ціннісну парадигму населення як самого регіону, так й України в цілому. Прикладом такого дослідження може бути матеріал А. Портнова «Як починалася війна на Сході України, або чому Харків і Дніпропетровськ не стали Донецьком і Луганськом». У ньому автор аналізує головні складові цієї парадигми для Донбасу. Серед них – «поєднання свободи та примусу, ...повага до праці (особливо, шахтарської) та сили, неприйняття етнічної ексклюзивності, ... толерантне ставлення до тюремного

---

¹⁷⁶ Дзюба І. М. Донецька рана України: Історико-культурологічні есеї. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. С. 5–6.

¹⁷⁷ Дзюба І. М. Донецька рана України: Історико-культурологічні есеї. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. С. 70.

¹⁷⁸ Дзюба І. М. Донецька рана України: Історико-культурологічні есеї. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. С. 71.

досвіду, високий відсоток пенсіонерів та відносна слабкість “креативного класу”. Автор доходить висновку, що «у регіоні сформувалося особливе почуття локальної гордості та лояльності: “Донбас обирає своїх”, “Донбас порожняк не жене”, “Донбас не поставити на коліна”. Разом з тим автор наголошує, що «Донбас, як будь-який інший регіон України, не варто ні ідеалізувати, ні демонізувати. Важливо просто зафіксувати характерне для нього неприязно-насторожене ставлення до Києва (і будь-якого іншого надрегіонального центру влади) і чуйне вловлювання дискримінаційної риторики, яку щодо “ мешканців Донбасу” дозволяли собі й українські політики, і громадські діячі»¹⁷⁹. Підсумовуючи, А. Портнов наголошує, що «абсолютна більшість жителів обрала позицію пасивного вичікування чи байдужості до громадських справ, яку можна позначити словами “аби не стріляли” або з гіркотою назвати, за прикладом луганського філософа Олександра Єрьоменка (його працю ми аналізували), “войовничим обивательством”. При цьому, автор матеріалу, вслід за О. Єрьоменком, висловлює побоювання щодо ймовірності того, що «війна на Донбасі цілком може сформувати нову соціально-етнічну спільноту. Якщо ця спільність виникне, то вона буде не українською, а антиукраїнською»¹⁸⁰.

Цікавою і своєчасною є монографія «Ієрархія цінностей населення Сходу та Півдня України: етнополітичний аспект в умовах російської агресії». У ній науковці Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України здійснили ґрунтовний аналіз стану та динаміки ціннісних орієнтацій населення цих регіонів, його суспільної поведінки і суспільних практик в умовах російської агресії та культурної експансії¹⁸¹. Розкрили вплив ідеологем «русского міра» на формування ціннісної парадигми

---

¹⁷⁹ Портнов Андрій. Як починалася війна на Сході України, або чому Харків і Дніпропетровськ не стали Донецьком і Луганськом. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1769-andrej-portnov-kak-nachinalas-vojna-na-vostoke-ukrainy-ili-pochemu-khar-kov-i-dnepropetrovsk-ne-stali-donetskom-i-luganskom>

¹⁸⁰ Портнов Андрій. Як починалася війна на Сході України, або чому Харків і Дніпропетровськ не стали Донецьком і Луганськом. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1769-andrej-portnov-kak-nachinalas-vojna-na-vostoke-ukrainy-ili-pochemu-khar-kov-i-dnepropetrovsk-ne-stali-donetskom-i-luganskom>

¹⁸¹ Ієрархія цінностей населення Сходу та Півдня України: етнополітичний аспект в умовах російської агресії / за заг. ред. В. А. Войналовича. Київ : ППіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 296–335.

населення і регіональних ідентичностей на Сході та Півдні України¹⁸². Показали місце та роль національно-громадянських цінностей у структурі світоглядних переваг населення регіонів¹⁸³, вплив на них релігійно-суспільних орієнтацій, домінуючих на цих територіях¹⁸⁴. Дослідили вплив медійного дискурсу на формування політичних цінностей населення Сходу і Півдня України¹⁸⁵.

Значні зміни у динаміку цінностей населення України вносить повномасштабна російсько-українська війна. Вітчизняні науковці акцентують увагу на з'ясуванні причин і наслідків цих змін, їх зв'язку з суспільними процесами^{186, 187}. Досліджуються також впливи російської агресії на ціннісні пріоритети українських громадян^{188, 189, 190}. Утім, це лише початок складного шляху осмислення цих проблем за нових реалій.

---

¹⁸² Ієрархія цінностей населення Сходу та Півдня України: етнополітичний аспект в умовах російської агресії / за заг. ред. В. А. Войналовича. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 67–110.

¹⁸³ Ієрархія цінностей населення Сходу та Півдня України: етнополітичний аспект в умовах російської агресії / за заг. ред. В. А. Войналовича. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 111–166.

¹⁸⁴ Ієрархія цінностей населення Сходу та Півдня України: етнополітичний аспект в умовах російської агресії / за заг. ред. В. А. Войналовича. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 204–244.

¹⁸⁵ Ієрархія цінностей населення Сходу та Півдня України: етнополітичний аспект в умовах російської агресії / за заг. ред. В. А. Войналовича. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 245–295.

¹⁸⁶ Рубльов О. Чому денационалізація українців стала одним із головних елементів Російсько-української війни? *Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2-х кн. Кн. 1.* Київ : Інститут історії України НАН України, 2022. С. 57–60.

¹⁸⁷ Калакура Я. Чи існує взаємозв'язок між незавершеною процесу деколонізації, дерусифікації і декомунізації України та фактами зрадництва, дезертирства, колабораціонізму і посібництва окупантам в умовах нинішньої війни? *Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками У 2-х кн. Кн. 1.* Київ : Інститут історії України НАН України, 2022. С. 104–108.

¹⁸⁸ Резнік О. Воля українців до боротьби у війні у контексті формування політичної нації. *Українське суспільство в умовах війни. 2022* / за ред. Є. Головахи та С. Макеєва. Київ : Інститут соціології НАН України. С. 264–274.

¹⁸⁹ Жуленьова О. Вплив війни на ціннісні пріоритети. *Українське суспільство в умовах війни. 2022* / за ред. Є. Головахи та С. Макеєва. Київ : Інститут соціології НАН України. С. 326–336.

¹⁹⁰ Дембійський С. Установки щодо соціетальних цінностей під час війни: ліберально-демократичний вектор розвитку України. *Українське суспільство в умовах війни. 2022* / за ред. Є. Головахи та С. Макеєва. Київ : Інститут соціології НАН України. С. 274–284.

Мовна політика

Крім загальних проблем етнополітичної політики, науковці значну увагу приділяли вивченню практик державних інституцій щодо врегулювання питань, що виникали у процесі міжетнічних взаємин. У першу чергу це стосується мовної проблематики, яка досить часто використовувалася політичними акторами задля реалізації власних намірів. Серед комплексних праць з цієї проблематики варто виокремити посібник О. Куць «Мовна політика в державотворчих процесах України»¹⁹¹, який став основою для більш фундаментальної праці «Мовна політика в Україні: аналіз та впровадження», опублікованої 2007 року. У ній розглядаються теоретико-політологічні проблеми мовної політики та їх реалізація в Україні, аналізується націодержавотворчий та ідентифікаційний потенціал мови, місце і роль мовного питання у політичних технологіях (діяльності політичних еліт, у виборчих процесах), в інформаційному просторі України, висвітлюється політична боротьба навколо двомовності та Європейської хартії регіональних мов і мов меншин. Цікавою частиною книги є розвінчання міфів, що поширюють політики та ЗМІ антиукраїнського спрямування щодо примусової українізації суспільного життя в країні. Значне місце у праці посідає питання української мови в діяльності релігійних організацій, яке, на думку авторів, залишається над-актуальним. Інформативними є додатки, в яких наводиться хронологічний ряд лінгвоциду щодо української мови, відгуки студентів-практикантів про українську мову в школах Харківщини. Звертають на себе увагу рекомендації щодо вироблення концепції мовної політики в Україні. Насамкінець, О. Куць і В. Заблоцький доходять висновку, що «мовна політика лише тоді буде успішною, коли всі етнорелігійні держави будуть відчувати комфорт, безпеку, державні гарантії прав і свобод, підкріплені високим рівнем матеріального забезпечення й добробуту»¹⁹².

---

¹⁹¹ Куць О. М. Мовна політика в державотворчих процесах України: Навчальний посібник. Харків : ХНУ, 2004. 275 с.

¹⁹² Куць О. М., Заблоцький В. В. Мовна політика в Україні: аналіз та впровадження. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. 300 с. URL: <https://textarchive.ru/c-1411818-pall.html>

Комплексно до вивчення мовної проблеми підійшли й автори колективної монографії «Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом». Вони проаналізували історичні передумови, внутрішні та зовнішні чинники виникнення мовної проблеми в Україні, розкрили правові та політичні механізми її вирішення, дослідили шляхи досягнення консенсусу у функціонуванні найбільш поширених в Україні мов. Цінним є те, що для написання монографії використовувалися результати соціологічного моніторингу мовної ситуації в Україні. Саме на їхній основі авторам вдалося проаналізувати особливості прояву мовного чинника у процесах суспільної трансформації та консолідації¹⁹³.

Непересічною працею у царині дослідження мовного питання в Україні є монографія Л. Нагорної «Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики», яка побачила світ 2005 року. У ній авторка висвітлює взаємодію політики і мови крізь призму підходів, що утверджувалися у процесі становлення нової субдисципліни в системі політичних наук – політичної лінгвістики. При цьому вона розкриває функції мови в етнополітичному процесі, мовно-лінгвістичні аспекти проблем ідентичності та націєтворення, визначає місце і роль мовної політики у суспільному мовно-культурному діалозі. Відгукуючись на суспільні потреби, Л. Нагорна розглядає проблеми двомовності в Україні та пропонує напрями коригування мовної політики в нашій державі¹⁹⁴.

Мовній політиці в Україні та її мовному законодавству присвятив свою статтю М. Стріха¹⁹⁵. Головні аспекти державно-правового регулювання мовних питань у незалежній Україні проаналізувала М. Ярмоленко. Вона також розкрила соціальний контекст використання української мови в різних регіонах держави, наголосивши

---

¹⁹³ Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом / за заг. ред. О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 398 с.

¹⁹⁴ Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. Київ : Світогляд, 2005. 315 с.

¹⁹⁵ Стріха М. Мовна політика і мовне законодавство України. URL: vesna/Sammit.kiev.na/honlmpu/2000/03.html.

на її інтеграційних можливостях, здатності консолідувати українську націю. Авторка виявила особливості ставлення до української мови з боку державних органів влади в проблемних, з огляду на поширення української мови, регіонах Півдня і Сходу України і запропонувала шляхи подолання наявних розбіжностей¹⁹⁶.

Важливою для розуміння сучасних мовних проблем в Україні є монографія Л. Масенко «Мова радянського тоталітаризму», в якій стан мовного питання в СРСР розглянуто у двох аспектах – «як засіб створення фіктивної привабливої картини світу, призначеної приховувати огидну дійсність, і як... мову насильства й ненависті, що відображала реальне ставлення влади до народу»¹⁹⁷. Окрему увагу авторка приділила висвітленню деструктивних явищ у родинних стосунках і безпрецедентній уніфікації національного життя народів СРСР у період панування комуністичного режиму. Подібні проблеми стали предметом уваги Ю. Шаповала і Б. Ажнюка у їхній праці «Мовна ситуація в Україні: історія і сучасний стан»¹⁹⁸.

Проблеми місця та ролі мовного питання в етнополітичних процесах в Україні активно досліджував В. Кулик. 2021 року він опублікував монографію «Мовна політика в багатомовних країнах. Закордонний досвід та його придатність для України», в якій здійснено аналіз досвіду розв'язання мовних проблем як у країнах з декількома державними (офіційними) мовами (Бельгія, Канада, Швейцарія та ін.), так і країнах, які традиційно належать до «мономовних» держав (США, Франції та ін.). Крім того, автор обґрунтував можливості застосування досвіду цих держав до

---

¹⁹⁶ Ярмоленко Марія. Політико-правовий статус та соціально-регіональний контекст функціонування української мови в незалежній Україні. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць*. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. Вип. 21. С. 839–848.

¹⁹⁷ Масенко Лариса. Мова радянського тоталітаризму. Київ : ТОВ «Видавництво «КЛЮ», 2017. С. 8.

¹⁹⁸ Шаповал Ю., Ажнюк Б. Мовна ситуація в Україні: історія і сучасний стан. URL: memorial.kiev.ua/.../780-dodatok-do-vidkr...

вітчизняних мовних практик¹⁹⁹. Науковий доробок автора містить низку й інших публікацій^{200, 201, 202}.

Етнополітичний дискурс мовних питань досліджували також В. Білецький, В. Радчук²⁰³, О. Вишняк²⁰⁴, С. Шумлянський²⁰⁵ та ін.

Поряд із аналізом загальних процесів мовної ситуації в Україні, вітчизняні дослідники звернули увагу і на їхні регіональні особливості, зокрема, в Криму і на Сході країни. Тут варто виділити статтю О. Калакури «Мовні практики й етнічна самоідентифікація населення Донбасу», у якій аналізується етномовна структуру населення Донбасу, розкрито протиріччя між його мовною практикою та етнічною самоідентифікацією, показано наслідки русифікації регіону і перспективи інтеграційних процесів²⁰⁶. Ці самі питання, але щодо Криму порушували П. Гай-Нижник, О. Батрименко, Л. Чупрій. Вони дійшли висновку, що саме недостатня увага української влади до мовного питання стала однією з причин втрати півострова²⁰⁷. Це підтверджують і

---

¹⁹⁹ Кулик Володимир. Мовна політика в багатомовних країнах. Закордонний досвід та його придатність для України. Київ : Дух і літера, 2021.

²⁰⁰ Кулик Володимир. Мова про мову: нормалізація амбівалентності. *Критика*. 2004. Ч 5. С. 19–24.

²⁰¹ Кулик Володимир. Мовний аспект соціокультурної трансформації у сучасній Україні: націоналізація проти глобалізації. *Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні* / ред. кол. О. Рафальський, В. Войналович, Л. Нагорна. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 139–169.

²⁰² Кулик Володимир. Українська мова й національна консолідація. *Етнополітичні чинники консолідації сучасного українського суспільства* / ред. кол. О. Рафальський, В. Войналович, М. Рябчук. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 121–148.

²⁰³ Білецький В. С., Радчук В. Д. Мова як чинник консолідації сучасного українського суспільства. *Схід*. 1997. № 5 (12). С. 57–63.

²⁰⁴ Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи. URL: forumn.kiev.ua/2008-03-70/70-10.htm

²⁰⁵ Шумлянський С. Мовна ситуація: виміри конфліктності. *Віче*. 2006. № 1–2. С. 39–42.

²⁰⁶ Калакура О. Мовні практики й етнічна самоідентифікація населення Донбасу. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2012. Вип. 5 (61). С. 44–62.

²⁰⁷ Гай-Нижник П. П., Батрименко О. В., Чупрій Л. В. Реінтеграція Криму та послаблення кримської регіональної проросійської ідентичності в контексті

російські дослідники, які наголошують, що саме тотальне домінування в Криму російської мови стало «основою регіональної ідентичності кримчан й оплотом антиукраїнізації»²⁰⁸. Певні аспекти мовної проблеми на Сході і Півдні України стали предметом уваги А. Круподер, В. Гвоздева²⁰⁹, М. Вінтоніва, М. Бойко²¹⁰, О. Новікової, К. Пономаренко²¹¹ та ін. Вітчизняні науковці звернули увагу і на місце «мовного фронту» у сучасній російсько-українській війні²¹².

Етноконфесійна тематика

Ще однією складовою досліджень етнополітики в Україні є релігійний чинник та його вплив на етнополітичні процеси. Серед праць вітчизняних науковців, які досліджували цей аспект, варто виділити монографію О. Шуби «Релігія в етнонаціональному розвитку України: політологічний аналіз», опубліковану 1999 року. У ній аналізуються проблеми взаємодії етносу і релігії у процесі їх історичної трансформації та в умовах сучасних суспільно-політичних практик в Україні. Розкривається роль конфесійних чинників у національному бутті українського народу. Простежується процес становлення та подальшої еволюції українського православ'я як національно самобутнього релігійного та етнокультурного

реалізації державної політики національної безпеки України. *Гілея*. 2015. Вип. 103 (№12). С. 333–339.

²⁰⁸ Губогло М. Н., Старченко Р. А. Языковая жизнь и региональная идентичность крымчан – оплот антиукраинизации (из опыта этносоциологических исследований в Крыму 2013 г.). Москва : Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН, 2014. 72 с.

²⁰⁹ Круподер А., Гвоздев В. Мовна ситуація на медіаринку України та Північного Приазов'я. *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: Міжвуз. зб. наук. ст.* 2010. Вип. XXIII. Ч. 2. С. 498–505.

²¹⁰ Вінтонів Михайло, Бойко Марія. Мовна ситуація в освітньому просторі Донеччини на початку XXI століття. *MundoEslavo*, 19 (2020). С. 61–75.

²¹¹ Новікова О. О., Пономаренко К. В. Двомовність Донеччини: причини та наслідки. *Збірник наукових праць. Філологічні студії*. 2017. Випуск 9. С. 158–165.

²¹² Ястремська Т. Наскільки важливий мовний фронт і чому Російсько-українська війна є війною ідентичностей? *Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2-х кн. Кн. 1*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2022. С. 159–162.

феномену. З'ясовується місце інших конфесій в етнонаціональному розвитку України. Аналізується зв'язок національного і релігійного відродження у контексті українських державотворчих процесів 1990-х років. Виявляються тенденції розвитку етнонаціональних і релігійних процесів, причини та сутність міжцерковних конфліктів, рівень їх загроз суспільно-політичній стабільності українського суспільства. Окреслюється коло національно-державних інтересів України у релігійно-церковній сфері, визначаються головні напрями їхнього забезпечення²¹³.

Науковці Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України 2006 року опублікували монографію «Релігія і нація в суспільному житті України і світу», в якій розкрили закономірності й особливості етнорелігієгенезу, осмислили процеси становлення етнорелігійної ідентичності в історії і сьогоденні України, визначили вплив релігійного чинника на сучасний етнонаціональний розвиток нашої держави²¹⁴.

Комплексне дослідження місця та ролі релігійного чинника в етнонаціональних процесах сучасної України здійснили науковці Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Його результатом стала опублікована 2012 року монографія «Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України». Розпочавши з визначення місця і ролі релігійного чинника у політиці націє- та державотворення в Україні²¹⁵, автори дослідили процес формування феномену «національних церков» (Українська греко-католицька церква, Українська автокефальна православна церква, Українська православна церква Київського патріархату)²¹⁶, їх

---

²¹³ Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України : Політологічний аналіз. Київ : Криниця, 1999. 323 с.

²¹⁴ Релігія і нація в суспільному житті України і світу / за ред. Л. О. Филипович. Київ : Наукова думка, 2006. 286 с.

²¹⁵ Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України / авт. кол. – В. Войналович (керівник), В. Сленський, М. Кирюшко, Н. Кочан, Н. Рубльова. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 272 с.

²¹⁶ Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України / авт. кол. – В. Войналович (керівник), В. Сленський, М. Кирюшко, Н. Кочан, Н. Рубльова. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 50–72.

вплив на формування «українських ідентичностей»²¹⁷. Звернено також увагу і на питання саморефлексії щодо власної ідентичності в середовищі УПЦ (у юрисдикції Московського патріархату) з заувагою щодо співіснування кількох ідентичностей – української (в декількох регіональних варіантах) і «української редакції» російської ідентичності²¹⁸. Не оминули науковці своєю увагою й «етнозберігаючу» роль релігії в житті національних меншин сучасної України²¹⁹ та глобалізаційні виклики, пов'язані з входженням України до світового релігійного простору²²⁰. Цілком логічним і виправданим, зважаючи на значний рівень конфліктності релігійного комплексу того часу, є авторський висновок: «релігійний чинник є швидше не інтегруючим, а дезінтегруючим фактором у процесі національної консолідації в ...Україні»²²¹. На їхню думку, головним дезінтегратором у цій царині виступав Московський патріархат²²².

Впливи релігійного чинника на етнополітичні процеси в сучасній Україні досліджували й інші вітчизняні науковці. Зокрема, І. Луцький у статті «Релігійний чинник у процесі українського націотворення (політико-правовий аспект)» проаналізував впливи релігійного чинника на процеси формування національної свідомості, української ідентичності в сучасній Україні. Цікавою є

---

²¹⁷ Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України / авт. кол. – В. Войналович (керівник), В. Єленський, М. Кирюшко, Н. Кочан, Н. Рубльова. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 73–84, 86–89.

²¹⁸ Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України / авт. кол. – В. Войналович (керівник), В. Єленський, М. Кирюшко, Н. Кочан, Н. Рубльова. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 84.

²¹⁹ Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України / авт. кол. – В. Войналович (керівник), В. Єленський, М. Кирюшко, Н. Кочан, Н. Рубльова. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 104–174.

²²⁰ Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України / авт. кол. – В. Войналович (керівник), В. Єленський, М. Кирюшко, Н. Кочан, Н. Рубльова. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 227–263.

²²¹ Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України / авт. кол. – В. Войналович (керівник), В. Єленський, М. Кирюшко, Н. Кочан, Н. Рубльова. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 266.

²²² Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України / авт. кол. – В. Войналович (керівник), В. Єленський, М. Кирюшко, Н. Кочан, Н. Рубльова. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 268.

зроблена автором порівняльна характеристика участі релігійних конфесій у процесах націєтворення в Україні та Польщі²²³.

Дещо під іншим ракурсом аналізує вплив релігійного чинника на українське націєтворення А. Сініцький. У матеріалі «Релігійний фактор у формуванні національної ідентичності українства» він розкриває вплив релігії на формування національної ідентичності українського народу²²⁴.

Схожі проблеми досліджували В. Калач²²⁵ та О. Кудояр²²⁶.

Не залишили поза увагою науковці й сучасні виклики, які переживає Україна, та роль релігії у них. В. Єленський дослідив надзвичайно дражливі питання «ролі Православ'я – як етосу, символічного ресурсу та релігійно-інституційного комплексу – на посткомуністичний політичний транзит країн, де ця релігія сповідується більшістю населення»²²⁷. Автор розкриває особливості релігійної ситуації в сучасній Україні, наголошуючи, що тут «плюралізм і конкуренція є ключовими рисами релігійного ландшафту, національний міф не має жорсткої конфесійної прив'язки, а протистояння російській агресії... визначає колективний погляд на міжправославну солідарність». Цікавим та актуальним є розкриття В. Єленським місця та ролі російського православ'я в російсько-українській війні. Він наголошує, що саме патріарх Кіріл «ревіталізував концепцію «русского міра» і перетворив її на геополітичну доктрину»²²⁸. Виконуючи настанови свого пастиря, «Московська патріархія легітимізує мілітаристсько-шовіністичний, антизахідний і антиукраїнський дискурси

---

²²³ Луцький І. М. Релігійний чинник у процесі українського націєтворення (політико-правовий аспект). *Науково-інформаційний вісник. Право*. 8/2013. С. 17–23.

²²⁴ Сініцький А. Ц. Релігійний фактор у формуванні національної ідентичності українства. Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Сер. : Історичне релігієзнавство. 2012. Вип. 6. С. 255–263.

²²⁵ Калач В. Релігія та українське націєтворення. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство*. 14/2010. С. 54–56.

²²⁶ Кудояр О. М. Роль релігійного чинника в політичному процесі в Україні. URL: http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/12/articles/sec4/s4a7.html

²²⁷ Єленський Віктор. Православ'я в процесі політичних трансформацій посткомуністичного простору. *Політичні дослідження*. 2021. № 1. С. 125.

²²⁸ Єленський Віктор. Православ'я в процесі політичних трансформацій посткомуністичного простору. *Політичні дослідження*. 2021. № 1. С. 133.

кремлівської пропаганди. Священнослужителі РПЦ беруть безпосередню участь в окупації українських земель, священноначалля УПЦ Московського патріархату стає одним з найбільш організованих центрів просування російських нарративів...»²²⁹. Ці самі питання В. Єленський порушував і у розділі до колективної монографії «Відповідальна політика в сучасній Україні: ілюзії та реалії». Відштовхуючись від того, що релігія є «гарантом збереження ідентичності в умовах культурного захисту чи культурної транзитності, або етнічної мобілізації»²³⁰, автор аналізує вплив на релігійну ситуацію в Україні російської агресії. Особлива увага приділяється УПЦ МП, «чиє священноначалля з початком війни зайняло позицію вдаваного нейтралітету, який дуже швидко виявився доброзичливим по відношенню до країни-агресора і недружнім, часом просто ворожим стосовно країни, що зазнала агресії ... і громадянами якої є її вірні»²³¹.

До означених проблем зверталися й інші дослідники. Так, В. Балюк і М. Дорошко присвятили своє дослідження вивченню місця та ролі релігійного чинника у війні РФ проти України. Вони розкривають роль РПЦ у політиці РФ як «державного православ'я» з претензією «домінації над світовим православ'ям»²³², акцентуючи увагу на тому, що РПЦ активно підтримує і просуває ідеологію «русского міра», реалізуючи положення «доктрини Путіна» в Україні. Важливим адептом цієї ідеології, на думку авторів, є УПЦ, яка фактично «заперечує існування української

---

²²⁹ Єленський Віктор. Православ'я в процесі політичних трансформацій посткомуністичного простору. *Політичні дослідження*. 2021. № 1. С. 134–135.

²³⁰ Єленський В. Релігія у публічному просторі: релігійні інститути перед викликами політичних процесів в Україні. *Відповідальна політика в сучасній Україні: ілюзії та реалії* / за ред. О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 220.

²³¹ Єленський В. Релігія у публічному просторі: релігійні інститути перед викликами політичних процесів в Україні. *Відповідальна політика в сучасній Україні: ілюзії та реалії* / за ред. О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 232.

²³² Балюк В., Дорошко М. Релігійний чинник у гібридній війні Росії проти України. *Вісник Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка. Міжнародні відносини*. 2020. №51. С. 6.

нації-держави, а в період російсько-української війни опосередковано, а іноді й відкрито стала на бік агресора – Росії»²³³. Помітне місце у статті займає висвітлення ситуації, що склалася в УПЦ після Помаранчевого майдану та під час президентства В. Януковича, боротьби за керівництво в УПЦ на зламі 2013 і 2014 років між проросійським крилом і проукраїнським і роль влади у цих процесах²³⁴. Автори роблять висновок, що поділ українського православ'я не дозволяє йому стати консолідуючим чинником формування нації-держави в незалежній Україні²³⁵.

Здіорук С. у матеріалі «Московський патріархат як механізм деструкції національної єдності в Україні», розкрив проблеми, котрі створює вплив церковно-політичного істеблішменту РПЦ на українське суспільство засобами гібридної війни Росії проти України. Показав загрози національній безпеці України, що їх редукує РПЦ в цілому й, зокрема УПЦ, яка є інструментом експансії «русского міра» в українському гуманітарному просторі, детонатором внутрішньосупільної напруги, генератором сепаратистських настроїв і міжконфесійної ворожнечі, дискредитуючи українську державну владу та саму державу²³⁶.

---

²³³ Балюк В., Дорошко М. Релігійний чинник у гібридній війні Росії проти України. *Вісник Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка. Міжнародні відносини*. 2020. №51. С. 7.

²³⁴ Балюк В., Дорошко М. Релігійний чинник у гібридній війні Росії проти України. *Вісник Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка. Міжнародні відносини*. 2020. №51. С. 8.

²³⁵ Балюк В., Дорошко М. Релігійний чинник у гібридній війні Росії проти України. *Вісник Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка. Міжнародні відносини*. 2020. №51. С. 5.

²³⁶ Здіорук С. І. Московський патріархат як механізм деструкції національної єдності в Україні. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-06/%D0%9C%D0%BE%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%80%D1%96%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B0%D1%82%20%D1%8F%D0%BA%20%D0%BC%D0%B5%D1%85%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%BC%20%D0%B4%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%97%20%D0%BD%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D1%94%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%20%D0%B2%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96.pdf>

Місце та роль релігійного чинника у війсьній агресії РФ проти України досліджували також Н. Кочан²³⁷, В. Бочок²³⁸ та ін.

Сучасні реалії російсько-української протистояння спонукали науковців до вивчення регіональних особливостей впливу релігійного чинника на етнополітичні процеси. В. Войналович і Н. Кочан опублікували монографію «Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність», в якій розкрили домінуючу роль православ'я в регіоні, проаналізували участь у житті Донбасу протестантських, мусульманських та інших релігійних організацій²³⁹. Оцінюючи роль УПЦ в сучасних процесах на Донбасі, автори доходять висновку, що вона визначається «високим рівнем інструменталізації регіональним політичним класом УПЦ як з метою власної легітимації та профілювання сильної окремишньої регіональної ідентичності, так і плеканням, і закріпленням проросійських політичних, ідеологічних, культурних лояльностей на основі російських неоімперських міфів»²⁴⁰. Значну увагу дослідники приділили воєнному протистоянню на Донбасі й акцентували увагу на тому, що ці події значно змінили церковно-політичне життя регіону, «проросійські... симпатії... в середовищі УПЦ набули виразно політичного характеру», і значна частина представників духовенства УПЦ відкрито стала на бік місцевих сепаратистів, терористів і кадрових російських військових, сподіваючись на анексію регіону Російською Федерацією²⁴¹.

---

²³⁷ Кочан Н. І. Деякі особливості використання релігійного чинника в гібридній війні Російської Федерації на Сході України. *Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. С. 71–84.

²³⁸ Бочок В. М. Релігія в гібридній війні на Сході України. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія, Право*. 2017. Вип. 1/2 (33 – 34). С. 27–31.

²³⁹ Войналович В. А., Кочан Н. І. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. Київ : ППіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 304 с.

²⁴⁰ Войналович В. А., Кочан Н. І. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. Київ : ППіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. С. 289.

²⁴¹ Войналович В. А., Кочан Н. І. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. Київ : ППіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. С. 296.

Автори дослідили також співіснування релігійного, етнополітичного та етнонаціонального факторів у ще одному регіоні України – Галичині. Їхня робота охоплює період від радянських повоєнних років до сучасності і розкриває регіональну специфіку взаємодії релігії та політики, релігійного та етнічного. Науковці проаналізували роль греко-католицької, православної, римокатолицької церков у політичному і культурному житті регіону та участь у ньому міноритарних етнорелігійних організацій і релігійних меншин²⁴².

У монографії М. Кирюшка і О. Бойцової «Іслам в Криму: релігійно-національна самоідентифікація кримськотатарського народу» розкрито роль ісламу в процесах релігійно-національної самоідентифікації кримських татар, висвітлено процес етновідтворення та етнозбереження цього народу в різні періоди його існування. Значну увагу приділено дослідженню процесу соціальної адаптації мусульман у сучасному українському суспільстві²⁴³.

Подібні проблеми порушувалися й у підготовленій працівниками Центру близькосхідних досліджень О. Богомолівим, С. Даниловим та І. Семиволосом аналітичній доповіді «Іслам і політика ідентичностей у Криму: від символічних війн до визнання культурного розмаїття». Автори наголошують, що іслам у кримському суспільстві виступає радше як механізм формування та збереження нерелігійної кримськотатарської групової ідентичності²⁴⁴.

Загострення етноконфесійної ситуації в Україні, пов'язане з деструктивними впливами Московської патріархії та її структур в Україні в умовах російсько-української війни, фактичне невизнання і не засудження їх ієрархами агресії Росії значно розширило коло дослідницьких проблем. Особливої актуалізації набули такі аспекти, як роль РПЦ та УПЦ МП у просуванні ідеологічних

---

²⁴² Войналович В. А., Кочан Н. І. Релігійний чинник етнополітичних процесів у Галичині: повоєнна радянська доба і сучасність. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 408 с.

²⁴³ Кирюшко М. І., Бойцова О. Є. Іслам в Криму: релігійно-національна самоідентифікація кримськотатарського народу. Київ : Світогляд, 2005. 300 с.

²⁴⁴ Іслам і політика ідентичностей у Криму: від символічних війн до визнання культурного розмаїття : аналітична доповідь. Київ : СтилоС, 2009. 56 с.

доктрин російської держави, зорієнтованих на дестабілізацію українського суспільства, порушення суверенітету і незалежності Української держави^{245, 246, 247}.

Політика пам'яті

Не залишили поза увагою дослідники і проблеми місця та ролі історичної пам'яті в структурі етнонаціональної політики. Активізація зацікавленості проблемами історичної пам'яті як «частини духовного потенціалу нації, смисложиттєвої компоненти націє- і державотворення, основи історичної свідомості соціуму»²⁴⁸ припадає на кінець 1990-х – початок 2000-х років.^{249, 250} Це було пов'язано з тим, що українці «довгий час були одною з головних мішеней політики історичної амнезії»²⁵¹ і нагальним стало питання повернення їм історичної та національної пам'яті без міфів, викривлень про минуле нації, множинності оцінок одних і тих самих фактів, подій і постатей. Тому науковці почали розробляти можливі варіанти стратегії політики пам'яті. Одним із перших це

---

²⁴⁵ Муравський О. Яка роль Російської Православної Церкви (РПЦ) та Української Православної Церкви Московського Патріархату (УПЦ МП) у «розмиванні» української державності? *Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2-х кн. Кн. 1.* Київ : Інститут історії України НАН України, 2022. С. 39–41.

²⁴⁶ Киридон А. Чому РПЦ в Україні перетворилася на інструмент денационалізації й елемент гібридної війни проти української незалежності? *Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2-х кн. Кн. 1.* Київ : Інститут історії України НАН України, 2022. С. 41–46.

²⁴⁷ Даниленко В., Даниленко О. Яку роль Москва відводить РПЦ у прагненні упокорити Україну? *Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2-х кн. Кн. 1.* Київ : Інститут історії України НАН України, 2022. С. 46–50.

²⁴⁸ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. С. 13.

²⁴⁹ Удод О. А. Історична пам'ять в менталітеті українського народу. *Четвертий міжнародний конгрес українців. Доповіді та повідомлення. Історія.* Ч. 2. Одеса, Київ, Львів, 1999. С. 117–126.

²⁵⁰ Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. *Український історичний журнал.* 2002. № 5. С. 49–62.

²⁵¹ Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. Київ : Грані-Т, 2008. С. 63.

зробив Я. Грицак у праці «Життя, смерть та інші неприємності», запропонувавши декілька можливих підходів до політики пам'яті²⁵². Більш продуману й аргументовану модель політики пам'яті Української держави запропонував Д. Веденєєв²⁵³. Але першим фундаментальним комплексним дослідженням феномену історичної пам'яті є монографія Л. Нагорної «Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії», в якій головна увага приділена дослідженню теоретико-методологічних аспектів феномену історичної пам'яті та її етнічної складової. Авторка окреслює феномен історичної пам'яті як «смисловиттєву цінність і своєрідну скарбницю інформації, що ...справляє помітний вплив на спрямування суспільних процесів і на ідентифікаційні практики»²⁵⁴. Проаналізувавши етнополітичні аспекти формування вітчизняного простору пам'яті, Л. Нагорна доходить висновку, що головним завданням тут є конструювання національно-громадянської ідентичності як фундаменту модерної політичної нації²⁵⁵. Акцентуючи увагу на тому, що «українським елітам не вдалося органічно увести свій дискурс пам'яті у загальноцивілізаційний мейстрім», авторка розкриває основні помилки і недоліки як владної еліти, так і науковців щодо формування вітчизняного простору пам'яті, аналізує особливості її сучасних стратегій²⁵⁶.

Теоретичним і практичним питанням культури історичної пам'яті присвячена колективна монографія «Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід». У ній автори, теоретично осмисливши феномен історичної пам'яті, проаналізували місце та роль таких чутливих тем та образів, як Голодомор,

---

²⁵² Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. Київ : Грані-Т, 2008. С. 69–73.

²⁵³ Веденєєв Д. В. Національна пам'ять та інформаційно-психологічні впливи глобалізованого світу. Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. *Національна та історична пам'ять*. Київ, 2011. Вип. 1. С. 39–42.

²⁵⁴ Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ : ППіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 14.

²⁵⁵ Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ : ППіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 134.

²⁵⁶ Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ : ППіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 135–143.

Голокост, І. Мазепа в українській історичній пам'яті, показали процес формування культури історичної пам'яті в нашій державі, місце у ньому міфів, освіти тощо. Значний інтерес викликають праці польських та іспанських дослідників, які розкрили особливості політики історичної пам'яті у своїх країнах²⁵⁷. У монографії була визначена роль держави у формуванні вітчизняного простору пам'яті, яка мала б «вибудовувати систему громадянського виховання на фундаменті контекстуального універсалізму у такий спосіб, щоб у фокусі уваги був акцент на багатоманітності культур, взаємоповазі й толерантності... зняття стереотипів ворожості й непорозуміння, збагачення палітри знань з метою розширення можливостей для усвідомленого ідентифікаційного вибору»²⁵⁸.

Схожий набір сюжетних ліній розглядала у своєму матеріалі С. Набок. Зокрема, вона проаналізувала «пам'яттеві трансформації», які пережила Україна за роки незалежності, вплив державних свят, видатних українців на «конструювання ідентичності»²⁵⁹. Вона також досліджує роль і місце «публічного простору» в політиці пам'яті²⁶⁰. Важливим є те, що авторка досліджує політику пам'яті на тлі етнополітичного розвитку сучасної України.

Комплексним дослідженням практичної реалізації політики пам'яті в Україні є праця О. Гриценка «Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підгрунття, послання, реалізація, результати». Автор запропонував свою методологію вивчення й оцінювання державної політики пам'яті, базовану на методах аналізу суспільної політики, дискурсивного

---

²⁵⁷ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. 600 с.

²⁵⁸ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. С. 141.

²⁵⁹ Набок С. Політика пам'яті в сучасній Україні: проблеми формування та контроверсійність наслідків. *Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні* / ред. кол. О. Рафальський, В. Войналович, Л. Нагорна. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 229–283.

²⁶⁰ Набок С. Актуалізація публічного простору і політика пам'яті. *Етнополітичні чинники консолідації сучасного українського суспільства* / ред. кол. О. Рафальський, В. Войналович, М. Рябчук. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 226–280.

аналізу, «стратегічних дилем» культурної політики²⁶¹. Важливе місце у праці займає аналіз процесу формування нормативно-правової бази політики пам'яті за часів президентства Л. Кучми, В. Ющенко і В. Януковича, політичної аргументації указів президентів щодо політики пам'яті, їхнього практичного втілення (спорудження пам'ятників, відзначення річниць та ювілеїв, держпрограми, видавничі проекти тощо) та отриманих результатів. Особливий інтерес викликає порівняльний аналіз політики пам'яті В. Ющенко і В. Януковича. Вважаючи їх антиподами, автор висловлює власні оціночні судження щодо сутності їхніх політик (політику пам'яті першого він називає «спробою національного опритомнення»²⁶², а другого – «сором'язливим демонтажем»²⁶³). Автор з'ясував явні й приховані цілі, ідеологічні засади, інструментарій, тематичні й політичні пріоритети державної політики пам'яті означених вище президентів.

Ці самі проблеми, але в більшому часовому діапазоні і без жорсткої прив'язки до президентської гілки влади досліджував В. Бондар, який проаналізував такі складові державної політики історичної пам'яті в Україні протягом 1990–2000-х років, як: нормативно-правові акти органів державної влади щодо питань історичного минулого; комеморативні практики; місця пам'яті; відносини України та її сусідів у сфері історичної пам'яті; ставлення лідерів держави до важливих сторінок української історії та відомих історичних діячів тощо²⁶⁴. Це дозволило йому запропонувати свою періодизацію історичної політики в Україні:

---

²⁶¹ Гриценко Олександр. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підгрунття, послання, реалізація, результати. Київ : «К.І.С.», 2017. С. 11–46.

²⁶² Гриценко Олександр. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підгрунття, послання, реалізація, результати. Київ : «К.І.С.», 2017. С. 275.

²⁶³ Гриценко Олександр. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підгрунття, послання, реалізація, результати. Київ : «К.І.С.», 2017. С. 835.

²⁶⁴ Бондар Вадим. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції. URL: http://history.org.ua/journall/graf-graf_2013_23/19.pdf

«1) 1991–2004 роки: націоналізація публічної сфери, символіки і освітньої системи з домінуванням українського національного нарративу; 2) 2005 – початок 2010-х: радикальний перегляд політики пам'яті в напрямі антикомунізму, створення Інституту національної пам'яті, «місце пам'яті», спорудження меморіалів, комеморативні практики; 3) від початку 2010-х років: поєднання національно-патріотичної версії української історії з частково символічною реабілітацією радянського минулого»²⁶⁵.

Питання політики пам'яті взагалі та історичної пам'яті зокрема тісно пов'язане з формуванням національної ідентичності. В. Кулик наголошує, що історичну пам'ять можна вважати одним із вимірів колективної ідентичності²⁶⁶. Такий підхід поділяли й інші дослідники, вивчаючи впливи історичної пам'яті на утвердження етнонаціональних ідентичностей. Так, С. Грачова, зазначивши, що «Українська держава, яка постала у 1991 р., ґрунтувала свою легітимність на історії, одвічному прагненні українського народу до незалежності», проаналізувала досягнення і прорахунки української владної еліти в політиці історичної пам'яті. Авторка наголошує, що за роки незалежності сформувався дискурс «доцільної пам'яті», який мало сприяв утвердженню української національної ідентичності, і доходить висновку, що саме тому «національна ідентичність, що лягла в основу легітимізаційного нарративу нової держави, ... так і не стала в українському суспільстві єдиною чи навіть панівною». Адаже поряд з нею науковці згадують й про «радянську», «проросійську», «малоросійську», «східно-слов'янську», «пан-етнічну» та «неетнічну» ідентичності. На думку С. Грачової, політика пам'яті в Україні є слабкою, а наслідком цього є те, що «значна частина українських громадян, передовсім на Сході та Півдні, ... не прийняла української

---

²⁶⁵ Бондар Вадим. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції. URL: http://history.org.ua/journall/graf/graf_2013_23/19.pdf

²⁶⁶ Кулик Володимир. Націоналістичне проти радянського: історична пам'ять у незалежній Україні. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/379-volodymyr-kulyk-natsionalistychne-proty-radianskoho-istorychna-pamiat-u-nezalezhnii-ukraini>

національної ідентичності, віддавши перевагу іншим формам колективної ідентифікації»²⁶⁷.

Кулик В., враховуючи, що «практики творення та збереження історичної пам'яті, сукупністю яких і є політикою пам'яті в широкому розумінні, охоплюють владу й опозицію, еліти й маси, публічну й приватну сфери», проаналізував дії суб'єктів, долучених до формування політики пам'яті в Україні. Автор акцентує увагу на наявності в нашій державі «відмінності в історичній пам'яті й національній ідентичності», виділивши два головні наративи української історії та ідентичності (східнослов'янський або радянський і націоналістичний або антирадянський). Підбиваючи підсумок, автор підкреслив, що «протистояння між прибічниками націоналістичного й східнослов'янського наративів, що наголошують, відповідно, історію етнічно української та східнослов'янської більшості населення, відвертає увагу обох “таборів” від історії та пам'яті інших етнокультурних груп українського суспільства. Внаслідок цього суспільство мало знає і мало дбає про минулі страждання меншин та їхні нинішні намагання зберегти пам'ять про них для себе й для світу. Наративи, котрі наголошують ці страждання, залишаються маргінальними в публічному дискурсі кожного регіону України, хоч би який із двох головних наративів там переважав»²⁶⁸.

Револуція Гідності змінила вектор політики історичної пам'яті в Україні, що знайшло своє відображення в наукових дослідженнях. Так, М. Гурик у статті «Декомунізація як шлях побудови україноцентристської моделі історичної пам'яті» зафіксував її поворот до подолання тоталітарного минулого у цій царині та формування україноцентристської моделі історичної пам'яті. Автор наголошує, що проблема збереження й відтворення історичної пам'яті в Україні є надзвичайно актуальною через

---

²⁶⁷ Грачова Софія. Пам'ять, контрпам'ять і політика. *Критика*. 2006. Число 11 (109). С. 20–25.

²⁶⁸ Кулик Володимир. Націоналістичне проти радянського: історична пам'ять у незалежній Україні. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/379-volodymyr-kulyk-natsionalistychno-proty-radianskoho-istorychna-pamiat-u-nezalezhnii-ukraini>

перенесену колективну історичну травму, яка згубно відобразилася на історичній свідомості українців і спричинила низку негативних явищ у структурі історичної пам'яті (історична амнезія, квазі-історична пам'ять, фобії, історичні міфологеми), що зумовило амбівалентність історичної пам'яті й появу кількох моделей ідентичності. Проведений аналіз дозволив автору дійти висновку, що процес творення нових пам'ятєвих сенсів є необхідною умовою подолання дуалізму історичної пам'яті українців і формування об'єднаної системи цінностей²⁶⁹.

Дещо під іншим кутом досліджував взаємини історичної пам'яті і політики В. Бабка. У праці «Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні» він охарактеризував феномен політичного впливу на суспільно-політичне життя та окреслив його особливості у контексті соціокультурних взаємодій, розкрив сутність категорії «історична пам'ять» і визначив її роль у здійсненні політичного впливу. Автор відстежив процес формування національної історичної пам'яті впродовж 1991–2004 років, виокремив особливості інституціоналізації політики пам'яті, проаналізував використання владою та опозицією історичної пам'яті як інструменту для посилення свого політичного впливу на електорат. Актуальним є зроблений автором аналіз формування моделі національної історичної пам'яті після Революції Гідності, а також внутрішніх і зовнішніх політичних впливів на цей процес²⁷⁰.

Враховуючи євроінтеграційні тенденції в сучасній Україні, вітчизняні науковці звернули увагу на вивчення місця та ролі історичної пам'яті у цьому процесі. Так, О. Гук проаналізував основні концепції західних дослідників проблем пам'яті (М. Гальбвакса, Я. Ассмана, П. Нори, П. Коннертона, Г. Розенталь), обґрунтував необхідність вироблення чіткої стратегії політики національної пам'яті, формування єдиної нової національно-

---

²⁶⁹ Гурик М. І. Декомунізація як шлях побудови україноцентристської моделі історичної пам'яті. *Актуальні проблеми філософії та соціології. Науково-практичний журнал*. 2016. Вип. 11. С. 26–29.

²⁷⁰ Бабка В. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Babka_Volodymyr/Istorychna_pamiat_iak_faktor_polityc_hnoho_vplyvu_v_nezalezhnii_Ukraini/

культурної ідентичності та української політичної нації²⁷¹. Питання понятійно-термінологічної бази політики пам'яті в українсько-польських взаєминах вивчала Н. Роїк²⁷². Група науковців на чолі з А. Подольським у монографії «Суспільно-політична активність та історична пам'ять єврейської спільноти в контексті євроінтеграції України» дослідила впливи історичної пам'яті на формування політичної і культурної ідентичності євреїв України, роль і внесок єврейської громади в утвердження в сучасній Україні євроінтеграційних орієнтирів²⁷³.

Важливим напрямом досліджень історичної пам'яті є вивчення її впливу на безпекову компоненту. Найбільш ґрунтовною працею тут є аналітична довідка «Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України», підготовлена науковцями Національного інституту стратегічних досліджень. У ній проаналізовано головні внутрішньополітичні та геополітичні безпекові проблеми сучасної політики історичної пам'яті України. Досліджено питання національної ідентифікації в контексті політики історичної пам'яті. Висвітлено гуманітарну експансію РФ у царині української національної історії, в релігійній сфері (загрози Московського патріархату для національної безпеки України), а також дискурс минулого як один із інструментів формування антиукраїнських настроїв на Донбасі. Розкрито роль освіти, науки і культури у формуванні історичної пам'яті українського суспільства та подоланні деструктивного впливу російського чинника. Окрему увагу автори приділили історико-меморіальній тематиці у взаєминах України з європейськими сусідами. Наприкінці записки вони виклали рекомендації для органів державної влади та місцевого самоврядування. Особливий інтерес становлять пропозиції щодо імперативів політики історичної

---

²⁷¹ Гук О. Політика національної пам'яті у відкритому суспільстві (український контекст). *Ефективність державного управління*. 2016. Вип. ½ (46/47). Ч. 1. С. 23–30.

²⁷² Роїк Наталя. Понятійно-термінологічна основа дослідження політики пам'яті в українсько-польському співробітництві. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2019. Вип. 3–4 (99–100). С. 331–341.

²⁷³ Суспільно-політична активність та історична пам'ять єврейської спільноти в контексті євроінтеграції України. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 280 с.

пам'яті України в контексті відновлення територіальної цілісності та зміцнення української національної ідентичності, протидії поширенню владою РФ та її проксі-суб'єктами фальсифікацій української історії, реалізації конкретних заходів у науково-освітній і культурній царині²⁷⁴.

Плідно над цими проблемами працював С. Полтавець. Протягом 2017 – 2021 років він опублікував три статті з цієї тематики. У першій з них автор простежує еволюцію протистояння Росії та України в інформаційному просторі на тлі військової агресії Росії на Сході України та окупації Криму і вплив цього протистояння на політику пам'яті, яку автор розглядає складовою частиною інформаційної безпеки та невід'ємною частиною системи національної безпеки держави в цілому. С. Полтавець наголошує, що ці трагічні події значно вплинули на дискурс історичної пам'яті. Якщо до них ставлення до політики пам'яті у вітчизняному інформаційному просторі проходило по лінії «радянське – антирадянське», то після початку російсько-української війни воно кардинально змінилося на «російське – українське»²⁷⁵.

У статті «Історична пам'ять HomoSovieticus в умовах “гібридної війни”» С. Полтавець окреслив специфіку історичної пам'яті людей, об'єднаних ним у соціальну групу «HomoSovieticus». Обґрунтував тезу про те, що репрезентанти цієї соціальної групи являють собою найбільш уразливий для пропагандистських впливів сегмент українського суспільства, що пов'язано з несприйняттям процесу переосмислення історичного минулого й образу свого народу. Зазначається, що наявний сьогодні в Україні дискурс, який багато хто називає «війною пам'ятей», є невід'ємною частиною «гібридної війни», яку веде РФ проти України²⁷⁶.

---

²⁷⁴ Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналіт. доп. / за заг. ред. В. М. Яблонського. Київ : НІСД, 2019. URL: http://old.niss.gov.ua/content/articles/files/111AD_28.11.18_pages-976b3.pdf.

²⁷⁵ Полтавець С. Політика пам'яті як аспект інформаційної безпеки: ефективність вітчизняної нормативної бази та здійснюваних заходів. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2017. Вип. 48. С. 667–682.

²⁷⁶ Полтавець С., Іванова Н. Історична пам'ять HomoSovieticus в умовах "гібридної війни". *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2019. Вип. 53. С. 242–253.

Новаторською є стаття С. Полтавця «“Війни пам'ятей”»: польський досвід протистояння Російській Федерації», в якій на прикладі Польщі досліджується інформаційна складова «гібридної війни» РФ проти країн Східної Європи. Обґрунтовується важливість застосування медійних ресурсів для протидії інформаційній агресії РФ. Аналізується досвід Польщі в боротьбі зі спробами РФ створювати викривлену інформаційну реальність, нав'язування польському суспільству препаративних стереотипів мислення, які закладають вигідну Росії спрямованість дискусій з багатьох питань політичної історії. Автор доходить висновку, що «війна пам'ятей» є складовою інформаційної війни і має не менше значення, ніж безпосередні військові дії на фронті²⁷⁷.

Цікавили вітчизняних науковців і регіональні проблеми політики пам'яті. Так, у вже названій нами аналітичній довідці «Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України» один з її розділів присвячений «дискурсу минулого як інструменту формування антиукраїнських настроїв на Донбасі»²⁷⁸. Вплив політики пам'яті на населення Сходу також досліджували О. Стяжкіна²⁷⁹, С. Пархоменко²⁸⁰, Ю. Ніколаєць²⁸¹, М. Віхров²⁸² та ін.

Звернули науковці увагу й на ситуацію на Півдні України. Дуже цікавою є книга «Політика пам'яті: Дніпро – Запоріжжя –

---

²⁷⁷ Полтавець С. «Війни пам'ятей»: польський досвід протистояння Російській Федерації. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2021. Вип. 61. С. 50–62.

²⁷⁸ Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналіт. довідка / за заг. ред. В. М. Яблонського. Київ : НІСД, 2019. URL: http://old.niss.gov.ua/content/articles/files/111AD_28.11.18__pages-976b3.pdf.

²⁷⁹ Стяжкіна О. Окупація в Донбасі: образи минулого поза контекстом метанаративів. *Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць*. Випуск 4. Київ : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. С. 102–114.

²⁸⁰ Пархоменко Сергій. «Випробування» Донбасом: регіональний контекст політики історичної пам'яті. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/649-serhii->

²⁸¹ Ніколаєць Ю. Роль мас-медіа Донбасу у формуванні історичної пам'яті населення регіону наприкінці XX – на початку XXI ст. URL: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/58549/%DE>

²⁸² Вихров Максим. Как культ Победы помог начать войну на Донбассе. URL: <https://inforesist.org/kak-kult-pobedy-pomog-nachat-voynu-na-donbasse/>

Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні», яка є вдалою спробою критичного аналізу використання історії в неакадемічній сфері, а саме – у публічному просторі таких знакових міст Сходу і Півдня України, як Одеса («перлина біля моря», «місто кримінальних авторитетів», «місто-герой»), Харків («перша столиця»), Дніпро(петровськ) («столиця застою», «серце України», «ракетне місто»). За допомогою даних кількісних та якісних опитувань, аналізу місцевих медіа автори показали складний «палімпсест пам'ятей», який відрізняв їх від усталених регіональних стереотипів²⁸³. Стан регіональної історичної пам'яті Південної України також досліджувала Н. Шевченко²⁸⁴.

Готуючи ідеологічне підґрунтя агресії щодо України, фактично оголосивши їй, як і європейській спільноті, «війну пам'яті», Росія ставила за мету привласнити українську історію, тим самим суттєво підваживши підвалини суспільної консолідації. Рефлексію вітчизняних науковців на продукovanі Росією виклики і загрози втілено у низці праць^{285, 286}, у яких аналізуються безпекові аспекти російської історичної політики в Україні.

Національні меншини

В Україні мешкають представники понад 100 національних меншин. Питання їхнього розвитку, політики владних режимів щодо етнічних спільнот завжди перебували у фокусі вітчизняних науковців. Одним із перших комплексних досліджень політичних

---

²⁸³ Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні / за ред. Г. Касьянова. Львів : ФОП Шумилович, 2018. 240 с.

²⁸⁴ Шевченко Н. В. Регіональна історична пам'ять Південної України в контексті сучасної державної політики національної пам'яті. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/935765.pdf>

²⁸⁵ Удод О. У чому полягає небезпека російської історичної політики для України? Як навчити українців протистояти російській історичній політиці. *Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2-х кн.* Київ : Інститут історії України НАН України, 2022. С. 1488–1490.

²⁸⁶ Удод О. Як диференціюється історична політика РФ щодо регіонів України? У чому небезпека такої політики? *Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2-х кн.* Київ : Інститут історії України НАН України, 2022. С. 1491–1493.

аспектів життєдіяльності національних меншин України є монографія групи науковців під керівництвом М. Панчука «Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект», у якій особливий інтерес становить розділ «Національні меншини незалежної України»²⁸⁷. Відзначивши роль національних меншин у процесах відновлення незалежності України, автори проаналізували їх участь у створенні нових громадських об'єднань, політичних партій і рухів, національно-культурних товариств як основної форми участі етнічних спільнот у громадському та культурному житті. У праці розкрито механізми формування і функціонування цих утворень, роль державних структур у забезпеченні умов реалізації мовних і культурних запитів національних меншин²⁸⁸. Прикметно, що у монографії особливе місце відводиться вивченню етнополітичних процесів Криму²⁸⁹ та етнорелігійним процесам²⁹⁰ як найбільш дражливим проблемам етнонаціональної сфери України 1990-х років. Не залишилися поза увагою авторів і питання участі представників національних меншин у процесах міжнародного визнання України²⁹¹.

З цього часу проблематика національних меншин стає більш присутньою у науковому дискурсі вітчизняних дослідників. Так, комплексному вивченню сучасного стану національних меншин (на прикладі Західної України) як суб'єктів політичного життя України присвятила свою працю Г. Луцишин. У ній авторка визначила основні форми та рівні участі національних меншин у політичних процесах в Українській державі. Проаналізувала стан їхнього представництва в органах влади, обґрунтувала модель трикутної конфігурації політичного позиціонування національних

---

²⁸⁷ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. Київ : ІПіЕнД, 2000. С. 296–351.

²⁸⁸ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. Київ : ІПіЕнД, 2000. С. 306–320.

²⁸⁹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. Київ : ІПіЕнД, 2000. С. 320–329.

²⁹⁰ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. Київ : ІПіЕнД, 2000. С. 329–341.

²⁹¹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. Київ : ІПіЕнД, 2000. С. 341–351.

меншин – національна меншина, етнічна батьківщина і держава, у якій вони проживають, визначила їхню роль у зовнішній політиці України. Авторка розкрила потенційні можливості участі національних меншин у політичних процесах держави, спрямованих на демократизацію всіх сфер суспільного життя²⁹².

Як наголошувалося вище, важливою складовою участі національних меншин у політичному та культурному житті країни є функціонування їх громадських утворень. Процес створення та діяльність громадських організацій етнічних спільнот України досліджувала Л. Лойко. У монографії «Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність» присутнє з'ясування поняття «етнічна» та «національна меншина» в контексті сучасних філософсько-методологічних підходів до співвідношення понять «етнос» і «нація», «етнічна та політична нація» та аналізу етнополітичного ренесансу з точки зору форм і можливостей національно-культурної корпоративності громадянського суспільства. Авторка досліджує феномен етнонаціональних громадських організацій як специфічного інституту поліетнічного громадянського суспільства сучасної України. Висвітлює сучасну етнонаціональну картину українського суспільства та тенденції її змін як підґрунтя етнополітичної суб'єктності етнічних меншин. Відстежує історію формування громадських організацій етнічних меншин в Україні, їхню типологію, проблеми легітимізації та організаційної побудови, визначає головні напрями їхньої взаємодії з владними інституціями. Л. Лойко розкриває специфіку громадянської активності етнонаціональних спільнот України, аналізує головні напрями діяльності громадських організацій етнічних меншин у суспільно-політичній, культурній, освітній та інформаційній сферах, забезпеченні етнокультурного діалогу та формуванні атмосфери міжетнічної толерантності²⁹³.

Порушені Л. Лойко питання аналізує й Н. Марчук у статті «Політизація діяльності громадських організацій етнічних меншин

---

²⁹² Луцишин Г. Національні меншини у політичному житті України : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2002. 20 с.

²⁹³ Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність. Київ : ПЦ «Фоліант», 2005. 634 с.

як чинник етноконфліктних ситуацій». Авторка розкриває специфіку громадянської активності етнополітичних спільнот Західної України, аналізує напрями діяльності їхніх громадських організацій у суспільно-політичній сфері, з'ясовує головні чинники їхньої політизації і наголошує, що у сучасному світі «спостерігається надмірна політизація етнічності, зростання етноцентризму»²⁹⁴.

Громадські організації національних меншин України активно долучилися до справи нормативно-правового забезпечення життєдіяльності національних меншин. Підтвердженням цьому, зокрема, є їх участь у розробці Концепції державної етнополітичної політики, на що звертає увагу К. Вітман. Науковець підтримав ініціативу об'єднань національних меншин щодо розробки власних проєктів Концепції, обґрунтував необхідність участі етнополітичних спільнот у розробці подібних документів і дійшов висновку про неможливість прийняття відповідних нормативно-правових актів без спільної законотворчої роботи всіх суб'єктів та об'єктів етнополітики²⁹⁵.

Місце та роль національних меншин в інформаційній сфері України досліджували Д. Дуцик і М. Дворовий. У межах Проєкту Ради Європи «Зміцнення свободи медіа, доступу до інформації та посилення системи суспільного мовлення в Україні» вони підготували працю «Національні меншини України і медіа: до порозуміння через толерантність. Посібник для журналістів та журналісток». У ній проаналізовано міжнародні стандарти та українське законодавство щодо мовлення для національних меншин, висвітлено досвід Бельгії, Великої Британії, Німеччини, Словенії, Фінляндії, Хорватії щодо ведення мовлення для національних меншин, сформульовано практичні рекомендації²⁹⁶.

---

²⁹⁴ Марчук Н. Політизація діяльності громадських організацій етнічних меншин як чинник етноконфліктних ситуацій. *Наукові записки Інституту політичних і етнополітичних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2008. Вип. 41. С. 134–139, 132.

²⁹⁵ Вітман К. М. Участь національних меншин у розробці концепції етнополітичної політики України. *Держава і право*. 2012. Вип. 56. С. 547–552.

²⁹⁶ Дуцик Д., Дворовий М. Національні меншини України і медіа: до порозуміння через толерантність. Посібник для журналістів та журналісток. Київ : ТОВ «Сігматрейд», 2020. 73 с.

Якщо названі вище дослідники, за винятком авторського колективу на чолі з М. Панчуком, вивчали окремі аспекти суспільно-політичного життя національних меншин України, то В. Коцур зробив акцент на комплексному вивченні місця та ролі національних меншин у суспільно-політичних трансформаціях. Зокрема, автор на значному масиві історико-політичних матеріалів і введених у науковий обіг архівних документів розглянув реалії багатонаціонального суспільно-політичного, соціокультурного простору України кінця ХХ – початку ХХІ ст. У монографії проведено комплексне дослідження національних меншин як суб'єктів українського державотворення, чинника соціокультурного поступу, соціально-політичних трансформацій і, водночас, політичної нестабільності в умовах зовнішньополітичних викликів, які переживає Україна з часів відновлення державної незалежності²⁹⁷.

Сучасні етнічні процеси у контексті конфліктології стали об'єктом дослідження Л. Нагорної і В. Савельєва²⁹⁸. Етноконфліктний потенціал в сучасній Україні вивчав Л. Шкляр²⁹⁹. Предметно досліджували питання етнополітичних конфліктів як у теоретичному, так і в практичному плані О. Маруховська (О. Маруховська-Картунова). З-понад більш ніж двадцяти виявлених нами її матеріалів з цієї проблеми, на наш погляд, варто виділити праці, у яких авторка розглядала можливості й засоби запобігання та врегулювання таких конфліктів^{300, 301}. Ці проблеми

---

²⁹⁷ Коцур В. В. Національні меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст. Переяслав-Хмельницький : Домбровська Я. М., 2019. 594 с.

²⁹⁸ Нагорна Л. П., Савельєв В. Л. Сучасні етнічні процеси в контексті конфліктології. *Український історичний журнал*. 1993. № 9. С. 3–12.

²⁹⁹ Шкляр Л. Є. Етноконфліктний потенціал в Україні: особливості, характер, типи. *Етнополітичні конфлікти у посттоталітарному просторі*. Київ : Вид-во укр. фін. ін-ту менеджменту і бізнесу, 1999. С. 97–100.

³⁰⁰ Маруховська О. О. Врегулювання етнополітичних конфліктів: наука чи мистецтво. *Віче*. 1998. № 1. С. 12–23.

³⁰¹ Маруховська О. О. Національні й міжнародні виміри запобігання ескалації та врегулювання етнополітичних конфліктів. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 1999. С. 29–27.

також цікавили О. Кривицьку³⁰², О. Майбороду³⁰³, К. Вітмана³⁰⁴, В. Халепу³⁰⁵ та ін.

Проте першою комплексною працею з питань етнополітичних конфліктів стала монографія В. Котигоренка «Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт». Сучасні концепції протиріч і конфліктів аналізуються автором як суспільні явища. У праці досліджено конфліктогенні наслідки радянської національної політики в Україні; природа, зміст і динаміка етнічних протиріч і конфліктів у контексті трансформації суспільних процесів; розкрито головні регулятори етнонаціональних відносин в Україні, сформульовано рекомендації щодо шляхів і механізмів розв'язання етнічних протиріч, запобігання їх переростанню у відкриті конфлікти та врегулювання конфліктних ситуацій³⁰⁶. Схожі проблеми, але з акцентом на роль владних інституцій у їх розв'язанні досліджувала Т. Сенюшкіна. У монографії «Попередження та врегулювання етнічних конфліктів: державно-управлінський вимір (проблеми теорії, методології, практики)» авторка виявила регулятивні можливості впливу держави на розвиток етнічних конфліктів з метою запобігання їм та їх врегулювання, внесла пропозиції щодо удосконалення державних механізмів управління етнічними конфліктами³⁰⁷.

---

³⁰² Кривицька О. В. Чи можна запобігти міжетнічним конфліктам? *Віче*. 1998. № 12. С. 45–53.

³⁰³ Майборода О. М. Причини етноконфліктів та можливості їх запобігання. *Політичний менеджмент*. 2004. № 6 (9). С. 181–184.

³⁰⁴ Вітман К. М. Конфліктність етнічності як загроза етнополітичній стабільності держави. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2010. Т. 9. С. 121–128.

³⁰⁵ Халеп В. В. Умови виникнення міжетнічних конфліктів в Україні. *Честь і закон*. 2018. № 4 (67). С. 10–15.

³⁰⁶ Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. Київ : Світогляд, 2004. 722 с.

³⁰⁷ Сенюшкіна Т. О. Попередження та врегулювання етнічних конфліктів: державно-управлінський вимір (проблеми теорії, методології, практики). Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2005. 368 с.

ВИСНОВКИ

Для виявлення головних тенденцій наукового пошуку вітчизняних дослідників автор проаналізував понад 220 історіографічних джерел з проблем етнополітики в Україні, встановив їхню джерельно-інформативну цінність. Це дозволило автору дійти висновку, що предметно-об'єктивним полем етнополітичних досліджень є політика держави, діяльність владних інституцій, політичних партій, громадських організацій у царині міжнаціональних (міжетнічних) відносин, як і фактори, що зумовлені існуванням і розвитком етнічних структур у політичному полі. Кожна з цих складових є окремим аспектом наукового дискурсу етнополітики. Джерельний масив об'єднано у декілька груп, а саме:

- праці з вивчення теоретико-методологічних аспектів етнополітики в Україні, положення яких дозволили розробити новий для українського суспільствознавства понятійно-категоріальний, методологічний інструментарій, зробити його надбанням наукового і експертного загалу, закласти основи для вивчення практичної складової етнополітики в Україні;

- матеріали з питань етнополітичного менеджменту, що розкривають механізми функціонування владних інституцій у царині етнополітики;

- монографії, статті, які містять аналіз нормативно-правового забезпечення етнополітики, опубліковані проекти концепції державної етнонаціональної політики в Україні;

- комплексні дослідження практичних дій владних інституцій, їх регіональних особливостей щодо регулювання етнонаціональних процесів;

- праці з проблем вітчизняних політичних практик щодо питань етнонаціональних, регіональних ідентичностей та ціннісних орієнтацій;

- дослідження питань діяльності державних інституцій щодо врегулювання проблем міжетнічних взаємин (мовне питання, етнорелігійні практики, «війна пам'ятей» тощо).

Аналіз такого комплексу праць дозволив отримати наступні наукові результати:

- встановлено вплив суспільно-політичних процесів в Україні, зовнішніх чинників на тематику і зміст наукових праць з питань етнополітики;

- виявлено та проаналізовано новітні підходи науковців до теоретико-методологічних основ дослідження етнополітики, її особливостей в Україні;

- аналіз опрацьованих праць засвідчив, що нормативно-правове забезпечення етнополітики, пройшовши складний шлях адаптації до європейських норм і стандартів, водночас потребує розробки концептуальних засад державної етнонаціональної політики;

- визначено, що найпродуктивнішим напрямом досліджень етнополітики в Україні є вивчення ролі етнонаціональних, регіональних ідентичностей у політичних процесах;

- встановлено, що в Україні сформувалися потужні наукові дослідницькі центри, серед яких – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України та Національний інститут стратегічних досліджень, а також вузівські наукові центри Києва, Харкова, Львова, Одеси, Ужгорода, Запоріжжя, Чернівців;

- виявлено та обґрунтовано низку дослідницьких перспективних проблем етнополітики.

Підбиваючи загальні підсумки проведеної роботи, варто наголосити, що у працях вітчизняних науковців усе ще має місце невизначеність у трактуванні певних понять і термінів («етнонаціональна спільнота», «етнічна еліта», «міжетнічні відносини», «корінні народи» тощо), що негативно впливає на законодавче унормування процесів етнополітичної сфери. Крім того, спостерігається значний дисбаланс у дослідженні окремих складових етнополітичних практик в Україні. Так, серед усього масиву праць із зазначеної тематики за чисельністю вирізняються роботи з питань державної етнонаціональної політики, етнонаціональних, регіональних ідентичностей, національних меншин і помітно бракує досліджень з етноконфесійних проблем, мовної політики, етнонаціонального чинника консолідації українського суспільства, етнополітичних аспектів внутрішніх міграційних процесів в

умовах воєнного стану, проблем української діаспори тощо. Потребують посиленої уваги дослідників питання взаємозв'язку і взаємовпливу міграційної політики та етнополітики.

Наукова проблематика етнополітичної сфери України тісно пов'язана з вітчизняними суспільно-політичними процесами, внутрішніми і зовнішніми чинниками, які продукують безпекові виклики і загрози. Беручи за точку відліку середину 1990-х років, можна виділити три головні історіографічні періоди:

- перший (середина 1990-х – кінець 2013 років) характеризується розробкою методологічних основ та нормативно-правової бази етнополітики, актуалізацією питань етнонаціональних ідентичностей, етнополітичного менеджменту, національних меншин, політики пам'яті тощо. Для цього часу характерна відсутність належного критичного осмислення науковим та експертним середовищем державних етнополітичних практик;

- другий (2014 – початок 2022 років), що збігся з драматичними подіями Революції Гідності, окупацією Криму, російською експансією на Сході, позначений зростанням уваги науковців до питань узагальнення раніше набутого досвіду етнополітики, виявлення її здобутків і недоліків, опрацювання ефективних моделей такої політики, особливо ж її регіональних, мовних, релігійних та ідентичнісних аспектів. Новим напрямом у вивченні етнополітики в Україні стало дослідження впливу на неї світових глобалізаційних процесів, посилення євроінтеграційних та євроатлантичних прагнень українського соціуму;

- третій період (з лютого 2022 року) хронологічно збігається з початком та перебігом широкомасштабної воєнної агресії Росії проти України, відвертого геноциду щодо народу України і, як наслідок, посиленням реальних загроз її незалежності і державному суверенітету. За таких обставин значно актуалізувалися потреби суспільної мобілізації, етнонаціональної консолідації, забезпечення загальнонаціонального спротиву, що, своєю чергою, і визначило пріоритети наукових пошуків. Дослідницький доробок збагатився першими працями, у яких порушуються проблеми впливу російської агресії на кристалізацію української ідентичності, ціннісних пріоритетів громадян та їх динаміки в умовах

російської інвазії, консолідаційного потенціалу сфери етнонаціональних відносин. Новим напрямом наукових розвідок стали концептуалізація інституційної складової етнополітики, її механізмів, форм, сутнісного змісту та нормативно-правової бази реалізації в умовах воєнного стану та безпекових заходів Української держави.

До наукових результатів поданого дослідження можна віднести виявлення провідних тенденцій та певних особливостей розвитку етнополітичних знань в Україні; визначення вузьких місць у масиві уже опублікованих робіт із зазначеної проблематики; з'ясування історіографічної значущості для розкриття феномену етнополітики в Україні нових праць, які вперше підлягають історіографічному аналізу, окреслення наукових проблем, що потребують подальшої розробки. Ідеться, насамперед, про дослідження динаміки та змісту трансформаційних змін етнополітичної сфери України, зумовлених російсько-українською війною; впливу російської агресії на ціннісні пріоритети та ідентичності громадян країни; механізмів подальшої консолідації та етнонаціональної мобілізації українського суспільства; процесу вироблення оптимальних моделей етнополітики за умов запровадження надзвичайних безпекових заходів.

РОЗДІЛ 3

«ГУРТУВАННЯ ДОВКОЛА ПРАПОРА»: ГРОМАДЯНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ЧИННИК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ

В останні дні лютого й перші тижні березня 2022 року українці здивували не лише цілий світ, а й самих себе, зупинивши в боях під Києвом «другу найкращу» (як вважалося) армію світу, а згодом і змусивши її ганебно відступити. Те, що українці чинитимуть спротив, було відомо задовго до вторгнення. Усі соціологічні опитування з року в рік показували, що більшість населення готова взятися за зброю¹ або ж долучитися до інших форм опору в разі зовнішньої агресії². За десять днів до російського нападу (15 лютого) британські експерти з Королівського інституту безпекових та оборонних досліджень (RUSI) опублікували аналітичний звіт під промовистою назвою «Російський план знищення України». Там вони, зокрема, на підставі особистих розмов з українськими військовими різного рангу стверджували: «Якщо Росія вторгнеться, українці воюватимуть»³. Порівняно з груднем 2021 року готовність до опору зросла від 50 до 57% більш-менш рівномірно по всіх регіонах, крім Сходу, де вона дещо знизилась⁴. Лише затруєні власною пропагандою росіяни могли цього не усвідомлювати, вважаючи, що українці («один народ», згідно з тамтешньою міфологією) радісно їх вітатимуть як «визволителів» із-під гніту вигаданої «фашистської хунти».

---

¹ Соціологічна група «Рейтинг». До Дня захисника України [опитування]. Жовтень 2020 року. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/reg_defenders_day_102020_press.pdf

² Чи будуть українці чинити опір російській інтервенції [опитування]. Київський міжнародний інститут соціології, 17 грудня 2021 року. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1079&page=1>

³ Watling Jack and Reynolds Nick. “The Plot to Destroy Ukraine”. RUSI Special Report, February 15, 2022. URL: <https://rusi.org/explore-our-research/publications/special-resources/plot-destroy-ukraine>

⁴ В Україні зростає готовність чинити опір російським інтервентам. КМІС, 15 лютого 2022 року. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1099&page=1>

Дивним був не так спротив – загалом прогнозований, як його досить добра організація (вісім років співпраці з НАТО, вочевидь, не минули даремно) та, особливо, громадянська мобілізація суспільства, що вважалося до того безнадійно поділеним, фрагментованим і охопленим недовірою до всіх інституцій. Науковці називають таку суспільну реакцію на зовнішні виклики, найчастіше безпекові, «гуртуванням довкола прапора» (rally round the flag – за назвою популярної американської пісні часів громадянської війни, що її одночасно, хоч і з дещо іншими словами використовували і північани-юніоністи, і південці-конфедерати). А проте таке гуртування можливе лише там, де є певний рівень внутрішньогрупової – понадпартійної, понадетнічної, понадконфесійної тощо – солідарності; де різноманітні внутрішні поділи у суспільстві – класові, мовні, регіональні – виявляються у критичний момент менш істотними, ніж те, що людей об'єднує й солідаризує.

Чим у випадку України є цей об'єднувчий чинник, які особливості його формування, наскільки ймовірним є його збереження у нормальних умовах «сталого розвитку», поза екстремальними обставинами? На ці та деякі інші запитання хотілося б відповісти у цьому розділі на підставі аналізу соціально-політичних процесів в Україні останніх десятиліть та відповідних змін у ціннісних настановах, ідентичностях і політичних орієнтаціях.

Парадокси «націоналізаційної» держави

Уявлення про Україну як країну з глибокими мовно-культурними, етнічними та регіональними поділами набуло поширення від перших років незалежності й утілилося в популярному ще з советських часів протиставленні «Сходу» і «Заходу», тобто регіонів давньої ще довоєнної русифікації-советизації та регіонів, які потрапили до складу СРСР (з усіма відповідними для них наслідками) допіру під час Другої світової війни. Ці уявлення впливали як із простих емпіричних спостережень (уживання української мови в міському побуті було найнаочнішою, хоч, може, й не головною відмінністю між «Заходом» і «Сходом»), так і з

результатів соціологічних досліджень та політичних голосувань, що виказували глибші світоглядні відмінності між регіонами⁵.

Концептуалізація цих відмінностей на рівні вульгарної журналістики, переважно західної, зводилася до протиставлення «націоналістичного Заходу» і «проросійського Сходу», де українськість імпліцитно асоціювалася з «націоналізмом» (цілком у традиціях советської пропаганди), а «проросійськість» апріорі від цієї вади розгрішувала. Науковці тим часом робили серйозніші спроби концептулізувати загалом очевидні відмінності, окреслюючи їх як відмінності між двома типами ідентичностей – «центрально-європейським» та «постсоветським» (у моделі Джона-Пола Химки)⁶ чи «українським етнокультурним» та «українським східно-слов'янським» (у моделі Стівена Шульмана)⁷. В обох випадках ішлося про «ідеальні типи» (за Максом Вебером)⁸, які існують лише як абстракції, задаючи, проте, певну аналітичну рамку й уможливаючи таким чином дослідження реального різноманіття відповідних явищ (у цьому випадку – ідентичностей, котрі, зрозуміло, не зводяться до двох «ідеальних» типів, оскільки їх насправді є безліч, але котрі тою чи тою мірою з тими «ідеальними типами» корелюють).

Термінологія Шульмана дещо точніша, бо вказує на певні сутнісні риси обох типів української ідентичності (чітке етнокультурне ядро в одному випадку і нечітке, невиокремлене з архаїчної «загальноруськості» – в другому), тимчасом як термінологія Химки вказує лише на генеалогію обох типів: в одному випадку – розвиток за центрально-європейською, «грозівською» парадигмою націєтворення, а в другому – за гібридною, пострадянською-постколоніальною.

---

⁵ Рябчук Микола. «П'ємонт», «Бандерштадт» і «Колиска націоналізму». Етнополітична студія одного міста. *Політичні дослідження*. 2021. №1. С. 142–162. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2021/06/riabchuk_piemont.pdf

⁶ Himka John Paul. The Basic Historical Identity Formations in Ukraine: A Typology. *Harvard Ukrainian Studies* 28:1–4 (2006). P. 483–500.

⁷ Shulman Stephen. National Identity and Public Support for Political and Economic Reform in Ukraine. *Slavic Review* 64:1 (2005). P. 59–87.

⁸ Stanford Encyclopedia of Philosophy: Max Weber (chapter 5.2: Ideal Type). Stanford, 2007. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/weber/#IdeTyp>

Важливо, що в обох концепційних моделях ідеться про різні типи саме *української* ідентичності, тобто українськість є спільним знаменником і для «центрально-європейського», і для «постоветського» типу ідентичності (у моделі Дж.-П. Химки), чи, у термінах Стівен Шульмана, – і для «етнокультурного» типу, і для «східнослов'янського». Більш чи менш усвідомлений український патріотизм чи, простіше, «тутешність», тобто прив'язаність до певних («своїх») традицій, історичних переказів та мовно-культурних кодів, завжди були тим об'єднавчим чинником, який забезпечував збереження бездержавного етносу як певної окремої групи попри асиміляційні зусилля панівних імперій. Саме цей чинник обумовив виразну перевагу проукраїнських партій в українських губерніях на виборах 1917 року до Установчих зборів. І саме він забезпечив 90-відсоткове голосування жителів УРСР за незалежність – дарма що вони уявляли ту незалежність цілком по-різному, відповідно до наявних двох різних типів ідентичності та притаманних їм ідеологічних настанов. Можемо припустити, що саме цей чинник – феномен місцевого, повсякденного, «низового» (егалітарного), неартикульованого, а часто й неусвідомлюваного патріотизму – став основою поступової українізації пострадянських українців – їхнього виокремлення з уявної східнослов'янської спільноти і дедалі чіткішого від неї відмежування.

Завдання націєтворців, тобто «націоналізуючої» держави або ж просто інтелігенції, яка за відсутності держави перебирає на себе її «націоналізуючі» функції, зазвичай зводиться до того, щоб наявний місцевий патріотизм якомога *розширити*, перенести характерну для всіх людей прив'язаність до «свого» на ширший географічний простір (на всю нашу «історичну», «богом дану» землю) і спроектувати на якомога ширшу уявно-одноплемінну спільноту (найчастіше це мають бути люди, об'єднані однією мовою, яка у модерну, секулярну добу є чи не найочевиднішим маркером їхньої відмінності від «інших»). Друге завдання, з яким стикаються націєтворці, – потреба якомога *поглибити* наявний місцевий патріотизм, тобто доповнити побутові традиції – цивільними (громадянськими), історичні перекази – «науковими»

версіями писаної історії, а мовно-культурні коди – інтелектуально над ними рефлексією та артикуляцією.

Виконувати ці завдання у бездержавних умовах доволі складно, оскільки домінантна держава не лише не сприяє цим інтелегентським зусиллям, а й усіляко їх блокує та репресує. Бо має мету – реалізувати власний націоналізаційний проект, який для підвладної, бездержавної групи є асиміляційним, отже, неприйнятним. Проголошення незалежності дещо полегшило українській інтелігенції виконання її «націоналізаційної» (тобто, в її розумінні, «українізаційної») місії – хоча би тому, що припинилися репресії, а проте місія не стала й після цього легкою та безпроблемною. Українська держава не перебрала на себе «націоналізаційних», тобто «українізаційних» функцій тою мірою і таким чином, як би того українській інтелігенції хотілося. Досвід сусідньої Білорусі показав, що «націоналізація» не конче мусить збігатися з «білорусизацією»: постсовєтський режим досить успішно взявся за «націоналізацію» успадкованого від БССР населення на основі місцевого патріотизму, проте не з білоруськими, а з традиційно совєтськими історичними наративами і мовно-культурними кодами.

Теоретично такий сценарій можна було б уявити і в Україні, оскільки тут теж після проголошення незалежності не відбулося істотної зміни владних еліт (майже стовідсотково русифікованих і совєтизованих), та й населення в основній своїй масі виявляло куди більшу світоглядну близькість і політичну прихильність саме до цих еліт, аніж до їхніх націонал-демократичних опонентів. (Три чверті голосів за «оновлену федерацію» на горбачовському референдумі в березні 1991 року, і так само три чверті за комуністичного кандидата на грудневих – 1991 президентських виборах показують рівень підтримки саме такого, постсовєтського, проекту державонацієтворення, з перспективою стати, як у Білорусі, несовєтським). Чому посткомуністичні еліти в Україні, маючи на своєму боці електоральну підтримку «мовчазної більшості», не пішли білоруським шляхом, хоча він був би, напевно, комфортнішим і для них, і для більшості населення, – доволі складне питання, на яке зазвичай дають надто просту відповідь: тому що, мовляв, «мовчазній» постсовєтській більшості в Україні протистояла активна, ідеологічно мотивована й

політично мобілізована меншість, яка, до того ж, мала впливову фракцію у парламенті і контролювала місцеві органи влади у західній частині країни, а почасти й у Києві.

Ця проста й загалом очевидна відповідь заступає, однак, додатковий, важливий саме для нашого теперішнього дослідження нюанс: посткомуністичні, як і комуністичні еліти в Україні в усі часи були куди більше «інфіковані» місцевим націоналізмом у його найрізноманітніших формах, ніж еліти білоруські. Це показав і потужний сплеск українського націонал-комунізму у 1920-х роках, із досить вагомим в інтелектуальному плані теоретичним доробком⁹. Це показало й відродження націонал-комуністичних тенденцій у 1960-х роках та їхня реанімація в добу «перестройки», що увінчалася, врешті, виходом на арену Леоніда Кравчука з його досить опортуністичним, проте ефективним ставленням до політики як до «мистецтва можливого».

Можемо припустити, що український націоналізм, крім місцевого патріотизму, спирався ще й на могутній символічний ресурс, якого білоруському націоналізмові відчутно бракувало, через що і його привабливість, а відтак і проникнення в середовище місцевих еліт було вкрай обмеженим. По-перше, історичний наратив в українському випадку виявився істотно глибшим, розлогішим, колоритнішим, подією насиченішим і краще представленим – як у наукових дослідженнях, так і в популярній культурі. Українська посткомуністична еліта, переважно опортуністична, тобто позбавлена власних виразних ідеологічних преференцій, могла спиратися на м'яку націоналістичну версію цього наративу, не антагонізуючи постсовєтської більшості (від якої залежав її електоральний успіх), але й не вступаючи в гострий конфлікт з антисовєтською меншістю (від якої істотно залежала відносна стабільність у державі, символічна легітимність режиму та його демократичний імідж). Фактично неприйнятним для постсовєтської більшості у цьому наративі був лише період національно-визвольної боротьби, пов'язаний із діяльністю ОУН і УПА, але й тут

---

⁹ Величенко Степан. Імперіалізм і націоналізм по-червоному: українська марксистська критика російського комуністичного панування в Україні (1918–1925). Львів: Видавництво УКУ, 2017.

посткомуністичі еліти знайшли оптимальне (для себе) розв'язання – перевели проблему з загальнонаціонального рівня на регіональний. В кожному разі, навіть у цьому питанні традиційний советський дискурс «Великої Вітчизняної війни» не мав в Україні однозначної й абсолютної переваги над усіма іншими, а отже, й не мав шансів стати різновидом громадянської («світської») релігії, як у Росії чи Білорусі.

По-друге, українські націєтворці мали до диспозиції ширший, потужніший арсенал мовно-культурних кодів, ефективність якого забезпечувала, з одного боку, значно краща збереженість української мови (панівної принаймні в кількох регіонах та, головне, кількох великих містах), а з другого – істотно більша кількість та жанрова різноманітність культурно-мистецьких явищ, у яких ті коди втілювалися й через які передавалися. Постсоветські еліти в Україні отримували таким чином і тут зручне поле для маневру, поєднуючи звичні для гомо советікуса мовно-культурні практики із поступовим запровадженням нових, «українізаційних», і переводячи знову ж таки питання про темп і засяг тих інновацій із загальнонаціонального рівня на місцевий.

Варто згадати ще й третій чинник, який, безумовно, посилював «націоналізаційні» амбіції посткомуністичних еліт в Україні, роблячи їх прихильниками українського проекту «by default» (вимушено) – через неприхильність до проекту московсько-централізаційного в усіх його формах*. Будучи de-facto володарями однієї з найбільших і

---

* Навіть гіперлояльні до Москви керівники комуністичної України виявляли внутрішнє невдоволення тамтешнім гегемонізмом, яке виявлялося, зрозуміло, не так у відвертих незгодах, як у приватних ремствуваннях. У спогадах про Володимира Щербицького є промовистий опис його реакції на вимогу Кремля надіслати тисячу молочних поросят для якогось архіважливого банкету: «Дулю я їм дам, – заявив Щербицький. – Цими поросятами я чотири-п'ять областей нагодою» (цит. за: Френкель Михайл. «Дорогой Владимир Васильевич...». *Столичные новости*. 2003. 18 лютого. С. 16). Психологічно це цілком нормальна реакція впливового місцевого князька на захлапність розпаноцілого королівського двору («московських бояр», як він, за деякими свідченнями, називав своїх сюзеренів), проте було б перебільшенням добачати тут якийсь вияв націоналізму (радіше – «местничество», в термінах тогочасної партійної критики). Але помилкою було б так само не добачати й поживного ґрунту для націоналізму, який завжди існував в Україні принаймні як потенція, викликаючи зрозуміле занепокоєння у Москві і спонукаючи Кремль до гіперпилності й гіперпресей.

ресурсно найбагатших країн Європи, ці еліти мали вагомі підстави для юридичного і фактичного незалежнення від Москви, а отже, й потребу в його юридичній та символічній легітимізації. Наявні націоналістичні наративи й культурні коди, досить ґрунтовно й системно розпрацьовані колишніми опонентами (щоб не сказати класовими ворогами), виявилися тут дуже доречними, дарма що суперечили їхнім власним мовно-культурним та світоглядним перевагам, як і залишковим советофільським прив'язаностям їхнього електорату. Символічний ресурс, витворений на потреби націєтворення українським національним рухом за двісті років, був справді досить багатий, тож проблема для владних еліт мала суто тактичний характер: як засвоїти весь той ресурс на загально-національному рівні, тобто як зробити «вірування меншини» (за дотепним висловом Ендрю Вілсона)¹⁰ віруванням більшості, не наражаючи при тому на ризик своє домінанте становище у суспільстві, утримуване саме завдяки отій «мовчазній більшості».

«Багатовекторність» не лише в міжнародній політиці, а й у внутрішній була, таким чином, об'єктивною відповіддю на амбівалентні настанови й орієнтації українського суспільства та намаганням реалізувати націєтворчий проєкт, який би не надто тим ціннісним настановам та орієнтаціям суперечив. Завдання було непростим, оскільки ті два основні («ідеальні») типи національної ідентичності, з якими Україна вступила у незалежність, ґрунтувалися на несумісних (чи важко сумісних) між собою ідеологічних засадах: один тип відбивав уявлення про Україну як європейську націю з українським етнокультурним ядром (з певними мовно-культурними правами для меншин); другий тип відбивав уявлення про Україну як націю пострадянську зі «східнослов'янським» (тобто, на практиці, українсько-російським) етнокультурним ядром, з певною підтримкою для української мови як «титової», проте без обмеження звичного домінування російської. Фактично йшлося про два різні проєкти: один передбачав польсько-чесько-литовський шлях розвитку, з кардинальним відмежуванням від

---

¹⁰ Wilson Andrew. *Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith*. Cambridge : Cambridge University Press, 1996.

російсько-советської спадщини як окупаційної та колоніальної; другий передбачав російсько-білоруський шлях розвитку, тобто збереження УССР з більшістю успадкованих інституцій і практик, проте з вищою мірою політичного суверенітету.

Поєднання цих двох несумісних проєктів ускладнювалося ще й тим, що їхня електоральна підтримка була специфічно асиметричною: постсоветський (чи неосовітський) проєкт мав виразну підтримку «мовчазної» («східнослов'янської») більшості – як це наочно показали обидва голосування 1991 року – «референдумне» в березні і «президентське» в грудні. Центральноевропейський проєкт мав тим часом підтримку виразної меншості (приблизно чвертини населення), проте вона була засадничо «немовчазною»: громадянськи активною, ідеологічно мотивованою й політично мобілізованою. Посткомуністичні еліти обрали тактику маневрування між цими двома проєктами, що давало їм додаткову можливість маневрувати між Росією й Заходом, добиваючись від Москви пом'якшення політичного тиску й економічного шантажу, а від Заходу – більшої поблажливості щодо їхніх власних авторитарних та корупційних надмірностей.

Водночас загальний напрям цього маневрування був скерований у бік поступової українізації та європеїзації. Вибір був досить раціональний, оскільки логічно впливав принаймні з двох спостережень (хоча міг бути зроблений і суто інтуїтивно). По-перше, лише реалізація першого, «центральноевропейського» проєкту означала зміцнення національного суверенітету і захист від «інтеграційних» апетитів Москви. А по-друге, цей проєкт був не лише чіткішим, розробленішим, політично надійнішим і цивілізаційно перспективнішим; він був ще й ціліснішим та ексклюзивнішим – у тому сенсі, що меншина, яка його від початку підтримувала, була готова захищати його всіма доступними засобами від можливого реверсу (що й підтвердили згодом дві революції) і, взагалі, від істотних відступів та компромісів. Простіше кажучи, «європейський» проєкт націєтворення мав для цієї меншини незрівнянно більше екзистенційне значення, ніж альтернативний «пострадянський»/«східнослов'янський» проєкт – для «мовчазної» більшості.

Владні еліти намагалися маніпулювати обома групами, уникаючи конфронтації, особливо з першою, чисельно «меншинною», проте значно пасіонарнішою. Ефективнішим у складних ситуаціях був метод регіонального аутсорсингу (коли розв'язання суперечливих питань віддавалося на відкуп місцевій владі кожного регіону) або ж зволікання (як із декомунізацією) чи тихий саботаж (як із законом про мову). Головне було – не робити різких кроків усупереч, у протилежний бік. Янукович узявся систематично порушувати це правило – починаючи від зрадницьких «харківських угод», реабілітації червоних прапорів і георгіївських стрічок та облудного закону про регіональні мови й аж до відмови від асоціації з Євросоюзом. Усе це врешті й завершилося катастрофою – не лише для нього, а й для всієї країни.

Взагалі, сам по собі прихід до влади Віктора Януковича і подальша ескалація внутрішньополітичних конфліктів були у певному сенсі «збоєм системи» – порушенням певних структурно зумовлених закономірностей і параметрів, у яких політичні процеси в Україні за всіма наявними даними мусили б розгортатися суперечливо, але не екстремально. Фахівці називають неформальну систему стримувань і противаг, що склалася в Україні у 1990-ті роки, «вимушеним плюралізмом» (*pluralism by default*), тобто плюралізмом, який виникає й підтримується не верховенством права, ефективними інституціями і безперечним визнанням нормативності відповідних засад усіма учасниками, а – специфічною рівновагою супротивних сил у поділеному суспільстві і відтак неспроможністю жодної з них перекинути шахову дошку й узурпувати всю владу, замість ділитися нею з опонентами і шукати компромісів¹⁰.

Янукович перекинув цю дошку, наївно вважаючи, що перемога на виборах є тим мандатом від більшості, який дозволяє ігнорувати меншість, – дарма що та меншість становила приблизно половину населення і не раз уже демонструвала здатність компен-

---

¹⁰ Way Lucan. *Pluralism by Default: Weak Autocrats and the Rise of Competitive Politics*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2016. P. 43–91.

сувати свою меншинність пасіонарністю та політичною мобілізованістю. Як сказав під час Євромайдану один з Януковичевих прихильників (закликаючи вжити силу супроти протестувальників): «Теперь президенту просто нужно выполнить свой долг, помня, что Запад Украины живет по призыву, а Восток – по приказу»¹¹. Попри характерну для цього середовища есенціалізацію «Сходу» і «Заходу» суть проблеми тут схоплено досить точно: «Захід» (не конче географічний, радше «психологічний» – майже за Хвильовим) діє за покликом, за покликанням; «Схід» (знову ж таки не конче географічний, радше ціннісний, гомо-советікусний) діє за наказом, за розпорядженням начальства.

Ми не маємо прямих доказів, тож можемо лише припустити (з великою мірою вірогідності), що «збій системи» і прихід до влади Віктора Януковича, а відтак і низка подальших катастрофічних подій в Україні були великою, якщо не визначальною мірою простимульовані Москвою – у рамках розпочатої ще 2005 року програми протидії «кольоровим революціям», а згодом і масштабнішої програми інфільтрації Януковичевого режиму російською агентурою з метою поступової інкорпорації України за моделлю Білорусі. (Окупація Криму і «Новоросії», вочевидь, теж розроблялися як запасний варіант, – російська агресія 2014 року, за багатьма ознаками, аж ніяк не була спонтанною відповіддю Москви на несприятливий для неї перебіг подій).

Андрей Ілларіонов, котрий до 2005 року працював у Путіна радником, переповідає характерну розмову між своїм тогочасним босом та Леонідом Кучмою, свідком якої він став: «Кучма прилітав у Москву на переговори з Путіном. Зустріч була в аеропорту, півгодини вони там порозмовляли – й усе. І коли Путін умовляв Кучму застосувати силу проти "оранжевої революції", Кучма вперто тупився в стелю або ж розглядав шнурки на своїх черевиках і знай повторював: "Володимире Володимировичу, ви не розумієте –

---

¹¹ Бузина Олесь. Момент истины. *Сегодня*. 2013. 1 грудня. URL: <http://www.segodnya.ua/blogs/olesbuzinablog/blog-olesya-buziny-moment-istiny-478955.html>

Україна стала іншою". "Заждіть, та ми ж із вами домовлялися!..."
А Кучма далі: "Україна стала іншою". У підсумку, він так і не дав згоди на застосування сили»¹².

Ми не знаємо, чи Янукович теж провадив подібні переговори з Путіном під час Євромайдану, але можемо припустити, що в них не було й потреби: в оточенні Януковича не бракувало людей, здатних не згірш від самого Путіна переконувати його в необхідності застосування сили. Подальший розвиток подій за сценарієм «керованого хаосу» (улюблений прийом московських «політтехнологів») радше підтверджує, ніж спростовує таке припущення.

Есенціалізація «Сходу» і «Заходу» і системне використання вульгаризованих ідентичнісних (мовно-культурних, регіональних) поділів для мобілізації електорату починається саме з виборчої кампанії Віктора Януковича 2004 року, в якій «драматургію» (за їхньою власною термінологією) вибудовували російські і проросійські «технологи». Пропаговане ними протиставлення буцімто «націоналістичного Заходу» «проросійському Сходові» не лише ігнорувало об'єднавчі чинники – як, наприклад, місцевий патріотизм, притаманний різною мірою й у різних формах і «Заходові», і «Сходу», чи, скажімо, переважно позитивне ставлення до «Європи» (хоч і дещо слабше на Сході через боязнь зіпсувати стосунки з Росією, тобто фактично через російський шантаж). Протиставлення припускало також (за умовчанням), що «Схід» має таку саму чітку, ексклюзивну, міцну ідентичність, як і «Захід», хоча насправді гадана «проросійськість» Сходу не була й не могла бути основою якоїсь виразної, самобутньої ідентичності з чіткими культурними кодами, а тим більше – з власною політичною програмою. «Проросійськість» у широко вживаній формулі вказує лише на залишкову, рудиментарну прив'язаність носіїв певного типу ідентичності до зниклого імперського світу, їхню роздвоєність між українською реальністю та уявною східнослов'янською («руською») або ж ностальгійною советською спільністю.

---

¹² Лещенко Сергій. Екс-радник Путіна Андрій Ілларіонов: Путін вважає, що частина України має належати Росії. *Українська правда*. 2013. 10 жовтня. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2013/10/10/6999733/>

Для того, щоб Україна «розкололася», як це пророкували ще від початку 1990-х деякі західні аналітики і до чого стреміли у 2000-х московські політтехнологи, потрібне було б зіткнення двох однаково сильних, ексклюзивних ідентичностей – зі своїми чіткими й непримиренними культурними кодами, наративами і політичними програмами. Умовний «Захід» мав такі – досить широко розпрацьовані – «націоналістичні» коди і наративи, і таку – «європейську» – програму, натомість умовний «Схід» був під цим оглядом досить аморфним та амбівалентним. Сконструювати такі квазінаціоналістичні наративи й альтернативну квазінаціональну ідентичність вдалося допіру після окупації регіону і встановлення там тоталітарної диктатури за моделлю лукашенківської Білорусі. Домінантна у регіоні «східнослов'янська» (чи пострадянська) версія української ідентичності була дискурсивно і репресивно очищена від українськості, внаслідок чого «східнослов'янськість» (і «пострадянськість») перетворилася на чисту бездомішкову «російськість» специфічно регіонального, загострено антиукраїнського типу.

У неокупованій частині України процеси розгорнулися в іншому, діаметрально протилежному напрямі: «східнослов'янський» (чи пострадянський) тип української ідентичності зазнав відчутної делегітимізації на нормативному рівні, оскільки його основний ідеологічний/ціннісний компонент – прив'язаність до Росії, до «русского міра», до уявної «східнослов'янської» спільноти – виявився і політично, і морально скомпрометованим. І якщо у 2014 році ця делегітимізація була тільки частковою, бо зусиллями московської пропаганди вдалося поширити рятівний для цього типу ідентичності дискурс «націоналістичного» («західноукраїнського») путчу у Києві та, відповідно, необхідності російського вторгнення для захисту буцімто загрожених російськомовців на Сході, то у 2022-му жодних правдоподібних виправдань для вторгнення не було*. У Києві правив уряд, обраний більшістю

---

* У недавньому інтерв'ю мер Павлограда Анатолій Вершина (обраний у 2015 році, як і більшість регіональних керівників, від номінально «проросійського» Опозиційного блоку) визнав, що вісім років тому у місцевих жителів було «неоднозначне бачення ситуації», «можливо, через нерозуміння». Тепер –

голосів і на Заході, і на Сході; російськомовцям той уряд нічим не загрожував, бо й сам був переважно російськомовним; із Росією він від самого початку намагався домовитися, проте раз у раз наражався з боку Кремля на вимоги, які й жителям Сходу багато в чому видавалися неприйнятними¹³.

Російські ракети зробили у 2022-му те, чого до кінця не зробили у 2014-му російські танки: поставили хрест на неfortunному східному векторі української політики, випалили дотла міфологію «братства», «дружби» й «спорідненості», поцілили в саме осереддя української інфантильної «східнослов'янської» ідентичності – у бездумну прив'язаність до Росії та уявної східнослов'янської спільноти, яка дискурсивно перетворювала їх із росіянами на «один народ»*.

Громадянське самоусвідомлення

Кардинальні ідентичнісні зміни, що відбулися в Україні після 2014 та, особливо, після лютого 2022 року внаслідок російської агресії, не повинні заступати, однак, від уваги дослідників тих змін, що поволі відбувалися у суспільстві від перших років незалежності, – настільки поволі, що часто лишалися непомітними,

---

«ставлення до країни-агресора кардинально інше... Люди, які позитивно ставилися до Росії, повністю змінили свої погляди. Чому? Ми все прекрасно розуміємо. Яка денацифікація? Кого денацифікувати? Наших “східняків”, які в більшості російськомовні? Нас ніхто не утискав, нічого не забирав... Те, що зробила Росія – це змінило погляди її симпатиків (...) На моє переконання, 30 років тому незалежність просто упала на нас, але ми цього не оцінили. Не оцінили, тому що не розуміли, що треба розбудовувати Україну, створювати сучасну армію для захисту своїх кордонів. Що стосується Павлограда, то моє враження, що в людей змінилося ставлення не лише до свого міста, а й до всієї України». *Українська правда*. 2022. 15 червня. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/06/15/7352519/>

¹³ Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. Суспільні настрої на Донбасі-2020 – регіональне опитування. 9 квітня 2022 року. URL: <https://dif.org.ua/article/suspilni-nastroi-na-donbasi-2020-regionalne-opituvannya>

* Як емоційно написав на початку квітня (після Бучі) російськомовний письменник із Дніпра Ян Валетов, «российская армия – это тупое, жалкое, вороватое племя. Орда, пришедшая в Украину убивать, разрушать и грабить! Бросающее трупы своих убитых соратников на съедение собакам, но тащащее домой ворованные унитазы и электромясорубки. Вторая армия мира, состоящая из мародеров, насильников, убийц и наемников... И в каком бреде можно назвать украинцев и россиян одним народом?» *Українська правда*. 2022. 2 квітня. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/04/2/7336464/>

тим більше, що й відбувалися зазвичай не внаслідок якихось державних політик, а просто тому, що кожна держава виконує, *volens-nolens*, певні націоналізаційні функції і незалежна Україна, попри всю свою дисфункціональність, не стала тут винятком.

Механізми цієї націоналізації дуже добре показав у своїй класичній праці «Банальний націоналізм» Майкл Біліг. Він звернув увагу на те, що нації не просто існують у сучасному світі як певна статична даність. Вони повсякчас репродукують себе – дискурсивно знакують свою ідентичність, «мікроскопічними засобами нагадують своїм громадянам про їхнє національне місце у світі народів», відтворюють у їхній свідомості «цілий комплекс переконань, засад, звичаїв, уявлень і практик», причому роблять це «банально прозаїчним чином, бо ж світ народів є повсякденним світом, знайомим обширом теперішнього часу». «Це нагадування, – пише Біліг, – настільки знайоме, настільки постійне й рутинне, що ніхто не сприймає його усвідомлено як нагадування. Метонімічний образ банального націоналізму – це не прапор, яким вимахують завзято й абсолютно свідомо, а прапор, що висить собі на громадській будівлі, майже не впадаючи в очі»¹⁴.

Національна ідентичність, за Білігом, постійно знакується (*is flagging*) отакими повсякденними непомітними прапорцями. Ми користуємося документами, виданими державою «Україна», дивимося новини про події в «нашій» країні на «українському» телебаченні, вболіваємо за «наших» спортсменів, радіємо міжнародним успіхам «наших» митців, висловлюємо невдоволення «нашими» політиками, вивчаємо історію України, на відміну від світової, й українську мову, на відміну від зарубіжної, ми їдемо «за кордон» і повертаємося «додому», розповідаємо анекдоти про «наше» пиво і співаємо іноді «народних» пісень (зрозуміло яких). Війна істотно загострила це почуття «нашості» й «українськості», але й за мирних обставин повсякденне рутинне вживання цих категорій, повсякчасне перебування людини у специфічно знакованому дискурсивному просторі має підсвідомий націоналізаційний ефект: людина ототожнює себе з цим простором і цим знакуваням, оперує в його

---

¹⁴ Billig Michael. *Banal Nationalism*. London : Sage, 1995. P. 8.

категоріях, відтак Україна на наших ментальних мапах посідає незрівнянно більше місця, ніж на мапах географічних.

Постколоніальні держави, однак, мають поважну проблему з повсякденною націоналізацією своїх громадян, тому що старі метрополії досить часто зберігають у їхньому просторі свій дискурсивний вплив. У російсько-українському випадку цей вплив є однозначно де-націоналізаційним. «Банальний імперіалізм» працює так само на повсякденному, підсвідомому, позірно безідеологічному рівні, як і «банальний націоналізм». Він не вдається до відвертої пропаганди, а всього лиш підтримує звичний для постсовєтських громадян дискурс «нашості» у широкому значенні, де все совєтське чи імперсько-російське апріорі є «вітчизняним»: російські спортсмени чи попзірки заслуговують підтримки на олімпіадах і євробаченнях, бо вони теж – «наші»; російські імперські пам'ятники й топоніми заслуговують збереження в українському просторі як частина «нашої» історії; Казахстан, а не Польща виявляється для українців «ближнім зарубіжжям» у цій перверсивній системі координат.

Цей дискурс тим небезпечніший, що не заперечує української ідентичності, а лише розчиняє її в загальноімперській «нашості», регіоналізує, зводить до місцевого різновиду того, що в домінантному імперському дискурсі артикулюється як «один народ». Про генеалогію та різні інтерпретації цієї формули мені вже не раз доводилося писати¹⁵, тож зазначу лише, що вона не є винаходом ані Путіна та його ідеологів, ані імперських українофобів ХІХ ст., творчу спадщину яких вони тепер розвивають. Уявлення про «один» триєдиний і, звісно, православний славено-руський народ було сформоване на межі ХVІІ-ХVІІІ ст. українськими інтелектуалами-кліриками на службі в Петра Першого і широко проникло в масову свідомість не лише росіян, а й українців та білорусів – головно завдяки своєму квазірелігійному характеру, значно

---

¹⁵ Рябчук Микола. «Майже один народ». Особливості використання пропагандистської міфологеми в умовах неоголошеної війни. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. №5-6 (91-92). С. 213–231. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/nz_91-92_93.pdf

зрозумілішому і прийнятнішому для домодерної свідомості, ніж концептуально складна й абстрактна ідея громадянської нації.

Це уявлення, за непрямыми даними, до 2014 року поділяла тою чи тою мірою приблизно половина українців¹⁶. І навіть на сьомому році війни 41% опитаних, за даними соціологічної групи «Рейтинг», погодилися зі щойно опублікованою в той час тезою Путіна, що «росіяни та українці – один народ, який належить до одного історичного і духовного простору» (55% із цією тезою не погодилися, 4% не відповіли)¹⁷. Отриманий результат глибоко обурич патріотичну громадськість, яка звинуватила соціологів у підігруванні путінській пропаганді. Фахівці тим часом звернули увагу на певну методологічну ваду опитування, яке некритично відтворювало каламутну, сутнісно маніпулятивну путінську формулу «один народ», не намагаючись з'ясувати, що ж, власне, мається на увазі.

Саме з цією метою Центр Разумкова буквально через тиждень провів власне дослідження, де запитання було максимально конкретизоване: «Нещодавно Президент Росії Володимир Путін опублікував статтю “Про історичну єдність росіян та українців”, в якій, зокрема, написав, що жодної історичної основи для уявлень про окремих від російського український народ не було і не могло бути, а виокремлення українців і білорусів як окремих народів було результатом радянської національної політики. Чи згодні Ви з цим твердженням?» За такої постановки питання із Путіним погодилося лише 12% опитаних, не погодилося 70%. Для більшої певності Центр Разумкова сформулював ще й друге «антипутінське» запитання: «У згаданій статті Володимир Путін також написав, що територія сучасної України значною мірою створювалася за рахунок територій історичної Росії, внаслідок чого Росія фактично була пограбована. Чи

---

¹⁶ Рябчук Микола. «Русский мир», Slavia Orthodoxa і конструювання «одного народу»: взаємодія архаїчних ідеологій, цінностей та ідентичностей. Ієрархія цінностей населення Сходу та Півдня України: етнополітичний аспект в умовах російської агресії. Київ: ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2021. С. 73–74. URL: <https://ipend.gov.ua/wp-content/uploads/2022/05/Maket-Iierarkhyia.pdf>

¹⁷ Соціологічна група «Рейтинг». Суспільно-політичні настрої населення [опитування]. 23–25 липня 2021 року. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_naseleniya_23-25_ilyulya_2021.html

згодні Ви з цим твердженням?» Тут українці були ще однотайніші: з Путіним погодилося лише 7%, не погодилося – 76%¹⁸.

Схоже, що саме політичний аспект провокативної формули «один народ», який найбільше подобається Путіну та його ідеологам, в українців жодного ентузіазму не викликає. Натомість культурно-історичний аспект сприймається відносно спокійно, що, власне, й підтвердило контрверсійне опитування групи «Рейтинг». Сорок відсотків опитаних, які звично кивнули «так» на знайому клішовану формулу, аж ніяк не висловили бажання політично єднатися з росіянами, як би того хотілося Путіну, а лише визнали певну спільну культурно-історичну (як їм видається) спадщину, у рамках якої (і лише в них) вони готові визнати себе з росіянами «одним» – «православно-східнослов'янським», проте аж ніяк не російським – народом.

Сьогодні ця проблема може видатися неактуальною, оскільки росіяни своєю агресією і брутальним терором відбили в будь-кого бажання бути з ними «одним народом» хоч би в якому аспекті. У березні 2022 року з тезою, що «росіяни та українці – це один народ», погоджувалося лише 21% опитаних (77% не погоджувалося – на 22% більше, ніж перед війною), а ще через місяць, у квітні 2022 року, цю тезу відкидали вже майже всі респонденти (91%), хоча 8% усе ще погоджувалися – головню за рахунок Східного регіону (23%) та людей старшого віку, 50+ (13%)¹⁹.

Позитивне ставлення до Росії, яке до 2014 року сягало 90%, а негативне скромно коливалося довкола 10%, після анексії Криму й інвазії на Донбасі впало до 30% і стабілізувалося на рівні 40%, щоб, нарешті, у 2022 році зайняти належний йому рівень – близько 2%. Негативне ставлення тим часом сягнуло 92%, причому навіть на буцімто «проросійському» Сході (85% vs. 4%) воно не надто

---

¹⁸ Центр Разумкова. Оцінка громадянами України головних тез статті В. Путіна «Про історичну єдність росіян та українців». Липень–серпень 2021 року. URL: <https://razumkov.org.ua/napiamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-ukrainy-golovnykh-tez-statti-v-putina-pro-istorychnu-iednist-rosiiian-ta-ukraintsiv>

¹⁹ Соціологічна група «Рейтинг». Україна в умовах війни [опитування]. 6 квітня 2022 року. С. 9. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/vosmoy_obschenacionalnyy_opros_ukraina_v_usloviyah_voyny_6_aprelya_2022.html

відрізнялося від ставлення до Росії на «націоналістичному» Заході (93% vs. 1%)²⁰. Вперше за всю історію незалежності абсолютна більшість українців (79%) погодилася з необхідністю жорстких закритих кордонів з Росією, тимчасом як прихильників дружніх відкритих кордонів залишилося 11%. Причому, знову ж таки, «проросійський» Схід не надто відрізняється в цьому питанні (70% vs. 17%) від «націоналістичного» Заходу (86% vs. 7%). Ще в грудні 2021 року, за два місяці до російського вторгнення, більшість воліла жити й далі «безвізовими» ілюзіями: лише 44% наполягали на закритті кордонів, натомість 49% інфантильно підтримували «відкритий» режим, максимально сприятливий, як невдовзі з'ясувалося, для російських шпигунів і диверсантів²¹.

Російська агресія завдала непоправних репутаційних втрат російській церкві (чи, як вона себе називає, Українській православної церкві), попри її намагання дистанціюватися від путінської політики (УПЦ засудила російське вторгнення і прибрала зі свого статуту згадки про залежність від РПЦ)²². У квітні 2022 року 51% опитаних українців підтримував заборону УПЦ МП і ще 21% – підтримував обмеження її діяльності в Україні²³. Про свою належність до УПЦ у липні 2022 року заявило лише 4% опитаних (супроти 18% роком раніше), тимчасом як до ПЦУ зголосилося 54% (роком раніше було 42%). Це, звісно, політичні декларації респондентів, які не конче збігаються з їхніми релігійними практиками й дієвою участю у житті відповідних парафій, але сама динаміка досить показова, причому вона однаково помітна і на Заході (де до ПЦУ зголосилося 50%, до

---

²⁰ Динаміка ставлення населення до Росії [опитування]. Київський міжнародний інститут соціології. 26 травня 2022 року. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1112&page=1>

²¹ Якими українці бачать відносини України і Росії [опитування]. Київський міжнародний інститут соціології. 1 серпня 2022 року. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1127>

²² Самохвалова Лана. УПЦ МП після собору: йдучи – пішли, намірилися піти чи удали? URL: https://tisu.ua/upc-mp-pislya-soboru-jduchi--pishli-namirilisya-piti-chi-udali_n130324

²³ Соціологічна група «Рейтинг». Восьме загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни. 6 квітня 2022 року. С. 26. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1200_ua_042022_v___i_press.pdf

УПЦ – 3%), і на Сході (42% супроти 6%); як серед україномовних українців (58% vs. 3%), так і серед російськомовних росіян (35% vs. 13%)²⁴.

Схоже, що подібного удару російська агресія завдала й по досить міцних, як здавалося донедавна, позиціях російської мови й культури в Україні²⁵. У березні 2022 року лише 20% опитаних назвали російську мову рідною (супроти 42% у 2012 році і 32% у 2014), причому третина побутових російськомовців і дві третини білінгвів заявили про намір перейти у найближчому майбутньому виключно на українську²⁶. Цей перехід можна спостерігати наочно на переважно російськомовних донедавна вулицях Києва та інших міст центральної України, проте оцінити його статистично поки що складно. Червневеве 2022 року опитування повідомляло, що з-поміж побутових монолінгвів (51% україномовців, 16% російськомовців) засадничо перейшли останнім часом на «іншу» мову (найправдоподібніше українську) 3%²⁷. За межами саме цього запитання залишилася, проте, велика (32%) група побутових білінгвів – хоча саме в цьому середовищі

---

²⁴ Динаміка релігійної самоідентифікації населення України [опитування]. Київський міжнародний інститут соціології. 5 серпня 2022 року. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1129>

²⁵ Осадча Яна. Освітній омбудсмен розповів, чи зможуть діти вивчати у школах російську мову. *Українська правда*. 2022. 9 липня. URL: <https://lifepravda.com.ua/society/2022/07/9/249487/>; Вікторія Андреева. Не передбачено навіть факультативів: у Києві не викладатимуть російську. *Українська правда*. 2022. 12 серпня. URL: <https://lifepravda.com.ua/society/2022/08/12/249989/>

²⁶ Багато хто, особливо в середовищі освіченішого «середнього класу», цей перехід уже здійснив.

Рафесенко Володимир. Мовна трансформація як ознака совісти. *Критика*. 2022. Серпень. URL: <https://www.krytyka.com/ua/articles/movna-transformatsiia-ia-oznaka-sovisty>

Кречетова Діана. Не мати нічого спільного з окупантом. Історії українців, які зрікаються російської. *Українська правда*. 2022. 28 травня. URL: <https://lifepravda.com.ua/society/2022/05/28/248842/>

Luxmoore Matthew. Moscow's Invasion Pushes Ukrainians to Ditch Russian, Learn Ukrainian. *Wall Street Journal*. 2022. August 7. URL: <https://www.wsj.com/articles/moscows-invasion-pushes-ukrainians-to-ditch-russian-learn-ukrainian-11659778201>

²⁷ International Republican Institute and Sociological Group «Rating». Public Opinion Survey of Residents of Ukraine. June 2022. P. 83–85. URL: https://www.iri.org/wp-content/uploads/2022/08/2022-June-Survey_ENG_CSIR-APPROVED.pdf

перехід до виключної україномовності з ідеологічних мотивів видається найбільш вірогідним і технічно найлегшим.

З іншого боку, слід мати на увазі, що реальні мовні практики, як і релігійні, далеко не завжди збігаються з заявленими: респонденти в таких ситуаціях досить часто задекларовують бажану ситуацію/-практику, а не дійсну. Хоча й сама по собі декларація теж має істотне – символічне значення, оскільки показує певні нормативні настанови й орієнтації респондентів. Зокрема, вельми показовою є підтримка статусу української мови як єдиної державної, що істотно перевищує кількість громадян (51%), які повсякденно послуговуються виключно українською. Ця підтримка різко зросла від 65% (у вересні 2021 року) до 85% (у березні 2022), натомість пропозиція надати російській мові статусу другої державної чи принаймні офіційної в окремих регіонах втратила популярність від 24% до 15%²⁸.

Варто зазначити, що делегітимізація російської мови на офіційному, інституційному рівні (аж до виключення зі шкільних програм) як мови країни-агресора парадоксальним чином поєдналася з її легітимізацією на приватному, особистому рівні – як мови багатьох патріотів, що захищають Україну зі зброєю в руках. Ця настанова відбилася і в загальному зростанні прихильного ставлення до російськомовних українців – від 37% у 2021 році до 57% у 2022 році (негативне лишилося на рівні 8–12%). На етнічних росіян в Україні ця тенденція, однак, не поширилась: неприхильне ставлення до них зросло від 12 до 27%, а прихильне, відповідно, зменшилося з 41 до 30%, – імовірно внаслідок перенесення, зокрема, й на них колективної відповідальності за російську агресію. Відчуття психологічного дискомфорту в такій ситуації, певно, ще більше прискорить процес етнічної реідентифікації росіян в Україні. За останнім опитуванням, до цієї етнічної групи себе зарахували лише 5% респондентів²⁹.

Ситуація з російською культурою виявилася дещо простішою, оскільки практично вся вона, на всіх рівнях і в усіх жанрах, потрапила

---

²⁸ Соціологічна група «Рейтинг». Мовне питання в Україні. 19 березня 2022 року. С. 11. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/language_issue_in_ukraine_march_19th_2022.html

²⁹ Соціологічна група «Рейтинг». Десяте загальнонаціональне опитування: Ідеологічні маркери війни. 27 квітня 2022 року. С. 37, 40. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_ideological_markers_ua_042022_press.pdf

під процедуру антиколоніального «скасування» – усунення (принаймні на час війни) російських творів із театральних концертних репертуарів, російських книжок – із масових бібліотек і книгарень, російських фільмів – із телебачення й кінозалів³⁰. У квітні 2022 року заборону музичної продукції з Росії на радіо й телебаченні підтримали 62% опитаних (заперечили 15%), демонтаж пов'язаних із Росією пам'ятників підтримав 71% (vs. 12%), перейменування вулиць, що містять російські назви, підтримали 73% (vs. 9%) і навіть пропозицію вилучити зі шкільної програми твори російської літератури (на яких виросла більшість респондентів) підтримала відносна більшість респондентів – 35% vs. 30%³¹.

Важливо, що цей процес поширився також на міжнародній арені, де «скасування» певних російських творів доповнилося також бойкотом російських авторів та ревізією російськоцентричного канону західної гуманістики. А головне – нарешті вдалося звернути належну увагу на імперський, мілітаристський, ксенофобський характер російської культури та шовінізм її найвизначніших творців³², про що в Україні і за кордоном тривалий час намагалися делікатно не говорити. Хоча самі путіністи відверто хизуються «м'якою силою» російської імперської культури, яка завжди обслуговувала імперський політичний гегемонізм, а в умовах війни працює на підтримку агресії, на відбілювання й ошляхетнювання злочинного режиму. Вихваляння директора петербурзького Ермітажу Міхаїла Піотровського, сама мілітаристська термінологія, якою він послуговується, досить під цим оглядом показові: «Наші останні виставки за кордоном – це

---

³⁰ Tsurkan Kate. Putin has forced Ukrainians to view Russian culture as a weapon of war. Atlantic Council, August 8, 2022. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/putin-has-forced-ukrainians-to-view-russian-culture-as-a-weapon-of-war/> «Ми не можемо говорити про тотальну заборону російської культури, але можемо закликати до її бойкоту» – Ткаченко. BBC News – Україна. 24 червня 2022 року. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-61880130>

³¹ Соціологічна група «Рейтинг». Десяте загальнонаціональне опитування: Ідеологічні маркери війни. 27 квітня 2022 року. С. 32. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_ideological_markers_ua_042022_press.pdf

³² Omoleky Matthew. The Ally of Executioners: Pushkin, Brodsky, and the Deep Roots of Russian Chauvinism. Spectator, May 13, 2022. URL: <https://spectator.org/the-ally-of-executioners-alexander-pushkin-joseph-brodsky-and-the-deep-roots-of-russian-chauvinism/>

просто могутній культурний наступ. Якщо хочете, свого роду "спецоперація". Яка багатьом не подобається. Але ми наступаємо. І нікому не можна дозволити перешкодити нашому наступу»³³.

По тридцяти роках формальної незалежності українізація і декомунізація стали в Україні нарешті тим, чим мусили б бути від самого початку – дерусифікацією і деколонізацією. Суспільний консенсус із цього приводу виявився дещо запізнілим і, головне, прийшов надто дорогою ціною. У грудні 2007 року (незадовго до Бухарестського саміту НАТО, де український уряд сподівався отримати План дій для членства) лише 19% опитаних підтримували гіпотетичний вступ України до Альянсу, 31% хотіли для України позаблокового статусу і ще 31% – військового союзу з Росією (sic) та іншими країнами СНД³⁴. Через 15 років, у липні 2022-го, ситуація справді кардинально змінилася: 81% опитаних висловився за членство України в ЄС (4% проти) і 71% – за членство в НАТО (7% проти)³⁵. Коли б українці у 2007-му мали такі настанови – таке розуміння національного інтересу, – ми всі, ймовірно, жили б сьогодні у цілком іншій країні і розв’язували б цілком інші проблеми.

У цих опитуваннях важливі не лише номінально високі (небувало високі) показники підтримки українцями західного цивілізаційного вибору. Не менш важлива й структура цих показників – регіональна, вікова, мовно-етнічна. Міжгрупові відмінності залишаються досить значними: вступ до НАТО підтримує 81% (vs. 4%) респондентів на Заході і «лише» 56 (vs. 11%) на Сході; 77% (vs. 5%) україномовних українців і «лише» 51% (vs. 27%) російськомовних росіян. Але ці відмінності не створюють антагоністичних суперечностей, оскільки в усіх групах абсолютна більшість підтримує ту саму опцію. І це справді досить нове явище для України, яке

---

³³ Яковлева Елена. Почему необходимо быть со своей страной, когда она совершает исторический поворот и выбор. Отвечает Михаил Пиотровский. *Российская газета*. 2022. 22 июня. URL: <https://rg.ru/2022/06/22/kartina-mira.html>

³⁴ Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. 2016-й: політичні підсумки – загальнонаціональне опитування. Грудень 2016 року. URL: <https://dif.org.ua/article/2016-y-politichni-pidsumki-zagalnonatsionalne-opituvannya>

³⁵ Геополітичні орієнтації жителів України [опитування]. Київський міжнародний інститут соціології. 29 липня 2022 року. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1125&page=1>

вказує на певну нормалізацію чи принаймні на перспективу нормалізації, – коли ті чи ті суспільні незгоди стають предметом дискусій і компромісів, але не радикальної конфронтації. Коли політична боротьба трактується в категоріях змагання доброго з іще ліпшим, а не абсолютного зла з абсолютним добром.

Українці, зіткнувшись з явищем абсолютного зла, привнесеним ззовні, вчаться тепер по-іншому – неконфронтаційно, солідарно – дивитися на внутрішні проблеми. Російська агресія спонукала не лише до єднання, а й до громадянського мислення в категоріях загальнонаціонального інтересу та відкидання (чи відкладання) партикулярних інтересів як другорядних. Коли 84% (vs. 10%) в загальнонаціональному опитуванні стверджує (під ракетними обстрілами), що не готове заради миру робити агресорів жодних територіальних поступок, то це вражає. Але коли те саме стверджує 77% (vs. 16%) опитаних на Сході, тобто в регіоні, який від тих обстрілів потерпає найдужче, то це вражає неймовірно³⁶.

«Гуртування довкола прапора» проявляється насамперед у надзвичайно високому рівні суспільного оптимізму, який можна до певної міри вважати формою самонавіювання й самопідбадьорювання – психологічною реакцією на небувалий екзистенційний виклик. Кардинально зросла у цьому зв'язку також довіра до всіх державних інституцій, – що зовсім не означає їхньої ідеалізації, чи, скажімо, засліпленості респондентів та нездатності критично мислити. Радше – йдеться про чітке усвідомлення суспільних пріоритетів, відмежування найголовнішого (і надання йому максимального схвалення і підтримки) від другорядного (з яким можна буде розібратися згодом).

За даними червневого 2022 року опитування, 98% респондентів схвалювали діяльність Збройних сил України, 91% – діяльність президента (повністю чи в основному), 68% – діяльність місцевих органів влади і навіть діяльність традиційно зневаженої Верховної Ради, яку оцінили тепер переважно позитивно – 53% vs. 37%³⁷. Ці дані

---

³⁶ Динаміка готовності до територіальних поступок для якнайшвидшого завершення війни [опитування]. Київський міжнародний інститут соціології, 27 липня 2022 року. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1124&page=1>

³⁷ International Republican Institute and Sociological Group «Rating». Public Opinion Survey of Residents of Ukraine. June 2022. P. 29. URL: https://www.iri.org/wp-content/uploads/2022/08/2022-June-Survey_ENG_CSIR-APPROVED.pdf

не означають, що українці раптом усі як один полюбили президента, уряд або й Верховну Раду, яку раніше недооцінювали. Вони означають лише, що кардинально змінився порядок денний, змінилися завдання, які українським інституціям доводиться в екстремальних ситуаціях розв'язувати. Тож довіра й підтримка стосується саме цієї нової ситуації і нової діяльності, тимчасом як колишні завдання нікуди не поділися, вони просто відкладені до мирних часів і розв'язувати їх рано чи пізно доведеться. На це вказує, зокрема, реакція респондентів у тому ж таки опитуванні на прохання відзначити найголовніші завдання (до трьох можливих), які Україна муситиме розв'язати в наступні десять років. Найчастіше згадувалося «відновлення територіальної цілісності України» (49%) та, *nota bene*, «подолання корупції» (48%)³⁸.

Інше, травневе 2022 року, опитування засвідчило, що аж 79% українців вважають, що справи в країні йдуть у правильному напрямі, і лише 12% – у неправильному. До війни показники були протилежними: близько 70% опитаних вважали, що справи йдуть «не туди», і лише трохи більше 20% вважали, що з напрямом руху все гаразд³⁹. Зрозуміло, що «справи» в Україні не змінилися й не могли змінитися кардинально. Змінилася їхня пріоритетність і, відповідно, критерії оцінювання: те, що було або видавалося маргінальним до початку війни, стало раптом найголовнішим, а те, що видавалося головним, відступило на маргінес. Справи ідуть тепер у «правильному напрямі» не тому, що змінився напрям, а тому, що змінилися «справи». До попередніх справ українці повернуться після війни, і напрям руху тих довоєнних справ доведеться ще, вочевидь, серйозно коригувати*.

---

³⁸ International Republican Institute and Sociological Group «Rating». Public Opinion Survey of Residents of Ukraine. June 2022. P. 13. URL: https://www.iri.org/wp-content/uploads/2022/08/2022-June-Survey_ENG_CSIR-APPROVED.pdf

³⁹ Соціологічна група «Рейтинг». Динаміка оцінки образу держави, 18–19 травня 2022 року. С. 4. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvenadcatyy_obschenacionalnyy_opros_dinamika_ocenki_obraza_gosudarstva_18-19_maya_2022.html

* У цьому контексті чітка проукраїнська позиція більшості регіональних лідерів українського Півдня і Сходу, яких зазвичай пов'язували з проросійською орієнтацією (головно через членство в Партії регіонів, а згодом і в її спадкоємиці – партії «Опозиційний блок – За життя»), зовсім не конче мусить мати меркантильні причини – прагнення зберегти владу і власність. Патріотичні мотиви вбачаються тут не менш раціонально і переконливо: «На кону – виживання нації. Не має значення, що

Саме зміна пріоритетів в умовах війни змінила ставлення громадян до держави, до історії її розвитку, до свого місця в ній та до сподіваного майбутнього. У листопаді 2021 року лише 5% опитаних вважали, що центральні органи влади «справляються майже зі всіма своїми обов'язками», ще 40% вважали, що «справляються частково», і 44% стверджували, що «майже не справляються». У травні 2022 року з'ясувалося раптом, що органи влади в надзвичайних обставинах можуть бути несподівано ефективними: лише 4% опитаних сказали, що вони «майже не справляються зі своїми обов'язками», тимчасом як, на думку 54%, органи влади «справляються майже зі всіма своїми обов'язками» і, на думку 39%, «справляються частково». Відповідно, й образ держави в уяві громадян змінився з переважно негативного (63% vs. 5%) у 2021 році на переважно позитивний (53% vs. 18%) у 2022 році⁴⁰.

Ті самі респонденти у тих самих опитуваннях дали протилежну відповідь на питання про той самий шлях розвитку України після 1991 року. У листопаді 2021 року 53% опитаних заявили, що впродовж трьох десятиліть «переважали невдачі», 34% погодилися, що «невдачі і досягнення компенсували одне одного», і лише 4% визнали, що все-таки переважали успіхи. За півроку переважання успіхів догледіло 18% опитаних і ще 44% погодилися, що невдач і досягнень було приблизно порівну. Про переважання невдач тепер говорило лише 30% – майже вдвічі менше, як перед початком війни⁴¹.

Найфантастичніші зміни відбулися в оцінці умов життя: у листопаді 2021-го 53% визнавали їх «поганими», і лише 34% визнавали їх «задовільними, а 4% – навіть «добрими». У травні 2022

ти вважав кращим для розвитку України вчора. Сьогодні ми повинні захистити країну, знищуючи окупантів якомога ефективніше». Тим більше немає підстав не вірити в суто людські мотиви: «Ми тут народилися. Тут – могили наших предків. Нам нема куди звідси їхати». (Інтерв'ю з Олександром Вілкулом, мером Кривого Рогу. Kyiv Independent. 2022. 1 August. URL: <https://kyivindependent.com/national/from-kremlin-friendly-politician-to-leading-defense-of-hometown-against-russia/>).

⁴⁰ Соціологічна група «Рейтинг». Динаміка оцінки образу держави, 18–19 травня 2022 року. С. 7, 13. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvenadcatyy_obschenacional_nyu_opros_dinamika_ocenki_obraza_gosudarstva_18-19_maya_2022.html

⁴¹ Соціологічна група «Рейтинг». Динаміка оцінки образу держави, 18–19 травня 2022 року. С. 8. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvenadcatyy_obschenacional_nyu_opros_dinamika_ocenki_obraza_gosudarstva_18-19_maya_2022.html

року – після трьох місяців обстрілів, руйнувань, смертей і каліцтв – лише 28% опитаних назвали умови життя в Україні «поганими», натомість 59% заявили, що вони «загалом задовільні», а ще 9% сказали, що вони «загалом гарні». Зрозуміло, що йдеться тут зовсім не про об'єктивну оцінку реальних умов, а про певний символічний сигнал – і собі, й іншим, зокрема й окупантам, – сигнал стійкості і готовності боротися до кінця. Відповідно, й майбутнє українці оцінюють тепер, по кількох місяцях війни, набагато оптимістичніше, ніж до її початку. У листопаді 2021 року лише 13% вірили, що «ситуація буде поліпшуватися», натомість 35% вважали, що вона буде скоріш за все погіршуватися. Сьогодні у поліпшення вірить 76%, у погіршення – лише 7%⁴². Новіше дослідження, з дещо іншими запитаннями, оприявнює ті самі настрої й настанови: лише 3% опитаних дивляться у майбутнє з безнадією, 93% – з оптимізмом; лише 1% вважає, що Україна програє війну, 97% – що виграє; лише 11% не вірять, що сьогоднішня молодь матиме в Україні щасливе майбутнє, 84% переконані, що матиме⁴³.

ВИСНОВКИ

«Гуртування довкола прапора», як показує досвід інших суспільств у подібних кризових ситуаціях, зазвичай не триває довго – не довше, у кожному разі, ніж та криза, яка це гуртування каталізувала. Сподіватися на чудесне очищення України від традиційних болячок, глибоко закорінених у повсякденній культурі й ментальності, – схильності до корупції, непотизму, зловживання владою – на жаль, не варто. Ми й сьогодні, у стані війни, ледь не щодня довідуємося про якісь чергові шахрайські та корупційні схеми, сконструйовані як приватними, так і офіційними

---

⁴² Соціологічна група «Рейтинг». Динаміка оцінки образу держави, 18–19 травня 2022 року. С. 10, 11. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvenadcatyy_obschenacional_nyu_opros_dinamika_ocenki_obraza_gosudarstva_18-19_maya_2022.html

⁴³ International Republican Institute and Sociological Group «Rating». Public Opinion Survey of Residents of Ukraine. June 2022. P. 6, 8, 11. URL: https://www.iri.org/wp-content/uploads/2022/08/2022-June-Survey_ENG_CSIR-APPROVED.pdf

особами. Ми й сьогодні бачимо спроби представників влади, зокрема найвищої, скористатися надзвичайною ситуацією для маргіналізації політичних опонентів (і то зовсім не проросійських) та промоції «своїх» людей на посади аж ніяк не на засадах меритократії. Соціальна культура не формується і не змінюється за кілька місяців, насправді це процес на століття. Жодна революція не в змозі замінити тут еволюції.

А проте кожне «гуртування довкола прапора» дає досвід співпраці й взаємодовіри – хай не для всього суспільства, а лише для вузького (як під час обох наших революцій) чи широкого (як тепер) кола людей, безпосередньо в цей процес заангажованих. Воно сприяє накопиченню соціального капіталу, і в цьому сенсі можемо з великою вірогідністю стверджувати, що без обох наших революцій сьогоднішня мобілізація навряд чи була би можливою. Суспільства змінюються поволі; важливо, однак, щоб у них завжди існувала активна, пасіонарна частина, налаштована на позитивні зміни, і щоб вона ставала дедалі більшою і впливовішою. Співпраця з Євросоюзом у процесі приготування до набуття членства може прискорити позитивні зміни, хоча зрозуміло, що своє домашнє завдання мають виконати насамперед самі українці.

«Гуртування довкола прапора» дає українцям шанс на інший, справді революційний прорив: остаточне національне визволення – не лише політичне, а й розумове, ментальне – з-під російської колоніальної домінації. В цьому сенсі ми щойно тепер закінчуємо кількасотлітню національно-визвольну війну, яка у 1991-му була лиш відкладена, але не завершена – хоча би тому, що імперія ані не зникла, ані не змирилася насправді з нашим незалежним від неї існуванням. Схоже, що в цьому сенсі українці пройшли вже точку неповернення – досягли нарешті того розумового визволення, яке тепер треба ще закріпити визволенням мілітарним.

РОЗДІЛ 4

ЕТНОПОЛІТИКА Й ТРАНСФОРМАЦІЯ БАГАТОЕТНІЧНОСТІ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

І українські, й закордонні дослідники та коментатори зазвичай зображують Україну як багатоетнічну країну з великими відмінностями між етнічними групами, зокрема українцями та росіянами^{1, 2, 3}. Це сприйняття, вкорінене в офіційному радянському дискурсі з етнічних питань, спричинилося до поширеного в перші пострадянські роки уявлення, що стосунки між українською етнічною більшістю та великою російською меншиною скоріш за все будуть конфліктними^{4, 5, 6}. Навіть коли стало очевидно, що масштабного міжетнічного конфлікту немає, а мовний і регіональний поділи посідають в українській політиці важливіші місця, ніж етнічний, більшість науковців не переглянули підставового уявлення про те, що в Україні є російська меншина, яка чітко відрізняється від титульної більшості. Присутність кількох інших етнічних меншин, як-от кримських татар, угорців чи ромів, посилює враження про багатоетнічність українського суспільства, що її науковці й далі описують за допомогою радянської категорії «національність»^{7,8, 9}. Щоправда, дані соціологічних опитувань

---

¹ Shulman S. National Integration and Foreign Policy in Multiethnic States. *Nationalism and Ethnic Politics*. 1998. Vol. 4. No. 4. P. 110–132.

² Міжнаціональні відносини і національні меншини в Україні: стан і перспективи / за ред. Р. Чілачави. Київ, 2004.

³ Connolly R. A Divided Ukraine Could See Two Radically Different States Emerge. *The Conversation (blog)*. 2014. March 4. URL: <https://theconversation.com/a-divided-ukraine-could-see-two-radically-different-states-emerge-23946>

⁴ Bremmer I. The Politics of Ethnicity: Russians in the New Ukraine. *Europe-Asia Studies*. 1994. Vol. 46. No. 2. P. 261–283.

⁵ Kolstø P., Edemsky A. Russians in the Former Soviet Republics. Bloomington, 1995. P. 170–99.

⁶ Stewart S. Explaining the Low Intensity of Ethnopolitical Conflict in Ukraine. Münster, 2005. P. 26–32.

⁷ Kubicek P. Regional Polarisation in Ukraine: Public Opinion, Voting and Legislative Behaviour. *Europe-Asia Studies*. 2000. Vol. 52. No. 2. P. 273–294.

⁸ Munro N. Which Way Does Ukraine Face? Popular Orientations Toward Russia and Western Europe. *Problems of Post-Communism*. 2007. Vol. 54. No. 6. P. 43–58.

⁹ Erlich A., Gamer C. Subgroup Differences in Implicit Associations and Explicit Attitudes during Wartime. *International Studies Quarterly*. 2021. Vol. 65. No. 2. P. 528–541.

чітко показують, що принаймні для росіян чисельність означеної через цю категорію меншини різко зменшилася, особливо після російської агресії 2014 року¹⁰. Проте дослідники здебільшого припускають, що сенс належності до цієї групи та інших етнічних меншин залишається незмінним, тобто Україна далі є так само багатоетнічною, як була на початках незалежності, хіба що з іншим співвідношенням чисельності етнічних груп.

Я маю на меті довести некоректність такого припущення. Спираючись на недавні теорії етнічності^{11, 12, 13}, я стверджую, що для різних людей важливість та конкретний зміст ідентифікації з буцімто етнічними групами можуть бути дуже різними, так само як різними можуть бути чіткість і спосіб підтримання меж, що відділяють одні групи від інших. Ба більше, держави різняться за тим, наскільки вони інституційно вкорінюють, дискурсивно наголошують і політично враховують етнічні ідентичності та межі. В Україні, попри радянську спадщину сильної інституалізації та дискурсивного наголошування національності, пострадянська держава припинила або пригальмувала дію інституційних механізмів відтворення етнічних відмінностей, і по суті, відмовилася від уживання етнічних категорій в офіційному дискурсі. Хоча кілька невеликих меншин зберегли певну інституційну підтримку й дискурсивну присутність, набагато більшу групу етнічних росіян перестали представляти та сприймати як відмінну від решти українців, що відбулося в перенесенні самої її назви – росіяни – на населення Росії. Хоча ні влада, ні науковці явно не заперечували багатоетнічного «складу» населення України, значущість цієї багатоетнічності для українських громадян дуже зменшилася, а її сенс істотно змінився. І ці зміни науковці повинні зафіксувати, дослідити й пояснити.

---

¹⁰ Кулик В. Гібридна дерусифікація. *Критика*. 2017. Ч. 7-8. С. 2–7.

¹¹ Brubaker R. Ethnicity without Groups. *European Journal of Sociology*. 2002. Vol. 43. No. 2. P. 163–189.

¹² Wimmer A. The Making and Unmaking of Ethnic Boundaries: A Multilevel Process Theory. *American Journal of Sociology*. 2008. Vol. 113. No. 4. P. 970–1022.

¹³ Lieberman E.S. Boundaries of Contagion: How Ethnic Politics Have Shaped Government Responses to AIDS. Princeton, 2009.

Пропоноване дослідження покликане почати виконувати це завдання. Воно починається з обговорення різних тлумачень поняття «багатоетнічність» у науковій літературі й висловлюється за зміну концептуального фокусу з чітко окреслених груп до розмаїтих ідентифікацій і практик. Далі я розглядаю радянську спадщину інституалізації етнічності, а потім переходжу до аналізу її демонтуювання в пострадянській Україні. Аналіз зосереджується на трьох критеріях важливості етнічних відмінностей: їх фіксації в державних інституціях, їхньому місці в політичному й інших дискурсах та їхній важливості для населення. Найбільше йдеться про поступове зникнення різниці між українцями та росіянами, але коротко згадано також про збереження окремішності кількох менших етнічних груп.

Різні значення багатоетнічності

Багатоетнічність можна розглядати й на особистому, й на колективному рівні, але тут ітиметься переважно про другий. Багатоетнічність суспільства науковці тлумачили двома способами: як співіснування різних етнічних груп та як різноманітність етнічних ідентифікацій і практик. Перше тлумачення досить подібне до панівного розуміння етнічності серед нефаківців: як сталої належності індивідів до чітко окреслених спадкових груп, що виявляють помітні біологічні та культурні риси. Хоча науковці й усвідомлюють, що така належність є принаймні почасти суб'єктивною та мінливою, багато з них есенціалізують етнічні групи як «об'єктивно наявні» сутності, котрі чітко відрізняються одна від одної. Це уявлення відбивається в описах «етнічного складу» або «етнічної структури» того чи іншого суспільства, які використовують офіційні дані про декларовану самоідентифікацію людей за гаданими етнічними категоріями та представляють суспільство як складене з певної кількості етнічних груп із певним розміром, географічним розподілом та іншими характеристиками, що можуть змінюватися з часом^{14, 15, 16}. Співіснування багатьох

---

¹⁴ Kosinski L. A. Changes in the Ethnic Structure in East-Central Europe, 1930–1960. *Geographical Review*. 1969. Vol. 59. No. 3. P. 388.

¹⁵ Anderson B. A., Silver B. D. Demographic Sources of the Changing Ethnic Composition of the Soviet Union. *Population and Development Review*. 1989. Vol. 15. No. 4. P. 609.

¹⁶ Скляр В. М. Зміни національного складу та мовної структури населення України за 1959–1989 рр. Київ, 2001.

чисельних етнічних груп концептуалізують як етнічну різноманітність або фрагментацію суспільства, яка дуже цікавить дослідників з огляду на виявлені кореляції з низьким економічним розвитком та високою ймовірністю етнічного конфлікту^{17, 18, 19}. Хоча науковці сперечаються про належні способи вимірювання етнічної різноманітності та її впливу на суспільство, перейнятість різницями в кількості й розмірі груп відбиває переважне припущення про приблизно однакову внутрішню згуртованість цих груп та непроникність їхніх зовнішніх меж.

На протипагу цьому есенціалістичному тлумаченню, автори багатьох теоретичних і емпіричних праць вивчають етнічні ідентифікації та межі, не постулюючи, що люди, яких залічують до певної категорії, становлять чітко окреслену групу. Найрадикальніший розрив із таким «групізмом» бачимо в працях Роджерза Брубейкера, який пропонує повністю відмовитися від аналізу етнічних груп і натомість аналізувати соціальні ситуації з різними ступенями «групності» для членів певних етнічних категорій. Він твердить, що, на відміну від націоналістичних діячів, які претендують представляти однорідні національно свідомі групи, гадані члени цих груп у більшості ситуацій не вдаються до етнічних категорій і не надають етнічній ідентифікації пріоритетного значення. Крім ситуативних відмінностей у значущості певних етнічних категорій для певних індивідів, неоднакові ступені групності зумовлені різним ступенем успішності тривалих групотворчих зусиль упливових суспільних акторів²⁰. Андреас Вімер концептуалізує такі зусилля як особливі стратегії творення (та демонтування) міжгрупових меж, серед яких він виділяє різноманітні зміщення меж своєї групи, її становища щодо інших груп

---

¹⁷ Ellingsen T. Colorful Community or Ethnic Witches' Brew?: Multiethnicity and Domestic Conflict during and after the Cold War. *Journal of Conflict Resolution*. 2000. Vol. 44. No. 2. P. 228–249.

¹⁸ Vigdor J.L. Interpreting Ethnic Fragmentation Effects. *Economics Letters*. 2002. Vol. 75. No. 2. P. 271–276.

¹⁹ Alesina A., La Ferrara E. Ethnic Diversity and Economic Performance. *Journal of Economic Literature*. 2005. Vol. 43. No. 3. P. 762–800.

²⁰ Brubaker R. Ethnicity without Groups. *European Journal of Sociology*. 2002. Vol. 43. No. 2. P. 163–189.

та місця індивіда поміж різними межами. Одна з цих стратегій полягає в прокладанні «осяжнішої межі шляхом поєднання чинних категорій у нову, ширшу категорію» з метою витворити демографічно й політично потужнішу групу. Віммер уважає, що, «напевне, найважливішою формою розширення меж у сучасному світі є націотворення» – стратегія, до якої вдаються актори етнічної більшості за допомогою «своєї» держави²¹.

Сама держава є особливо важливим актором: вона може не тільки сприяти формуванню одних груп і перешкоджати формуванню інших, а й наголошувати чи притлумлювати етнічні межі загалом. Як твердить Еван Ліберман, ступінь інституалізації етнічних меж дуже впливає на сприйняття соціальних проблем як спільних для всього суспільства чи стосовних лише до певних груп, що, відповідно, сприяє чи перешкоджає виробленню ефективної політики на розв'язання цих проблем. Серед державних інституцій, які посилюють етнічні межі, він називає наявність запитання про етнічність у переписах населення й офіційній статистиці, здійснення політики негативної або позитивної дискримінації щодо членів певних етнічних категорій, а також заборону чи заохочення шлюбних і статевих зв'язків між членами різних категорій²². Шенер Актюрк розглядає більшу кількість інституцій і політик, у яких держава здійснює визнання або невизнання етнічних груп. Він розрізняє ті аспекти державної політики, які визначають *членство* в національній спільноті (громадянство, імміграція, статус етнічних меншин), і ті, які заохочують *вираження* етнічної різноманітності (визнання різних етнічних категорій в офіційних документах і переписах, дві чи більше офіційних мов, етно-територіальна автономія та етнічно окреслені підтримчі дії). Відповідно, він пропонує типологію «режимів етнічності», яка виділяє моноетнічні режими (вони дозволяють членство в нації лише для однієї етнічної групи), атиетнічні (не обмежують членства інших

---

²¹ Wimmer A. The Making and Unmaking of Ethnic Boundaries: A Multilevel Process Theory. *American Journal of Sociology*. 2008. Vol. 113. No. 4. P. 970–1022.

²² Lieberman E. S. Boundaries of Contagion: How Ethnic Politics Have Shaped Government Responses to AIDS. Princeton, 2009.

груп, але забороняють їм виявляти свою відмінність) та багатоетнічні (не лише приймають членів різних груп до складу нації, а й дозволяють їм виявляти свою особливу етнічність)²³. Хоч Актюрк припускає існування чітко окреслених спадкових груп, його типологію можна використати й задля конструктивістського вивчення впливу вищезгаданих інституцій і політик на важливість етнічних ідентичностей та меж.

Чимало емпіричних праць присвячено дослідженню етнічних ідентифікацій і практик у країнах із різною чіткістю етнічних меж, а отже, в певному сенсі, з різним значенням багатоетнічності суспільства. Там, де держава застосовує етнічні категорії як ключовий елемент соціальної організації, як-от у Сінгапурі, люди схильні вважати свої етнічні ідентичності доречними для більшості практик, у яких вони беруть участь: від культурних ритуалів до повсякденних справ. Хоча сінгапурська держава наголошує рівність усіх визнаних етнічних груп і заохочує інклюзивну національну належність, що ґрунтується на громадянських цінностях та спільній надетнічній мові (англійській), інтенсифікація міжетнічних контактів у час швидких соціальних змін привела до збільшення етнічного самоусвідомлення й навіть самоствердження²⁴. В західних країнах – навіть таких явно багатоетнічних і багатокультурних, як США, – етнічні ідентичності набагато менше впливають на соціальну практику більшості людей, особливо серед політично й культурно панівної більшості. Для американських білих ідентифікація з певною переписною категорією здебільшого є, як назвав її Герберт Генс, «символічною етнічністю», тобто радше емблемою етнічної відмінності, а не сутнісною характеристикою, що впливає на повсякденний досвід людини в багатоетнічному суспільстві²⁵. Водночас для тамтешніх меншин етнічна ідентичність є важливішою та безпосередніше пов'язаною з їхнім

---

²³ Aktürk Ş. Regimes of Ethnicity: Comparative Analysis of Germany, the Soviet Union/Post-Soviet Russia, and Turkey. *World Politics*. 2011. Vol. 63. No. 1. P. 115–164.

²⁴ Lai A. E. Meanings of Multiethnicity: A Case-Study of Ethnicity and Ethnic Relations in Singapore. Kuala Lumpur, New York, 1995.

²⁵ Gans H. J. Symbolic Ethnicity: The Future of Ethnic Groups and Cultures in America. *Ethnic and Racial Studies*. 1979. Vol. 2. No. 1. P. 1–20.

особливим походженням, тому особи змішаного походження, ситуативно наголошуючи різні частини своєї етнічної ідентичності, зазвичай уважають меншину частину значущішою^{26, 27}.

Центрально-Східну Європу «історично характеризував набагато вищий ступінь етнічної та національної групності», ніж на Заході – завдяки групотворчим зусиллям націоналістичних еліт і досить сильній інституалізації етнічності в державах, що впродовж століть змінювали там одна одну. Проте, спостерігаючи за посткомуністичним розвитком трансильванського міста Клужа, Брубейкер зробив висновок, що все-таки «групність назагал залишалася низькою. В жоден період часу угорці та румуни не скристалізувалися як чіткі, непорушні, обмежені групи»²⁸. Водночас аналіз повсякденної етнічності в тому місті показав, що етнічна ідентичність більше важить для членів угорської меншини, ніж для членів румунської більшості, оскільки перші частіше відчувають потребу дистанціюватися від других, щоб зберегти свою особливість. Можна сказати, що неоднакова доречність етнічних категорій для гаданих членів двох груп відбиває неоднакову корисність цих категорій для проведення міжгрупових меж. Категорія «угорець/угорка» в тому контексті може означати лише етнокультурну національність, тому ідентифікація з нею неминуче сигналізує відмінність від більшості. Натомість «ідентифікувати себе як румун/румунка... означає ідентифікуватися в категоріях певного (часто нероздільного) поєднання національності, громадянства та “країни”»²⁹. Така асиметрія між категоріями більшості й меншості характерна для багатьох європейських країн, де національна держава носить назву етнічної більшості й зазвичай сприймається як виразник її інтересів.

---

²⁶ Spickard P. R., Fong R. Pacific Islander Americans and Multiethnicity: A Vision of America's Future? *Social Forces*. 1995. Vol. 73. No. 4. P. 1365–1383.

²⁷ Jiménez T. R. Negotiating Ethnic Boundaries: Multiethnic Mexican Americans and Ethnic Identity in the United States. *Ethnicities*. 2004. Vol. 4. No. 1. P. 75–97.

²⁸ Brubaker R. Ethnicity without Groups. *European Journal of Sociology*. 2002. Vol. 43. No. 2. P. 178, 181.

²⁹ Brubaker R. et al. Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town. Princeton, 2006. P. 213.

Україна подібна до країн Центрально-Східної Європи традиційно високим рівнем значущості етнічних категорій, що є результатом націоналістичних проєктів і конфліктів різних періодів минулого. Проте найважливіший історичний чинник, що вплинув на характер української багатоетнічності, – це потужна інституалізація етнічних меж і політика позитивної та негативної етнічної дискримінації за радянського режиму.

Багатоетнічність у СРСР та радянській Україні

Радянський режим зробив етнічність підставовою соціальною категорією та представляв багатоетнічність – чи радше багатонаціональність, оскільки великі етнічні групи було визнано окремими націями – як одну з визначальних рис радянського суспільства³⁰. Власне, багатонаціональним було не тільки суспільство, а й держава – офіційно проголошена федерацією буцімто національних республік, утворених як певна форма державності п'ятнадцяти найбільших націй, при цьому деякі з республік мали автономні утворення для менших націй. Крім такої *територіальної* інституалізації, етнічність було інституалізовано на *індивідуальному* рівні, адже кожному громадянину держави приписувала спадкову, за задумом, характеристику – «національність», яку режим зробив майже незмінною, реєстрував в особистих документах і використовував у багатьох практиках позитивної та негативної дискримінації^{31, 32, 33}. Таким чином, СРСР можна вважати парадигматичним прикладом багатоетнічного режиму етнічності за Актюрковою типологією. Радянський режим не тільки надавав багатьом етнічним групам членство в політичній спільноті, а й дозволяв їм – ба навіть заохочував їх – виражати свою відмінність у різних інституційних практиках.

---

³⁰ Slezkine Yu. The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism. *Slavic Review*. 1994. Vol. 53. No. 2. P. 414–452.

³¹ Brubaker R. Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe. Cambridge, New York, 1996.

³² Luryi Yu., Zaslavsky V. The Passport System in the USSR and Changes in Soviet Society. *The Soviet and Post-Soviet Review*. 1979. Vol. 6. No. 1. P. 137–153.

³³ Martin T. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. Ithaca, London, 2001.

Звичайно, державна політика – а отже, її наслідки для групності етнічних категорій – змінювалася з часом і відрізнялася для різних груп. У 1920-ті й на початку 1930-х радянське керівництво проводило політику інституалізації величезної кількості етнічних категорій і перетворення їхніх гаданих членів на виразно окреслені групи з власними політичними органами й культурними установами, таким чином творячи, як назвав її Тері Мартин, «першу в світі імперію підтримчих дій»^{34, 35, 36}. Однак у середині 1930-х режим значно зменшив кількість визнаних етнічних груп, скасував територіальні утворення та/чи культурні установи для багатьох із тих, які все ще визнавав, почав дискримінацію проти – а не на користь – гаданих членів деяких неросійських груп (найкричущішим виявом якої були етнічні депортації під час Другої світової війни) та перейшов до прославляння російського народу як «першого серед рівних», від якого інші групи не сміють задалеко відходити. До того ж, він почав виявляти найбільшу увагу до мовних потреб росіян (та зрусифікованих членів інших категорій), засновувати для них освітні й культурні установи російською мовою та позбавляти їх необхідності вчити мови народів, серед яких вони жили^{37, 38, 39}. Втім, деякі дослідники тлумачать цю зміну так, буцімто «національна політика облишила творення незліченних невикорінених національностей, щоб зосередитися на небагатьох повноцінних, цілком оснащених “націях”», передусім титульних групах союзних республік⁴⁰. Аж до

---

³⁴ Martin T. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca, London, 2001. P. 1.

³⁵ Slezkine Yu. *The USSR as a Communal Apartment or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism*. *Slavic Review*. 1994. Vol. 53. No. 2. P. 419–440.

³⁶ Hirsch F. *The Soviet Union as a Work-in-Progress: Ethnographers and the Category Nationality in the 1926, 1937, and 1939 Censuses*. *Slavic Review*. 1997. Vol. 56. No. 2. P. 251–278.

³⁷ Martin T. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca, London, 2001. Chaps. 7–11.

³⁸ Krawchenko B. *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine*. Basingstoke, 1987. Chap. 3.

³⁹ Naimark N. M. *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*. Cambridge, 2001. Chap. 3.

⁴⁰ Slezkine Yu. *The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism*. *Slavic Review*. 1994. Vol. 53. No. 2. P. 445.

останніх років радянської імперії Москва заохочувала еліти республік далі розвивати відповідні національні культури, водночас жорстко цензуруючи їхні твори, щоб не допустити виявів «націоналізму»^{41, 42}. Ба більше, в багатьох республіках вона дозволяла елітам робити більш чи менш рішучі дії на підтримку титульних груп, тобто на шкоду росіянам, а особливо етнічним меншинам⁴³. Найважливіше, що «даліше існування національно окреслених спільнот і справедливність їхніх претензій на особливі культурні, територіальні й політичні ідентичності... ніколи не ставили під сумнів»⁴⁴. З плином часу це стало частиною «здорового глузду» радянських людей, більшість яких прийняли поділ суспільства за етнічними категоріями та власну належність до однієї з них⁴⁵.

Водночас деякі аспекти радянської політики послаблювали етнічні межі, підважуючи ідентифікацію багатьох людей із приписаними їм категоріями національності. Внаслідок заохочуваної режимом масштабної міграції мільйони радянських громадян опинилися в «не своїх» республіках чи автономіях, що призвело до невідповідності територіального й індивідуального вимірів їхньої етнічної ідентичності, а отже, зробило її менш значущою та тривкою. Приписану етнічну ідентичність підважувало також те, що після скасування в 1930-ті роки більшості освітніх і культурних установ усіма мовами, крім титульної та російської, неросійські мігранти не могли підтримувати цю ідентичність, використовуючи «відповідну» мову й культуру. Власне, це стосується не тільки недавніх мігрантів, а й членів багатьох нечисельних груп, що століттями жили на певних територіях, котрі, однак, влада не

---

⁴¹ Martin T. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*. Ithaca, London, 2001. Chap. 11.

⁴² Yekelchik S. *Stalin's Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination*. Toronto, Buffalo, 2004.

⁴³ Goff K. A. *Nested Nationalism: Making and Unmaking Nations in the Soviet Caucasus*. Ithaca, London, 2021.

⁴⁴ Slezkine Yu. The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism. *Slavic Review*. 1994. Vol. 53. No. 2. P. 441.

⁴⁵ Кулик В. «Творення здорового глузду» в сучасному українському дискурсі з мовно-етнічних проблем. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*. 2003. Вип. 24. С. 218–241.

визнала як «їхні» республіки чи автономії. Деякі з цих груп відчували тиск, спрямований на асиміляцію в титульні групи відповідних республік, але більшість членів традиційних і мігрантських меншин режим заохочував уживати російську мову, для якої в багатьох місцях були наявні освітні й культурні установи та знання якої відкривало кращі перспективи соціальної мобільності й усередині республіки, й поза її межами. Тому багато з цих людей почали ідентифікувати себе з російською національністю чи всім радянським народом не менше, ніж із відповідною етнічною групою, проте ця зміна ідентичності майже не відбивалася в декларованій на переписах національності, що зазвичай повторювала ту, яку було записано в особистих документах^{46, 47}.

Після Другої світової війни мова русифікація дедалі більше поширювалася в неросійських республіках навіть серед членів титульної більшості, які теж відчували тиск переходити на престижну та «прогресивну» мову. Найбільшого розмаху вона набула у великих містах, де мігранти з інших республік становили велику частину населення, а російська була головною мовою престижних професій і масової культури. Хоча постійна міграція з сіл підвищувала частку членів титульної більшості в міському населенні, багато з цих мігрантів раніше чи пізніше переходили на російську мову в повсякденному житті та, відповідно, не передавали свою «сільську» мову дітям. Проте зміна мовної практики зазвичай не вела до зміни етнічної ідентичності, яку більшість людей уважала наперед визначеною етнічністю батьків, тому вибрати собі національність могли лише діти змішаних шлюбів. Більшість зрусифікованих членів титульної більшості навіть не змінювали декларованої на переписі рідної мови: хоча цю категорію не було задумано як незмінну й не реєстровано в особистих документах, офіційний дискурс спонукав радянських людей уважати рідну мову атрибутом однойменної етнічної групи, яка, отже, має відповідати національності. Тому частка людей, які

---

⁴⁶ Kaiser R. J. *Geography of Nationalism in Russia and the USSR*. Princeton, 1994. Chap. 4.

⁴⁷ Goff K. A. *Nested Nationalism: Making and Unmaking Nations in the Soviet Caucasus*. Ithaca, London, 2021.

ідентифікували себе з титульною мовою, в більшості республік залишалася набагато вищою, ніж частка тих, що використовували цю мову в повсякденному житті, хоч і нижчою за частку людей, які пов'язували себе з титульною національністю. Поширена невідповідність між етнічною та мовною ідентичностями та між цими ідентичностями й мовною практикою підважувала ідентифікацію багатьох людей із приписаними етнічними категоріями. Крім того, дедалі більше поширення етнічно змішаних шлюбів давало змогу народженим у них дітям вибирати національність, яка в багатьох випадках не відбивала їхньої реальної ідентифікації з обома батьківськими національностями або з жодною з них, таким чином іще більше розмиваючи межі між відповідними «групами»^{48, 49, 50, 51}.

Україна була однією з тих союзних республік, де процеси розмивання міжгрупових меж були найактивнішими. Хоча багато осіб російського походження століттями жили на територіях, які згодом стали частиною Української РСР, за радянських часів їхня кількість різко збільшилася внаслідок масової міграції з Росії. Більшість прибульців селилася в містах, де завдяки цьому частка етнічних росіян досягла 30% в Україні загалом, а в багатьох містах Сходу й Півдня вона становила близько або навіть понад 50%. Російськомовними були – чи ставали вже після переселення – також мігранти неросійського походження, які не мали в Україні (або навіть у місцях попереднього мешкання) умов для вивчення та вживання мов відповідних етнічних груп. Відповідно, більшість заводів, державних установ, закладів освіти й культури у великих містах України (крім західних областей) використовували російську мову, а це, своєю чергою, спонукало переходити на неї

---

⁴⁸ Kaiser R. J. *Geography of Nationalism in Russia and the USSR*. Princeton, 1994. Chap. 5–6.

⁴⁹ Krawchenko B. *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine*. Basingstoke, 1987. Chap. 5.

⁵⁰ Pirie P.S. National Identity and Politics in Southern and Eastern Ukraine. *Europe-Asia Studies*. 1996. Vol. 48. No. 7. P. 1079–1104.

⁵¹ Kulyk V. Soviet Nationalities Policies and the Discrepancy between Ethnocultural Identification and Language Practice in Ukraine. *The Historical Legacies of Communism in Russia and Eastern Europe* / Ed. by M. Beissinger, S. Kotkin. New York, 2014. P. 202–221.

дедалі більше людей, вихованих на українській чи якійсь іншій мові. Хоча переважна більшість етнічних українців далі декларувала на переписах записану в їхніх документах національність, розрив між етнічною та мовною ідентифікаціями дедалі збільшувався: в останньому радянському переписі 1989 року аж 12% осіб, що за національністю назвали себе українцями, вказали як рідну мову російську. Коли на початку 1990-х років соціологічні опитування почали з'ясовувати, якою мовою люди говорять у повсякденному житті, їхні результати підтвердили раніші спостереження, що вживання російської мови набагато поширеніше, ніж ідентифікація з нею як рідною. Ба більше, опитування виявили, що багато людей поєднують українську та російську мови в багатьох практиках, зокрема в родинному спілкуванні, де, за одним з опитувань 1992 року, частка таких людей становила аж 32%^{52, 53}. Розрив між мовно-етнічною ідентифікацією та мовною практикою послаблював зв'язок багатьох людей із «їхніми» етнічними групами, а переважне вживання тієї самої – російської – мови гаданими членами української більшості й російської меншості в містах, де вони перебували в повсякденному контакті, ще більше розмивало міжгрупову межу. Зрештою, її розмивало також поширення етнічно змішаних шлюбів, частка яких за радянських часів різко зростає (аж до 30% за переписом 1979 року), особливо в східних і південних областях із найбільшою часткою росіян. Діти від змішаних шлюбів схильні були вибирати престижнішу російську національність, яка почасти набувала громадянського значення. Не дивно, що люди, яких держава вважала за росіян, самі частіше ідентифікували себе з надетнічною категорією «радянських людей»: в опитуванні 1991 року цю ідентичність назвали головною аж 47% респондентів російської національності, а російську – лише 26%. Власне, радянська ідентичність у той

---

⁵² Kaiser R. J. *Geography of Nationalism in Russia and the USSR*. Princeton, 1994. Chap. 4-6.

⁵³ Kulyk V. *Soviet Nationalities Policies and the Discrepancy between Ethnocultural Identification and Language Practice in Ukraine. The Historical Legacies of Communism in Russia and Eastern Europe* / Ed. by M. Beissinger, S. Kotkin. New York, 2014. P. 203–212.

непевний час приваблювала й багатьох осіб, записаних українцями: в тому самому опитуванні їй надали перевагу 43% таких респондентів⁵⁴.

Хоча переважну більшість українського суспільства (95% за переписом 1989 року) становили люди, записані українцями або росіянами, республіку також населяли гадані члени багатьох інших груп, кілька з яких компактно мешкали на певних територіях і тому мали кращі шанси відтворити свою групність. Дві меншини, які традиційно становили значну частину нетитульного населення – євреї та поляки, – стали жертвами Голокосту та адміністративного переселення, відповідно. Водночас, приєднання під час Другої світової війни прилеглих територій із переважно українським населенням додало до етнічного ландшафту України сотні тисяч осіб румунського/молдавського, угорського, болгарського та гагаузького походження^{55, 56}. Ба більше, першим двом із цих «груп» (чи трьом, якщо рахувати румунів і молдаван окремо) радянська влада дозволила в місцях переважного мешкання здобувати освіту відповідними меншинними мовами, що дуже сприяло активному вживанню цих мов та ідентифікації з ними як рідними. Натомість гадані члени інших груп поступово асимілювалися в російську мову (тільки поляки, які переважно мешкали в селах західних областей, частіше переходили на українську), проте зберігали приписану національність, яка, звісно, не завжди означала чітку етнічну ідентичність⁵⁷. Крім того, 1954 року Україні передано Крим, що відкрило шлях до появи в Україні кримських татар, які наприкінці 1980-х років почали повертатися на батьківщину з місць депортації. Хоча більшість із них на чужині втратили предківську мову, досвід етнічно зумовленої дискримінації сприяв чіткій етнічній

---

⁵⁴ Pirie P.S. National Identity and Politics in Southern and Eastern Ukraine. *Europe-Asia Studies*. 1996. Vol. 48. No. 7. P. 1085–1090.

⁵⁵ Євтух В. Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. Київ, 1997. С. 19–21.

⁵⁶ Stepanenko V. A State to Build, a Nation to Form: Ethno-Policy in Ukraine. *Diversity in Action: Local Public Management of Multi-Ethnic Communities in Central and Eastern Europe* / Ed. by A.-M. Biró, P. Kovács. Budapest, 2001. P. 310–313.

⁵⁷ Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи 1989 г. Москва, 1991. С. 78–79.

самосвідомості, яка відбилася в переважній ідентифікації з однойменними категоріями національності й рідної мови⁵⁸. Не менш важливо, що приєднання Криму означало появу в українському суспільстві великої кількості осіб російського походження, які мали набагато сильніше усвідомлення своєї російськості, ніж більшість їхніх «одногорупників» в інших частинах України.

Стратегії групотворення в пострадянській українській політиці

Зниження ролі етнічності в пострадянській Україні стало наслідком групотворчих зусиль впливових політичних акторів та держави, інституції якої вони контролювали. Деякі з цих акторів мали чіткі преференції щодо способу проведення міжгрупових меж, натомість інші намагалися притлумлювати етнічні відмінності та сприяти інклюзивному націотворенню.

Утворення незалежної Української держави вперше поставили за мету наприкінці 1980-х років українські націоналісти (більшість яких називали себе націонал-демократами) як частину програми «національного відродження», що мала підвищити суспільну значущість етнічних ідентичностей і практик, а отже, й меж між етнічними групами. Націоналісти прагнули привести зрусифікованих українців «назад» до їхніх етнічних «коренів» і таким чином створити потужну етнонацію, здатну здобути незалежну національну державу (в якій вони обіцяли захистити політичні й культурні права етнічних меншин). Проте досяжною незалежність стала шойно тоді, коли до націоналістів долучилася реформістська частина комуністичної номенклатури, яка наголошувала не етнокультурні, а соціально-економічні цілі та прагнула здобути підтримку інклюзивного «народу України» в протистоянні з союзним центром. Але коли ця інклюзивна стратегія допомогла здобути майже одностайну підтримку незалежності на всенародному референдумі, а відтак її міжнародне визнання, номенклатурне

---

⁵⁸ The Tatars of the Crimea: Return to the Homeland / Ed. by E. Allworth. 2nd ed. Durham, 1998; Sviezhentsev M., Kisly M.-O. Race in Time and Space: Racial Politics Towards Crimean Tatars in Exile, Through and After Return. *Крытыка*. 2021. June. URL: <https://krytyka.com/en/articles/racial-politics-towards-crimean-tatars>

керівництво нової держави на чолі з президентом Леонідом Кравчуком запозичило багато політичних і дискурсивних елементів своїх колишніх суперників-націоналістів, щоб забезпечити історичну й культурну легітимізацію відокремлення України від Росії. Цей новий наголос на українській етнокультурній ідентичності наразився на рішучий опір прибічників збереження міцних зв'язків із Росією, які керувалися лівими чи російськими націоналістичними ідеями або ж якось їх поєднували. Але тільки в Криму з його російською більшістю ці актори апелювали насамперед до етнічних росіян, тоді як в інших південних і східних регіонах вони прагнули мобілізувати набагато чисельніший електорат російськомовців, а тому підкреслювали не етнічну межу, а мовну^{59, 60}. Ця мобілізація під гаслом боротьби з «націоналізмом» сприяла поразці Кравчука на президентських виборах 1994 року, які продемонстрували важливу роль регіону як чинника політичних переваг, зумовлених етнокультурними ідентичностями. У другому турі виборів мешканці Заходу й Центру переважно підтримали Кравчуків заклик до зміцнення незалежності, натомість виборці Сходу та Півдня надали перевагу обіцянкам його суперника Леоніда Кучми розвивати співпрацю з Росією⁶¹. Проте після перемоги Кучма відвернувся від проросійських прибічників і почав наголошувати реформістські пріоритети й навіть продовжувати здійснення деяких націоналістичних завдань. Водночас він намагався маргіналізувати своїх опонентів на обох «флангах», запозичуючи частини їхніх програм до так званого «центристського» курсу, який буцімто мав стати прийнятним майже для всіх українських громадян⁶².

Більшість елементів цієї інклюзивної стратегії націотворення, що притлумлювала міжетнічні межі, запозичили наступні президенти й пов'язані з ними партії, хай і з істотними варіаціями

⁵⁹ Kuzio T., Wilson A. *Ukraine: Perestroika to Independence*. Edmonton, Toronto, 1994.

⁶⁰ Кулик В. *Український націоналізм у незалежній Україні*. Київ, 1999.

⁶¹ Arel D., Khmelko V. *The Russian Factor and Territorial Polarization in Ukraine*. *The Harriman Review*. 1996. Vol. 9. No. 1–2. P. 81–91.

⁶² Кулик В. «Творення здорового глузду» в сучасному українському дискурсі з мовно-етнічних проблем. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*. 2003. Вип. 24. С. 218–241.

політичних конфігурацій та ідеологічних меседжів. Звичайно, президенти були не єдиними впливовими акторами української політики, але обговорення стратегій усіх провідних політичних сил зайняло б надто багато місця, відвернувши увагу від інших аспектів, важливіших для мого головного аргументу. Тому в цій секції я зосереджуся на президентах. На початку 2000-х років Віктор Ющенко успішно кинув виклик Кучминому «центристському» дискурсові, наголошуючи поділ між владою та народом, або, за його словами, між «тими, хто краде», й «тими, хто не краде»⁶³. Завдяки цій етнічно інклюзивній стратегії він здобув багато прихильників поза межами традиційного національно свідомого електорату, а відтак перемогу на виборах 2004 року, результати яких, утім, продемонстрували таку саму регіональну поляризацію, як десять років раніше. Але коли Ющенко став президентом, його дискурс був позначений сильними українськими націоналістичними меседжами, які відштовхували багатьох людей, прихильних до Росії та/чи російської мови⁶⁴. Натомість його головний суперник на виборах 2004 року Віктор Янукович прагнув здобути реванш, змобілізувавши електорат Сходу та Півдня, що поставав у його дискурсі як носій виразної регіональної ідентичності, ключовим елементом якої була російська мова, – тобто цей дискурс поглиблював регіональні та мовні межі^{65, 66}. На президентських виборах 2010 року Янукович здобув підтримку трохи більшої кількості виборців, ніж популярна головно на Заході та в Центрі Юлія Тимошенко, дискурс якої був начебто інклюзивнішим, але вочевидь «помаранчевим», а тому регіонально обмеженим⁶⁷.

---

⁶³ Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. Київ, 2010. Розд. 5.

⁶⁴ Кулик В. Мовна політика та суспільні настанови щодо неї після Помаранчевої революції. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації* / за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ, 2008. С. 11–54.

⁶⁵ Wolczuk K. «Whose Ukraine?»: Language and Regional Factors in the 2004 and 2006 Elections in Ukraine. *European Yearbook of Minority Issues*. 2006. Vol. 5. P. 521–547.

⁶⁶ Кулик В. Мовна політика та суспільні настанови щодо неї після Помаранчевої революції. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації* / за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ, 2008. С. 11–54.

⁶⁷ Copesey N., Shapovalova N. The Ukrainian Presidential Election of 2010. *Representation*. 2010. Vol. 46. No. 2. P. 211–225.

Однак правління Януковича достроково припинила Революція Гідності, що об'єднала людей різного етнічного походження та мовних переваг, відділивши їх від людей з іншими поглядами на зовнішню та внутрішню політику. Цей поділ корелював із давнішим розмежуванням між західними й центральними областями, з одного боку, та східними й південними, з другого^{68, 69}. Коли ця революція змусила Януковича виїхати з країни та привела до влади більш прозахідний і національно свідомий уряд, Росія відповіла військовою агресією в Криму й на Донбасі, тим самим мимохіть посприявши постанню войовничішого українського націоналізму та виразніше антиросійської української ідентичності^{70, 71, 72}. Новий президент Петро Порошенко відбивав цю зміну й водночас стимулював її своєю політикою, що не відкидала членів жодної етнічної, мовної чи регіональної групи, але пропонувала їм національну ідентичність з українським етнокультурним змістом, який багато прихильників іншого змісту вважали ексклюзивним та роз'єднавчим^{73, 74}. Їхнє відчуження, а також невдоволення багатьох членів різних груп корумпованим та неефективним, як вони вважали, Порошковим правлінням, спричинилися до його розгромної поразки на виборах 2019 року, коли виборці всіх частин країни надали перевагу буцімто

---

⁶⁸ Onuch O. The Maidan and Beyond: Who Were the Protesters? *Journal of Democracy*. 2014. Vol. 25. No. 3. P. 44–51.

⁶⁹ Iryna Bekeshkina. Decisive 2014: Did It Divide or Unite Ukraine? *Constructing a Political Nation: Changes in the Attitudes of Ukrainians during the War in the Donbas* / Ed. by O. Haran, M. Yakovlyev. Kyiv, 2017. P 1–33.

⁷⁰ Kulyk V. Ukrainian Nationalism Since the Outbreak of Euromaidan. *Ab Imperio*. 2014. No. 3. P. 94–122.

⁷¹ Kulyk V. National Identity in Ukraine: Impact of Euromaidan and the War. *Europe-Asia Studies*. 2016. Vol. 68. No. 4. P. 588–608.

⁷² Zhuravlev O., Ishchenko V. Exclusiveness of Civic Nationalism: Euromaidan Eventful Nationalism in Ukraine. *Post-Soviet Affairs*. 2020. Vo. 36. No. 3. P. 226–245.

⁷³ Кулик В. Державна політика та громадська думка щодо пам'яті й мови в Україні після Євромайдану. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. Ч. 5-6. С. 200–212.

⁷⁴ Onuch O. «We Want to Simplify Ukraine»: Olga Onuch on Language and Political Preferences in Ukraine. *Hromadske International*. 2019. July 25. URL: <https://en.hromadske.ua/posts/we-want-to-simplify-ukraine-olga-onuch-on-language-and-political-preferences-in-ukraine>

інклюзивному меседжеві Володимира Зеленського^{75, 76}. Хоча він не відмовився від цього інклюзивного дискурсу й після перемоги, логіка президентської посади спонукає його продовжувати чимало аспектів політики свого попередника, що втілюють етнокультурно українську й геополітично антиросійську ідентичність. Ця тяглість стала особливо помітною після початку в лютому 2022 року повномасштабної війни з Росією, яка зробила її ворогом для переважної більшості українців.

Та хоч би якими різними були стратегії шести президентів (і партій, на які вони спиралися), жоден із них не наголошував відмінностей саме між етнічними групами. Всі президенти й інші впливові політичні актори або ділили українське суспільство за мовними чи регіональними категоріями, або ж – частіше – не хотіли ділити його взагалі, сподіваючись на підтримку членів різних категорій. Як буде показано в наступних двох секціях, ця інклюзивна орієнтація відбилася і в державних інституціях, і в політичному дискурсі.

Вплив державних інституцій на міжгрупові межі

Аналізуючи інституалізацію етнічності в пострадянській Україні, я звертатиму увагу насамперед на ті інституції, що їх наголошували Актюрк і Ліберман. Ідучи за Актюрком, я спочатку розгляну ті інституції, які визначають членство в політичній спільноті, а потім – ті, які регулюють вираження етнічних відмінностей. В обох випадках я братиму до уваги не тільки дизайн відповідних інституцій, а й те, як їхнє реальне функціонування впливало на етнічні практики й ідентичності. Це дасть мені змогу дещо скоригувати Актюркову класифікацію режиму етнічності в Україні як поєднання «антиетнічної політики громадянства та міграції з деякими багатоетнічними політиками вираження»⁷⁷: мій аналіз функціонування

---

⁷⁵ Rohozinska J., Shpak V. Ukraine's Post-Maidan Struggles: The Rise of an 'Outsider' President. *Journal of Democracy*. 2019. Vol. 30. No. 3. P. 33–47.

⁷⁶ Sasse G. The Uneven First Year of Zelenskiy's Presidency. *Judy Dempsey's Strategic Europe (blog)*. 2020. May 19. URL: <https://camegieeurope.eu/strategieurope/81829>

⁷⁷ Aktürk Ş. European State Formation, Three Models of Nation-Building, and the Variation and Change in State Policies Toward Ethnic Diversity (доповідь на щорічній конвенції Асоціації дослідження національностей, 6 травня 2021, онлайн; текст цитую з дозволу автора).

інституцій продемонструє, що багатоетнічний складник був дуже слабким, за винятком хіба що перших років незалежності.

Первісний дизайн інституцій, що мали визначати членство в новій незалежній політичній спільноті, почасти зумовлювало бажання законотворців забезпечити підтримку цієї незалежності на всенародному референдумі. Як і більшість інших колишніх радянських республік, Україна надала автоматичне громадянство всім особам, які постійно мешкали на її території (а на додаток ще й тим, що народилися в Україні та пізніше виїхали з неї, але тепер хотіли повернутися, а також їхнім дітям і внукам). Мало того, Україна була серед тих пострадянських держав, які не надали членам титульної етнічної категорії жодних преференцій у пізнішому отриманні громадянства через імміграцію та натуралізацію⁷⁸. Хоча «закордонним українцям» було дозволено іммігрувати поза встановленими квотами, сам цей статус окреслено інклюзивним чином, що охоплював громадян інших держав та осіб без громадянства, які або мають «українське етнічне походження», або «походження з України» в територіальному сенсі^{79, 80}. В кожному разі, обсяг імміграції до України після первісного пострадянського переселення був набагато меншим, ніж обсяг еміграції до заможніших країн. Водночас уряд не хотів дозволяти подвійного громадянства особам українського походження, які воліли залишатися в країнах розселення, але хотіли б, аби «етнічна батьківщина» визнала їхні корені та певний зв'язок із нею. Ключові політичні актори побоювалися, що подвійного громадянства домагатимуться насамперед етнічні українці в Росії та етнічні росіяни в Україні, що розмиватиме межі між двома громадянськими (а не етнічними) націями, а отже, підважуватиме незалежність України від Росії^{81, 82}.

---

⁷⁸ Shevel O. The Politics of Citizenship Policy in New States. *Comparative Politics*. 2009. Vol. 41. No. 3. P. 273–291.

⁷⁹ Закон України «Про імміграцію», ухвалений 7 червня 2001 року. Ст. 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2491-14#Text>

⁸⁰ Закон України «Про закордонних українців», ухвалений 4 березня 2004 року. Ст. 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1582-15#Text>

⁸¹ Shevel O. The Politics of Citizenship Policy in New States. *Comparative Politics*. 2009. Vol. 41. No. 3. P. 273–291.

⁸² Ярошевич М. Закордонні українці та питання подвійного громадянства. Портал зовнішньої політики. [2019]. URL: <http://fpp.com.ua/topic/zakordonni-ukrayintsi-ta-pytannya-podvijnogo-gromadyanstva/>

Що стосується вираження етнічних відмінностей, то найважливішим інституційним засобом є правове визнання етнічних меншин та особливих прав їхніх членів (тут я не погоджуюся з Актюрком, який залічує статус етнічної меншини до інституцій, що визначають членство в політичній спільноті). У цьому аспекті Українська держава намагалася поєднати спадщину Української РСР та нормативні підходи європейських організацій, до яких вона прагнула належати. Невдовзі після проголошення незалежності парламент ухвалив спеціальний закон про національні меншини, яким визнавав «групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою». Таким групам надано так звану національно-культурну автономію, яка передбачала право вивчати відповідну мову чи навчатися нею в державних освітніх закладах або через національні культурні товариства, а також право задовольняти свої культурні й релігійні потреби⁸³. Проте двозначне формулювання відповідних статей закону, по суті, звільнило державу від чіткого зобов'язання забезпечити належні умови для задоволення декларованих прав.

Водночас українське керівництво не захотіло визнавати права меншин на територіальну (а не тільки культурну) автономію, яку воно вважало небезпечною для цілісності нової держави. Влада знехтувала результати проведеного 1991 року водночас із загальноукраїнським місцевим референдумом в Берегівському районі Закарпаття, на якому переважна більшість виборців (серед яких, імовірно, переважали етнічні угорці) підтримала ідею угорської автономії. Єдиною територіальною автономією в Україні була Автономна Республіка Крим, утворена ще до розпаду СРСР у контексті відновлення автономій, скасованих за часів Сталіна. Хоча офіційно вона не мала етнічного характеру, російській більшості та кримськотатарській меншості було надано певні права (в другому випадку радше символічні) вживати своїх мов у різних ділянках. Хоча кримські татари мали певні пільги як одна з раніше депортованих груп, їхні претензії на статус корінного народу по

---

⁸³ Закон України «Про національні меншини України», ухвалений 25 червня 1992 року. Ст. 3, 6. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12#Text>

суті не було визнано, як і їхні представницькі органи – Курултай та Меджлис. Усі президенти та відповідні «партії влади» в парламенті усвідомлювали виняткову роль цих органів, але не хотіли творити прецеденту офіційного визнання політичних організацій, створених за етнічним критерієм^{84, 85, 86}. Негативне ставлення української влади до таких організацій чітко продемонстровано також у законі про політичні партії, який передбачав, що партію можуть утворити громадяни з не менш як двох третин областей України: це мало запобігти появі партій етнічних меншин, переважно зосереджених у певних регіонах⁸⁷. Росіяни були єдиною меншиною, члени якої мешкали (хоч і в дуже різних кількостях) в усіх областях країни, але впливові політики російського походження були більше зацікавлені в творенні чи розбудові партій, здатних здобути прихильність серед усіх етнічних груп, хай на практиці їхні меседжі приваблювали головно російськомовців і мешканців Сходу та Півдня^{88, 89}.

Нарешті, ухвалена 1996 року Конституція означала «український народ» – політичну спільноту, від імені якої цей акт було ухвалено – як «громадян України всіх національностей» і визнавала певні права національних меншин та корінних народів⁹⁰. Але

---

⁸⁴ Кулик В. Зовнішнє втручання у внутрішні етнополітичні конфлікти: участь Верховного комісара ОБСЄ з питань національних меншин у розв'язанні кримської та кримськотатарської проблем. *Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років* / за ред. І. Ф. Кураса, О. М. Майбороди. Київ, 2002. С. 155–214.

⁸⁵ Stepanenko V. A State to Build, a Nation to Form: Ethno-Policy in Ukraine. *Diversity in Action: Local Public Management of Multi-Ethnic Communities in Central and Eastern Europe* / Ed. by A.-M. Biró, P. Kovács. Budapest, 2001. P. 310–313.

⁸⁶ Stewart S. Explaining the Low Intensity of Ethnopolitical Conflict in Ukraine. *Münster*, 2005. P. 26–32.

⁸⁷ Закон України «Про політичні партії в Україні», ухвалений 5 квітня 2001 року. Ст. 10, 11. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text>

⁸⁸ Smith G., Wilson A. Rethinking Russia's Post-soviet Diaspora: The Potential for Political Mobilisation in Eastern Ukraine and North-east Estonia. *Europe-Asia Studies*. 1997. Vol. 49. No. 5. P. 845–864.

⁸⁹ Kulyk V. Identity in Transformation: Russian-Speakers in Post-Soviet Ukraine. *Europe-Asia Studies*. 2019. Vol. 71. No. 1. P. 156–178.

⁹⁰ Конституція України, ухвалена 28 червня 1996 року. Преамбула, ст. 10, 11, 53, 119. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

таке формулювання радше відбивало логіку *утворення* незалежної держави на основі радянської республіки, аніж демонструвало політичну орієнтацію цієї держави. В наступні роки згадки про багатонаціональність українського суспільства в законодавчих і адміністративних актах стали рідкісними. Хоча керівництво держави декларувало неприйнятність етнічно зумовленої дискримінації та здебільшого не перешкоджало членам меншин обіймати позиції в органах влади різних рівнів, воно хотіло, щоб ці люди діяли як представники відповідних територіальних громад, а не етнічних груп. Тому етнополітика дедалі більше обмежувалася діяльністю етнокультурних товариств, вплив яких на гаданих членів відповідних груп був дуже різний: якщо Меджліс був здатен мобілізувати на різноманітні акції тисячі кримських татар, то претензії багатьох товариств представляти інтереси російської та деяких інших меншин по суті не мали підстав. Влада часом залучала керівників тих товариств до якоїсь символічної або консультативної діяльності, але не потребувала їхнього посередництва в реальній політиці, адже вони не могли забезпечити підтримки пересічних членів «своїх» груп. Такий підхід зменшував важливість приписаної за радянських часів етнічної ідентичності для більшості гаданих членів меншин, окрім тих, чию ідентичність підтримував повсякденний досвід колективної дії та особливе (позитивне чи негативне) ставлення з боку держави й інших груп. Це стосується насамперед кримських татар, угорців, румунів та ромів^{91, 92, 93}.

Уявленню про неважливість етнічної ідентичності сприяло також те, що нова держава припинила радянську практику офіційної реєстрації національності громадян. Головне рішення з цього приводу ухвалено вже першого року незалежності, коли парламент затвердив формат нових українських паспортів, який не

---

⁹¹ Свтух В. Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. Київ, 1997. С. 19–21.

⁹² Stewart S. Explaining the Low Intensity of Ethnopolitical Conflict in Ukraine. Münster, 2005. P. 26–32.

⁹³ Yevtukh V. Roma in Ukraine: Ethnodemographical and Sociocultural Contexts. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/15465/1/Yevtukh.pdf>

містив інформації про національність. Хоча ревні українські націоналісти заперечували проти такої «денаціоналізації», більшість депутатів уважали, що треба уникати етнічних поділів і формувати єдину ідентичність українських громадян⁹⁴. Невдовзі національність зникла також з інших особистих документів та офіційних форм, відтак владці просто не знали національності громадян, із якими мали справу, а тому не могли їх на цій підставі позитивно чи негативно дискримінувати (хіба що цю характеристику можна було висувати з зовнішності, мови або прізвища, але ці ознаки здебільшого не були надійними індикаторами). Проте брак інформації про національність окремих осіб не міг одразу спростувати усталеного уявлення про значущість цієї характеристики та «об'єктивне існування» окреслених нею груп, живучість якого наочно продемонстрував проведений 2001 року перепис населення. За спостереженням Домініка Ареля, «здається, ніхто не ставив під сумнів саму присутність в українському переписі запитання про етнічну національність», що він пояснював непозбутим спадком радянської практики, яка «зробила національність настільки “природною”, настільки панівною в публічному дискурсі, що ніхто не здатен вийти поза межі цього уявлення»⁹⁵. Вплив цього уявлення відчувався також у медійних повідомленнях про результати перепису, які некритично повторювали офіційний звіт про буцімто виявлений факт присутності в Україні певної кількості людей певних національностей. Хоча перепис продемонстрував істотне збільшення кількості людей, що назвали себе українцями, та, відповідно, різке зменшення частки тих, що вважали себе росіянами, медії не тлумачили цієї радикальної зміни як свідчення суб'єктивного характеру окреслення національності й далі дотримувалися уявлення про об'єктивно присутні, хай і чисельно змінні, групи⁹⁶.

---

⁹⁴ Стенограма пленарного засідання [Верховної Ради України], 26 червня 1992 року. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4749.html>

⁹⁵ Arel D. Interpreting «Nationality» and «Language» in the 2001 Ukrainian Census. *Post-Soviet Affairs*. 2002. Vol. 18. No. 3. P. 223–224.

⁹⁶ Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. Київ, 2010. Розд. 6.

Проте тривкості цього успадкованого від радянських часів уявлення дуже зашкодила відмова влади (з мотивів, навряд чи пов'язаних з етнополітикою) проводити наступний перепис через десять років, як заведено в переписній практиці, і навіть протягом наступного десятиріччя після того. Тривалий брак інформації про чисельність та географічний розподіл «національностей» сприяв майже повному зникненню етнічних категорій із публічного дискурсу, яке, своєю чергою, ще більше знизило їхню суспільну значущість. На відміну від перших пострадянських років, навіть результати соціологічних опитувань зазвичай публікували без розподілу за національностями, бо соціологи не хотіли провокувати міжетнічні тертя, навіюючи враження, що різницю між етнічно окресленими «групами» респондентів зумовлює саме етнічна ідентичність, а не якась інша характеристика, що з нею корелює⁹⁷. Щоправда, деякі меншини, як-от угорці, румуни, кримські татари, роми чи євреї, зберегли публічну видимість завдяки власним діям або особливому ставленню до них української влади чи їхніх «споріднених держав»^{98, 99, 100, 101, 102}. Натомість до найчисельнішої меншини – росіян – не привертали уваги ні її гадані члени, ні політичні актори в Україні чи Росії. Як сказано вище, більшість таких акторів надавали перевагу багатьох чисельнішій категорії російськомовців.

Мовні відмінності між членами української та російської категорій були набагато глибшими й помітнішими, ніж етнічні. Мовні відмінності загалом чіткіше виявляються в різних

---

⁹⁷ Спілкування у Фейсбуку з соціологами Володимиром Паніоттом та Михайлом Міщенком 14 травня 2021 року. URL: www.facebook.com/volodymyr.kulyk/posts/4200080000023895.

⁹⁸ Aydingün I., Aydingün A. Crimean Tatars Return Home: Identity and Cultural Revival. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2007. Vol. 33. No. 1. P. 113–128.

⁹⁹ Bakirov V. S., Kizilov A. I., Kizilova K. Hungarians in Contemporary Ukraine: Identities and Representations. *Slovak Journal of Political Sciences*. 2011. Vol. 11. No. 3. P. 229–248.

¹⁰⁰ Koziura K. Everyday Ethnicity in Chernivtsi, Western Ukraine. *Anthropology of East Europe Review*. 2014. Vol. 31. No. 1. P. 1–21.

¹⁰¹ Gitelman Z. Jewish Identities in Postcommunist Russia and Ukraine: An Uncertain Ethnicity. New York, 2012.

¹⁰² Yevtukh V. Roma in Ukraine: Ethnodemographical and Sociocultural Contexts. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/15465/1/Yevtukh.pdf>

формальних і неформальних практиках, ніж етнічні, до того ж в Україні багато впливових політичних сил обстоювали певну політику в мовній сфері та заохочували своїх виборців утверджувати свої преференції у взаємодії з державою та носіями інших мов. Від перших років незалежності мовне питання залишалося на порядку денному української політики, оскільки прибічники української мови прагнули подолати спадщину радянської русифікації, а партії, що претендували на представництво інтересів носіїв російської мови, домагалися збереження необмеженого вживання тієї мови в усіх суспільних ділянках. Однак мовні відмінності теж не були чітко інституалізовані. Хоча Конституція поряд зі статусом української мови як єдиної державної проголошувала гарантію «вільного розвитку, вживання та захисту російської, інших мов національних меншин України», вона не конкретизувала засобів реалізації цієї гарантії¹⁰³. Держава не визнавала мовні преференції особи як підставу для певних мовних прав. Скажімо, в освіті право навчатися меншинними мовами базувалося на вільному виборі громадян, а не на якось реєстрованій мовній ідентичності чи практиці, хоча співвідношення чисельності шкіл із різними викладовими мовами в різних місцевостях певною мірою враховувало співвідношення їхніх носіїв серед населення. Але офіційно мовна політика, здійснювана на певних територіях, не була пов'язана з мовною «структурою» їхнього населення, за винятком кількох років після ухвалення 2012 року так званого закону Ківалова-Колесніченка, за яким російська та кілька інших мов мали особливий «регіональний» статус у регіонах і місцевостях, де їхні носії становили понад 10 відсотків населення. Втім, 2018 року той закон скасовано як неконституційний, а наступного року ухвалено новий закон про всеохопне вживання української мови, який узагалі не згадував про російську чи інші меншинні мови. Додатковим чинником розмивання мовних меж була згадана вище невідповідність між мовною ідентичністю та практикою, яка не дає змоги чітко розділити україномовну та російськомовну спільноти, надто що багато людей ідентифікують себе з обома мовами та/чи регулярно їх

---

¹⁰³ Конституція України, ухвалена 28 червня 1996 року. Преамбула, ст. 10. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

уживають^{104, 105, 106, 107}. Проте мовні відмінності залишаються помітнішим соціальним маркером і більш роз'єднавчим політичним питанням, що чітко демонструє публічний дискурс.

Етнічні маркери в публічному дискурсі

З огляду на велике розмаїття публічних дискурсів, я аналізуватиму дискурс політиків на прикладі двох практик, які спрямовані на загал, але фактично досягають дуже різної аудиторії. Якщо новорічні вітання президентів дивляться по телевізору чи в інтернеті мільйони людей, продовжуючи традицію радянських часів, то виборчі програми політичних партій вивчає лише невелика меншість політично зацікавлених громадян. Водночас друга практика демонструє позиції та стратегії різних політичних акторів, а не тільки тих, хто на цей час перебуває при владі.

Новорічні привітання шести президентів України за тридцять років незалежності відбивають уявлення про неважливість етнічних поділів, а отже, й ідентичностей, які їх спричиняють. Тільки в першому зверненні – новообраного президента Леоніда Кравчука напередодні 1992 року – «народ України» (цю підкреслено інклюзивну формулу більшість українських політиків тоді вважали прийнятнішою за потенційно ексклюзивний «український народ») подано як складений із «людей різних поколінь, різних національностей» та додатково названо «багатонаціональним народом України». Ба більше, далі Кравчук твердив: «Зростає самосвідомість усіх національностей у нашій республіці, розгортається процес відродження їх культури, мови, традицій. Ми створимо на

---

¹⁰⁴ Arel D. Language Politics in Independent Ukraine: Towards One or Two State Languages? *Nationalities Papers*. 1995. Vol. 23. No. 3. P. 597–622.

¹⁰⁵ Janmaat J. G. Nation-Building in Post-Soviet Ukraine: Educational Policy and the Response of the Russian-Speaking Population. Amsterdam, 2000. Chaps. 6, 7.

¹⁰⁶ Кулик В. Мовна політика та суспільні настанови щодо неї після Помаранчевої революції. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації* / за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ, 2008. С. 11–54.

¹⁰⁷ Кулик В. Державна політика та громадська думка щодо пам'яті й мови в Україні після Євромайдану. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 5-6. С. 200–212.

Україні вольну, нову сім'ю народів». Останнє речення парафразувало знамениті слова Тараса Шевченка й водночас продовжувало радянську традицію двозначного застосування поняття «народ» і до етнічних груп, і до всього населення республік та цілого Союзу. Поряд із громадянськи окресленим «народом», президент також згадував українську спільноту в етнічному сенсі, говорячи про «всіх, хто почуває себе українцем, хоч і живе поза межами України»¹⁰⁸.

Однак у подальших привітаннях і Кравчук, і його наступник Леонід Кучма не згадували багатоетнічності України й просто зверталися до своїх глядачів як до «співвітчизників». Щоправда, Кучма в пізніші роки теж часом використовував радянські кліше, щоби продемонструвати свою стабілізаційну роль, мовляв, хоча в Україні «проживають представники десятків націй та національностей, релігійних конфесій, ... є істотні відмінності між різними територіями, протистояння та конфліктів на цьому ґрунті не було і не буде»¹⁰⁹. Водночас він почав називати етнічно інклюзивну аудиторію співвітчизників також «українським народом», «українською нацією» і навіть «українцями», явно відходячи від радянського дискурсу, в якому ці формули, особливо остання, мали виразно етнічну конотацію. Для його наступника Віктора Ющенка «український народ» став головним звертанням до аудиторії, що його часом доповнювали «співвітчизники». Він також почав уживати слово «українці» як синонім до «громадян України», як-от у цьому твердженні: «Ми почали створення нової країни, де кожен громадянин може сказати: "Так! Я українець! І цим пишаюсь"»¹¹⁰. Прагнучи скасувати Ющенкові буцімто націоналістичні новації, Віктор Янукович спочатку повернувся до терміна «співвітчизники». Проте невдовзі він також почав називати своїх глядачів «українським народом» та «українцями». Наприклад, під час Євромайдану він намагався запевнити: «Незалежно від

---

¹⁰⁸ Новорічне привітання українському народові Президента України Л. Кравчука. *Голос України*. 1992. № 1. 3 січня. С. 1–2.

¹⁰⁹ Новорічне звернення Президента України Леоніда Кучми до українського народу. *Голос України*. 2001. № 1. 3 січня. С. 1–2.

¹¹⁰ Новорічне вітання Ющенка. *Українська правда*. 2006. 1 січня. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2006/01/1/3044851/>

політичних поглядів, українці продемонстрували один одному і всьому світу спільну відповідальність за долю країни»¹¹¹.

Перемога Євромайдану й агресія Росії проти України спричинили сильнішу відданість українських громадян своїй державі, країні й інклюзивно окресленій нації, а водночас помітний дискурсивний зсув у бік окреслення цієї нації як «українців», яке, по суті, позбавило це слово ранішого значення однієї з національностей¹¹². Новорічні привітання президента Петра Порошенка відбивали цей зсув: якщо першого року він іще звертався до своїх глядачів як до «співвітчизників», то згодом перейшов на «українців» і говорив про їхні досягнення й проблеми, наприклад, отак: «Ще раз вітаю сотні тисяч українців, які вже скористалися безвізом»¹¹³. Переважно громадянському значенню слова «українці» в політичному й інших дискурсах сприяло також громадянське значення слова «росіяни», яке з початком війни стало означати головно громадян Росії, а не етнічну групу в Україні. Щоправда, цей другий зсув теж почався набагато раніше, але його дуже прискорила війна, яка посилила потребу відділяти українських громадян від тих, кого багато з них тепер сприймали як ворогів¹¹⁴. Власне, новорічні привітання президентів України взагалі не згадували росіян чи будь-якої іншої етнічної групи. Вони говорили лише про «українців», як ніби серед глядачів/громадян не було жодних інших людей. Можна припустити, що це дискурсивне «затирання» інших груп сприяло поступовому прийняттю особами неукраїнського походження української ідентичності на додаток до – або навіть замість – ідентифікації з відповідною етнічною групою. А коли Порошенків наступник Володимир Зеленський спробував у своєму першому новорічному привітанні подати

---

¹¹¹ Президент привітав Україну з Новим роком. *Дзеркало тижня*. 2014. 1 січня. URL: https://zn.ua/ukr/POLITICS/prezident-privitav-ukrayinu-z-novim-rokom-134933_.html

¹¹² Kulyk V. National Identity in Ukraine: Impact of Euromaidan and the War. *Europe-Asia Studies*. 2016. Vol. 68. No. 4. P. 588–608.

¹¹³ Новорічне привітання Порошенка (повний текст). *УНІАН*. 2018. 1 січня. URL: <https://www.unian.ua/politics/2327181-novorichne-privitannya-poroshenka-povniy-tekst.html>

¹¹⁴ Kulyk V. Ukrainian Nationalism Since the Outbreak of Euromaidan. *Ab Imperio*. 2014. No. 3. P. 94–122.

вочевидь інклюзивний образ української нації, він не тільки зберіг її вже усталене окреслення як «українців», а й зобразив її розмаїття на прикладі носіїв певних мов (української, кримськотатарської, угорської та російської), а не членів певних етнічних груп¹¹⁵. Таким чином він висловив уже вкорінене уявлення, що мовні відмінності між українськими громадянами важливіші за етнічні.

Це уявлення також було втілено в програмах головних політичних партій на виборах різних років. Мій аналіз охоплює вибори від 2002 року, для яких програми наявні онлайн, тобто майже всі вибори, в яких усіх або частину депутатів обирали за списками політичних партій. В кожній кампанії я розглядаю програми тих партій, які подолали прохідний бар'єр і відтак мали змогу сформувати власну фракцію в парламенті. Серед багатьох питань, над якими вони обіцяли прибічникам працювати після обрання своїх представників до Верховної Ради, більшість партій згадувала щось на кшталт «підтримки всіх національних мов і культур, що складають духовну скарбницю України»¹¹⁶, або «неухильного дотримання прав усіх національних меншин»¹¹⁷. Проте для жодної з провідних партій це питання не було пріоритетним, судячи з того, що в жодній програмі бодай коротко не згадано про шляхи досягнення декларованої мети. Прикметно, що партії, які порушували питання про статус російської мови, не пов'язували його з правами однойменної етнічної групи, таким чином подаючи російську мову як вартість для всіх громадян України – подібно до того, як їхні опоненти подавали українську. Деякі програми явно зображували дві мови як однаково легітимні та вартісні для народу України. Наприклад, Партія регіонів на виборах 2006 року декларувала: «Ми – за надання російській мові статусу другої

---

¹¹⁵ «Давайте кожен чесно відповідь на важливе питання: хто я?» Новорічне привітання президента Зеленського. *ТСН*. 31.12.2019. URL: <https://tsn.ua/politika/davayte-kozhen-chesno-vidpovist-na-vazhlive-pitannya-hto-ya-novorichne-privitannya-prezidenta-zelenskogo-1468050.html>

¹¹⁶ Передвиборна програма Партії регіонів [2006]. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd/2006/w6p001.html>

¹¹⁷ Передвиборна програма партії «Блок Петра Порошенка» [2014]. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp502pt001f01=910pf7171=202.html>

державної мови в Україні. Наше гасло: «Дві мови – один народ!»¹¹⁸.

Лише після того, як закон Ківалова-Колесніченка пов'язав статус певних мов на певних територіях із їхнім поширенням серед тамтешнього населення, наступник Партії регіонів – Опозиційний блок – визнав доречною обіцянку, яка припускала зв'язок мови з етнічністю: «Надати можливість громадам визначати статус російської та інших мов як регіональних мов у місцях компактного проживання національних меншин»¹¹⁹. Це була відповідь на гаданий намір постмайданної влади скасувати закон Ківалова-Колесніченка, внаслідок чого українська залишилася б єдиною офіційною мовою на всій території країни. Коли 2018 року той закон справді скасовано, наступне втілення Януковичевої партії – «Опозиційна платформа – За життя» – на чергових виборах знову обіцяла російську мову для всіх громадян: «Повернемо громадянам України право говорити, спілкуватися, навчатися російською та мовами національних меншин»¹²⁰. Водночас російської меншини не згадували програми ні цієї, ні інших політичних сил, які мали репутацію проросійських: як уже згадано, вони намагалися здобути підтримку всіх людей, які вживали й цінували російську мову, а не тільки росіян за походженням.

Відповідно, з роками партійні програми перейшли від етнічного до громадянського значення слова «українці», точніше, від його оминання з огляду на етнічну конотацію до вживання в громадянському сенсі. За іронією долі, вперше його вжито в цьому сенсі в програмі Партії регіонів на виборах 2012 року, коли та партія була при владі, а отже, бачила сенс у творенні інклюзивної нації. Тоді як правляча партія хвалилася, що робить усе «заради великої мети – добробуту всіх українців»¹²¹, її націоналістичні опоненти з партії «Свобода» закликали «регламентувати вживання

---

¹¹⁸ Передвиборна програма Партії регіонів [2006]. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001.html>

¹¹⁹ Передвиборна програма політичної партії Опозиційний блок [2014]. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp502pt001f01=910pf7171=199.html>

¹²⁰ Передвиборна програма політичної партії «Опозиційна платформа – За життя» [2019]. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=393.html>

¹²¹ Передвиборна програма Партії регіонів [2012]. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp502pt001f01=900pf7171=50.html>

української мови у ЗМІ відповідно до кількості українців – не менше ніж 78% від друкованої площі та ефірного часу»¹²², тобто відповідно до частки осіб української національності за переписом 2001 року. Проте після 2014 року національно зорієнтовані партії найохочіше перейшли до вживання слова «українці» в інклюзивному значенні, таким чином сприяючи його пануванню в політичному дискурсі й роблячи його майже обов’язковим і для ідеологічно амбівалентних чи навіть «антинаціоналістичних» партій. На виборах 2019 року партія «Слуга народу» обіцяла «досягти вищого за середньоєвропейський рівня доходів та якості життя українців»¹²³. І навіть «Опозиційна платформа – За життя» не бачила потреби утримуватися від такого вживання, анонсуючи «політику примирення та згоди, яка дозволить об’єднати українців від Заходу до Сходу та від Півночі до Півдня, “зшити” країну»¹²⁴.

Подібний перехід від етнічного до громадянського значення слова «українці», поєднаний із майже повним зникненням згадок про інші етнічні групи, можна побачити й в інших публічних дискурсах, зокрема медійному, який має чи не найбільший вплив на масове сприйняття та мововжиток. Обмеження обсягу не дають змогу провести тут систематичний аналіз будь-яких медійних практик, але раніші дослідження виявили громадянське значення слова «українці» вже на початку 2000-х років, починаючи з повідомлень про спортивні події, в яких українські атлети змагалися з представниками інших громадянськи окреслених націй¹²⁵. Мої тривалі читацькі спостереження показали, що з роками це значення стало панівним і в інституалізованих медіях, і в спілкуванні пересічних людей у соціальних мережах, чому особливо сприяло патріотичне піднесення у відповідь на російську агресію 2014 року. На час повномасштабної

---

¹²² Передвиборна програма Всеукраїнського об’єднання «Свобода» [2012]. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp502pt001f01=900pf7171=71.html>

¹²³ Передвиборна програма Політичної партії «Слуга народу» [2019]. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=403.html>

¹²⁴ Передвиборна програма політичної партії «Опозиційна платформа – За життя» [2019]. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=393.html>

¹²⁵ Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. Київ, 2010. Розд. 7.

війни 2022-го цей перехід уже завершився, тому в Україні її відразу сприйняли як протистояння «українців» та «росіян».

Ідентифікації громадян за етнічними категоріями

Дані соціологічних опитувань потверджують, по-перше, низьку пріоритетність етнічної ідентичності порівняно з загальнонаціональною, а по-друге, зсув у значенні української ідентичності в бік від етнічної до етнонаціональної. Це відбивається не тільки у відповідях на безпосередні запитання про ступінь пріоритетності та конкретне значення декларованої належності індивідів до певних категорій, а й у самому факті масштабної реідентифікації з російської національності на українську та в прийнятті української ідентичності багатьма людьми, що також ідентифікують себе як росіяни.

Почнімо з того, що провідні українські соціологічні компанії далі питають своїх респондентів, якою «є» їхня національність або ким вони «вважають себе за національністю», хоча тепер ці відповіді зазвичай не потрапляють до прес-релізів, котрі є головним джерелом знання широкої аудиторії про погляди й преференції співвітчизників. Ті результати, які все-таки опубліковано, демонструють неухильне підвищення частки респондентів, які декларують українську національність, та відповідне зниження частки тих, що вказують російську (звичайний розмір вибірки не дає змоги надійно оцінити частку самоназваних членів інших етнічних категорій, тому зазвичай їх сукупно вказують у графі «інші»). Наприклад, щорічні моніторингові опитування Інституту соціології НАН України свідчать, що частка українців зросла від 69% 1992 року до 91% 2018-го, тоді як частка росіян зменшилася від 24% до всього 8%¹²⁶. У тих опитуваннях, де респонденти мали змогу декларувати не лише «чисті» ідентичності, а й гібридну українсько-російську, багато вказували саме її, навіть якщо інтерв'юери не давали їм списку варіантів, який містив би цю опцію. Порівняння опитувань до та після 2014 року показує, що багато людей, які

---

¹²⁶ Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1994–2018 років (таблиці, підготовлені доктором соціологічних наук М. А. Паращевіним). Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. 2018. Ч. 6. С. 521 URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2018.pdf>

раніше ідентифікували себе як росіяни, у відповідь на Євромайдан і війну прийняли українську ідентичність спочатку на додаток до російської, а потім замість неї. Проте хоча досить багато респондентів визнають, що визначають свою національність «за країною, в якій я живу», переважна більшість усе ще твердять, що просто взяли національність своїх батьків: це свідчить про збереження впливу радянського дискурсу, який представляв національність як спадкову категорію. Скажімо, в опитуванні Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) за 2017 рік 68% респондентів, які назвали себе українцями за національністю, та 78% тих, що назвалися росіянами, заявили про успадкування цієї характеристики від батьків. Водночас 27% у першій категорії визнали, що зробили громадянський вибір, а 9% членів другої категорії ствердили, що керувалися мовним критерієм¹²⁷.

Межу між двома «етнічними групами» розмивало також те, що багато людей, які робили вибір на користь якоїсь однієї національності, коли, на їхню думку, від них цього очікували, поза тим до певної міри ідентифікували себе й з іншою. Про цю гібридизацію виразно свідчать відповіді на запитання, що мають на меті з'ясувати *ступені* ідентифікації респондентів з українцями та з росіянами. Наприклад, регулярні опитування КМІС містять запитання про те, ким респондент вважає себе за національністю, після якого тих, що ідентифікували себе як українці, росіяни або водночас українці та росіяни, просять точніше відповісти на запитання про свою «національну належність», тобто розгашувати свою ідентичність на п'ятибальній шкалі між двома «чистими» категоріями. В одному з опитувань 2017 року 10% респондентів, які спочатку вказали українську національність, далі задекларували більший чи менший ступінь ідентифікації з російською, водночас аж 55% тих, що назвали себе росіянами, визнали також певну ідентифікацію з українцями*.

---

¹²⁷ Kulyk V. Shedding Russianness, recasting Ukrainianness: the post-Euromaidan dynamics of ethnonational identifications in Ukraine. *Post-Soviet Affairs*. 2018. Vol. 34. No. 2-3. P. 119–138.

* Розраховано за даними опитування, що його КМІС провів у травні 2017 року для проекту Дослідницької ініціативи за демократичні реформи в Україні (ridru.artsm.ualberta.ca/), здійснюваного за фінансової підтримки Інституту перспективних досліджень імені Кулів Альбертського університету.

Неоднакову поширеність гібридних ідентифікацій серед людей, що декларують українську та російську національності, потверджують і дані опитування, яке провів 2017 року Центр Разумкова. У відповідь на запитання, чи відчувають вони «свою належність до певної національності», 12% респондентів задекларували належність до двох або більше національностей, а 6% сказали, що взагалі не відчувають такої належності: це дві різні відповіді громадян України на гадану неадекватність категоризації за національністю. Якщо серед осіб, які задекларували українську національність, 10% визнали, що мають гібридні етнічні ідентифікації, а інші 5% – що насправді не мають жодних, то серед тих, які спершу назвали себе росіянами, аж 30% далі уточнили, що ідентифікують себе також з іншою категорією національності (в більшості випадків, мабуть, українською), а ще 20% відкинули цю категоризацію взагалі¹²⁸. Можна припустити, що для тих осіб російського походження, які прийняли (також) українську ідентичність, вона має переважно громадянське значення, про що свідчать і етнографічні дослідження в різних частинах країни¹²⁹. Власне, коли соціологи з'ясовують, якого значення респонденти надають українськості, але не пов'язують її саме з категорією національності, то відповіді демонструють явну перевагу громадянських та атитюдних критеріїв над етнокультурними. Вже 1998 року у відповідь на запитання «Що саме робить людину українцем?» 40% респондентів обрали варіант «усвідомлення себе українцем» і ще 17% указали громадянство, тоді як 23% наголосили українських предків і лише 4% – українську мову¹³⁰. Через 23 роки КМІС в одному з опитувань запитав респондентів, що «с найважливішим для визначення того, хто насправді є українцем, а хто – ні», даючи їм вибирати поміж двома етнокультурними та двома громадянськими критеріями.

---

¹²⁸ Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу 12 квітня 2017 р. Київ. 2017. С. 6. URL: https://razumkov.org.ua/images/Material_Conference/2017_04_12_ident/2017-Identi-3.pdf

¹²⁹ Polese A., Wylegala A. Odessa and Lvov or Odesa and Lviv: How Important Is a Letter? Reflections on the "Other" in Two Ukrainian Cities. *Nationalities Papers*. 2008. Vol. 36. No. 5. P. 787–814.

¹³⁰ Wilson A. Elements of a Theory of Ukrainian Ethnonational Identities. *Nations and Nationalism*. 2002. Vol. 8. No. 1. P. 44.

Відповіді потвердили явну перевагу громадянського розуміння українськості: 39% назвали найважливішою характеристикою українське громадянство та ще 26% наголосили важливість постійного мешкання в Україні, тоді як лише 10% надали перевагу українському походженню та 7% – уживанню української мови¹³¹.

Нарешті, опитування показують, що російська етнічна (чи етнокультурна) ідентичність набагато менш важлива для респондентів, ніж українська ідентичність, яка є водночас етнічною та національною. У статті Ярослава Грицака подано результати дослідження ієрархії ідентичностей у Львові та Донецьку протягом 1994 – 204 років. У трьох опитуваннях різних років респондентам пропонували список із 28 характеристик і просили вказати всі, які їх стосуються. У Львові з українською ідентичністю могла позмагатися хіба що місцева (обидві опинилися в списках у понад 70% респондентів), натомість у Донецьку місцева ідентичність явно переважала, і то дедалі більше (2004 року їхні, так би мовити, рівні популярності становили 70% і 43%, відповідно). Водночас в обох містах пріоритетність української ідентичності залишалася сталою, тоді як російська поступово втрачала значення (від 14% до 5% у Львові та від 36% до 21% в Донецьку). Власне, в Донецьку радянська ідентичність спочатку була важливішою за російську, але її популярність упала ще різкіше, від 40% до 10%¹³².

2014 року, через кілька місяців після початку війни з Росією, подібне питання було поставлено в загальнонаціональному опитуванні КМІСу, але респонденти мали з перелічених 20 характеристик вибрати не більш як три. Відповіді потвердили, що українська ідентичність залишається найпріоритетнішою в Україні загалом та в західних регіонах зокрема, але на Донбасі вона поступається місцевій і регіональній, а тим паче гендерній. Ба більше, окреслення «українець» виявилось в багато разів популярнішим, ніж «росіянин» чи «російськомовний»: їх указали, відповідно, 47%, 3% та 4% від усіх респондентів. При цьому на Донбасі українська

---

¹³¹ Розраховано за даними опитування, що його КМІС провів у вересні 2020 року для дослідницького проекту «Мінливі ідентичності та межі» (ibifukraine.com), здійснюваного на кошти гранту Британської академії.

¹³² Грицак Я. Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі. *Україна модерна*. 2007. Спеціальний випуск. С. 49–51.

ідентичність стала менш популярною, ніж вона була в Донецьку 2004 року, але так само неперіоритетними є й російська та російськомовна ідентичності (кожну з них трьох вибрали десь 11-13%). У цьому регіоні мовно-етнічні ідентифікації теж виявилися менш важливими, ніж громадянсько-територіальна, але ця остання була не національною, а місцевою чи регіональною. Прикметно, що окреслення «українець» указали як важливе 56% респондентів, які задекларували однойменну національність, а от серед росіян за національністю відповідний етнонім виявився пріоритетним лише для 28%. Це не конче означає, що українська *етнічність* для респондентів назагал важливіша за російську (хоча це, можливо, й так, бо перша посідає набагато більше місця в різних дискурсах). Але можна напевне твердити, що українська *ідентичність* таки має вищий пріоритет, ніж російська, адже друга є лише етнічною (точніше, етнокультурною, адже її могли прийняти й люди неросійського походження, що засвоїли російську культуру), а перша – також національною. Цю інтерпретацію потверджує той факт, що серед респондентів із російською національністю 9% указали серед найвідповідніших характеристик окреслення «українець», тобто вони вважали його громадянською ідентичністю, сумісною з їхньою етнокультурною російськістю¹³³. Коли КМІС знову поставив це запитання в одному з опитувань 2021 року, відповіді респондентів продемонстрували приблизно ту саму ієрархію ідентичностей для всієї вибірки та її окреслених за декларованою національністю частин. Водночас українська ідентичність стала найпріоритетнішою в усіх регіонах країни, в тім числі на підконтрольній українській владі частині Донбасу, набагато перевершивши, зокрема, російськомовну, а тим паче російську¹³⁴.

---

¹³³ Kulyk V. National Identity in Ukraine: Impact of Euromaidan and the War. *Europe-Asia Studies*. 2016. Vol. 68. No. 4. P. 588–608.

¹³⁴ Розраховано за даними опитування, що його КМІС провів у квітні 2021 року для дослідницького проєкту «Мінливі ідентичності та межі».

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз продемонстрував неадекватність поширеного уявлення про Україну як багатоетнічну країну з чіткими межами між етнічними групами. Власне, кілька етнічних меншин зберігають досить високий ступінь групності, проте межа між людьми, яких раніше категоризували як українців та росіян, уже майже зникла. Її розмивання почалося ще за радянських часів, позначених змішуванням етносів та масштабною русифікацією в містах, але саме пострадянська відмова від інституційних і дискурсивних механізмів відтворення етнічних відмінностей зробила вирішальний внесок у низьку пріоритетність етнічних відмінностей загалом та відмінностей між особами українського й російського походження зокрема. Всі головні політичні сили в Україні застосовували експансивні політичні стратегії, спрямовані на все населення чи принаймні на певну його регіональну (а отже, й мовну) частину. Відповідно, більшість інституцій, які раніше підтримували межу між двома найчисельнішими етнічними категоріями, по суті припинили функціонування, згадки про етнічних росіян майже зникли з публічного дискурсу, і, зрештою, особи російського походження або перестали ідентифікувати себе як росіян, або ж перестали надавати важливого значення цій залишковій ідентичності. Натомість українська ідентичність стала дуже помітною та визначальною, але тепер її сприймають не як характеристику однієї з етнічних груп, а як всеохопну національну ідентичність усього населення (яке зазвичай називає себе «українцями»), хоча вона наповнена виразно українським етнокультурним змістом. Це стало очевидним щойно після російської агресії 2014 року, проте мій аналіз показує, що поступова зміна в ідентифікаціях за буцімто етнічними категоріями та в значеннях, яких люди надають цим категоріям, насправді почалася набагато раніше. Звичайно, розбіжності в поглядах на зміст української ідентичності зберігаються: скажімо, не всі люди приймають державні заходи на поширення титульної мови, націоналістичний наратив минулого та антиросійську орієнтацію в зовнішній політиці (втім, повномасштабна агресія Росії в лютому 2022 року суттєво зменшила ці

розбіжності, а щодо останнього аспекту по суті усунула їх)^{135, 136}. Проте суспільство в жодному разі не сприймає ці розбіжності як протистояння чи змагання між різними етнічними групами.

Ці радикальні зміни в способах і значеннях ідентифікації забути етнічними категоріями змінили сам характер української багатоетнічності. Можна сказати, що Україна перестала бути багатоетнічною країною, «складеною» з чітко окреслених етнічних груп, і стала натомість національною державою західного зразка, в якій лише невелика частина громадян твердо ідентифікує себе з певною етнічною категорією та надає цій ідентифікації важливого значення. Для більшості членів багатьох інших нетитульних категорій належність до тих категорій стала чимось подібною до американської «символічної етнічності», тоді як для людей українського походження етнічна ідентичність нерозривно поєдналася з національною. Розмивання багатоетнічності не означає, однак, зникнення відмінностей в етнокультурних ідентифікаціях, а тим паче в практиках. Хоча дуже мало людей у сьогоднішній Україні вважають себе лише росіянами й не відчують жодного зв'язку з українцями, набагато більше вважають російську рідною мовою, а ще більше демонструють свою ідентифікацію з цією мовою тим, що говорять головно нею в повсякденному житті та/чи практикують російськомовну культуру більше, ніж україномовну. Крім того, багато хто поєднує в своєму мовному й культурному репертуарі українські та російські елементи. Нарешті, є люди, що ідентифікують себе з іншими категоріями, ніж українська й російська, та/чи практикують інші мови й культури. Очевидно, що Україна є етнокультурно розмаїтою, і це окреслення пасує набагато більше, ніж «багатоетнічна».

---

¹³⁵ П'яте загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни (18 березня 2022). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/pyatyu_obschenacionalnyy_opros_ukraina_v_usloviyah_voyny_18_marta_2022.html

¹³⁶ Шосте загальнонаціональне опитування: мовне питання в Україні (19 березня 2022). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/language_issue_in_ukraine_march_19th_2022.html

РОЗДІЛ 5

ЕТНОПОЛІТИКА ТА МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА: ДО ПИТАННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ТА ВЗАЄМОВПЛИВУ

Протягом останніх десятиліть у більшості країн світу спостерігалось швидке збільшення чисельності мігрантів, які проживають на їхній території. За оцінками Міжнародної організації з міграції (МОМ), на кінець 2021 р. у світі налічувалося 281 млн. мігрантів, які становили приблизно 3,6% мешканців планети. П'ятдесят років тому ця цифра була втричі меншою.

Міграція зростає внаслідок диспропорцій економічного та демографічного розвитку, політичних та гуманітарних негараздів, потреб розвинутих держав зі старіючим населенням у робочій силі, все глибшої економічної інтеграції, що передбачає свободу пересування людей, тощо. Інтенсифікація міжнародних переміщень є наслідком і водночас рушієм глобалізації, одним із найочевидніших трендів сучасного розвитку людства.

Чи не найбільш видимим результатом цього процесу є урізноманітнення етнічної композиції населення. Внаслідок міграції склад населення за мовними, культурними, релігійними ознаками постійно змінюється. Проте йдеться не лише про етнічне різноманіття. Різні етнічні групи відрізняються за демографічним складом, освітнім рівнем, соціальними характеристиками. Відповідно ускладнюється соціальна структура суспільства та забезпечення його згуртованості.

Міграційні дослідження традиційно здійснюються переважно у парадигмі неокласичної економіки, де визначальним є погляд на мігрантів як на носіїв робочої сили, вивчається їхня роль як виробників та споживачів, вплив міграції на ринок праці, соціальний та економічний розвиток як країн призначення, так і походження мігрантів. Проте з наростанням масштабів міжнародної міграції глибшає усвідомлення того, що міграція впливає не лише на виробничу, а й на гуманітарну сферу.

Хоча позитивний вплив міграції на економіку та демографічну структуру країн перебування зазвичай визнається, суспільством

усвідомлюються також і виклики, спричинені присутністю великої кількості іноетнічних прибульців, які відрізняються від місцевого населення за багатьма ознаками, проблемами їхньої інтеграції, акультурації, захисту прав, забезпечення суспільної злагоди.

Отже, об'єктивні умови сучасності вимагають від держав реакції на зростання етнічної різноманітності, її врахування в законодавстві та в адміністративній практиці, управління розмаїтістю з урахування прибуття мігрантів. Тобто, актуальності набуває питання взаємозв'язку та взаємовпливу між міграційною політикою та етнополітикою.

У дослідницькому плані це доволі нове завдання, оскільки традиційно вважалось, що об'єкти та інструменти цих політик різні, зазначені напрями діяльності держави не перетинаються. Разом з тим, воно, безперечно, є актуальним, оскільки норми та принципи політики щодо меншин та регулювання міжнаціональних відносин є наразі добре розробленими і на міжнародному, і на національному рівнях, тоді як підходи до управління різноманітністю, обумовленою міграцією, жваво дискутуються, чіткі політичні дороговкази в цій сфері все ще відсутні.

Найбільш очевидний зв'язок між етнополітикою та міграційною політикою простежується в запобіганні дискримінації та захисті людських прав, у політиці інтеграції мігрантів, тобто інкорпорації прибулих у суспільство з метою забезпечення суспільного миру та злагоди, в політиці щодо громадянства, а також у засобах регулювання міграції з урахуванням етнічних характеристик мігрантів, які практикуються низкою країн, зокрема у політиці щодо співвітчизників, складовою якої є спрощення процедур, а подекуди конкретна підтримка чи навіть заохочення репатріації.

Проте основні питання, на які шукають відповідь дослідники та політики, – якою має бути етнополітика по відношенню до мігрантів, чи потрібно інкорпорувати до міграційної політики етнополітичний компонент? Іншими словами, чи мігранти та їхні нащадки мають право на ставлення до них у країнах перебування як до етнічних меншин, чи такими правами можуть користуватися лише етнічні групи, що традиційно проживали на території держави впродовж тривалого часу?

Етнополітика та міграційна політика: точки перетину

У науковій літературі маємо численні варіанти підходів до трактування сутності, об'єктів та інструментів і етнополітики (етнонаціональної), і міграційної політики держави. Їх обговорення та оцінка не належать до завдань цього розділу, тому базуватимемося на більш уживаних та, звичайно, на законодавстві України та загально визнаних міжнародно-правових актах.

Так, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті та внесення змін до Положення про Міністерство культури України» від 21 серпня 2019 р. № 812¹ зазначена Служба є центральним органом виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин в Україні. В числі основних завдань Служби – сприяння збереженню і розвитку самобутності національних меншин в Україні, задоволенню їх культурних, мовних та інформаційних потреб, проведенню заходів, спрямованих на розвиток етнічної самобутності національних меншин в Україні; зміцненню міжнаціональних порозуміння та злагоди в українському суспільстві. На Службу покладено також вжиття заходів, спрямованих на запобігання проявам міжнаціональних, расових, міжрелігійних і міжконфесійних конфліктів та ворожнечі; забезпечення реалізації прав осіб, які належать до національних меншин в Україні.

Таким чином, відповідно до змісту цього документа, етнополітика є політикою держави у сфері міжнаціональних відносин, а її основними завданнями – захист прав національних меншин, прав осіб, які до них належать, задоволення їхніх культурних, мовних та інформаційних потреб, сприяння розвитку самобутності, а також запобігання міжнаціональній ворожнечі. Якщо використати гасло щодо власної місії, розміщене на офіційному сайті

---

¹ Про затвердження Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті та внесення змін до Положення про Міністерство культури України. Постанова Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 р. № 812. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/812-2019-%D0%BF#Text>

Служби, то вона полягає у «сприянні розвитку відкритості, відповідальності, доброзичливості та єдності у розмаїтті українського суспільства»², ключові слова – єдність у розмаїтті.

Чітке визначення міграційної політики в українському законодавстві також відсутнє. Якщо спробувати знайти спільний знаменник для різноманітних визначень, що містяться в літературі, то зазвичай міграційну політику розуміють як комплекс правових та інших заходів, спрямований на формування необхідних потоків і потрібної інтенсивності міграції населення.

У Стратегії державної міграційної політики України сформульовано мету міграційної політики, яка має позитивно впливати на консолідацію української нації та безпеку держави, прискорювати соціально-економічний розвиток, сприяти уповільненню темпів депопуляції, стабілізації кількісного та якісного складу населення, задоволенню потреб економіки в робочій силі, відповідати міжнародним стандартам і міжнародним зобов'язанням України³. Серед принципів, на яких заснована Стратегія, крім іншого, захист прав людини та основних свобод; запобігання і боротьба з усіма формами та проявами расизму, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості; неприпустимість будь-яких форм дискримінації; заохочення культурного розмаїття.

Однією з важливих цілей міграційної політики України є забезпечення інтеграції іноземців та осіб без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, в українське суспільство. В документі також зазначено, що інтеграція – це включення іммігрантів в економічне, суспільно-культурне і політичне життя держави. Метою інтеграції є створення для іммігрантів умов для самостійного існування, пов'язаного з використанням можливостей, які створюються на ринку праці, у системі освіти та медичних послуг, а також участю в суспільному житті та використанням громадянських прав з урахуванням культурних та релігійних потреб.

---

² Офіційний сайт Державної служби України з етнополітики та свободи совісті. URL: <https://dessa.gov.ua/mission-and-values/>

³ Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 р. № 482-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80#Text>

Таким чином, і етнополітика, і міграційна політика покликані сприяти консолідації суспільства, що є однією з ключових передумов безпеки держави, бути спрямованими на захист прав людини, запобігати дискримінації, проявам расизму та ксенофобії, міжнаціональним конфліктам та ворожнечі. Серед завдань етнополітики – задоволення культурних, мовних, інформаційних потреб національних меншин. А реалізація міграційної політики має відбуватися, як зазначено вище, з урахуванням культурних та релігійних потреб мігрантів.

У комплексі політичної діяльності держави ці два напрями певним чином перетинаються і водночас доповнюють один одного. Якщо етнополітика спрямована на регулювання міжнаціональних відносин, збереження та розвиток етнічної самобутності меншин, то міграційна політика причетна до формування інонаціональних груп у спосіб міграційних переміщень. Адже завдання стабілізації демографічної ситуації та протидія депопуляції за нинішньої типової для європейських країн моделі природного відтворення населення можна вирішити лише шляхом залучення певних контингентів населення з-за кордону. Проте позитивний результат від такого поповнення людських ресурсів можливий лише за умови успішної інтеграції прибулих у суспільство, що, у свою чергу, вимагає захисту людських прав мігрантів, забезпечення недискримінації, протидії расизму і ксенофобії, тобто реалізації завдань і етнополітики, і міграційної політики.

Здавалося б, тут не може бути суперечностей. Однак саме питання, чи мають мігранти з іноетнічними характеристиками розглядатися в країні перебування як етнічні меншини, відтак користуватися правами, передбаченими для меншин, є найбільш дискусійним. Щоб спробувати знайти відповідь на нього, необхідно передусім уточнити, що таке національні меншини, права яких, як і окремих осіб, які до них належать, має захищати держава відповідно до національного законодавства та міжнародних зобов'язань.

Чи можуть сформовані внаслідок міграції етнічні групи вважатися національними меншинами?

Міжнародні організації, академічні кола неодноразово здійснювали спроби виробити чітке та загально прийняте визначення меншини. Проте й досі такої дефініції немає. З огляду на його

відсутність, найчастіше і науковці, і політики звертаються до визначення меншини як частини більшої людської спільноти, що його ще в 1970-х роках запропонував доповідач ООН у справах запобігання дискримінації і захисту меншин Ф. Капоторті⁴. Він виробив кілька критеріїв відповідного поняття. Передусім це відмінні від панівних у даній державі культура, мова, релігія, а також бажання їх зберегти. Наступний критерій чисельний, меншина поступається за чисельністю більшості, не займає в державі домінуючого становища. Крім того, за Капоторті, права меншин можуть поширюватися лише на тих, хто має у відповідній країні глибоке коріння, тобто на її громадян, тоді як іноземці, мігранти і біженці, що нещодавно прибули, отримують захист відповідно до інших галузей права.

Цілком відповідають зазначеним критеріям визначення національних меншин, запропоновані українськими науковцями. Наприклад, Ю. Ковбасюк та В. Трощинський вважають, що «національна меншина» – це чисельно менша, відмінна за своїми етнічними ознаками від основної маси населення, група громадян даної країни, глибоко інтегрованих в її суспільне життя, що мають тривалу традицію проживання на її території й прагнуть добровільно зберігати та розвивати свою етнічну, культурну, мовну і релігійну самобутність⁵. Приблизно так само бачать національну меншину авторки одного з проєктів Концепції державної етнонаціональної політики України І. Кресіна, Л. Лойко, В. Явір, які вважають, що це спільнота громадян України, які не є українцями за етнічним походженням, виявляють почуття етнічного самоусвідомлення та спільності між собою, є частиною етносу, який має національну державу за межами України, але проживають на території України, підтримують давні, міцні й сталі зв'язки з нею⁶.

---

⁴ Capotorti F. Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities, UN Doc. E/CN.4/Sub.2/384/Rev.1. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/10387>

⁵ Ковбасюк Ю., Трощинський В. Соціальна і гуманітарна політика: підручник. Київ : НАДУ, 2016. С. 615–622.

⁶ Кресіна І., Лойко Л., Явір В. Концепція державної етнонаціональної політики України. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/kresina_kontseptsia.pdf

Таким чином, на думку цих авторів, негромадяни, мігранти не належать до національних меншин, оскільки головними критеріями такої належності є громадянство країни перебування та тривалість проживання на її території, (що стосується, звичайно, не окремої особи, а групи). Відмова у поширенні прав меншин на іммігрантів базується, очевидно, на припущенні, що вони лише тимчасово проживають у країні, хоча практика показує, що значна частина мігрантів, які прибули на тимчасовій основі, невідворотно перетворюється на постійних мешканців країни. А виключення осіб, які не мають громадянства держави проживання, – на думці про їхній недостатній зв'язок із нею, попри те, що громадянства можуть не мати мігранти другого, а то й третього покоління, які народилися і вирости в країні перебування.

Проте, на думку інших дослідників, через майже 50 років після опублікування роботи Ф. Капоторті його визначення національних меншин вимагає певного удосконалення, яке б краще відповідало реаліям сьогодення. По-перше, проживання не обов'язково має бути тривалим, як постійним, так і тимчасовим. По-друге, критерій громадянства необхідно замінити на критерій законного проживання⁷. Це дає змогу поширити визначення національних меншин також і на етнічні групи, сформовані внаслідок нещодавньої міграції, на так звані іммігрантські меншини.

Чи відповідає такий підхід нормам національного та міжнародного права? Відповідь міститься в Законі України «Про національні меншини», ухваленому ще на зорі державотворення, у 1992 році, що є чинним нині в редакції 2012 року.⁸ Відповідно до статті 3 Закону, до національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою. Таким чином, визначення, що міститься в Законі, є доволі широким і цілком придатне для включення до нього натуралізованих іммігрантів.

---

⁷ Medda-Windischer R. Old and New Minorities: Diversity Governance and Social Cohesion from the Perspective of Minority Rights. URL: <https://www.sciendo.com/article/10.1515/auseur-2017-0002>

⁸ Про національні меншини в Україні. Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12#Text>

На підтримку такого висновку додамо аналіз основоположних міжнародно-правових документів, що є частиною законодавства України. Так, права меншин, як невід’ємна частина прав людини, закріплені у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права⁹, відповідно до статті 27 якого, у тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншості, особам, які належать до таких меншостей, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою. Ці права є універсальними, такими, що гарантуються всім особам, які перебувають під юрисдикцією держави. У коментарях до Пакту, підготовлених Комітетом ООН з прав людини, підкреслено, що в статті 27 йдеться про права меншин, які реально існують на території держави, при цьому ступінь постійності їхнього існування не має значення. Ці права не залежать також від громадянства, оскільки негромадяни, які проживають у державі, можуть належати до меншини або формувати її частину. Таким чином, працівникам-мігрантам, або навіть відвідувачам держави-учасниці, які належать до меншини, не має бути відмовлено у здійсненні цих прав. Понад те, як і будь-хто на території держави-учасниці для реалізації зазначених прав такі особи повинні мати загальні права, наприклад, на свободу асоціацій, зібрань і вираження думок. Важливо також зазначити, що згідно з Коментарем, існування етнічної, релігійної чи мовної меншини в певній державі-учасниці не залежить від рішення цієї держави-учасниці, а вимагає встановлення об’єктивних критеріїв¹⁰.

Варто також послатися на Рамкову конвенцію Ради Європи про захист національних меншин¹¹. У ній наголошено, що права осіб, які є представниками меншин, є інтегральною частиною прав людини. До них належать рівність, недискримінація, право на

---

⁹ Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

¹⁰ UN Human Rights Committee, General Comment num. 23: The rights of minorities (Art. 27). UN Doc CCPR/C/21/Rev.1/Add5/26 April 1994. URL: <https://www.refworld.org/docid/453883fc0.html>

¹¹ Рамкова конвенція про захист національних меншин. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055#Text

збереження мови, культури та традицій, свобода думки, совісті та релігії, участь в економічному, культурному та суспільному житті, заборона примусової асиміляції тощо. Серед цілей Конвенції – створення клімату терпимості та діалогу, як необхідної умови для того, щоб культурне розмаїття стало джерелом та чинником не розколу, а збагачення кожного суспільства.

Необхідно підкреслити, що низка статей Конвенції поширюється на всіх осіб на території держав-учасниць, незалежно від того, чи належать вони до національних меншин. Зокрема, йдеться про статтю 6, згідно з якою сторони заохочують атмосферу терпимості та міжкультурного діалогу і вживають ефективних заходів для поглиблення взаємної поваги, взаєморозуміння та співробітництва між усіма особами, що проживають у межах їхньої території, незалежно від їхньої етнічної, культурної, мовної або релігійної самобутності, зокрема в галузях освіти, культури та засобів масової інформації.

Широке застосування цієї статті пов'язано з тим, що, на думку Дорадчого комітету Конвенції, неповага до мігрантів, шукачів притулку, біженців та/або інших осіб, які з будь-яких причин відрізняються від більшості населення, може зумовити утворення загального середовища страху та спонукати представників меншин прагнути до конформізму, а не до активного використання своїх прав. Дорадчий комітет незмінно наполягає на недоречності відокремлення питання традиційного захисту меншин від ширших питань інтеграції суспільства і вважає, що таке відокремлення не відповідає духу та меті Рамкової конвенції. Відкритість і толерантність у суспільстві можуть бути справжніми лише тоді, коли вони не обмежуються певними, заздалегідь визначеними групами, але включають усіх¹².

Усім без винятку членам суспільства, а не лише представникам меншин, адресовано також частину другої статті 6, відповідно до якої сторони зобов'язуються вживати належних заходів для захисту осіб, які можуть стати об'єктами погроз або актів дискримінації, ворожого

---

¹² Advisory Committee to the Framework Convention for the Protection of National Minorities, «Fourth Thematic Commentary on the Scope of Application “The Framework Convention: a key tool to managing diversity through minority rights”», 27 May 2016, para. 55. URL: <https://rm.coe.int/16806a8fe8>

ставлення чи насильства на підставі їхньої етнічної, культурної, мовної або релігійної самобутності. Очевидно, що ця норма цілком застосовна і до мігрантів, незалежно від їхнього громадянства, міграційного статусу або строків перебування в країні.

Необхідність роз'яснення та трактування суті положень Конвенції пов'язана з тим, що чіткого визначення національних меншин вона не містить. Це не лише результат необхідності досягнення консенсусу держав-учасниць, а й принциповий вибір, що відображає природу документа, зокрема, переміщення центру уваги з питання «кого» захищати на «як» захищати. Як зазначено у коментарі Дорадчого комітету, «замість того, щоб запитувати, “хто” повинен бути захищений, потрібно запитувати, “що” потрібно зробити, щоб керувати різноманіттям найбільш ефективно шляхом захисту прав меншин¹³.

«Старі» та «нові» меншини: спільне та відмінне

Для визначення двох типів національних меншин у літературі використовується низка понять. До першого з них, на думку деяких учених, належать спільноти, члени яких мають окрему мову, культуру чи релігію порівняно з рештою населення і які стали меншинами через зміни державних кордонів, коли суверенітет над територією їхнього проживання переходив від однієї держави до іншої. Це так звані автохтонні меншини. Всі інші меншини мають іммігрантське походження. Однак деякі з них традиційно, протягом тривалого часу проживають на певній території, наприклад, роми. Цю сукупність меншин відрізняє також і те, що держави здебільшого визнають їх такими. Саме тому, а не внаслідок тривалості проживання, до цієї групи меншин застосовують термін історичні, традиційні, «старі» меншини.

На відміну від них так звані «нові» меншини, за визначенням, запропонованим Р. Мудда-Віндішер (R. Medda-Windischer), – це

---

¹³ Advisory Committee to the Framework Convention for the Protection of National Minorities, «Fourth Thematic Commentary on the Scope of Application “The Framework Convention: a key tool to managing diversity through minority rights”», 27 May 2016, para. 55. URL: <https://rm.coe.int/16806a8fe8>

групи, утворені особами, які покинули свою батьківщину, щоб емігрувати в іншу країну, як правило, з економічних і, іноді, політичних причин, вони складаються з мігрантів і біженців та їхніх нащадків, які проживають більш-менш тривалий час у країні, відмінній від країни їхнього походження¹⁴.

Цей термін, однак, так само неоднозначний, як і попередній. Передусім тому, що він охоплює не лише щойно прибулих мігрантів, а й мігрантів другого, третього покоління. А отже, осіб, які народилися вже в країні перебування, здебільшого мають її громадянство, тобто одну з основних ознак тісного зв'язку з новою батьківщиною та важливу підставу для зарахування до традиційних меншин.

У зв'язку з цим у деяких країнах щодо мігрантів та їхніх нащадків застосовується термін «меншини», наприклад, у Великій Британії. Таким чином термінологічно підкреслюється, що мігранти, які легально перебувають на території Сполученого Королівства, є частиною його постійного населення. Крім того, називати мігрантами народжених на території країни, просто неправильно.

Ще один термін – іммігрантські меншини. За визначенням, що міститься в роботі А. Андерсона (A. Anderson) «Етнічні меншини та права меншин в Європі: теоретична типологізація»¹⁵, опублікованій Європейським центром з питань меншин, – це етнічні меншини, які походять з інших країн, тому не мають територіальної бази в країні, де вони проживають. Андерсон виокремлює різні типи іммігрантських меншин. Перший з них – це ті, які він називає «імперськими реліктами», тобто групами представників імперської нації, які залишилися на території колишніх колоній після розпаду імперій, наприклад, турки в Болгарії, росіяни в колишніх радянських республіках. Оскільки в імперіях відбувалися переселення

---

¹⁴ Medda-Windischer R. Old and New Minorities: Diversity Governance and Social Cohesion from the Perspective of Minority Rights. URL: <https://www.sciendo.com/article/10.1515/auseur-2017-0002>

¹⁵ Anderson A. Ethnic Minorities and Minority Rights in Europe: Theoretical Typologies. ECMI Working paper N99, 2017. URL: <https://www.ecmi.de/publications/ecmi-research-papers/99-ethnic-minorities-and-minority-rights-in-europe-theoretical-typologies>

представників не лише панівного, а й колонізованих народів, до «імперських реліктив» Андерсон відносить також, наприклад, словаків, чехів, русинів-українців Воєводини. Наступна група – мігранти, що прибули з колоній до метрополій. Вони можуть належати і до панівної нації, наприклад, «чорноногі» французькі репатріанти з Алжиру, і до корінного населення колоній, як-то франкофонні африканці у Франції, індо-пакистанці у Великій Британії. Ще одна група – економічні, посередницькі, торгові меншини, тобто такі, які керувалися під час міграції економічними причинами і зайняли специфічну нішу в економіці чи торгівлі країни перебування, наприклад, вірменські торговці, єврейські банкіри, китайські кухарі та ресторатори. Набагато чисельнішою групою економічних мігрантів є працівники-мігранти або робітники-гості (*Gastarbeiter* за німецькою термінологією). Вони запрошувалися розвинутими державами для виконання певних робіт на обмежений строк, проте здебільшого проживають там поколіннями, наприклад, португальці у Франції, турки в Німеччині. І, нарешті, переселенці, постійні мігранти, регулярні мігранти, тобто такі, які пройшли всі необхідні процедури для допуску в країну призначення. Андерсен також вважає окремою групою біженців, характеристики яких цілком різні, проте їх об'єднують особливі процедури допуску та особливі потреби. Це явище для Європи не нове. Достатньо нагадати яким чином формувалася російська чи вірменська громади в Парижі. Сьогодні біженські етнічні меншини представлені сирійцями, афганцями, курдами тощо.

Унаслідок об'єктивно доволі умовного поділу на «старі» та «нові» меншини деякі країни аргументують своє визнання тієї чи іншої етнічної групи національною меншиною часом проживання на території держави. Наприклад, у Польщі, Норвегії, Угорщині, деяких інших країнах законодавчо закріплено, що правами меншин можуть користуватися лише етнічні групи, які проживають на території країни принаймні упродовж ста років. Проте й тут не все однозначно. Візьмемо, наприклад, Угорщину, у законодавстві якої чітко визначені 13 етнічних груп, які користуються правами меншин і для виокремлення яких використано критерій столітнього

проживання. Попри, здавалося б, чітке розмежування у такий спосіб між «старими» та «новими» меншинами угорський приклад демонструє як непросто це зробити на практиці. Так, відповідно до перепису населення Угорщини 2001 року частка осіб, народжених за кордоном, серед представників національних меншин була відчутно вищою загальнонаціонального рівня і становила 25%. Народилися за кордоном, тобто були іммігрантами, 55% русинів, майже 50% румунів та українців, 42% болгар та поляків, 38% сербів, 31% вірмен, 19% греків. Значною серед неугорського населення була також частка осіб, які мали іноземне або подвійне громадянство. А серед тих, хто назвав рідною польську та вірменську мови, носії громадянства іноземних держав становили більшість. Наслідком розширення ЄС та свободи пересування громадян країн-членів територією Європейського Союзу було різке збільшення серед мешканців Угорщини громадян Румунії та Словаччини, зафіксоване переписом 2011 року. Прибулі здебільшого проживали у прикордонні, в угорських населених пунктах, де житло було дешевшим, ніж в їхніх країнах, проте не припиняли працювати на батьківщині і возити туди дітей на навчання¹⁶.

Із цього випливає принаймні два важливі запитання. Чи можуть щойно прибулі мігранти, навіть якщо вони ідентифікують себе як носії етнічності, що асоціюється зі «старими» для тієї чи іншої держави етнічними меншинами, користуватися правами, які цим меншинам надаються? І, навпаки, чи можна віднести до «нових» меншин, тобто таких, які не можуть розраховувати на підтримку держави в обсягах, зафіксованих у законодавстві щодо національних меншин, мігрантів, які, однак, належать до традиційно присутніх у країні етнічних груп? Відповідь на ці запитання було надано Дорадчим комітетом Рамкової конвенції із захисту прав меншин у його оцінці виконання Конвенції Норвегією, який заявив, що до мігрантів, щойно прибулих до Норвегії, які бажають ідентифікувати себе з етнічними групами, що

---

¹⁶ Dobos B. With or without you: integrating migrants into the minority protection regime in Hungary. URL: https://www.academia.edu/24311106/With_or_without_you_integrating_migrants_into_the_minority_protection_regime_in_Hungary

мають статус національних меншин, повинно бути таке саме ставлення, як і до національних меншин¹⁷.

Відсутність чітких критеріїв, а відтак умовність, а то й неможливість поділу на традиційні та іммігрантські меншини засвідчує практика цілком волонтаристських рішень, які приймаються з цього приводу державами. Так, визначивши список традиційних меншин, держава може його змінити, як це, зокрема, сталося в Чехії, де 2013 року було офіційно визнано національними меншинами в'єтнамську та білоруську громади і додано їх до списку історичних меншин¹⁸, хоча цілком очевидним є їх іммігрантське походження.

Спробою розв'язати термінологічні суперечності є пропозиція відомого дослідника проблем меншин В. Кимліка (W. Kymlicka), який запропонував розділяти національні та етнічні меншини на основі того, як вони усвідомлюють себе стосовно більшості¹⁹. На його думку, національні (тобто історичні, традиційні, автохтонні) меншини зазвичай прагнуть зберегти свою культурну самобутність у рамках суспільства проживання шляхом забезпечення самоврядування, тоді як етнічні меншини («нові», іммігрантські) складаються переважно з іммігрантів, які не просять права на автономію чи самоврядування, але бажають інтеграції в країні перебування.

Таким чином, визначальним для віднесення етнічних груп до «старих» чи «нових» меншин видається зовсім не їхнє походження, час проживання на території країни чи громадянство їхніх представників, а той обсяг прав, який вони прагнуть отримати і який держава готова чи не готова їм надати.

---

¹⁷ Advisory Committee to the Framework Convention for the Protection of National Minorities, Third Opinion on Norway, ACFC/OP/III(2011)007. URL: <https://www.refworld.org/docid/4e65e81c2.html>

¹⁸ Dragan A. «New Minorities» in the States Parties to the Framework Convention: The Importance of Self-Identification and Recognition. URL: https://ceere.eu/pjiel/wp-content/uploads/2018/08/103_pjielPJIEL1801.pdf

¹⁹ Kymlicka W. Multiculturalism and Minority Rights: West and East. URL: https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/6206/ssoar-jemie-2002-iss_4-kymlicka-multiculturalism_and_minority_rights.pdf;jsessionid=91CAE450185B769E3013ADE42369353A?sequence=1

Застереження щодо поширення прав меншин на громади мігрантів

Обережне, а інколи й підозріле ставлення до меншин, байдуже, «нових» чи «старих», пов'язано з тим, що часто їх сприймають як виклик, навіть загрозу гомогенності національної держави, оскільки вони намагаються демонструвати та відстоювати власну, відмінну ідентичність. Проте щодо прибулих, «чужих» таке ставлення виявляється набагато частіше. Особливо гостро це відчувається в країнах, де культурна різноманітність населення є новим явищем, які до недавнього часу були більшою чи меншою мірою гомогенними в етнічному відношенні, що, власне, й покладалося в основу творення національних держав.

З негативним ставлення передусім стикаються так звані «видимі» (visible), тобто антропологічно відмінні мігранти. Проте й інші групи можуть розглядатися як загроза базовим цінностям суспільства внаслідок незбігу культур прибулого і місцевого населення, порушення мігрантами узвичаєних культурних норм. Нерідко щодо мовно, релігійно, культурно відмінних людей виникають упередження, формуються забобони, що ще більше посилює негативне сприйняття суспільством мігрантів. Прояви расизму та ксенофобії, у свою чергу, можуть викликати відчуження, а той ворожість з боку мігрантів.

Антиіммігрантські настрої експлуатуються право-радикальними силами, що ще більше підриває суспільну єдність. Під впливом популярності «нових правих» традиційні консервативні партії, враховуючи настрої електорату, змушені переглядати ставлення до міграції, все частіше використовувати антиіммігрантську риторіку. Аргументуючи необхідність більш жорсткого імміграційного контролю, зменшення обсягів імміграції, її противники говорять про те, що імміграція є джерелом конфліктів, зростання злочинності, навіть тероризму, загрозою безпеці держави. У цьому контексті використовуються такі евфемізми, як «надмірна кількість», «критична маса», «поріг толерантності», посилення на псевдонаукові висновки про те, що, якщо чисельність

прибулих перевищує певний поріг (у різних версіях 5, 10, 15, 20 відсотків), їхня інтеграція не відбувається, вони створюють анклав, які живуть за власними законами, що викликає законотвірний дискомфорт серед місцевого населення. Крайні представники такої позиції виголошували побоювання, що у разі формування таких анклавів представники мігрантів намагатимуться взяти під свій контроль території проживання, встановити свою монополію у цілих секторах економіки, витіснити корінних мешканців.

Нічим неаргументовані твердження про небезпеки «критичної маси» іммігрантів, однак, на думку відомого дослідника міжнародних відносин В. Шнілєрмана, мають скоріше ідеологічне, а не наукове походження і покликані надати «наукове» підґрунтя антиіммігрантській політиці²⁰. Проте не можна не усвідомлювати, що задоволення соціально-економічних потреб мігрантів становить неабиякий виклик для країни перебування, потребує значних ресурсів та організаційних зусиль, а здійснити необхідні дії набагато легше, коли чисельність мігрантів незначна, натомість прибуття великої кількості людей може створити серйозні проблеми.

Разом з тим факти доводять, що висока частка мігрантів у населенні характерна саме для благополучних країн, яким, судячи з результатів їхнього розвитку, жодної загрози вони не створили. Так, у населенні найбільш розвинутих, за класифікацією ООН, регіонів світу мігранти становлять 12% (15,6% в Західній Європі, 15,4% у США), тоді як у менш розвинутих – 1,9%, а в найменш розвинутих – 1,6%. Натомість агресивна ксенофобія та міжетнічні конфлікти найчастіше виникають саме там, де чисельність мігрантів невелика. Достатньо згадати ситуацію після об'єднання Німеччини, коли вони мали місце у східних землях, де мігрантів було незрівнянно менше, ніж на заході країни. У доповіді, яку підготував федеральний уряд ФРН до Дня німецької єдності 2016 року, відзначалося різке зростання праворадикальних екстремістських і ксенофобських нападів. У ній говорилося, що

---

²⁰ Шнілєрман В. Лукавые цифры и обманчивые теории: о некоторых подходах к изучению мигрантов. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/lukavye-tsifry-i-obmanchivye-teorii-o-nekotoryh-podhodah-k-izucheniyu-migrantov>

«ксенофобія і нетерпимість стали великою небезпекою для громадськості, а також для економічного розвитку приєднаних земель». При цьому зростання кількості ксенофобських нападів відбувалося у тих землях, в яких не спостерігалось значного напливу біженців, отже, таке зростання ксенофобії не залежить від напливу мігрантів. Так, задокументованих випадків насильства на ґрунті міжетнічної ненависті на один мільйон жителів у землі Мекленбург Передня Померанія було зафіксовано 58,7, у землі Бранденбург – 51,9, у Саксонії – 49,6, у Саксонії-Ангальт – 42,6, у Берліні – 37,9 і Тюрингії – 33,9, що істотно вище середнього рівня у західних німецьких землях – 10,5²¹.

У формуванні, аргументації та тиражуванні антиіммігрантських поглядів помітне місце посідає так званий «цивілізаційний підхід», вульгарне тлумачення ідей щодо етнічної самобутності. Політизація такого підходу, що інтегрує расизм, базовані на етнічній ознаці негативні стереотипи та ксенофобію, формує міф про національний менталітет, виявляється у невідворотності «конфлікту цивілізацій».

Історичні меншини сприймаються як загроза набагато рідше, ніж іммігрантські. Мотивуючи таке ставлення, О. Ровенчак і М. Яворський пишуть, що оптимальна міжетнічна дистанція, що склалася історично, не перешкоджає міжгруповій взаємодії, забезпечує цілісність і ефективно відтворювання етнічних культур, збереження етнокультурної ідентичності. Водночас, загрози для етнокультурної безпеки виникають тоді, коли відбувається форсована зміна етнічної структури населення, зокрема, внаслідок міграції²².

Р. Медда-Віндішер (R. Medda-Windischer) у своєму дослідженні спільного та відмінного між «старими» та «новими» меншинами зауважує, що мігранти мають вибір, чи плекати власну культуру у чужому оточенні, чи сприйняти культуру та манери поведінки

---

²¹ Ксенофобія стала загрозою для правопорядку в східній Німеччині. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2016/09/21/7054864/>

²² Ровенчак О., Яворський М. Міжнародна міграція як виклик безпеці: особистісний, національний та глобальний виміри. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/rovenchak_mizhnarondna.pdf

місцевого населення. На відміну від них, традиційні меншини проживають на своїй історичній території, вони перетворилися на меншину не внаслідок вільного вибору, а через незалежні від них обставини, тому часто незадоволені моделлю етнополітики, яка забезпечує лише недискримінацію та захист індивідуальних прав, прагнуть самоуправління та самовизначення з метою набуття гарантій для збереження та розвитку своєї самобутньої культури²³.

Тому вимоги мігрантів, як правило, значно відрізняються від вимог традиційних меншин, які в багатьох випадках намагаються протидіяти асиміляції, виборюючи автономію. Натомість протести мігрантів, по суті, спрямовані на покращення інтеграції в суспільство країни проживання. Адже, здійснюючи переїзд, вони найчастіше керуються бажанням поліпшити своє життя і цілком свідомі, що їхні перспективи, а також перспективи їхніх дітей безпосередньо залежать від здатності адаптуватися, вивчити мову, інтегруватися в нове суспільство.

Дещо складнішою, однак, видається мотивація другого чи третього покоління мігрантів, особливо дітей зі змішаних шлюбів. Уже за фактом народження вони є носіями двох культур. Для когось це може відкривати ширші можливості, проте для когось – бути додатковим тягарем. Як правило, культурна дистанція з місцевим населенням у народжених у сім'ях мігрантів дітей є значно меншою, ніж у їхніх батьків, проте соціально-економічне становище в країні проживання менш вигідне, ніж у корінних мешканців, що справедливо пов'язується молоддю зі своїм походженням і є причиною невдоволення, участі у протестних акціях.

Разом з тим, таким акціям, як і політичній мобілізації мігрантів загалом, не притаманна етнічна спрямованість. Науковці неодноразово наголошували, що конфліктні ситуації, навіть пряме протистояння, пов'язане з громадами іммігрантів, мають не етнічний, а соціальний характер. Зокрема, коментуючи масові безпорядки в околицях Парижа, спричинені загибеллю кількох

---

²³ Medda-Windischer R. Old and New Minorities: Diversity Governance and Social Cohesion from the Perspective of Minority Rights. URL: <https://www.sciendo.com/article/10.1515/auseur-2017-0002>

молодих іммігрантів за вини, як були переконані їхні одноплемінники, французьких поліцейських, науковці ставили їх в один історичний ряд з подіями 1789, 1848, 1870, 1968 років, тобто найбільших соціальних потрясінь, які пережила Франція, наголошуючи, що протести іммігрантської молоді були зумовлені соціальними, політичними, а не етнічно забарвленими вимогами²⁴.

Таким чином, досвід доводить, що загроза сепаратизму найвірогідніше може бути пов'язаною зі «старими», а не з іммігрантськими меншинами, оскільки «старі» меншини у багатьох випадках є політично організованими, мають власні інституції та ресурси. Мігранти вимагають не права на самоуправління, а те, що дослідники називають поліетнічними правами, тобто певні етнокультурні права в рамках усього суспільства²⁵. Побоювання, що поширення базових прав меншин на мігрантів призведе до їхньої політичної мобілізації, не має підстав. Водночас, створення умов для збереження та розвитку самобутності іммігрантських меншин є важливою передумовою для їхньої успішної інтеграції в країні перебування.

Закономірність розширення прав іммігрантських меншин

Передусім необхідно підкреслити, що незалежно від того, чи йдеться про «старі» чи про «нові» меншини, всі вони мають базові потреби і повинні користуватися відповідними правами. Це право на існування, право на рівність та недискримінацію, право на самобутність та різноманітність, а також право на ефективну участь у культурному, соціальному та економічному житті суспільства. Крім того, захист і «старих», і «нових» меншин має спільну мету, а саме – підтримання та зміцнення миру та безпеки, захист прав людини, культурне розмаїття, демократичний плюралізм. Таким чином, коли йдеться про універсальні права людини чи якісь базові норми захисту меншин, немає підстав розрізняти осіб, які належать до етнічних, релігійних або мовних груп, що складаються з недавніх іммігрантів, або тих, хто живе на цій території з давніх часів.

---

²⁴ Блюм А., Серрано С. Ответ Элен Каррер д'Анкос. *Неприкосновенный запас*. 2005. № 6 (44). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/6/>

²⁵ Dragan A. «New Minorities» in the States Parties to the Framework Convention: The Importance of Self-Identification and Recognition. URL: https://ceer.eu/pjiel/wp-content/uploads/2018/08/103_pjielPJIEL1801.pdf

У недалекому минулому, у 1980-х і 1990-х роках, заходи щодо забезпечення прав меншин були зосереджені головним чином на збереженні їхньої культури і адресувалися традиційним меншинам. Сучасні підходи, навпаки, більше схиляються до інтеграції, яка передбачає постійну взаємодію меншостей і більшості. Саме така взаємодія, як гарантія суспільної єдності, незважаючи на відмінності різних етнічних, релігійних, мовних груп, є основною метою державного управління різноманітністю. Її досягнення, безумовно, потребує включення в поле дії державної етнополітики мігрантів, їхні громади.

Розширення об'єкта захисту прав меншин за рахунок громад іммігрантів потрібно тому, що в міжнародно-правових, як і в національних документах щодо прав мігрантів право на самотність та різноманітність згадується лише побіжно. У ставленні політиків до мігрантів традиційно превалує прагматичний підхід, коли їх розглядають передусім як робочу силу, головну увагу приділяють становищу, яке вони займають на ринку праці. Разом з тим, забезпечення права мігрантів на збереження своєї самотності є однією з передумов процесу інтеграції, в ході якого не лише посилюється позитивний вплив прибулих на економічний розвиток країни перебування, а й розвивається почуття лояльності та належності до решти населення. Це можливо, однак, лише за умови, якщо іммігранти не відчуватимуть загрози примусової асиміляції, яка може призвести лише до опору та відчуження.

Однак зовсім не обов'язково надавати всім меншинам однакову державну підтримку, допомога у розвитку та збереженню культурної самотності вимагає диференційованого підходу залежно від потреб та характеристик тих чи інших меншин. Так, наприклад, претензії меншини на використання власної мови у відносинах з владою зазвичай висловлюються традиційними меншинами, які компактно протягом тривалого часу проживають на своїй історичній території. Цілком зрозуміло, що законодавче закріплення подібного права для іммігрантів і недоречне, і неможливе. Водночас зазначимо, що процедура визнання особи біженцем відповідно до Женевської конвенції ООН 1951 року про статус біженців передбачає проведення інтерв'ю зрозумілою для особи

мовою, тобто спілкування з адміністративними органами країни притулку із допомогою перекладача. Так само у разі участі іноземця у судовому процесі він має право на переклад, якщо недостатньо володіє мовою країни перебування.

Упорядкувати питання обсягу прав «нових» та «старих» меншин дає змогу ліберально-демократичний підхід, що базується на гарантіях прав людини, без перебільшення загальної релігії сучасного світу. Процес посилення захисту прав людини активувався після Другої світової війни. У сфері міграції він полягав у ширшому залученні мігрантів до суспільства країн перебування, поширення основоположних прав, які раніше мали лише їх громадяни, на всіх людських істот, незалежно від громадянства чи міграційного статусу. Винятками залишаються лише деякі політичні права, зокрема, право обирати та бути обраним, а також свобода пересування, оскільки рішення щодо допущення чи недопущення іноземця на суверенну територію, статус його перебування приймається в рамках національного законодавства. Однак і тут відбувається очевидна дифузія обмежень. Так, у більшості країн Європейського Союзу мігранти можуть брати участь у місцевих виборах, оскільки є частиною місцевих громад і відтак мають право долучатися до управління ними. На виборах в Європейський парламент громадяни країн ЄС, які проживають в іншій, ніж країна їхнього громадянства, державі-члені, можуть голосувати і балотуватися. Право на свободу пересування в межах Євросоюзу отримали довготермінові мігранти, тобто такі, які прожили в країнах-членах не менше п'яти років і є їх постійними резидентами.

Питання поширення прав меншин на «нові», іммігрантські, меншини, вирішується по-різному. Міжнародні організації здебільшого практикують відкритий підхід. Зокрема, Комітет ООН з прав людини, Верховний комісар з питань національних меншин Організації з безпеки і співробітництва в Європі, Венеційська комісія включають до своєї діяльності питання прав мігрантів. Однак національні уряди застосовують різноманітні підходи залежно від суспільного ладу, міграційної ситуації в країні, традицій управління.

У Канаді ще на початку 1970-х років було проголошено концепцію мультикультуралізму (multiculturalism). Вона вибудовувалася на практиках взаємодії різних культур починаючи з 1960-х років і була дещо неочікуваним результатом протистояння між англомовною та франкомовною громадою країни, в ході якого прийшло усвідомлення, що, крім нащадків англійських та французьких іммігрантів, населення Канади складається на чверть з вихідців з інших країн та регіонів. Суть мультикультуралізму полягає у визнанні культурного плюралізму та його позитивного значення для розвитку культури, а також в усвідомленні необхідності забезпечення спеціального простору, в рамках якого носії різних культурних традицій можуть розвивати свої культури, збагачуючи тим самим культуру всього суспільства²⁶.

Відповідно до цієї концепції канадське громадянство мало бути об'єднаною надбудовою над різноманітними етнічними ідентичностями з тим, щоб забезпечити ліберально-демократичним цінностям вирішальну роль у соціальній та політичній ідентифікації. Специфічні культурні риси лишалися особистою справою індивіда, а їхня маніфестація віталася у сфері мистецтва та фольклору, тоді як долучення до загальної культури передбачало, за висловом деяких дослідників, деетнізацію.

Мультикультуралізм передбачав низку законодавчих та операційних заходів. У 1988 році було прийнято Акт про мультикультуралізм. На федеральному та провінційному рівні створено спеціальні адміністративні органи з реалізації цієї політики.

В Європі питання підтримки культури іммігрантів постало доволі пізно, оскільки найбільш масові повоєнні імміграційні хвилі формувалися за рахунок або мешканців колишніх колоній, які не відчували особливих труднощів з інтеграцією завдяки знанню мови, порядків, культури метрополій, а також робітників-гостей, тобто запрошених з-за кордону працівників, які після нетривалого працевлаштування поверталися на батьківщину. Проте вже починаючи з 1980-х років західноєвропейські суспільства почали

---

²⁶ Свтух В. Б. Етносоціологічний довідник. Київ : Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2011. С. 39.

усвідомлювати, що вони перетворюються на країни зі значною часткою іммігрантів у населенні, що вимагає від держави певних дій.

Ідею мультикультуралізму в Європі сприйняли передусім Велика Британія, Скандинавські країни, зокрема Швеція, а також Нідерланди. Проте на Старому континенті її практичне втілення супроводжувалося періодичними кризами в оцінці її ефективності у справі інтеграції іммігрантів. У зв'язку з цим варто зазначити, що на батьківщині цієї концепції, тобто в Канаді, ефективність мультикультуралізму доведено багаторічною практикою. Тому логічно припустити, що, по-перше, проблема полягає не в самій концепції, а в її застосуванні, а по-друге, критикуючи її, необхідно чітко визначити, що ми розуміємо під багатокультурністю. Якщо вона означає надання привілеїв для іммігрантських меншин, то, дійсно, це не сприяє єдності суспільства, може викликати радикалізацію як прибулих, так і корінного населення. Якщо ж ідеться про гарантії прав на самобутність, на збереження своєї культури та ідентичності, в суспільстві, що базується на ліберально-демократичних цінностях, багатокультурності немає альтернативи.

В. Кимліка (W. Kymlicka) зазначає, що є кілька чинників, що роблять невідворотним шлях західних суспільств до мультикультуралізму та забезпечення прав меншин²⁷. Перший з них демографічний, тобто скорочення народжуваності, старіння населення, дефіцит робочої сили, попит на яку задовольняється за рахунок іммігрантів, унаслідок чого їхня чисельність постійно зростає.

Другий чинник – революція у сфері прав людини. З прийняттям 1948 року Загальної декларації прав людини було проголошено світовий порядок, що передбачає рівність та недискримінацію і відкидає будь-які старі ідеї щодо расової чи етнічної ієрархії. Однак найважливіше, що ідея забезпечення прав людини глибоко проникла до свідомості людей. У сучасному світі права меншин, недопустимість дискримінації за ознаками раси, етнічної належності,

---

²⁷ Kymlicka W. Multiculturalism and Minority Rights: West and East. URL: https://www.ecmi.de/fileadmin/downloads/publications/JEMIE/2002/nr4/Focus4-2002_Kymlicka.pdf

релігії, мови тощо, право на збереження своєї самобутності не викликають сумнівів, закріплені у низці основоположних міжнародних домовленостей щодо прав людини та у національному законодавстві окремих країн.

Наступний чинник – демократія, за якої меншини можуть артикулювати свої вимоги, отримати підтримку ширших громадських кіл, шукати союзників серед політиків, звертатися до судів, до міжнародних організацій. За наявності цих трьох чинників, пише В. Кимліка, сприйняття суспільством етнічної різноманітності є неминучим, незважаючи на особливості політичної організації, електоральної системи, позиції окремих партій чи політиків. І хоча такі події, як терористичний акт 11 вересня 2001 року у США, світова фінансово-економічна криза 2008–2009 років, можуть призвести до певних відхилень від загального тренду, вмотивованих міркуваннями безпеки або економічної доцільності, це, однак, не може змінити його загальну спрямованість.

Проте, на думку дослідника, гарантії прав меншин можуть мати як позитивні, так і негативні наслідки. Серед позитивних: суспільний мир та особиста безпека; укріплення демократії; посилення поваги до прав людини, забезпечення рівності та недискримінації; економічний розквіт, що є результатом перших трьох. Такий підхід заспокоює, цивілізує прояви націоналізму уже саме тим, що гарантує індивідуальні права та свободи.

Разом з тим, гарантії прав меншин не дають змогу уникнути викликів, пов'язаних з внутрішніми відносинами всередині етнічних громад, роздратуванням у стосунках між окремими етнічними групами, зумовленим старими образами з боку меншини та звинуваченнями в невідчужності з боку більшості. Політизація окремішності інколи може призвести до формування в суспільстві «паралельних світів», які не відчують великої потреби у співпраці. Це можна сказати про меншини у федеральних державах, наприклад, жителів Квебеку в Канаді. Проте також і про громади мігрантів, які об'єктивно відокремлені від більшості населення передусім за правовим статусом, видом занять (виконання переважно непрестижних та низько оплачуваних робіт, від яких відмовляється місцеве населення), соціальним становищем на

найнижчих шаблях суспільної піраміди, рівнем освіти, проживанням в найдешевшому житлі в районах, що інколи мають всі ознаки гетто.

Критики розширення прав іммігрантських громад наголошували, що воно може призвести до їхньої етнічної мобілізації і відтак створити загрозу не лише культурі більшості, а й безпеці країн перебування, їхній територіальній цілісності та державному устрою, породити вимоги щодо неприйнятних суспільних трансформацій. Проте необхідно підкреслити, що доти, доки вимоги меншин висловлюються мирним і законним способом, що гарантується їм законом, це є найкращим запобіжником проти відкритого протистояння, насилля та конфліктів.

На стику міграційної та етнополітики: політика інтеграції

Історія демократії, по суті, є історією залучення. Спочатку йшлося про інтеграцію певних класів чи соціальних груп (право голосу незалежно від майнового стану, право голосу для жінок), проте із інтенсифікацією міжнародної міграції все більше уваги приділялося інтеграції прибулих, іноземців. Політика інтеграції, як механізму зведення суспільних розбіжностей до мінімуму та уникнення поляризації, перетворилася сьогодні на один із ключових напрямів державної політики багатьох країн світу. Відповідно до даних дослідження, проведеного ООН, 91% з обстежених розвинутих держав здійснював інтеграційні заходи, адресовані іноземцям, проти 79% в 1996 р.²⁸

У рішенні Європейської ради щодо Спільних базових принципів політики інтеграції іммігрантів²⁹ інтеграція визначається як динамічний, двосторонній процес взаємного погодження між іммігрантами та мешканцями країн-членів. Вона потребує зусиль з

---

²⁸ International Migration Policies. Government Views and Priorities / Department of Economic and Social Affairs. Population Division. UN, 2013. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/policy/InternationalMigrationPolicies2013/Report%20PDFs/z_International%20Migration%20Policies%20Full%20Report.pdf; http://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/policy/InternationalMigrationPolicies2013/Report%20PDFs/z_International%20Migration%20Policies%20Full%20Report.pdf#zoom=10

²⁹ Immigrant Integration Policy in the European Union. Council Conclusions. URL: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/jha/82745.pdf

боку обох зацікавлених сторін і передбачає готовність мігрантів пристосовуватися до умов життя в суспільстві країни перебування, не втрачаючи при цьому своєї культурної самобутності, а також готовність суспільства, що приймає, його інститутів до інклюзії мігрантів та сприйняття їхніх етнокультурних потреб.

Інтеграція відбувається в різних аспектах життя: правовому, соціально-економічному та культурному. Проте, якщо подивитися на індикатори успіху інтеграції, розроблені Європейською комісією разом з Євростат, не можна не помітити, що основна увага приділяється соціально-економічним питанням, частково політичним і правовим. Так, до чотирьох груп індикаторів належать: працевлаштування (рівень зайнятості, рівень безробіття, рівень економічної активності); освіта (структура населення/мігрантів за рівнем освіти, частка неписьменних, частка у віковій групі 30-34 роки осіб з вищою освітою, частка молоді, яка не закінчує школу); соціальне включення (середній дохід мігрантів порівняно з середнім доходом усього населення, ризик бідності, оцінка рівня фізичного здоров'я, співвідношення частки осіб, які є власниками майна, серед мігрантів та усього населення); політична участь (частка мігрантів, які набули громадянство країни перебування, частка мігрантів, що мають постійні/тривалі дозволи на перебування, частка мігрантів на виборних посадах). Водночас культурна інтеграція ніяк не вимірюється, очевидно тому, що оцінити її рівень вкрай важко, а також унаслідок невизначеності шляхів досягнення належного включення мігрантів до культури суспільства, що приймає, як і сприйняття останнім культури мігрантів.

Серед підходів до вирішення завдань з інтеграції зазвичай розрізняють три моделі, які умовно називають німецькою, французькою та британською, жодна з яких, однак, не існує в чистому вигляді, тому правильніше говорити про домінуючі до управління інтеграцією та різноманітністю підходи.

Німецька модель сформувалася в середині ХХ століття. Вона була характерна для країн, де в основу формування нації покладено принцип єдності походження і базувалася на ротаційній концепції трудової міграції так званих «працівників-гостей», які перебувають

у країні лише тимчасово. Тому в Німеччині тривалий час вважалося, що немає сенсу реагувати на зростання етнокультурного розмаїття суспільства, займатися інтеграцією мігрантів, сприяти зміні їхнього правового статусу на більш надійний. Зокрема, набуття громадянства для іноземців, які не мали німецького етнічного походження, було вкрай ускладненим. Донедавна вони мали прожити в державі не менше 15 років, щоб отримати можливість подавати відповідне клопотання. Громадянства часто не мали іммігранти другого, навіть третього покоління. Ситуація, однак, поступово змінювалася разом з усвідомленням, що іноземці, яких було запрошено для виконання певних робіт на обмежений час, перетворилися на невід'ємний елемент німецького суспільства, причому вкрай погано інтегрований. На цьому фоні виникли серйозні етнокультурні суперечності, що зумовило кардинальні зміни в політиці інтеграції етнічних меншин. Було застосовано підхід, який дослідники характеризують як функціональну інтеграцію або соціальне громадянство, що передбачає первинну адаптацію до життя в країні перебування, оволодіння необхідною для цього інформацією та навичками (мовними, професійними), які дають змогу забезпечувати основні життєві потреби, а також – сприяння у працевлаштуванні. За такого підходу, однак, увага до культурної інтеграції, політичної участі є мінімальною. Разом з тим, як показав досвід міграційної кризи в Європі 2015–2016 років, саме дієва функціональна інтеграція дала змогу Німеччині дати раду з облаштуванням понад 800 тис. біженців, переважно з Близького Сходу.

Французька модель відповідає республіканській традиції, яка є панівною в політичній культурі країни з часів Великої французької революції. Її можна охарактеризувати як громадянську інтеграцію (*civic integration*). Вона базується на відносно швидкому набутті іммігрантом громадянства країни прийому, проте не передбачає забезпечення колективних прав меншин. Держава не зважає на іммігрантські громади як на елементи суспільства зі своїми особливими потребами і вважає, що ставлення і до корінних громадян, і до натуралізованих іноземців має бути однаковим. З позиції республіканізму громадянин

республіки є лише громадянином, без жодних етнічних, релігійних або інших характеристик, що віднесені до приватної сфери життєдіяльності особи і для державних структур не мають значення. За такої моделі в разі успішної та швидкої адаптації іммігранти набувають у суспільстві широких можливостей. Однак неуспіх пристосування до умов проживання в країні прийому або небажання втрачати свої етнічні особливості посилює ризик виключення та маргіналізації цієї категорії населення.

В основі британської моделі лежить сприйняття іммігрантів передусім як представників певних етнічних та релігійних груп, яким мають бути гарантовані у повному обсязі громадянські та політичні права і, водночас, створені можливості для збереження та розвитку власної ідентичності. Таким чином, держава усвідомлює, що внаслідок імміграції формуються нові етнічні громади, відмінні від місцевого населення та одна від одної. Отже, умовою гармонійного розвитку суспільства є обопільне порозуміння між ними, а завданням держави – гармонізація стосунків окремих різнокультурних громад в єдиному багатокультурному соціальному просторі, де громадяни не бачать суперечності між загальнонаціональною та груповою ідентичністю. Ця модель має також назву мультикультурної або комунітарної. Її очевидними недоліками є примат етнокультурного над соціальним, групових прав над індивідуальним вибором, що суперечить самій суті демократії.

Міграційна криза в Європі 2015–2016 років мала за наслідок серйозні суперечності в суспільствах європейських держав щодо ставлення до мігрантів. Зростання ворожості, ксенофобії, яке спостерігалось серед місцевого населення, супроводжувалося самоізоляцією мігрантів та біженців, звуженням спілкування, формуванням «паралельних світів», що негативно позначилося на суспільній єдності. Криза примусила як міжнародні організації, так і національні уряди серйозно переосмислити свої підходи до напрямів та інструментів інтеграційної політики. Один із ключових висновків полягав у тому, що функціональна інтеграція, де головні зусилля спрямовувалися на залучення мігрантів до ринку праці, тобто мали перед собою цілком прагматичну мету використання потенціалу мігрантів в інтересах країни перебування, була

недостатньою, оскільки інші фактори, такі як нетерпимість і ворожість до різноманітності в суспільстві країн перебування, зумовлюють відчуття незахищеності та підбивають здатність мігрантів до повноцінної участі у житті суспільства.

Європейська комісія у розробленому за уроками кризи Плані дій з інтеграції громадян третіх країн підкреслювала, що інтеграція не має обмежуватися участю на ринку праці та вивченням мови країни перебування. Вона є найбільш ефективною, коли базується на усвідомленні того, що означає жити в умовах різноманітного складу європейських суспільств³⁰. Варто наголосити, що таке усвідомлення очікується як з боку мігрантів, так і місцевого населення. Іншими словами, різноманітність не має пов'язуватися з меншинами, тобто «іншими» для більшості населення, а сприйматися як атрибут усього суспільства.

Міграційна криза та активна критика мультикультуралізму спонукали дослідників та політиків до пошуку нових концепцій інтеграції. Загалом досягнуто консенсус у тому, що жодна з наявних моделей не є ідеальною, що кожна з них виправдовувала себе лише в певний час і за певних умов. Однак нині необхідним видається осучаснення політики інтеграції, врахування суттєвих змін міжнародної міграції, які відбуваються у XXI столітті.

По-перше, сучасні міграційні потоки охопили без винятку всі регіони і країни світу і відзначаються небаченою раніше етнокультурною різноманітністю. Наприклад, у Нідерландах, у таких містах як, Амстердам, Гаага, Роттердам, проживають вихідці майже з 200 країн, представники приблизно 175 національностей³¹. Мігранти відрізняються не лише за походженням, а й за соціальним становищем, мотивами та обставинами міграції, правовим статусом. Як наслідок, у суспільстві складається ситуація, яку деякі

---

³⁰ Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, 'Action Plan on the integration of third country nationals', Brussels, 7 June 2016, COM (2016) 377 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52016DC0377>

³¹ Engbersen G. Floating populations, civic stratification and solidarity. URL: <https://comparativemigrationstudies.springeropen.com/articles/10.1186/s40878-016-0029-8>

дослідники називають суперрізноманітністю (superdiversity), управляти якою надзвичайно складно, а застосовувати комунітарний підхід практично неможливо. По-друге, зазвичай заходи інтеграції були спрямовані на включення до суспільства, що приймало, осіб, які постійно проживали в країні. Проте нині різноманітність стосується також і строків перебування мігрантів у країні. Все більше людей виїжджають за кордон тимчасово, можуть повернутися на батьківщину, виїхати до іншої країни, згодом змінити країну призначення. Це особливо наочно в Європі, де пересування громадян у межах території ЄС нічим не обмежено і часто навіть не фіксується і де сформована доволі численна когорта людей, які можуть жити в одній країні, навчатися в іншій, працювати в третій, а створити сім'ю і виховувати дітей у четвертій. Таку модель дослідники називають текучою, ліквідною міграцією, за якої населення постійно перетікає з однієї країни до іншої. Цілком очевидно, що щодо таких мігрантів старі методи функціональної інтеграції виявляються мало придатними.

У відповідь на новітні виклики різноманітності у політиці інтеграції спостерігається поступовий зсув до ширшого розуміння інклюзії, що орієнтується не на окремі групи, а на все населення, в якій принципи демократичної правової держави (свобода слова, свобода совісті, рівність, права людини) і соціальні права (а також пов'язані з ними обов'язки) є центральними. Важливим інструментом такого підходу є міжкультурний діалог, до якого залучаються як мігранти, так і місцеве населення. Він базується на усвідомленні, що, з одного боку, будь-яка культура не є статичною, зазнає змін, формується у взаємодії, а з другого – жодна культура не є зразковою, має чому вчитися і має чому учити.

Зазначений підхід передбачає розвиток культурного плюралізму і налагодження міжкультурної взаємодії на основі пошуку спільних для людей інтересів і отримав назву інтеркультуралізму. Як ідеться в виробленому Радою Європи документі щодо інтеркультурного діалогу³², для нього потрібний відкритий обмін

---

³² White Paper on Intercultural Dialogue «Living Together As Equals in Dignity». URL: <https://www.coe.int/en/web/campaign-free-to-speak-safe-to-learn/-/white-paper-on-intercultural-dialogue-living-together-as-equals-in-dignity-2008->

думками на основі взаємної поваги між особами та групами з різною етнічною, культурною, релігійною, мовною спадщиною, глибокі міжкультурні знання працівників державних установ та соціальних служб, створення публічного простору інтеркультурного діалогу, відкритого для широких верств населення. Це дасть змогу уникнути поділу за етнічними, релігійними, лінгвістичними ознаками, разом просуватися вперед на основі спільних універсальних цінностей, знаходити конструктивний та демократичний підхід до різноманітних індивідуальних ідентичностей.

Прикладом відповідних ініціатив, які вже позитивно себе зарекомендували, є, зокрема, надання права іммігрантам брати участь у виборах місцевих органів влади, залучення представників етнічних меншин до роботи в державних установах, правоохоронних органах, передусім у районах проживання іммігрантських громад, впровадження спеціальних програм вивчення мови та введення в освітню систему країни перебування дітей мігрантів, урахування етнічних особливостей пацієнтів, надаючи їм медичні послуги, тощо.

Трансформація та осучаснення підходів до інтеграції має призвести до виникнення системи, яка інкорпорує кращі здобутки попередніх практик, тобто, повагу до окремої особи, її індивідуальних прав і свобод, а також визнання культурної різноманітності та певних групових прав, але при цьому передбачає такий елемент, як міжкультурний діалог, що базується на взаємоповазі та спільних цінностях. Пріоритетом, що об'єднує, має стати усвідомлення універсальних для всієї людської спільноти речей, яке не пригнічує етнічну ідентичність людини, а формує поряд із нею відчуття належності до більшої групи. З другого боку, окрема особа повинна сприйматися не як обов'язковий носій однієї, притаманної від народження, а множинної або й гібридної ідентичності. Тобто інтеркультуралізм розглядає захист ідентичності як свободу вибору. За таких умов різноманітність перетворюється із чинника суспільних антагонізмів у перевагу (*diversity advantage*), джерело розширення креативних та інноваційних можливостей, а рівноправне існування багатьох культур – на нову національну цінність, додатковий ресурс розвитку у сучасних умовах суцільної глобалізації.

Оскільки інтеграція відбувається там, де людина живе, а найбільша різноманітність населення спостерігається у великих, так званих «глобальних» містах, яких у цьому контексті називають ще «космополісами», практики інтеркультуралізму знайшли запровадження передусім у сфері міського управління. Дослідження, проведене Організацією з економічного співробітництва та розвитку, в ході якого вивчалися 72 міста та муніципалітети європейських країн, показало, що 81% з них мав інститути, які опікувалися інтеграцією біженців та інших категорій мігрантів, а 54% – комплексні інтеграційні програми³³. Створення в містах публічних просторів для стимулювання міжетнічної неформальної комунікації може носити різні форми, наприклад, вечори національної кухні, змішані дитячі спортивні команди або екскурсії визначними місцями міста, які проводять для іммігрантів їхні місцеві сусіди, концерти та фестивалі тощо. Проте «м'які» форми організації міжетнічного діалогу можуть існувати лише за умов наявності традиційних, але необхідних заходів, спрямованих на унеможливлення расизму та дискримінації, забезпечення умов для вивчення мігрантами мови країни перебування, просування прибулих на ринку праці та у сфері освіти. Там, де серйозно прагнуть досягти єдності суспільства в умовах різноманітності, вдаються до політичних жестів, які мають підкреслити важливість політики інтеграції та переконати мігрантів у тому, що населення іммігрантського походження є невід'ємною і важливою частиною нації, визнаючи при цьому актуальність етнічної, мовної та релігійної ідентичності.

Шляхи удосконалення міграційної політики через призму етнополітики

У 2016 році підбиваючи підсумки двадцятирічної дії Рамкової конвенції Ради Європи з прав меншин, Дорадчий комітет конвенції підкреслював, що на час її підписання права меншин в основному пов'язувалися зі збереженням їхньої ідентичності та захистом від асиміляції в ході процесів державотворення та націєтворення, яка

---

³³ Интеграция инокультурных мигрантов: перспективы интеркультурализма / отв. ред. И. П. Цапенко, И. В. Гришин. Москва : ИМЭМО РАН, 2018. 233 с.

подекуди мала недобровільний характер. З того часу різке збільшення глобальної та регіональної мобільності населення змінило демографічний профіль європейських країн і увага перемістилася на формування інтегрованих та інклюзивних суспільств, де різноманітність визнається та вітається як їх невід'ємний атрибут³⁴.

Необхідність врахування культурної ідентичності мігрантів з метою збереження суспільної злагоди продемонструвала нещодавня міграційна криза 2015–2016 років в Європі, що супроводжувалася зростанням «мови ненависті», расистського, ксенофобського та екстремістського дискурсу, а також поглибленням поляризації населення за етнічними, мовними та релігійними ознаками. Хоча етнокультурна ідентифікація прибулих є важливою для їхньої адаптації, успіху чи неуспіху включення в суспільство, вона недостатньо враховується в міграційній політиці, зокрема, в політиці інтеграції. Держави все ще ставляться до іммігрантів як до гомогенної маси і сфокусовані переважно на проблемах їхнього працевлаштування та вивчення мови. При цьому основний тягар пристосування до життя в новому оточенні покладається на мігранта, від якого очікується слідування правилам більшості, проте примусова чи вимушена асиміляція є порушенням прав людини і, вочевидь, контрпродуктивна, оскільки веде до незахищеності, підвищеної вразливості та підриву почуття належності до приймаючого суспільства.

У зв'язку з цим життя вимагає нового підходу, що враховує етнокультурні особливості мігрантів і доповнює стратегію функціональної інтеграції врахуванням викликів різноманіття, а також передбачає визнання того факту, що мігранти належать до категорії населення, яке потребує особливої уваги держави не лише внаслідок міграційного статусу, а й у зв'язку з їхніми етнічними, мовними та релігійними відмінностями.

Підхід, що ґрунтується на визнанні етнокультурних особливостей мігрантів, спирається на чотири взаємопов'язані підвалини: визнання та збереження ідентичності; недискримінація та рівність;

---

³⁴ Advisory Committee to the Framework Convention for the Protection of National Minorities, «Fourth Thematic Commentary on the Scope of Application “The Framework Convention: a key tool to managing diversity through minority rights”». 27 May 2016. URL: <https://rm.coe.int/16806a8fe8>

міжкультурний діалог і толерантність; участь мігрантів у житті суспільства³⁵.

У контексті міграційної політики, визнання ідентичності означає, що рішення, які ухвалюються щодо прибуття, перебування чи повернення мігранта на батьківщину, тобто на всіх етапах міграційного циклу, мають бути чутливими до культурної ідентичності особи. Наприклад, якщо біженці, відповідно до Женевської конвенції 1951 року про статус біженців, захищені від вислання в країну, де вони можуть зазнати переслідування за етнічною ознакою, щодо мігрантів таких заборон не існує. Разом з тим, приймаючи рішення про видворення, варто враховувати ризики, на які може наражатися мігрант унаслідок своєї етнічної, релігійної чи мовної належності. Так само етнічна належність має враховуватися під час розміщення мігрантів та біженців. Якщо у них на батьківщині існує міжетнічний конфлікт, розміщення разом представників національностей-антогоністів недоречне. Водночас, має поважатися бажання мігрантів жити поруч із одноплемінниками з метою полегшення доступу до культурних ресурсів та соціальних мереж взаємодопомоги.

Влада всіх рівнів, як і інші політичні актори, повинна поважати і сприяти збереженню культурної спадщини мігрантів, розуміючи при цьому, що культура не є феноменом статичним, беззмінним атрибутом людини протягом усього життя. Внаслідок взаємодії з іншими культурами вона змінюється, набуває нових рис і водночас передає свої надбання іншим культурам. Негативна риторика та стереотипи у ставленні до культурних практик інших народів недопустимі. Водночас, мігранти повинні бути інформовані та попереджені про будь-які законодавчі норми та звичаєві правила поведінки, які можуть стосуватися сприйняття суспільством їхніх традицій.

Право на вільне відправлення релігійних обрядів, як і спілкування рідною мовою у приватному житті, є незаперечним. Проте держава та громадянське суспільство має також сприяти збереженню мов мігрантів, надаючи підтримку організації

---

³⁵ Berry S. Mainstreaming a minority rights-based approach to refugee and migrant communities in Europe. URL: https://minorityrights.org/wp-content/uploads/2017/12/MRG_Rep_MStream_CMC_FINAL.pdf

позашкільного навчання їхніх дітей материнської мови, розвитку мігрантських мас-медіа, докладаючи зусиль щодо створення умов для міжкультурного діалогу шляхом підтримки культурних ініціатив мігрантів, проведення різноманітних культурних заходів.

Визнання ідентичності, однак, недостатньо для забезпечення інтеграції, оскільки йдеться про відмінності, а не про спільність. Тому потрібні цілеспрямовані заходи, які б забезпечили перетворення мігрантів на повноцінних членів суспільства країни перебування. Необхідно враховувати, що прибулі ймовірно, ніж корінні жителі, можуть стикатися із дискримінацією на ринку праці та житла, у доступі до освіти чи соціальної допомоги як унаслідок свого мігрантського статусу, так і расової чи етнічної належності, що стає на перешкоді функціональній інтеграції. У зв'язку з цим необхідною є не лише наявність антидискримінаційного законодавства, а й його практичне втілення за допомогою судів, спеціальних уповноважених органів. Мігрантів потрібно інформувати про їхні права та можливості захисту цих прав, неурядові правозахисні організації, які можуть надати у цьому допомогу. Формальне проголошення рівності може бути недостатнім і потребуватиме додаткових заходів щодо досягнення справжньої рівності, наприклад, визнання освіти та кваліфікацій, здобутих за кордоном, адресної допомоги у перекваліфікації та підвищенні кваліфікації для покращення перспектив на ринку праці.

Міжкультурний діалог та терпимість є ключовою умовою для інклюзії мігрантів, оскільки відсутність знань про «інших» – серед основних причин несприйняття різноманітності та відчуття страху перед невідомим. У цьому зв'язку великою є відповідальність засобів масової інформації та політиків, які, тиражуючи стереотипи, можуть зашкодити єдності суспільства, посіяти ворожнечу. Визначною є також роль освіти. Причому не лише мігранти мають здобувати необхідні знання про країну проживання, її устрій та порядки, а й корінне населення потребує об'єктивної, неупередженої інформації про мігрантів, мотиви міграції, їхню роль у суспільстві, правдиві людські історії. Така робота може бути організованою і шляхом викладання відповідного матеріалу у нормативних навчальних курсах, і шляхом проведення інформаційних

кампаній, поширення інформаційних матеріалів. Передусім необхідну інформацію, як і навички роботи з прибулим населенням, мають отримати вчителі. Для організації міжкультурного діалогу можуть використовуватися масові заходи, спортивні змагання, мистецькі події. Волонтери та неурядові організації, які спрямовують свою діяльність на його забезпечення, варті всілякої підтримки.

Повноцінна участь мігрантів у суспільстві можлива лише за умови визнання цим суспільством їхньої ідентичності, відсутності дискримінації та бар'єрів між прибулим і місцевим населенням. Належне включення мігрантів до ринку праці та системи освіти сприяє їхній незалежності та самодостатності, підвищенню самоповаги, а залучення до суспільної та політичної діяльності, прийняття рішень, які безпосередньо їх стосуються, – формуванню почуття належності, що, у свою чергу, покращує можливості для міжкультурного діалогу.

Ключовим питанням є мова як необхідна умова комунікації. Для повноцінного життя в країні перебування мігрантові потрібно знати її мову, що, однак, не означає забувати свою. Організація вивчення мови повинна враховувати різний вік, стать, освітній рівень мігрантів і бути доступною та достатньо гнучкою для того, щоб було можливо поєднати з навчанням і роботою, і піклування про сім'ю. Для включення у виробничий процес важливим є визнання кваліфікації та трудового досвіду мігрантів, доступ до професійного навчання. Бідність та проблеми зі здоров'ям об'єктивно перешкоджають громадській активності, тому важливим є забезпечення доступу до медичних та соціальних послуг. Посилити відчуття належності до нової батьківщини можуть дружні процедури натуралізації, отримання дозволу на постійне проживання та на об'єднання сім'ї.

Суспільна участь передбачає участь у політичному житті, тобто участь у прийнятті політичних рішень на всіх рівнях управління. Це може відбуватися через вибори, спеціалізовані урядові органи, консультативні механізми. Пріоритетною має бути участь мігрантів у процесах прийняття рішень, які безпосередньо впливають на їхнє становище.

Міграційні меншини та завдання етнополітики в Україні

Для практичної реалізації теоретичного висновку щодо необхідності удосконалення міграційної політики держави з урахуванням етнічного складу та культурних потреб мігрантів в Україні необхідно передусім з'ясувати, які мігрантські меншини присутні в країні, якими є їхні характеристики. Адже для формування адекватної політики у будь-якій сфері необхідна точна, принаймні вірогідна інформація щодо її предмета. На жаль, даних щодо іммігрантів в Україні та їхньої етнічної належності на сьогодні вочевидь недостатньо.

Оскільки незалежна Україна давно відмовилася від зазначення етнічної належності громадянина у будь-яких документах, статистика з розподілом за національністю не ведеться, єдиним надійним джерелом даних про етнічну структуру є перепис населення, під час якого громадяни вказують національність відповідно до власної самоідентифікації. Крім того, переписний лист передбачає низку питань стосовно міграції, зокрема, країну народження, час проживання в Україні. У комбінації з даними про етнічну належність це надає інформацію про чисельність та характеристики етнічних груп, які сформувалися внаслідок міграції. А порівнюючи результати кількох переписів, можна дослідити динаміку чисельних характеристик таких меншин. Проте останній перепис в Україні проводився лише у 2001 році і його дані безнадійно застаріли. Тому оперувати доводиться лише вкрай приблизними оцінками та припущеннями.

До числа таких оцінок належать, зокрема, оцінки Департаменту з народонаселення ООН, який здійснює підрахунки чисельності іммігрантів та емігрантів на основі дзеркального порівняння статистики країн світу. Етнічна належність мігрантів невідома, проте зазначається країна їхнього народження або попереднього проживання. Відповідно до даних ООН в Україні станом на 2020 рік проживали 4,9 млн іммігрантів, тобто осіб, які народилися на території інших держав. Така чисельність іммігрантів в основному є результатом тривалого перебування України у складі СРСР, тогочасних організованих наборів робочої сили, розподілу молодих спеціалістів, служби в армії тощо. Більшість з іммігрантів

прибула з Російської Федерації, Білорусі, Молдови та інших союзних республік, причому до 1991 року, тобто на час переїзду, вони були внутрішніми мігрантами. Протягом періоду незалежності чисельність іммігрантів поступово зменшувалася як унаслідок природних демографічних чинників, так і еміграції, повернення на історичну батьківщину: в 1990 році вона була на 2 млн більшою, ніж 2020 року – 6,9 млн.³⁶ Водночас їхня чисельність поповнювалася, особливо у перші роки після розвалу СРСР, за рахунок репатріації етнічних українців та вихідців з України інших національностей, зокрема, кримських татар, які поверталися з депортації, а також прибуття представників інших народів, передусім тих, на батьківщині яких точилися війни. Якщо місцем народження цих людей була не Україна, за застосуванням ООН критерієм вони для нашої країни є іммігрантами.

Відповідно до даних першого і поки що єдиного Всеукраїнського перепису населення 2001 року протягом 1990-х років в Україні помітно зросла питома вага титульної нації, українців, що було результатом як масової репатріації, так і відновлення національної самосвідомості: з 72,7% під час останнього радянського перепису 1989 року до 77,8%. У 5,3 раза збільшилася чисельність кримських татар. Водночас, унаслідок еміграції, а також демографічних характеристик, уп'ятеро скоротилася кількість євреїв, а також низки інших традиційних для України етнічних меншин. Чехів стало менше на 35%, поляків – на 34%, росіян – на 26,6%, словаків – на 19%, німців – на 12%, греків – на 7%, угорців – на 4%³⁷.

Проте низка етнічних груп чисельно збільшилася. Так, азербайджанців в Україні стало більше, порівняно з 1989 роком, на 20% (перепис зафіксував 45,2 тис. азербайджанців), грузинів – майже у півтора рази (34,2 тис.), вірмен – у 1,8 раза (99,9 тис.).

---

³⁶ United Nations, Department of Economic and Social Affairs. Population Division. International Migrant Stock. URL: <https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/estimates19.asp>

³⁷ Національний склад населення України та його мовні ознаки: За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / Державний комітет статистики України. Київ, 2003.

Причому серед мешканців України, які прибули з Грузії, значну частину становили переселенці не радянської доби, як для більшості іммігрантів, а ті, що в'їхали протягом 1990-років (41,2%). Серед прибулих з Азербайджану такі становили 42%, Узбекистану – 42,4%, Таджикистану – 53,6%, Вірменії – 60%.

Таким чином, завдяки імміграції склад відповідних меншин значно поповнився. Водночас, міграція призвела до формування нових для України етнічних груп, наприклад, турків-месхетинців. Вони з'явилися в Україні після того, як цей народ, депортований 1944 року тоталітарним режимом з історичної області Месхетії в Південно-Західній Грузії до Центральної Азії внаслідок організованих 1989 року екстремістами погромів, змушений був залишити Узбекистан і «розвіявся» по всій території колишнього СРСР. Якщо за переписом 1989 року в Україні проживали 262 турки, то за переписом 2001 року – 9 180, тобто у 35 разів більше.

З імміграцією пов'язане виникнення в Україні афганської меншини. Після виводу радянських військ з Афганістану деякі афганські військові, студенти, що навчалися в СРСР, з політичних міркувань не повернулися на батьківщину. Рятуючись від громадянської війни та політичних переслідувань, країну залишали прибічники поваленого прорадянського режиму, партійні та громадські активісти, працівники органів безпеки та внутрішніх справ. За подібних причин за міжпереписний період увосьмеро збільшилася в Україні також чисельність представників народів Індії та Пакистану (1,5 тис.), у п'ять разів – арабів.

За переписом 2001 року в Україні налічувалося 3,9 тис. в'єтнамців, або у вісім разів більше, ніж 1989 року. В'єтнамці з'явилися на території України як працівники-мігранти відповідно до угоди між урядом СРСР та СРВ наприкінці 1980-х років. Після розвалу СРСР, що супроводжувався економічною кризою, зупинкою багатьох підприємств, у т. ч. і тих, де працювали в'єтнамці, більшість з них втратила роботу, проте через недотримання працедавцем умов контракту, який передбачав фінансування переїзду, так і не змогли повернутися на батьківщину. Уже незалежна Україна змушена була врегулювати їхнє становище як способом укладання міждержавної угоди з В'єтнамом, так і

прийняттям національного законодавства. Зокрема, у заключних положеннях до Закону України «Про імміграцію» (2001) було передбачено оформлення цій категорії іноземців, за їхнім зверненням, дозволів на імміграцію та посвідок на проживання в Україні.

Перелічені етнічні групи, як і деякі інші, можна зарахувати до так званих нових або іммігрантських етнічних меншин, тобто таких, які сформувалися внаслідок міграції. Хоча за переписом 2001 року їхня загальна чисельність була незначною і не справляла суттєвого впливу на структуру населення країни, швидкі темпи збільшення протягом 1990-х років вказують на вірогідність їх поповнення шляхом імміграції також і в 2000-х роках.

За браком актуальних переписних даних перевірити це неможливо. Проте логічно припустити, що низка подій ХХІ століття, таких як світова фінансова та економічна криза, а згодом агресія Росії проти України 2014 року та повномасштабна війна 2022 року, гальмували імміграцію іноземців, натомість активізували еміграцію як українців, так і представників меншин. Це припущення підтверджують дані Державної міграційної служби України, на яку покладено оформлення дозволів на імміграцію та перебування іноземців, їхній облік. Проте необхідно мати на увазі, що, по-перше, ДМС фіксує не етнічну належність, а громадянство іноземців, а по-друге, іммігранти, які набули громадянство України, з реєстру міграційної служби вилучаються. Тобто насправді іммігрантів більше, ніж це показують дані відомства. Водночас, далеко не всі іммігранти вливаються до мігрантських меншин, оскільки належать до титульної нації або національних меншин, які для України є історичними. Про це свідчить той факт, що протягом усього періоду імплементації Закону України «Про імміграцію», ухваленому в 2001 році, за даними Державної міграційної служби переважна більшість дозволів на імміграцію (83%) видавалася особам, які мали право на набуття громадянства України за походженням, тобто вихідцям з України або їхнім нащадкам, або членам сім'ї громадян України.

У середньому протягом 2000-х років щорічно 25 тис. іноземців отримували дозволи на імміграцію, проте після 2014 року кількість

оформлених дозволів скоротилася. Подальше їх зменшення було пов'язане з пандемією COVID-19. 2020 року було оформлено лише 12 тис. таких дозволів.

Усього станом на 2020 рік в Україні постійно проживали 293,6 тис. іноземців, які становили приблизно 0,7% населення. В основному це громадяни Російської Федерації (понад половина) та інших пост-радянських держав. Чисельність іноземців, які пере-бували в країні тимчасово, на кінець 2020 року становила 151,3 тис. осіб. Переважно це ті, хто прибув в Україну з освітньою метою, та трудові мігранти.

Тенденція до зростання чисельності іноземних студентів у закладах вищої освіти України була перервана в 2014 році, проте невдовзі відновилася. 2019 року в Україні навчалася рекордна кількість іноземців – понад 80 тис. осіб. У 2020 році внаслідок пандемії їхня кількість зменшилася до 76,5 тис. В Україні навчаються громадяни 155 країн світу, більшість становлять вихідці з Індії (23,6%), Марокко (11,5%), Туркменістану (7%)³⁸.

За даними Державної служби зайнятості, що видає дозволи на використання праці іноземців, кількість трудових мігрантів з-за кордону зростає, хоча й лишається невеликою. Протягом 2020 року найбільше дозволів на працевлаштування було видано громадянам Туреччини (4,6 тис.), Індії (1,9 тис.), Російської Федерації (1,7 тис.), Білорусі (1,3 тис.) та Китаю (1,2 тис.).

Ще однією групою іноземців в Україні є біженці та особи, яким надано додатковий захист. Їхня кількість є незначною (1273 осіб зі статусом біженця і 887 користувачів додаткового захисту) і поступово зменшується, зокрема, внаслідок натуралізації частини з них. Найчастіше іноземці, які користуються захистом в Україні, це вихідці з Афганістану (647 визнаних біженців та 162 користувачі додаткового захисту) та Сирії (32 та 437, відповідно), а також з деяких країн СНД, зокрема Російської Федерації (82 та 60, відповідно)³⁹.

---

³⁸ Міністерство освіти та науки України. Український державний центр міжнародної освіти. URL: <https://studyinukraine.gov.ua/zhittya-v-ukraini/inozemni-studenti-v-ukraini/>

³⁹ Міграція в Україні: цифри і факти. 2021. URL: <https://ukraine.iom.int/uk/resources/mihratsiya-v-ukrayini-tsyfry-i-fakty-2021>

Потрібно зазначити також, що певна частина іноземців залишається у неврегульованому статусі, тобто є нелегальними мігрантами, чисельність яких, зрозуміло, ніяк не обліковується. За результатами дослідження, проведеного Міжнародною організацією з міграції, вона оцінена у 37,7 – 60,9 тис.⁴⁰. Ця група сформована як за рахунок нелегального потрапляння в державу, так і внаслідок втрати частиною іноземців, наприклад іноземних студентів, підстав для перебування в Україні. Тому етнічний склад мігрантів у неврегульованому статусі до певної міри може відповідати етнічній структурі усього контингенту прибулих в Україну.

Огляд доступних даних щодо іммігрантів в Україні дає змогу для кількох важливих для формування політики висновків. Крім того, що наявної інформації вочевидь недостатньо і покращення міграційної статистики, проведення перепису населення (зрозуміло, що він буде можливим лише після закінчення війни) є нагальною потребою, цей огляд свідчить, що, по-перше, хоча сформовані внаслідок імміграції етнічні меншини в Україні є кількісно невеликими, проте після завершення війни і нормалізації ситуації в країні вони мають перспективи зростання. Це означає, що є час і можливість для удосконалення відповідного законодавства та адміністративної практики, оскільки набагато простіше розробити та запустити необхідні механізми інтеграції прибулих у суспільство та забезпечення інтеркультурного діалогу в умовах, коли чисельність іммігрантів невелика. По-друге, міграційні меншини відрізняються за своїми характеристиками і, відповідно, за потребами, залежно від часу і способу формування. Так, етнічні групи, сформовані ще в радянські часи і поповнені внаслідок імміграції вихідцями із пострадянського простору, набагато легше інтегруються в українське суспільство завдяки спільній історичній та культурній спадщині недалекого минулого. З тієї самої причини їх також значно простіше сприймає місцеве населення. Натомість етнічні групи, що складаються з представників екзотичних для українців народів, потребують більше зусиль в інтеграції, а отже, і

---

⁴⁰ Мігранти з неврегульованим статусом в Україні. Аналітичне резюме. URL: http://ukraine.iom.int/sites/default/files/irregular_migrants_in_ukraine_ukr.pdf

допомоги з боку держави. Їм необхідно забезпечити умови для вивчення мови, законів і традицій українців, доступ до освітніх, медичних, соціальних послуг, на які вони мають право за законом. Врахування потребують також відмінності різних меншин за соціальним становищем. Так, меншої підтримки потребують меншини, де переважають економічні мігранти, підприємці, колишні студенти українських вузів, які мають достатньо людських і фінансових ресурсів для самоорганізації та артикуляції власних інтересів. Тоді як меншинам, сформованим біженцями, необхідно набагато більше підтримки держави.

Розвиток етнополітики держави у взаємодії з міграційною політикою потребує визнання того незаперечного факту, що інтеграція мігрантів, їх повноцінне включення в українське суспільство можливе лише за умови готовності більшості населення до взаємодії з прибулими. Необхідна не лише належна законодавча база, що гарантує захист меншин та недопущення дискримінації, яка в основному створена в Україні, а й загальний клімат толерантності в суспільстві, над забезпеченням якого потрібно цілеспрямовано працювати засобами освітньої, культурної, інформаційної політики.

На жаль, за даними дослідження становища іноземців в Україні, проведеного на замовлення Міжнародної організації з міграції восени 2021 року, протягом 12 місяців перед опитуванням 31,3% респондентів відчували себе дискримінованими, 26,5% зазнавали утисків, зумовлених нетерпимістю, а жертвами насилля стали 4%. Найчастіше такі випадки відбувалися в громадських місцях⁴¹.

Хоча українці загалом негативно ставляться до проявів нетерпимості з боку політиків, але доволі толерантні до побутової ксенофобії. На брутальне ставлення, образи, а то й невмотивовані напади наражаються люди, які візуально відрізняються за своєю зовнішністю від більшості, тобто вихідці з Африки, Середньої та Південно-Східної Азії, Кавказького регіону⁴².

---

⁴¹ Звіт дослідження щодо становища іноземців в Україні. Рукопис, наданий Представництвом Міжнародної організації з міграції в Україні.

⁴² Дослідження з питань інтеграції, злочинів на ґрунті ненависті та дискримінації різних категорій мігрантів URL: https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbd11861/files/documents/study_0.pdf

Соціологічний моніторинг, який щорічно проводиться Інститутом соціології НАН України, свідчить, що дистанційованість між місцевим населенням та прибульцями, на жаль, зберігається на доволі високому рівні. Так, за даними 2018 року, 2,3% респондентів взагалі не допустили б в Україну навіть українців, які мешкають в інших державах. Майже 48% респондентів не допустили б Україну чеченців, 22,2% арабів, 9,1% турків⁴³. Згідно з багаторічними спостереженнями загальний індекс нетолерантності населення держави поступово зменшується, наприклад, значно скоротилася соціальна дистанція між українцями та кримськими татарами (на початку 2000-х вона становила 5,6 за семибальною шкалою Богардуса, а в 2018 році – 4,6), проте з етносами, які асоціюються з імміграцією, вона залишається доволі високою.

Важливо зазначити, що, за даними моніторингу, якщо вищий рівень освіти респондента, то нижчим є рівень ксенофобії. Крім цього, рівень ксенофобії залежить від величини населеного пункту. У містах він нижчий, ніж у селах, причому у великих містах нижчий, ніж у малих. Тобто залежить від можливостей комунікації з іноземцями, більшість з яких перебувають у великих містах⁴⁴. Таким чином, запорукою толерантності до іммігрантських меншин є підвищення рівня освіти та культури громадян, надання їм безперешкодного доступу до об'єктивної та неупередженої інформації, створення умов для безпосередньої комунікації з прибульцями.

Разом з тим, варто підкреслити, що, крім зовнішності, іммігрантів часто відрізняє від місцевого населення і їх підвищена соціальна вразливість, не лише через незнання мови, можливостей захищати свої права, а й внаслідок майнового стану, обмеженого доступу до ринку праці та системи соціального захисту. Тобто, їм загрожує маргіналізація, соціальне виключення не лише за етнічними ознаками. Так, за даними згаданого вище дослідження МОМ 2021 року, 63,5% іноземців працювали за усною

---

⁴³ Результати національних щорічних опитувань 1994–2018 років. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2018.pdf>

⁴⁴ Кривицька О. Проблема нетерпимості в українському суспільстві: стан та перспективи подолання. URL: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_47/kryvytska_problema.pdf

домовленістю з роботодавцем без укладання контракту, тобто неформально, наражаючись на порушення трудових прав і не маючи соціального страхування. Серед населення України частка осіб, які працювали неформально, є значно нижчою – 19%. За даними цього ж дослідження, лише 12,8% опитаних іноземців проживали у власному житлі, в житлі родичів, за яке не платили – 26,1%, тоді як в орендованому житлі – 62,5%. При чому половина з тих, хто орендував житло, мешкали з людьми, які не є членами їхніх сімей. Серед українців частка мешканців орендованого житла була значно меншою і становила у великих містах 8%⁴⁵. Становище на ринку праці, як і ситуація з житлом, зумовлює нижчі доходи сімей мігрантів, вищі витрати, ускладнює їхнє соціальне просування, повноцінне включення в суспільство.

Таким чином, серед завдань міграційної політики поряд із гарантіями права на етнокультурну, релігійну та мовну самобутність питання функціональної інтеграції мігрантів не втрачає актуальності. Однак розв'язання цих завдань має відбуватися не відокремлено, а одночасно із застосуванням комплексного підходу та у співпраці між відомствами, відповідальними за різні аспекти життєдіяльності, бізнесом та громадянським суспільством.

ВИСНОВКИ

Передбачити розвиток подій у сповненому невизначеностей світі, який, до того ж, швидко змінюється, неможливо, однак можна припустити, які наслідки матимуть ті явища, які уже мають місце, і, відповідно, спроектувати відповіді на можливі виклики. Очевидно, що ключовою подією, яка впливатиме на міграційні процеси в Україні, є російсько-українська війна. У сфері міграції вона мала за наслідок масові переміщення населення всередині країни та виїзд мільйонів українців, передусім жінок та дітей, за кордон.

Етнічний склад біженців невідомий, проте право на тимчасовий захист у зарубіжних країнах отримали не лише громадяни

---

⁴⁵ Державна житлова політика в Україні: сучасний стан та перспективи реформування. CEDOS, 2019. URL: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/derzhavna-zhytlova-polityka-1.pdf>

України, а й іноземці, які на різних підставах перебували на території держави, тобто іноземні студенти, працівники-мігранти, користувачі міжнародного захисту, члени сімей українців. Цілком очікувано, що більшість іммігрантів, і до війни нечисленних, виїхали або прагнуть виїхати з країни. Так, за даними Міністерства освіти та науки із країни виїхала більшість, 60 тис., іноземних студентів⁴⁶. МЗС повідомляло, що після початку вторгнення Україну залишили не менше 130 тис. іноземців⁴⁷.

Оскільки, як показують опитування, основним орієнтиром для вибору країни призначення для біженців, крім близькості до Батьківщини, є наявність родичів чи знайомих, можна припустити, що представники національних меншин з України здебільшого шукали притулку в державах материнських націй. Тим більше, що багато зарубіжних держав мають законодавство або створюють особливі, більш сприятливі умови для етнічно близьких мігрантів. Так, з початком війни болгарське МЗС організувало вивезення етнічних болгар з Одещини, в країні обговорюється питання щодо запровадження спрощених процедур натуралізації українців болгарського походження. Евакуацією етнічних греків опікувався грецький уряд. У Польщі працює спеціальна програма підтримки тих біженців з України, які мали або мають «карту поляка», тобто підтвердження своєї належності до польського етносу. Водночас отримання «карти поляка» значно спрощено. Відповідну заяву можна подати на території Польщі, а не лише у польських консульствах за кордоном, як це було раніше. Нагадаємо, що власники «карти поляка» користуються спрощеною процедурою отримання дозволу на постійне проживання та набуття громадянства, мають низку інших привілеїв. Таким чином, війна призвела не лише до зменшення в Україні чисельності іноземців, а й представників історичних національних меншин.

---

⁴⁶ Чому іноземці залишаються в країні, де триває війна, та як долучаються до боротьби з Росією. URL: <https://suspilne.media/264554-comu-inozemci-zalisautsa-v-kraini-de-trivae-vijna-ta-ak-dolucautsa-do-borotbi-z-rosie-u-cotiri-istorii/>

⁴⁷ Уряд за минулий тиждень допоміг виїхати з України 130 тис. іноземців. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3421764-urad-za-minulij-tizden-dopomig-viihati-z-ukraini-ponad-130-tisacam-inozemciv.html>

Після завершення війни гостро постане питання щодо повернення біженців на Батьківщину. Адже люди – найважливіше національне багатство. Проте вже зараз зрозуміло, що далеко не всі, хто нині знайшов притулок за кордоном, ухвалють таке рішення. У ході експрес-опитування, проведеного Центром Разумкова на пунктах перетину державного кордону у Закарпатській області, серед тих, хто виїздив з України, 79,2% повідомили, що планують повернутися в Україну після закінчення війни. Проте близько 10% не планують повертатися, а 11% не визначилися з відповіддю⁴⁸. Опитування в Словаччині показало, що планують за першої можливості повернутися на Батьківщину 68% біженців, проте майже третина такого наміру не мала⁴⁹. За даними соціологів з Варшавського університету, які опитували біженців з України, кожен третій респондент був орієнтований на тривале перебування в Польщі⁵⁰.

Рішення про повернення залежатиме від багатьох чинників. Звичайно, вирішальне значення матиме безпекова та економічна ситуація в Україні, масштаб руйнувань. Великим буде вплив фактору часу зі збільшенням тривалості перебування за кордоном частка неповерненців зростатиме. Той, хто успішно адаптується, знайде достойну роботу, може продовжити своє проживання за кордоном і після звершення війни. Важливою буде також політика країн перебування, адже зацікавлені у поповненні людських ресурсів зарубіжні держави, імовірно, докладатимуть максимум зусиль для затримання на своїй території спеціалістів, молоді. При цьому найбільш бажаними мігрантами будуть для них, безумовно, носії спільної мови та культури. Тому значна частина представників національних меншин України, які знайшли прихисток у державах материнських націй, вірогідно можуть визначитися на користь постійного там проживання.

---

⁴⁸ Українські біженці: настрої та оцінки (березень 2022 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukrainski-bizhentsi-nastroi-ta-otsink>.

⁴⁹ Displacement patterns, needs and intentions survey. Slovakia. URL: https://displacement.iom.int/sites/default/files/public/reports/IOM_SVK_Displacement_Surveys_09-30.03.2022_final.pdf

⁵⁰ Zimnin A. Raport specjalny «Uchodzczy w Polsce». URL: <https://ewl.com.pl/-raport-specjalny-uchodzczy-z-ukrainy-w-polsce/>

На жаль, війна матиме за результат значні людські втрати і після її закінчення до незворотних втрат доведеться зарахувати не лише загиблих, а й тих, хто назавжди покине Батьківщину. Невідворотне зменшення населення супроводжуватиметься також і його структурними змінами, зокрема, внаслідок зменшення чисельного складу національних меншин. Разом з тим, відбудова держави потребуватиме значних людських ресурсів. І якщо власного трудового та інтелектуального потенціалу виявиться нестачею, єдиним шляхом розв'язання проблеми буде його поповнення за рахунок імміграції, як це вже протягом десятиліть відбувається в розвинутих державах. У зв'язку з цим Україну очікує подальше урізноманітнення етнічного складу населення. Крім внутрішньої ситуації, цьому сприятиме поглиблення інтеграції з Європейським Союзом, активізація співпраці з іншими країнами світу, неможлива без обмінів не лише товарами, грошима чи інформацією, а й людьми.

Результат ускладнення структури суспільства, збільшення чисельності його окремих фрагментів, які відрізняються за мовою, культурою, релігією, може мати позитивний характер, сприяти взаємозбагаченню культур та загальному благу, проте здатен призвести і до негативних наслідків – конфлікту цінностей, культурних норм, порушенню суспільної єдності. За таких умов вимоги до міграційної політики держави, як і до її етнополітики, закономірно зростатимуть. У процесі їх удосконалення не можна буде не зважати на те, що беззастережний у цивілізованому світі захист прав традиційних національних меншин неможливий без забезпечення загального клімату толерантності до «інших», що стосується також і мігрантів.

Враховуючи, що загальний тренд активізації міжнародної міграції не може обминути Україну, доведеться подолати шлях до визнання різноманітності як цінності і ресурсу розвитку, враховувати етнокультурні права мігрантів, реалізуючи міграційну політику, а також доповнити об'єкт етнополітики за рахунок «нових», іммігрантських меншин, надаючи їм гарантії проти порушення прав, маргіналізації, примусової асиміляції. В контексті просування до членства в Європейському Союзі варто також наголосити, що забезпечення

стандартів прав меншин – одна з умов вступу до нього, предмет обов'язкового моніторингу з боку європейських структур.

Таким чином, з одного боку, міграцію доцільно розглядати як чинник впливу на формування етнополітики, а з другого – як об'єкт управління не лише засобами міграційної, а й етнополітики. Тобто, міграційна ситуація, склад та напрями міграційних потоків мають враховуватися під час розроблення етнополітики держави. Водночас, етнічні особливості різних категорій мігрантів, їхні етнокультурні потреби повинні знайти відображення у заходах щодо регулювання міграційних процесів.

Використання переваг певного явища та мінімізація його негативних аспектів є метою діяльності держави у будь-якій царині, у т. ч. і у сфері регулювання міграційних процесів та між-етнічних стосунків. В Україні наразі існує значне коло законодавчих та політичних документів, що стосуються цих напрямів діяльності держави. Хоча точок перетину між документами, якими визначаються напрями та пріоритети етнополітики та міграційної політики держави, небагато, ключовим у них є прагнення до забезпечення згуртованості суспільства, міжетнічного миру та злагоди, запобігання будь-яким проявам расизму та ксенофобії, дискримінації за етнічними ознаками, інтеграції прибулих в українське суспільство.

Найбільш очевидним зв'язок етнополітики та міграційної політики простежується в політиці щодо інтеграції мігрантів, яка наразі все ще недостатньо розроблена в Україні і потребує суттєвого удосконалення. Посилення уваги необхідне також і в роботі з місцевим населенням, з громадами, які приймають мігрантів, у вихованні толерантності, готовності до співпраці з прибулими. Варто враховувати регіональні особливості міграційних процесів та етнічного складу населення. Адже привабливість регіонів для мігрантів, як і рівень їх поліетнічності, неоднаковий. Адресних програм з інтеграції прибулих, урахування їхніх етнокультурних потреб, цілеспрямованого розвитку міжкультурного діалогу передусім потребуватимуть великі міста України, де мігрантів найбільше, оскільки тут кращі можливості працевлаштування, ширший ринок житла, розташовані провідні освітні установи.

В умовах широкомасштабної війни Російської Федерації проти України значно зросли вимоги до виконання функцій держави у сфері регулювання міграційних процесів, посилилася потреба узгодження міграційної політики з іншими секторальними політиками, у т. ч. з етнополітикою держави.

У плані дій, підготовленому робочою групою при Національній раді з відновлення країни від наслідків війни, створеній указом Президента України, підкреслено, що умови сьогодення потребують формування нової міграційної політики держави⁵¹. Її ціллю передусім буде створення умов для повернення українських біженців війни додому. Водночас, складовою такої політики має стати залучення необхідних для відбудови країни додаткових людських ресурсів із-зовні.

У зв'язку з цим переосмислення потребує Стратегія державної міграційної політики, оскільки ухвалений 2017 року документ реалії війни не враховує. В новій редакції Стратегії, в частині, що стосуватиметься імміграції в Україну, варто чітко вказати, що, враховуючи соціально-економічну та безпекову ситуацію, міграційна привабливість України, порівняно з іншими державами, які приймають мігрантів, низька, а конкуренція за кваліфіковані трудові ресурси на міжнародному ринку праці висока. Водночас підготовка до членства України в ЄС потребуватиме допомоги іноземних спеціалістів, радників, менеджерів, експертів, тобто мігрантів найвищої кваліфікації.

У зв'язку з цим необхідним є розроблення ефективної системи залучення працівників з-за кордону, здатних сприяти інноваційному розвитку країни. Удосконалення та узгодження зі стандартами ЄС потребує законодавство України у сфері працевлаштування іноземців, зокрема, спрощення процедур отримання дозвілних документів на працевлаштування та проживання, які досі переобтяжені рудиментами радянської зарегульованості, їх оформлення одним документом, що відповідає практиці ЄС.

---

⁵¹ Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Повернення громадян, які тимчасово переміщені, зокрема за кордон та їх інтеграції в суспільно-економічне життя держави». URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/return-of-temporarily-displaced-citizens.pdf>

Пільгові умови мають бути передбачені для висококваліфікованих осіб, а також носіїв дефіцитних професій. Варто розширити можливості виходу на український ринок праці іноземних студентів, які здобули освіту в Україні, як найбільш підготовленої та інтегрованої частини іноземців, надати їм можливість продовжити своє перебування в країні з метою пошуків роботи після завершення навчання, працевлаштовуватися без спеціальних дозволів, працювати паралельно із навчанням на тих самих умовах, що і громадяни України. Для залучення фахівців з-за кордону варто посилити співпрацю з українською діаспорою, заохочувати висококваліфікованих спеціалістів з-поміж зарубіжних українців до надання практичної допомоги в розбудові України. Заходи із залучення необхідних економіці зарубіжних працівників мають супроводжуватися послідовною роботою з їх належного інформування, вивчення мови, повноцінного включення не лише у трудовий процес, а і в суспільне життя в Україні.

РОЗДІЛ 6

ДЕРЖАВА, СУСПІЛЬСТВО І ЦЕРКВА: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ МОДЕЛІ ВЗАЄМИН В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

Політика і релігія впродовж всієї історії людства знаходяться у тісній взаємодії і взаємовпливі. Трактуючи цей процес як комплекс явищ, що протікають у сфері перетину двох специфічних систем соціального регулювання, маємо насамперед наголосити на суперечливості та неоднозначності цього процесу, зумовлених об'єктивними причинами та унікальними особливостями вибудови політико-релігійного діалогу.

На характер релігійно-політично взаємодії і, як окремий випадок, – державно-церковної, впливає низка факторів. Серед них – соціальна стратегія релігії чи комплексу релігій, поширених у конкретному суспільстві; характер взаємин у поліконфесійному середовищі; існуючий соціальний статус релігії, як, власне, і характеристика політичної надбудови – форма правління, тип політичного режиму, традиції політичної культури та ідеології, а також безліч економічних, соціокультурних та інших чинників. Особливого значення набувають і зовнішні виклики та загрози, що постають не лише перед політичною системою суспільства, але й перед нормами та інститутами традиційної релігії.

Взаємодія політики і релігії в різних країнах і культурах балансує між крайнощами агресивної секуляризації і тотальної клерикалізації. Дотримання такого балансу дозволяє значно доповнити комплекс механізмів соціального регулювання, мобілізації консолідуючого потенціалу релігії та забезпечення поступального розвитку суспільства. І, навпаки, його порушення ускладнює міжконфесійні та міжетнічні суперечності, породжує гострі конфліктні ситуації у релігійному середовищі і, як наслідок, значно обмежує можливості релігійного комплексу як чинника соціального й національного примирення.

Тривалий час цілі покоління інтелектуалів прогнозували якщо не цілковитий занепад релігії, то, в кращому разі, її жалюгідне існування в якихось дуже маргінальних анклавів. На зламі ХІХ – ХХ століть, та й навіть пізніше, багато хто зі соціологів вважав, що

релігія існуватиме не довше, ніж до початку XXI століття. Проте тріумфальне повернення релігії, засвідчене насамперед подіями, пов'язаними з ісламським вибухом, євангельським бумом у США, глобальним католицьким піднесенням, бурхливим поширенням нових релігій та дедалі інтенсивнішим зверненням до релігії в країнах пострадянського простору, зумовили й докорінну зміну її сприйняття дослідниками. Значно більше оптимізму щодо майбутнього релігії вони демонструють уже у другій половині XX століття¹.

Сумніви в слушності «теорії секуляризації» й того, що Європа під цим оглядом є моделлю для решти світу, відчутно посилюються у соціологічних колах у 1970-х роках. Особливих зусиль до їх обґрунтування, як і до формування нової парадигми мислення про релігію в сучасному світі, доклав американський соціолог, професор Джорджтаунського університету Хосе Казанова. У своїй відомій праці «Публічні релігії в сучасному світі» (1994) він не лише зафіксував потужний процес «деприватизації» релігії, але й задовго до подій 11 вересня 2001 року передбачив її драматичне повернення у світову політику.² А вже на початку XXI століття Філіп Дженкінс (автор «Наступного християнства») прогнозує за релігією роль сили, «що визначатиме ставлення людей до політичної свободи та громадських обов'язків, до державницької ідеї і, звісно, до конфліктів та воєн»³.

Початок XXI століття ознаменувався низкою праць відомих зарубіжних дослідників – Самюеля Гантінгтона⁴, Жана-Поля Віллема⁵, Жоржа Корма⁶, Деніса Мюллера⁷ та інших, у яких порушується

---

¹ Bell Daniel. The Return of the Sacred? The Argument on the Future of Religion. *The British Journal of Sociology*. Vol. 28. №4. December 1977. P. 419–449.

² Casanova Jose. *Public Religions in the Modern World*. Chicago : University of Chicago Press, 1994. P. 3.

³ Jenkins Philip. The Next Christianity. *Atlantic Monthly*. 2002. October. P. 54.

⁴ Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Львів, 2006. 474 с.

⁵ Віллем Жан-Поль. Європа та релігії. Ставки XXI століття / пер. з фр. Київ : Дух і Літера, 2006. 311 с.

⁶ Жорж Корм. Религиозный вопрос в XXI веке. Геополитика и кризис постмодерна. Москва : Институт общегуманитарных исследований, 2012. 288 с.

⁷ Мюллер Деннис. Разум, религия, демократия / пер. з англ. А. А. Смолярова. Москва : Мысль, 2015. 560 с.

комплекс проблем, пов'язаних з релігійними цивілізаційними кордонами, релігійними «відмінностями» в країнах Європи, зростанням релігійного фундаменталізму, суперечностей і конфліктів, породжених ними викликів і загроз для демократичних інститутів і світової спільноти. Обґрунтовуються прогнози динаміки змін глобального релігійного ландшафту і їх впливів на цивілізаційні процеси у світі.

Употужнення глобалізаційних процесів, занепад так званих «великих ідеологій», що панували над свідомістю мільйонів у минулому і позаминулому століттях, величезні демографічні зсуви, які надають релігії особливої значущості, за висновком відомого дослідника глобальних релігійних трансформацій Віктора Єленського, зумовили «велике повернення релігії у глобальну політику та міжнародні відносини кінця ХХ – початку ХХІ століття». Аналізуючи сутнісний зміст цього процесу, вчений акцентує увагу на активній присутності релігії у світовій, регіональній і національній політиці, її участі у націєтворенні, конструюванні колективних ідентичностей й визначенні поведінки людських спільнот, у величезній кількості збройних конфліктів та воєн сучасності⁸.

Таким чином, уже у ХХІ столітті стає дедалі очевиднішим той факт, що релігія не лише прямо чи опосередковано ототожнювала конфлікти, які часто не мали явно вираженої релігійної природи, але й перебувала у самому епіцентрі наймасштабніших глобальних і регіональних зіткнень. Поступово зміщується і фокус сприйняття релігії транснаціональними і національними акторами: від переважного усвідомлення релігійних інститутів як об'єктів маніпулювання, скерованих на легітимацію політичних режимів, до дедалі більшого усвідомлення ролі релігії у формуванні відповідних типів політичної культури, сумісності/несумісності окремих великих релігій з демократією, як і сутнісного змісту еволюції її форм під релігійними впливами. Дебатуються і часто ставляться під сумнів не лише можливість «виключення» релігії з публічної сфери, але й можливість сталого функціонування «чисто секулярних» моделей державності, як і те, що жорстке відокремлення церкви і держави,

---

⁸ Єленський Віктор. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття : монографія. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2013. С. 5–6.

сувора релігійна нейтральність останньої спроможні забезпечити належні інституційні умови реалізації головних принципів ліберальної демократії. Водночас формуються політичні практики, покликані убезпечити суспільства в цілому і їхніх членів від загроз, що їх несуть державній безпеці, громадському миру, життю, правам і свободам громадян окремі релігійні актори⁹. Отже, релігія поволі стає предметом та об'єктом *сек'юритизації* і не лише авторитарних режимів, але й західних демократій.

Поняття «сек'юритизація» активно вживане у західній політичній науці вже з 70-х років ХХ століття. У зв'язку з актуалізацією значення економічних та екологічних чинників розвитку суспільства, політичних прав і свобод, інформаційних технологій, культурних ідентичностей тощо виникла потреба виходу за рамки «традиційного» політичного мілітаризму і зовнішньополітичного вектора безпеки та використання комплексного підходу до розуміння сек'юритизації, який би враховував появу нових загроз, не пов'язаних лише з військовою сферою. Саме тоді відокремлення академічного дослідження безпеки від традиційно домінуючого зумовило виникнення незалежних європейських шкіл з вивчення феномену безпеки¹⁰.

Однією з них є Копенгагенська школа, де термін «сек'юритизація» дістав нове, ширше значення. Її представниками акцентовано увагу на пріоритетності політичного розвитку та відокремлення його від безпекового. Як наслідок, безпека стає продовженням політики з використанням надмірних заходів, своєрідною екстремальною версією політизації, що опиняється за межами політичних правил гри¹¹. Під сек'юритизацією в соціальних науках пропонується розуміти «дискурсійний процес конструювання в рамках політичної спільноти інтерсуб'єктивного тлумачення чогось як екзистенційної загрози [...], а також заклику до

---

⁹ Єленський В. С. Релігія у публічному просторі: релігійні інститути перед викликами політичних процесів в Україні. Відповідальна політика в сучасній Україні: ілюзії та реалії / за ред. О. М. Майбороди. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 218, 219.

¹⁰ Хельберг У. І. Сек'юритизація як політичний феномен. *Magisterium. Політичні студії*. 2012. Вип. 46. С. 64.

¹¹ Buzan B., Waever O., Wilde I. *De Security: A New Framework for Analysis*. Boulder Colo: Lyme Rienner, 1998, P. 23–24.

невідкладних і виняткових заходів для боротьби із загрозою»¹². Таким чином, проблеми, які перебувають у звичайному секторі політичного розвитку, внаслідок їх усвідомлення елітами як таких, що становлять виняткову загрозу національній безпеці, колективній ідентичності, існуванню нації, переміщуються до сфери безпеки, де політика надзвичайного стану, посилення державного контролю та обмежень беззастережно домінує над усіма іншими міркуваннями.

Події 11 вересня 2001 року, осмислення природи і витоків цієї трагедії спричинилася до енергійних кроків західних демократій із запобігання загрозам, що виходили від релігії, її фундаменталістських і радикальних течій та організацій, як і окремих осіб, що сповідували войовничу релігійну риторику, пропагували і поширювали теологію війни. Вже упродовж декількох років у США було запроваджено новий режим безпеки, а законодавці Великобританії, Іспанії, Італії, Німеччини, Франції та ряду інших країн в умовах міграційної кризи в Європі, активізації дій терористів і релігійних екстремістів вжили дієвих заходів щодо унеможливлення останнім користування відкритістю та демократизмом національних правових систем, ліберальним законодавством, чутливим до прав людини і людської гідності.

Релігійне піднесення кінця 1980–1990 років у глобальному світі і для України стало часом своєрідного «релігійного ренесансу». Маніфестація релігією своєї готовності до посилення власної ролі у публічному просторі вкотре, далеко не вперше у вітчизняній історії, актуалізувало проблему її місії у процесах націє- та державотворення.

Процес «повернення релігії» в Україні упродовж тридцятирічного періоду є досить динамічним, складним і до сьогодні незавершеним. Результати цього поступу є доволі вражаючими: від вибореного права на присутність в українському духовному просторі до розбудови розгалуженої поліконфесійної інституційної мережі і суспільного визнання важливості як соціального інституту. Згорання курсу на «подолання релігії», нормалізація

---

¹² Buzan B., Waever O. The Structure of International Security. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. P. 491.

державно-церковних відносин, реальне установлення широких релігійних свобод супроводжувалися в Україні, за висновками одного із лідерів сучасної світової релігієзнавчої думки Хосе Казанови, «унікальним розвитком релігійного плюралізму», постановням найрозмаїтішої, найплюралістичнішої й найзмагальнішої в континентальній Європі релігійної системи¹³.

Водночас, українське релігійне середовище, перебуваючи під тиском майже перманентних викликів, продукованих поверховим, несистемним характером суспільних реформ, що супроводжувалися падінням життєвого рівня населення, зростанням його невдоволеності та розгубленості, а відтак – і зростаючого суспільного запиту на церкву, проходило шлях складних випробувань на міцність своїх духовних підвалин як свого роду «ідеального типу» справедливої, некорумпованої інституції, як вагомого чинника соціальної інтеграції та національної консолідації.

Потенційні загрози вітчизняному релігійному комплексу таїло в собі і дедалі більш масштабне і посилене втручання у внутрішні справи українських церков правлячого режиму Російської Федерації. Демонстрована керівництвом України самостійність політики у релігійній сфері повсякчас викликала системний і послідовний спротив з боку Російської держави – як представників правлячої еліти, спецслужб, дипломатії, контрольованих державою неурядових акторів, так, власне, і структур Московської патріархії. Трансформація цього спротиву за формами і змістом є досить радикальною – від втручання у врегулювання суто внутрішніх українських церковних справ у 1990-х роках до проголошення себе путінською Росією покровителькою і захисницею православних України у контексті генерованої суцільно антизахідної, антиукраїнської й мілітаристської ідеологічної доктрини «русского міра» на початку 2000-х, а згодом – і до відкриття широкомасштабного за своїм арсеналом «релігійного фронту» неспровокованої військової російської агресії.

---

¹³ Казанова Хосе. По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби / пер. з англ. Олексія Панича. Київ : Дух і Літера, 2017. С. 9–10.

Отже, загроза використання релігії у війні проти України стала реальністю, а релігійна сфера поряд з військовою, економічною, інформаційною та іншими постала об'єктом сек'юритизації і розглядається вітчизняним політикумом як проблема національної безпеки, національної стійкості, збереження та зміцнення суверенітету і незалежності Української держави.

У розділі ставиться за мету проаналізувати динаміку української моделі державно-церковної політики, її трансформаційних змін в умовах російсько-української війни у контексті формування та реалізація *сек'юритизаційних заходів* у релігійній сфері. Окремим аспектом дослідження є з'ясування змісту та особливостей суспільних уявлень щодо державно-церковної політики в Україні, її (не)відповідності міжнародному праву і вітчизняному законодавству в сфері свободи релігії та переконань. Серед дослідницьких завдань – й обґрунтування сутнісного змісту державної релігійної стратегії Росії та її українського вектора як чинника та легітиматора воєнної агресії.

Російські стратегії державно-церковної політики: український вектор

Втрата популярності головними модернізаційними ідеологіями ХХ століття, насамперед, такими великими політичними проєктами, як комунізм і лібералізм, які містили в собі потужну секуляризаційну компоненту, спричинилася до ситуації ідеологічного вакууму, а відтак – і повернення до релігійних традицій, міфічних коренів облаштування сильних і могутніх держав, видавалася більш ніж логічною. Цілковитим вписується в подібну логіку й новітня історія Росії: «соціалістичний шлях розвитку закінчився провалом, але й спроба здійснення демократичного транзиту та створення ліберально демократичного суспільства також не мала успіху. Як наслідок, країна згадала про свої вікові підвалини і «традиційні цінності», що прекрасно відображало загальну розгубленість і нерозуміння, куди рухатися далі, враховуючи, що найбільш очевидні варіанти вже були випробувані»¹⁴.

---

¹⁴ Узланер Дмитрий. Религия и политика: неразрывный симбиоз. *Россия в глобальной политике*. 2019. №1. (26.11.2022). URL: <https://globalaffairs.ru/articles/-religiya-i-politika-nerazryvnyi-simbioz/>

Російська православна традиція не уникла загального залучення у сферу політики. Проте динаміка політизації православ'я у Росії значно більшою мірою визначилася історичними традиціями конкретної держави, ніж внутрішніми особливостями самого православ'я (прагнення покладатися на сильну світську владу; відносну несформованість як політичної теології, так і соціальної етики; схильність до більш консервативної позиції і несприйняття політичного модерну; тенденція до сакралізації нації/етносу та презентації себе як виразника інтересів цієї нації/етносу).

Дослідники визначають два базові алгоритми комунікації держави і релігійних організацій у сучасній Росії. Алгоритм «А»: вироблення релігійними організаціями механізмів артикуляції своїх інтересів та формування інститутів представництва цих інтересів (як формальних, так і не формальних) з метою вплинути на прийняття рішень органами державної влади. Алгоритм «Б» відображає інший вектор цього процесу: держава, реалізуючи певні інтереси і завдання, задіює релігійний чинник, використовуючи наявні чи/та створюючи нові додаткові механізми взаємодії з релігійними організаціями. При цьому зазначається, що переважання алгоритму «А» спостерігалось переважно до 2000-х років, коли релігійні організації активно артикулювали свої вимоги і намагалися претендувати на певну суб'єктність як актори релігійної політики¹⁵.

Аналізуючи сутнісний зміст російської моделі державно-церковної політики, не можна залишити поза увагою феномен «проправославного консенсусу», який сформувався в Росії на початок XXI століття і, як нам уявляється, починаючи з 2010-х років поступово зазнає руйнування, коли православ'я з інтегративного чинника еволюціонує у фактор конфлікту, що розколює російський соціум.

Термін «проправославний консенсус» був уведений у науковий і суспільний дискурс Дмитром Фурманом і Кіммо Каріайненом ще на рубежі XX – XXI століть і розглядається ними

---

¹⁵ Донцев С. П. Президент в системе государственно-конфессиональных отношений современной России. *Политическая наука*. 2019. №14. С. 219–220.

як один з найвиразніших проявів так званого «релігійного відродження» у пострадянській Росії. Саме таким поняттям вони позначають процес інтенсивного зростання і майже визначального, «безумного» позитивного ставлення росіян до православ'я, частка яких на початок XXI століття значно перевищувала питому вагу не лише віруючих, а й включала переважну кількість тих, хто не визначився у ставленні до релігії, і навіть атеїстів¹⁶. Таким чином, на своєму «мезорівні» «проправославний консенсус» став своєрідним базисом ідеологічного образу православ'я і РПЦ у масовій свідомості як чогось сакрального, «державотворчого» для практично всіх соціально-світоглядних груп. Його конструкцію об'єднували три головні сенси: довіра у суспільстві до церкви в особі РПЦ МП; переважання позитивного іміджу православ'я і церкви; здебільшого позитивні соціальні очікування від релігії і церкви та їх взаємодії зі суспільством¹⁷.

Утім, посилення тенденції до «приватизації релігії», послаблення її ролі як зовнішньої відносно до індивідуума сили, здатної змусити його вірити у відповідні догмати та здійснювати певні дії, як і досить низька самоорганізація громадянського суспільства в Росії, актуалізували відтворення традиційної практики тісних взаємин між державою і церквою – конструювання державної церкви і православ'я як загальної офіційної ідеології. Враховуючи згадані обставини, Фурман і Кааріайнен концептуалізують «макрорівень» «проправославного консенсусу», розглядаючи його як логічне продовження «мезорівня»: «У релігійній сфері ці особливості російського суспільства виявляються в тенденції створення державної церкви, надання православ'ю характеру офіційної ідеології і обмеження можливостей діяльності інших, перш за все нових для нас релігій. Особиста індивідуальна релігійність у Росії

---

¹⁶ Фурман Д., Кааріайнен К. Религиозность в России в 90-е годы XX – начале XXI века. Новые церкви, старые верующие: старые церкви, новые верующие: Религия в постсоветской России / под ред. К. Кааріайнена, Д. Фурмана. Санкт-Петербург : Летний сад, 2007. С. 20.

¹⁷ Лебедев С. Проправославный консенсус в России в начале XXI века как феномен религиозной ситуации. *Научный результат. Социология и управление*. 2015. №1. С. 14.

дуже слабка... Але ця слабкість особистої релігійності компенсується потужним прагненням встановити зовнішній, державний і церковний контроль над духовною сферою. У пом'якшеній формі ніби відтворюється гібрид дореволюційної тріади «православ'я, самодержавство і народність» з іншими ідеологічними символами – радянською формулою «морально-політичної єдності». Відбувається свого роду «взаємообмін» популярністю та авторитетом між церквою і президентом РФ, що сприяє подальшому посиленню «проправославного консенсусу» і ролі релігії як символу національної єдності»¹⁸.

По суті, Фурман і Кааріайнен вважають мезо- і макрорівень «проправославного консенсусу» як взаємопідсилюючі один одного. Про такий взаємозв'язок цих двох рівнів зауважують й інші російські дослідники, зокрема С. Лебедев: «Інституційна складова проправославного консенсусу базується на узгодженні інтересів двох базових соціальних інститутів: держави і церкви в особі РПЦ»¹⁹.

Взагалі ж, у російському науковому дискурсі поняття «проправославний консенсус» подається як щось очевидне, усталене та об'єктивно дане, яке не потребує подальшої проблематизації. Чи не єдиним винятком є позиція Дмитра Узланера, який вважає, що «... зв'язка двох рівнів дуже проблематична. У момент переходу від мезо- до макрорівня «проправославний консенсус» починає давати тріщини. Руйнування «проправославного консенсусу» на мезорівні є одночасно причиною і наслідком його переходу на макрорівень»²⁰. Такий підхід до аналізу феномену «проправославного консенсусу», який враховує як особливості суспільної свідомості російського соціуму на зламі ХХ – ХХІ століть у часі певних лібералізаційних тенденцій та «релігійного відродження», так і

---

¹⁸ Фурман Д., Кааріайнен К. Религиозность в России на рубеже ХХ – ХХІ столетий. *Общественные науки и современность*. 2007. №2. С. 94.

¹⁹ Лебедев С. Проправославный консенсус в России в начале ХХІ века как феномен религиозной ситуации. *Научный результат. Социология и управление*. 2015. №1. С. 15.

²⁰ Узланер Дмитрий. Конец «проправославного консенсуса»: религия как новый раскол российского общества. *Новое литературное обозрение*. 2020. №3(163). URL: https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/163_nlo_3_2020/article/22227/

характер подальших практик у трикутнику держава – церква – суспільство за умов зростання популярності консервативних ідей та довіри до РПЦ²¹, на наш погляд, є виправданим і науково обгрунтованим.

* * *

Динаміка політизації релігії в Росії, як і трансформація державно-церковної політики, багато в чому підпорядкована логіці напруги, яка існувала між глобалізацією і принципом національного суверенітету. Прозорість релігійних кордонів, спрощення комунікації, посилена міграція релігійних ідей і рухів призводять до суттєвого перекроювання релігійного ландшафту. Транснаціональні релігії (іслам, протестантизм, буддизм) дедалі активніше освоюють і російський релігійний простір. Сприяла цьому процесу і певна лібералізація національного законодавства на початку 1990-х років з домінуючим принципом релігійної свободи та індивідуального вибору – бути росіянином уже не малося на увазі неодмінно православне віровизнання. З очевидністю актуалізується проблема «канонічних» територій, «традиційних» і «нетрадиційних» для цих територій релігійних рухів. Правляча православна еліта розглядає транснаціональні впливи як загрозу духовному суверенітету. Логіка інтересів та дій церковної і світської влади цілком збігається: держава, стурбована глобалізаційними впливами, вдається до зміцнення державного суверенітету. Як наслідок, зростання обопільного запиту на посилення релігійного законодавства і зміцнення кордонів. Державний контроль за релігійною сферою в умовах зростаючої соціальної значимості релігії посилюється і стає важливим напрямом державної політики, поволі трансформуючись в один з аспектів національної безпеки.

Поширення в Росії сек'юритизаційних заходів щодо релігійної сфери вже в середині 1990-х років мало своїм наслідком радикальну зміну самої концептуальної основи релігійної свободи і

---

²¹ Перевезенцев С. В. К вопросу о религиозном факторе в политике. *Вестник Московского университета*. Серия 18. Социология и политология. 2021. Т. 27. №2. С. 147–148.

державно-церковних відносин, визначивши їх формат на багато років наперед. Під тиском російських націоналістів та РПЦ, яка виступала начебто від імені «традиційних» конфесій, попри міжнародну критику і протести релігійних меншин, 26 вересня 1997 року Державна дума ухвалила Федеральний закон №125-ФЗ «Про свободу совісті і про релігійні об'єднання»²². Досить тривалий процес погодження початкового варіанта законопроекту, зважаючи на його відверто дискримінаційний зміст, завершився його ветованням президентом Б. Єльциним, що викликало гостру реакцію церкви (оприлюднена з цього приводу спеціальна заява патріарха Алексія II²³ була чи не єдиним прикладом публічної критики з боку керівництва РПЦ президентських рішень). Та навіть у своєму «компромiсному» підсумковому варіанті, пролобованому православними радикалами, вдаючись до апеляцій щодо державних інтересів (загроза втрати релігійної ідентичності як складової цивілізаційної ідентичності), документ, за оцінкою президента Міжнародної організації з дотримання релігійних свобод Лоуренса Уззела, був «наймасштабнішим законодавчим згортанням прав людини з моменту зародження пострадянської Росії»²⁴.

З того часу в базовий Федеральний закон №125 вносилося безліч доповнень і поправок, більшість з яких мала дискримінаційний та обмежувальний характер і надалі погіршувала ситуацію з релігійною свободою в Росії. Ці поправки включали, зокрема, заборону релігійним групам підтримувати зв'язки з особами, які підозрювалися у фінансовому тероризмі, а також з іноземними громадянами і особами без громадянства, перебування яких у Росії визнано небажаним; заморожування засобів до існування орга-

---

²² Федеральний закон «О свободе совести и о религиозных объединениях» от 26.09.1997. №125-ФЗ. URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/11523>

²³ Алексий II. Заявление в связи с ситуацией, сложившейся вокруг нового закона «О свободе совести и о религиозных объединениях». *Журнал Московской патриархии*. Москва, 1997. №8. С. 19–20.

²⁴ Yelenskyi Viktor. «Then What Are We Fighting For»: Securitizing Religion in the Ukrainian-Russian Conflict. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2021. Vol. 41 : Iss. 6, Article 2. P. 8. URL: https://digital_commons.georgefox.edu/-ree/vol41/iss6/2

нізацій та фізичних осіб, стосовно яких малася інформація про причетність до терористичної діяльності; обов'язкову переатестацію діячів релігійних культів та співробітників релігійних організацій, які здобули духовну освіту за кордоном²⁵.

Серйозної еволюції за період свого існування зазнала й утворена у квітні 1995 року Рада з взаємодії з релігійними об'єднаннями при президентові Російської Федерації²⁶. З обранням президентом Владіміра Путіна Рада трансформувалася з інституту комунікації релігійних організацій з представниками федеральних органів виконавчої влади у свого роду спеціальний структурний підрозділ адміністрації президента РФ: забезпечення діяльності Ради було покладено на головне управління внутрішньої політики адміністрації президента, відповідні працівники якої обіймали посади керівника, заступника і секретаря. Із 15 представників від релігійних об'єднань третину делегувала РПЦ. Якщо до 2000 року Рада слугувала майданчиком артикуляції інтересів релігійних організацій, то з часу реформування все більше перетворювалася на орган солідаризму і підтримки державної влади. У порядку денному її засідань переважають питання участі релігійних утворень у вирішенні актуальних державних завдань: боротьби з тероризмом і безпеки громадян, формування російської ідентичності в умовах міграційних хвиль, духовного і морального виховання та освіти молоді. Спільно з Московським патріархатом Рада активно підтримує й зовнішньополітичні акції держави²⁷, не висловлюючи жодних сумнівів у її агресивних діях щодо «братських єдиновірних православних народів» – молдаван, грузинів, українців, сирійців.

---

²⁵ Yelenskyi Viktor. «Then What Are We Fighting For»: Securitized Religion in the Ukrainian-Russian Conflict. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2021. Vol. 41 : Iss. 6 , Article 2. P. 8. URL: https://digital_commons.georgefox.edu/ree/vol41/iss6/2

²⁶ Распоряжение Президента РФ от 24.04.1995. №192-рп «О взаимодействии Президента Российской Федерации с религиозными объединениями». URL: <http://www.consultant.ru/cons/GGI/online.cgi?req=doc&base=EXP&n=217813#09049347125630032>

²⁷ Донцов С. П. Президент в системе государственно-конфессиональных отношений современной России. *Политическая наука*. 2019. №4. С. 226–229.

Суттєвим чином на релігійній політиці РФ позначилося проголошення у кінці 2000-х років курсу на «посилення громадянського суспільства». У липні 2009 року президент Д. Медведєв підтримав пропозиції ряду «традиційних» релігійних об'єднань, насамперед РПЦ, і щодо посилення суспільної ролі релігії²⁸. А вже згодом настійно запропоновані новообраним патріархом Кірілом (після смерті в грудні 2008 року патріарха Алексія II) ідеї було втілено у низці конкретних рішень, які остаточно закріплювали і зміцнювали домінуючі фінансово-ідеологічні позиції РПЦ як серед релігійних об'єднань, так і у громадському секторі в цілому. Церква отримала серйозні державні преференції у всіх сферах – від армії (відродження інституту військового капеланства) і освіти (включення у шкільні програми предметів з релігії, насамперед, «Основ православної культури») до прав на нерухомість, державної фінансової допомоги релігійним об'єднанням як соціально орієнтованим некомерційним організаціям та встановлення православної символіки в різного роду установах. Таке зміцнення соціально-політичної ролі РПЦ у сучасній Росії, за оцінкою дослідників, фактично не мало аналогів в історії держави²⁹ і, що не меш важливо, явно суперечить змісту базового документа церкви, який регулює її відносини з державою і суспільством.

Єдиним таким офіційним документом є «Основи соціальної концепції Російської Православної Церкви»³⁰, прийнятим Архієрейським собором РПЦ ще у 2000 році і розробленим за активної участі майбутнього патріарха (на той час глави відділу зовнішніх церковних зв'язків Московської патріархії) митрополита Кіріла (Гундяєва). Невідповідність реальних практик і політичного самовизначення церкви в 2010-х і наступних роках положенням концепції є очевидною, оскільки її зміст втілює логічні ідеали РПЦ у тому вигляді, як вони сформувалися у 1990-х роках.

---

²⁸ Силантьев Р. Июль стал триумфальным для традиционных религий России – религиовед. URL: <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=31188>

²⁹ Лункин Р. Н. Церкви в политике и политика в церквях. Как современное христианство меняет европейское общество: монография. Москва : ИЕ РАН: Изд-во «Нестор-История», 2020. С. 289–293.

³⁰ Основы социальной концепции РПЦ. Архиерейский собор 2000 г. 9 июня 2008 г. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/419128.html>

Політична роль РПЦ уперше яскраво виявила себе у період масових суспільних протестів проти фальсифікацій у ході парламентських виборів 4 грудня 2011 року і початком нового передвиборчого періоду, що закінчився обранням Путіна президентом Російської Федерації на третій термін 4 березня 2012 року. Патріарх Кіріл зробив низку заяв, які були інтерпретовані як підтримка повернення Путіна на посаду президента і засудження антиурядових громадянських протестів³¹.

Участь представників РПЦ у політичних дискусіях на боці влади, перетворення церкви у прорезимну інституцію, отримання нею небачених державних преференцій та монопольного статусу у суспільному і релігійному просторі спричинили інтенсивне зростання динаміки напруги між певною частиною російського суспільства і церквою. Свідченням тому – панк-молебень групи «Пуссі Райот» у храмі Христа Спасителя 21 лютого 2012 року, який поклав початок низці медіаскандалів (історія з дорогим годинником «Brequet» на руці патріарха, майновий спір предстоятеля з приводу своєї квартири в будинку на набережній зі своїм сусідом, як і скандали, пов'язані з педофілією і гомосексуалізмом та автокатастрофами за участі священнослужителів) серйозно підважили довіру до церкви.

Ця хвиля негативної медіауваги була настільки сильною і безпрецедентною, що дозволило офіційним особам церкви заявити про сплановану кампанію і навіть «інформаційну війну» проти церкви, «інспіровану силами, вороже налаштованими щодо Православ'я»³². Причому патріарх та його оточення, свідомо драматизуючи ситуацію, навіть називають себе «жертвами переслідувань, знаходять аналогії з першими роками радянської влади, коли у пориві богоборства атеїсти-комуністи трощили храми і убивали віруючих»³³.

---

³¹ Стенограма зустрічі председателя Правительства РФ В. В. Путина со Святейшим Патриархом Кириллом и лидерами традиционных религиозных общин России. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/2005767.html>

³² Святейший Патриарх Кирилл: информационная война против Церкви в СМИ сплотила верующих. URL: <http://www.pravoslovie.ru/58456/html/>

³³ Филатов С. Б. Русское православное общество и власть во время политической турбулентности. РПЦ после осени 2011 г. Монтаж и демонтаж секулярного мира / под ред. А.Малашенко, С.Филатова; Моск. Центр Карнеги. Москва : РОССПЭН, 2014. С. 9–41.

Справа панк-групи «Пуссі Райот», в інтерпретації Д. Узланера, виступила каталізатором і ключовим моментом двох процесів. З одного боку, відносини держави і церкви інтенсифікувалися внаслідок різкого повороту у бік «традиційних цінностей», публічним просуванням іміджу Росії як останнього бастиону християнських цінностей у сучасному світі, а також новою юридичною реальністю у зв'язку з ухваленням низки законів, які посилювали позиції РПЦ – організація отримала правові інструменти для боротьби зі своїми критиками, противниками і кон-курентами (подальша трансформація «проправославного консенсусу» і його перехід з мезо- на макрорівень). З іншого боку, все більш зростаюча напруга і суперечності між прорежимною церквою і тією частиною російського суспільства, яка брала активну участь у протестах 2011–2012 років чи симпатизувала їм (вихід на макрорівень не став логічним етапом розвитку «проправославного консенсусу», а навпаки, початком його кінця – православ'я перетворювалося у фактор постійної напруги і конфронтації)³⁴.

Реакція церкви на події 2011–2012 років засвідчила подальшу більш тісну солідаризацію РПЦ з державою. Наратив про «війну проти Православної церкви» стає домінуючим у промовах прокремлівських інтелектуалів і представників церкви, стає моделлю реакції на всі подальші події культурного життя та інтерпретується як частина змови Заходу проти російського народу, його національної ідентичності та культури. Утім, це був не просто церковний наратив, а новий ідеологічний маневр політичного режиму в цілому.

Така логіка надихнула правлячий режим РФ на запровадження цілої низки обмежувальних заходів з «протидії образі релігійних переконань і почуттів громадян» (2013)³⁵, заборони місіонерської

---

³⁴ Узланер Дмитрий. Конец «проправославного консенсуса»: религия как новый раскол российского общества. *Новое литературное обозрение*. 2020. №3(163). URL: https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/163_nlo_3_2020/article/22227/

³⁵ Федеральный закон от 30 июня 2013 г. №136-ФЗ «О внесении изменений в статью 148 Уголовного кодекса Российской Федерации и отдельные законодательные акты Российской Федерации в целях противодействия

діяльності всіх релігійних організацій, крім РПЦ (так званий антитерористичний пакет Ярової» (2016)³⁶. Рішенням Верховного суду РФ від 20 квітня 2017 року було визнано як екстремістську діяльність релігійних організацій «Управлінського центру Свідків Єгови в Росії» і всіх його 395 регіональних відділень та заборонено на території Росії³⁷. Кримінальні переслідування продовжувалися не лише стосовно Свідків Єгови, звинувачених в екстремізмі, а й щодо інших конфесійних утворень. Досить поширеним явищем стали рейди міліції і Росгвардії у молитовні будинки і зрив богослужінь; штрафи за незаконну «місіонерську діяльність»; депортації неросійських релігійних активістів за межі країни; тиск на протестантські навчальні заклади і відкликання у них ліцензій. Будинки і майно засуджених Свідків Єгови було конфісковано і виставлено на аукціон³⁸.

Таким чином, послідовні, все більш жорсткі обмеження свободи совісті, фактичні заборони на поширення релігійних переконань, заперечення рівності релігійних об'єднань перед законом, дискримінація релігійних меншин стали головними складовими політики Російської держави у релігійній сфері. Осередки потенційної суспільної і релігійної опозиції були знищені (відкритий лист священників на захист засуджених у «московській справі» від 17 вересня 2019 року став першою і останньою політичною і моральною акцією духовенства)³⁹. «Чужі релігії» все більше стають

оскорбленню религиозных убеждений и чувств граждан. URL: <https://rg.ru/documents/2013/06/30/zashita-site-dk.html>

³⁶ Федеральный закон Российской Федерации от 6 июля 2016 г. №374-ФЗ «О внесении изменений в Федеральный закон «О противодействии терроризму» и отдельные законодательные акты Российской Федерации в части установления дополнительных мер противодействия терроризму и обеспечения общественной безопасности» URL: <https://ru.wikisource.org/wik/>

³⁷ Кто запретил Свидетелей Иеговы в России? URL: <https://WWW.currenttime.tv/a/28444169/html>

³⁸ Sibireva Olga. Freedom of Religion or Belief in Russia: Restrictions and Challenges in 2020. URL. <https://www.sova-center.ru/en/religion/publications/-2021/05/d44152>

³⁹ Лункин Р. Н. Церкви в политике и политика в церквях. Как современное христианство меняет европейское общество : монография. Москва : ИЕ РАН: Изд-во «Нестор-История», 2020. С. 299.

«екзистенційною загрозою» і піддаються жорстким сек'юритизаційним заходам.

У міру зростання державного фаворитизму все глибшою ставала залежність Московської патріархії від Російської держави – найглибшої за весь пострадянський період. Втрата самостійності зумовила й нездатність церкви без допомоги держави відповідати не лише на зовнішні виклики, а й розв'язувати внутрішні кризи.

Російське православ'я, ставши ключовим ідеологічним елементом «консервативного розвороту», з фактору національного консенсусу все більшою мірою еволюціонує у фактор суспільної напруги і конфлікту. Такого роду формат державно-церковних взаємин викликає в Росії зростаюче суспільне невдоволення. Частка російських громадян, які вважають, що церква повинна впливати на прийняття державних рішень, зменшилася упродовж 2005 – 2017 років з 16 до 6%, і, навпаки, тих, хто не схвалює таку функцію, – зросла за той самий період з 27 до 36%⁴⁰.

Однак потенціал подальшого розвитку такої конфліктності, на думку російських дослідників, суттєво підважується «усвідомленням єдності культурного поля і наявності спільних ціннісних регуляторів». Особливою цивілізацією, несумісною з західним способом життя, Росію вважають три чверті опитаних (серед православних – 77%, мусульман – 73%) і лише 25% підтримують ідею, що країна у своєму розвитку має дотримуватися правил західного світу⁴¹. Досить вагомим статусом у ціннісній ієрархії позначається поняття «віра» (69% опитаних висловили на нього швидше позитивну реакцію, 28% – нейтральну, 25% – швидше негативну)⁴². Консервативно налаштоване російське суспільство цілком довіряє РПЦ. Попри певне падіння рівня довіри до неї в останні роки, як фіксують опитування «Левада-Центру», він залишається стабільно доволі високим: з 1999 року РПЦ довіряли

---

⁴⁰ Религиозность. Левада-центр. 2017. 18 июля. URL: <https://www.levada.ru/2017/07/18/religioznost>

⁴¹ Бабич Н. С., Хоменко В. К. Концептуальные основы построения одномерной шкалы религиозности. *Социологические исследования*. 2016. С. 65.

⁴² Российское общество и вызовы времени. Книга пятая / под ред. М. К. Горшкова, В. В. Петухова. Москва, 2017. С. 290.

36% росіян, з 2008 по 2018 роки – 48%, у 2019 – 40%, 2020 – 42%. Характерно, що за показником рівня довіри громадян Росії церква поступається лише російській армії, президенту РФ та ФСБ⁴³.

Важливо відзначити, що у суспільній свідомості, як і правлячими елітами, релігія все більше сприймається як предмет, що має безпосереднє відношення до національної безпеки Росії, її становища на міжнародній арені та проведення зовнішньої політики. За висновками експертів, Владімір Путін, досить прохолодно ставлячись до здатності РПЦ стати вагомим чинником консолідації російського суспільства, вже на завершення свого першого президентського терміну вважав доцільною і цілком можливою активізацію міжнародної діяльності Московської патріархії, яка, як засвідчили подальші події, охоче погодилася на роль провідника російських зовнішньополітичних акцій, у тому числі й того, що стосується концептуалізації їх ідеологічних підвалин.

Початок цьому, на наш погляд, покладено у 2008 році, коли Архієрейським собором РПЦ було прийнято визначення образу «Святої Русі» як «спільного цивілізаційного простору східнослов'янських народів, які мають спільне історичне минуле», як «історично сформовану духовну єдність Росії, України і Білорусі, в основі якої лежить православна віра». Звертаючись до «чад Руської церкви, які проживають у межах її історичних кордонів, але відокремилися від неї під впливом різних політичних і націоналістичних поглядів», собор заявив: «... ми рішуче заявляємо, що єдність Святої Русі є найбільшим надбанням нашої Церкви і наших народів, скарбом, який ми будемо зберігати... Лише за такої умови Руська православна церква зможе і надалі додавати свій унікальний і значний внесок в загальноєвропейську і світову цивілізацію, переконливо свідчити про цінності православної духовної традиції»⁴⁴.

Реконцептуалізація поняття «Святої Русі», здійснена інтелектуальним тандемом патріарха Кіріла та митрополита Іларіона

---

⁴³ Доверие институтам. URL: <https://www.levada.ru/2020/09/21/doverie-institutam/>

⁴⁴ Определение священного Архиерейского Собора Русской Православной Церкви «О единстве Церкви». URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/428916.html>

(голова відділу зовнішніх церковних зав'язків Московської патріархії), фактично «прив'язала» його до концепту «русского міра» (з 2007 року – ідеологічна підвалина путінського режиму і наріжний камінь зовнішньої політики РФ на пострадянському просторі і навіть ширше – у сфері впливу занепаłego СРСР) й прагматизувала його в інтересах здійснення новітньої європейської політики патріархії. У концепції Кіріла–Іларіона «Свята Русь» уже постає як частина, можливо найголовніша, з ядром у складі Росії, України, Білорусі і, в якомусь сенсі, Молдови значно ширшого канонічного простору РПЦ, який включав деякі інші республіки СРСР (за винятком Грузії та Вірменії), і навіть Японію та Китай⁴⁵. Просуваючи модернізоване бачення «Святої Русі», Московська патріархія, тим самим, заявила претензії на особливу роль у всьому «русском міре», для якої останній уявлявся як свого роду розріджена у глобальному просторі форма «Святої Русі», неформальне розширення кордонів канонічної території. В інтерпретації ідеологів Московської патріархії РПЦ – єдина сила, здатна «консолідувати» народи не лише пострадянського простору. Митрополит Іларіон, відмовляючи європейцям у праві зараховувати себе до європейської цивілізації, прямо заявляв: «...Європа не може розглядатися як єдина цивілізація, якщо буде ігнорувати культурний простір Святої Русі»⁴⁶.

З того часу маніпуляція гаслами про «єдину Святу Русь», «єдиний цивілізаційний простір», «єдиний «русській мір», «єдині духовні скрепи» тощо набувають системного характеру у риторичі не лише ієрархів РПЦ, а й державних керманічів Росії і були взяті на озброєння як Московською патріархією, так і владним режимом під час розробки новітньої імперсько-фундаменталістської ідеології «русского міра».

Чи не першим значним прикладом солідаризації зовнішньо-політичного порядку денного Московської патріархії та

---

⁴⁵ Смирнов Михаил. «Святая Русь»: от метафизики к политике. *Свободная мысль*. 2010. №3(1610). С. 127–128.

⁴⁶ Інтерв'ю председателя ОВЦС Московского патриархата архиепископа Волоколамского Илариона пресс-службе Рашско-Призренской и Косовско-Метохийской епархии Сербской Православной Церкви. URL: <https://mospat.ru/ru/-2009/11/02/news7597/>

геополітичної стратегії Кремля став Акт про канонічне спілкування між РПЦ і РПЦ за кордоном (2007 рік), у підготовці якого безпосередню участь брав Володимир Путін, виступаючи ініціатором і модератором об'єднання. Він не приховував, що відновлення відносин між РПЦ та РПЦЗ має для нього особливе церковне значення: «Це більше, ніж внутрішньоцерковні процеси, це символ відродження, возз'єднання самого російського народу»⁴⁷.

Російський президент дедалі частіше доручає Московській патріархії досить конкретні завдання у сфері зовнішньої політики, які відповідали цілям зовнішньополітичних відомств і не мали нічого спільного з церковним порядком денним. Такі дії, як зазначає Віктор Єленський, переконливо аргументують цілі Представництва РПЦ при європейських організаціях, визначені у 2009 році: по-перше, створення у Європарламенті «православної міжнародної групи», яка б включала болгарських, грецьких, кіпрських, румунських, а також латиських та естонських російськомовних депутатів Європарламенту; по-друге, встановлення міцних контактів з найбільшою політичною партією Європарламенту, Європейської Ради та Єврокомісії – Європейською народною партією; по-третє, поглиблення діалогу між ЄНП, РПЦ і правлячою партією «Єдина Росія»; по-четверте, домогтися включення російської мови у перелік офіційних мов Євросоюзу⁴⁸.

Релігійне питання було одним із найбільш чутливих у російсько-українських відносинах з перших днів існування незалежної Української держави. Підпорядкування української православної спільноти РПЦ в новоутвореній державі, за усталеної системи функціонування помісних автокефальних церков у межах національних політичних кордонів, неоднозначно сприймалося

---

⁴⁷ Стенографический отчет о встрече с Патриархом Московским и всея Руси Алексием Вторым, Первоиерархом Русской Православной Зарубежной Церкви митрополитом Лавром и архиепископом Берлинско-Германским и Великобританским Марком 27 мая 2004 года. URL: <https://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/22478/print>

⁴⁸ Yelenskyi Viktor. «Then What Are We Fighting For»: Securitizing Religion in the Ukrainian-Russian Conflict. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2021. Vol. 41 : Iss. 6. Article 2. P. 19. URL: https://digital_commons.georgefox.edu/ree/vol41/iss6/2

значною частиною національної еліти. Невизнання права православної церкви на незалежність у кордонах суверенної держави розцінювалося як виразна відмова в українській державності, спричинилося до розколу вітчизняного православного комплексу на інституційному рівні (існування трьох церков), розділення вірних за їх ставленням до церковної незалежності, а відтак і міжправославного конфлікту, який за своїми масштабами тривалий час загрожував основам громадянського миру в країні.

Не мали успіху спроби заручитися підтримкою президента Росії Бориса Єльцина у питанні визнання автокефалії Української православної церкви Московським патріархатом з боку першого Президента України Леоніда Кравчука (1991–1994). Так само безуспішними виявилися і настійні звернення з подібним питанням до президента Росії та патріарха Московського Алексія II другого Президента України Леоніда Кучми (1994–2004). Загострення російсько-українських відносин у релігійному питанні стає очевидним під час підготовки візиту до України у 2001 році Папи Римського Івана Павла II, який відбувся попри категоричні протести Московського патріархату і наполегливу протидію російської дипломатії, проросійських політиків у самій Україні⁴⁹.

Продуктивніше, ніж його попередники, підійшов до спроби визволення української церкви від московської церковної залежності третій Президент України Віктор Ющенко (2004–2009), для якого ідея створення єдиної помісної православної церкви була надзвичайно важливим чинником зміцнення українського державного суверенітету і становлення української нації. Його перемовини зі Вселенським Патріархом увінчалися державним візитом архієпископа Константинопольського і Вселенського Патріарха Варфоломія до Києва (2008), у ході якого останній виклав план повернення Київської православної митрополії після 322-літньої перерви під юрисдикцію Константинополя: анулювання юрисдикції Московської патріархії; об'єднання УПЦ КП і УАПЦ; відмова

---

⁴⁹ Шеремета Дмитро. Рівно 20 років тому Україну відвідав Папа Іван Павло II: як це було. URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/istorichniy-vizit-rivno-20-rokiv-tomu-ukrajinu-vidvidav-papa-ivan-pavlo-ii-yak-ce-bulo-764522.html>

предстоятеля УПЦ КП Філарета від патріаршого сану (сприймався Константинополем як досить токсична фігура в умовах, коли ще зберігалася сила його московської анафемі 1997 року); обрання Варфоломієм митрополита Київського з-поміж трьох кандидатів, запропонованих українськими єпископами. Месиджі про необхідність подолання розділення лунали від Вселенського Патріарха на всіх заходах візиту, у тому числі в ході його зустрічі з патріархом Алексієм II під час прийняття в Києво-Печерській лаврі. На спільному брифінгу обидва патріархи заявили про досягнуту домовленість щодо якнайшвидшого вирішення східних питань, пов'язаних з розділенням православних в Україні⁵⁰.

Проте і цьому, здавалося б цілком реальному плану, не судилося збутися. З одного боку, завадило небажання патріарха Філарета відмовитися від своєї влади в УПЦ КП, формально пояснюючи його намірами домогтися повноцінної автокефалії, а не статусу церковної провінції у складі Вселенського (Константинопольського) патріархату⁵¹, з іншого – досягнуті домовленості та обіцянки, дані Московським патріархом Вселенському, були проігноровані. У такий же спосіб останнім у залагодженні українського питання через 10 років буде проігноровано й фактор суб'єктності Московської патріархії.

У подальшому Кремль та РПЦ докладали максимум зусиль, щоб завадити здійсненню планів Константинополя. Вони стосувалися не лише систематичних спроб російської дипломатії, розвідки, ЗМІ дискредитувати Патріарха Варфоломія в очах уряду Туреччини і православного світу, а й всіляко активізувати антиавтокефальні акції російської агентури в самій Україні. Аргументацією такого роду діяло висловлення президента Росії Владіміра Путіна про єдність православ'я, яке, на його переконання,

---

⁵⁰ Самохвалова Лана. Про що Патріарх Варфоломій говорив з патріархом Московським у Києві 2008 року. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3300354-pro-so-patriarh-varfolomij-govoriv-iz-patriarhom-moskovskim-u-kyevi-2008-roku.html>

⁵¹ Київська поправка. Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет про Православ'я в сучасному світі та роль у ньому України. *Український тиждень*. 2009. №10(71). 13 березня. URL: <https://tyzhden.ua/kyivska-popravka/>

«одне з небагатьох, що залишилося єдиним, і ми повинні зберегти цю єдність для майбутніх поколінь»⁵². Усе більш стійкою та артикульованою ставала й позиція російської політичної еліти – суверенна Україна як така є загрозою національній безпеці Росії вже самим фактом свого існування. Як відверто наголошувала керівник прокремлівського аналітичного центру «Інститут демократії і співробітництва» та член Міжсоборної присутності РПЦ історик Наталія Нарочницька, «...ставши незалежною, Україна неминуче перетворюється у суперника, а не в однозначно братську і дружню Росії державу»⁵³.

Цілком і повністю таку позицію поділяло й керівництво РПЦ, особливо ж з часу обрання митрополита Смоленського і Калінінградського Кіріла (Гундяєва) патріархом Московським і вся Русі 2009 року. Імплементуючи завдання Моспатріархії у зовнішньополітичну стратегію Кремля, вже того ж року, у ході свого візиту до Києва, патріарх закликав українців переглянути свій вибір 1991 року, створивши разом з Росією «цивілізаційний проєкт величезної сили»⁵⁴. Дещо пізніше, відмовляючи українській церкві в автокефалії та об'єднанні розділених православних віруючих в Україні, Кіріл заявив, виступаючи на урочистостях до свого 70-ліття: «Ми ніколи не погодимося на зміну священних канонічних кордонів нашої церкви бо Київ – це духовна колыска Святої Русі – як Мцхета для Грузії чи Косово для Сербії»⁵⁵.

---

⁵² Путину и Кучме спели «Многая Лета». URL: <https://www.vesti.ru/article/2332179>

⁵³ Нарочницкая Н. А. От Балтики до Черного моря. Россия и европейские члены СНГ. Историко-философская ретроспектива и геополитическая перспектива. URL: <https://narotchnitskaya.com/mezsobornoe-prisutstvie/ot-baltiki-do-chernogo-morya-rossiya-i-evr.html>

⁵⁴ Выступление Святейшего Патриарха в прямом эфире украинского телеканала «Интер». URL: http://pravoslavye.org.ua/2009/09/vistuplenie_svyateyshego_patriarha_kirilla_v_pryamom_efire_ukrainskogo_telekanala_inter/

⁵⁵ Барановская Марина. Патриарх Кирилл отверг независимость Украинской церкви. URL: <https://www.dw.com/ru/%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%B0%D1%80%D1%85-%D0%BA%D0%B8%D1%80%D0%B8%D0%BB%D0%BB-%D0%BD%D0%B5-%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D1%83%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%B5%D1%82-%D0%BD%D0%B5%D0%B7%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%81%D0%B8%D0>

З початком російської агресії проти України 2014 року Московський патріархат відкрив свій власний «релігійний» антиукраїнський фронт. Спроби патріарха Кіріла продемонструвати особливу «несхвальну» позицію щодо початку війни та анексії Криму не видавалися переконливими. Попри серйозні ускладнення становища РПЦ в Україні, разюче падіння рівня довіри до її патріарха серед українських громадян (з 44,4% у 2020 році до 19,3% у 2021 році)⁵⁶, політична логіка РПЦ, перетворена Кірілом на духовну філію московського авторитарного режиму, позбавляла його можливості будь-яких маневрів.

Уже згодом, у серпні 2014 року, патріарх намагався пояснити військовий конфлікт на Сході України як релігійну війну задля зміцнення «канонічного» (тобто російського) православ'я. У своєму зверненні до предстоятелів помісних православних церков він вдається до спроби сакралізації російської агресії як війни «святого Православ'я проти уніатів і схизматиків»⁵⁷, державну політику України називає безбожжям⁵⁸, а залежність українського православ'я від Москви підносить до рівня релігійної доктрини⁵⁹.

Нового дихання продукування ідей «Святої Русі» та «єдиного історичного простору народів Святої Русі» набуває з часу ідеологічної підготовки та початком повномасштабної російської агресії проти України з 24 лютого 2022 року.

За одностайною оцінкою української експертної спільноти «політичним маніфестом з погрозами сусідам», а Україні в першу

%BC%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BD% D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9-%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B8/a-36467087

⁵⁶ Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000–2021 рр. (Інформаційні матеріали). Київ : Центр Разумкова, 2021. С. 63. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_Religiya.pdf

⁵⁷ Обращение Святейшего Патриарха Кирилла к Предстоятелям Поместных Православных Церквей в связи с ситуацией на Украине. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/3704024.html>

⁵⁸ Безбожие становится государственной идеологией Украины, заявил Патриарх Кирилл (Гундяев), намекнув на необходимость свержения нынешней украинской власти. URL: <http://credo.press/160463>

⁵⁹ Патриарх Кирилл: РПЦ не допустит отделения Украинской церкви. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-38048995>

чергу⁶⁰, стала стаття Владіміра Путіна «Про історичну єдність росіян та українців», опублікована на сайті Кремля 12 липня 2021 року⁶¹. У ній вкотре артикулюються вихідні, базові тези усіх ідеологічних конструктів кремлівської пропаганди: «росіяни та українці – один народ, єдине ціле». «Україна – поняття суто територіальне («Малоросія»); заперечення української ідентичності – натомість маємо «малоросійську культурну ідентичність» «в межах великої російської нації» у складі «великоросів, малоросів і білорусів»; як стверджується, в Україні взято «курс на насильницьку асиміляцію, на формування етнічно чистої української держави»; «західні автори» реалізують в Україні, яка перебуває під «повним зовнішнім управлінням», «проект «анти-Росія»; «справжня суверенність України можлива лише в партнерстві з Росією», «власну державу» українці мають будувати в кордонах 1922 року, «в яких вона вступила до складу Союзу»⁶².

Головний політехнологічний висновок з цієї публікації – вона не є полемічним твором, а планом української кампанії Путіна на найближчу перспективу. Всі оприлюднені в ній наративи не були новими, а розроблені та затверджені на вищому рівні ще на початку 2000-х. Відбулися хіба що їх посилення, радикалізація та подальша концептуалізація 30-річної російської політики щодо незалежної України. Як показує світовий досвід, спроби оспорювання національної ідентичності інших народів, справедливості їхніх державних кордонів завжди вели або до початку війни, або до загострення конфліктів, що вже тривали.

Свою позицію щодо статті Владіміра Путіна оприлюднила й Московська патріархія. Коментуючи її основні положення, перший заступник голови синодального відділу РПЦ із взаємин церкви зі суспільством і ЗМІ Олександр Щипков, зокрема, зазначив, що тема

---

⁶⁰ Петро Порошенко для «Gazeta Wyborcza»: стаття Путіна не про історію. Це – політичний маніфест з погрозами сусідам. *День*. 2021. №109-110(5919-5920). 6–7 серпня.

⁶¹ Путин Владимир. Об историческом единстве русских и украинцев. Полный текст. URL: <https://polition.president.gov.ua/petition/120366>.

⁶² Путин Владимир. Об историческом единстве русских и украинцев. Полный текст. URL: <https://polition.president.gov.ua/petition/120366>

розколу церкви в Україні є однією з центральних у публікації Путіна. На думку Щипкова, «штучний релігійний розкол здійснюється київським режимом задля відриву росіян, які проживають в Україні, від росіян, що живуть у Росії»⁶³. Що ж стосується фрази Путіна «ми ніколи з цим не погодимось», функціонер патріархії більш ніж однозначно заявив: «У цьому сенсі це дуже жорсткий текст. Ідеться про те, що ми будемо відстоювати інтереси росіян на території України. Ми один народ, і свій народ зраджувати не будемо... Це питання історичної національної спроможності. Якими засобами будуть захищені національні права єдиного російського народу, задалегідь не можна сказати. Але момент принципового розв'язання проблеми українських росіян (росіян з громадянством Української держави) вже явно близький»⁶⁴.

З перших днів повномасштабної російсько-української війни теорія сакральної російської агресії щодо України у промовах і виступах патріарха Кіріла все більше трансформується у свого роду антиєвангельську «теологію війни», основні тези якої, з погляду православної теології, підпадають під поняття «ересь».

Не промовляючи жодного слова засудження агресивного нападу РФ у своєму зверненні до архієпископів, пасторів, чернецтва та вірних РПЦ 24 лютого 2022 року, патріарх лише закликає «усі сторони конфлікту зробити все можливе, аби уникнути жертв серед мирних мешканців» та висловлює сподівання, що «спільна багатовікова історія» російського та українського народів «допоможе подолати поділи та суперечності, що призвели до нинішнього конфлікту»⁶⁵. Напередодні ж, 23 лютого, Кіріл укотре звернувся з особливим закликом і благословенням до армії РФ «бути готовими

---

⁶³ «Ми ніколи не погодимось з церковним розколом в Україні і захищатимемо росіян», – РПЦ. (15.07.2021). URL: https://risu.ua/mi-nikoli-ne-pogodimosya-z-cerkovnim-rozkolom-v-ukrayini-i-zahishchatimemo-rosiyan---v-rpc-vidreaguvali-na-stattyu-putina_n119995

⁶⁴ Кремль до пропаганди «один народ» активно задіяв РПЦ: почали залякувати. (22.07.2022). URL: https://risu.ua/kreml-do-propagandi-odin-narod-aktivno-zadiyav-rpcpochalzalayakuvati_n120184

⁶⁵ Звернення Святійшого Патріарха Кирила до архієпископів, пасторів, чернецтва та всіх вірних чад Руської Православної Церкви. URL: <http://www.patriarchia.ru/ua/db/text/5903797.html>

дати відсіч ворогу» і «захистити священні рубежі Вітчизни»⁶⁶. Виправдовуючи мобілізацію в Росії на війну проти України, як і раніше називаючи цю війну «братовбивчою», свідомо маніпулюючи вирваними з контексту євангельськими цитатами та перекручуючи їхній сенс і зміст, московський патріарх 25 вересня 2022 року виголосив еретичне, з погляду християнства, вчення про «відкуплювальну жертву» російських військових – у разі своєї загибелі вони «приносять себе в жертву за інших» і «ця жертва змиває всі гріхи, які людина скоїла». Називаючи жертвність «найбільшим проявом кращих людських цінностей», Кіріл порівняв мобілізацію (тобто свідоме спрямування власного народу на забій та нічим не виправдану війну з православними братами) із добровільною відкуплювальною жертвою Ісуса Христа заради спасіння людства⁶⁷. Як резюмує Сергій Шумило, гібридна «теологія війни» від Кіріла Гундяєва – це набір «новоявлених псевдоправославних фундаменталістських ідей, які є нічим іншим, як сучасним трансформованим утіленням ідей неофашизму, неонацизму, неокомунізму та ісламістського фундаменталізму, перероблених та пристосованих під православним камуфляжем до російсько-пострадянської ментальності»⁶⁸.

Подібні ідеологічні наративи, продуковані очільниками Моспатріархії, активно імплементуються у суспільну свідомість найпопулярнішими російськими медіа, фінансованими за державний кошт. Дослідники Інституту масової інформації, проаналізувавши контент верифікованих телеграм-каналів «РІА Новості», RT, ТАСС, КП та «Спутник», підрахували, що за період з лютого по жовтень 2022 року загальна кількість аудиторії відповідних

---

⁶⁶ У День захисника Вітчизни Святійший Патріарх Кирил поклав вінок до могили Невідомого солдата біля Кремлівської стіни. URL: <http://www.patriarchia.ru/ua/db/text/5903480.html>

⁶⁷ Патріарша проповідь у Неділю 15-у після П'ятидесятниці після Літургії в Олександро-Невському скиті 25 вересня 2022 року. URL: <http://www.patriarchia.ru/ua/db/text/5962630.html>

⁶⁸ Шумило Сергій. «Православний шахідизм» та неоязичницька теологія війни московського патріарха Кирила. (28.09.2022). URL: https://risu.ua/pravoslavnij-shahidizm-ta-neoyazichnicka-teologiya-vijni-moskovskogo-patriarha-kirila_n132610

постів становила близько 30 мільйонів. Найактивніше аудиторія взаємодіяла з контентом на «РИА Новости» (67% загальної кількості згадок РПЦ), а найчастіше генерованими спікерами церкви меседжами щодо України були такі: в Україні тиснуть на УПЦ та православних; українці мають схильність до тероризму, агресії, язичництва; росіяни та українці – єдиний та нероздільний народ; невизнання України як окремої незалежної держави; заперечення або ж виправдання російської агресії⁶⁹.

Пропагандистсько-мілітаристські проповіді та настанови патріарха й спікерів РПЦ надихають не лише значну частину російського суспільства, але й впливових державних чиновників. Так, за словами секретаря Радбезу РФ Олексія Павлова, Україна перетворилася на «тоталітарну гіперсекту», де громадяни відмовилися від православних цінностей. Павлову невідома точна кількість таких сект, але, як він вважає, їх «рахунок іде на сотні», а отже, «з продовженням спеціальної військової операції стає дедалі нагальнішим проведення десантизації України, або, як влучно висловився глава Чеченської Республіки Рамзан Кадіров, її «повної дешайтанізації»⁷⁰. Суголосно вище висловленому оприлюднив свою позицію і заступник голови Ради безпеки Росії Дмитрій Медведєв, який з початку російського вторгнення неодноразово погрожував країнам Заходу апокаліпсисом та армагедоном, вдавався до інших біблійних алюзій, натякаючи на можливість застосування Росією ядерної зброї. В опублікованому на своєму телеграм-каналі привітанні росіян з Днем народної єдності (4 листопада) Медведєв «роз'яснив», що «священна мета» Росії у війні з Україною – «зупинити верховного володаря пекла», що Росія воює «за всіх своїх, за свою землю, за свою тисячолітню історію» проти «купки божевільних нацистів-наркоманів»,

---

⁶⁹ «Священна війна». Як РПЦ долучається до інформаційної агресії проти України. (11.11.2022). URL: <https://imi.org.ua/monitorings/svyashhenna-vijna-yak-rpts-doluchayetsya-do-informatsijnoyi-agresiyi-proty-ukrayiny-i48945>

⁷⁰ Цілі агресора змінилися: Тепер в російському Радбезі вже вимагають «десантизації» України. (26.10.2022). URL: https://risu.ua/cili-agresora-zminilisya-teper-v-rosijskomu-radbezi-vzhe-vimagayut-desatanizaciyi-ukrayini_n133373

«великої зграї гавкаючих собак із західної псарні». «Піднявшись проти них, ми набули сакральної сили», – підсумовує Медведєв⁷¹.

Усі ці параноїдальні заяви і висловлювання російських державних керманічів не тільки перегукуються із заявами і проповідями Московського патріарха, але й доповнюють та продовжують його псевдосакральну «теологію війни». Войовнича фундаменталістська квазірелігійна ідеологія, сформульована патріархом Кірілом, була взята на озброєння путінським режимом у його агресії проти України, ставши причиною геноциду та смертей для десятків тисяч мирних українських громадян, у більшості своїй – православних християн.

Колаборація керівництва РПЦ та державних органів у Росії є очевидною й для релігійних лідерів світу та закордонних політиків. Однозначно з цього приводу висловився Вселенський Патріарх Варфоломій: «...Московський Патріархат дійшов до рівня підпорядкування політичним амбіціям Російської Федерації, підтримуючи і нібито благословляючи це насильницьке вторгнення і невинне кровопролиття». «Ми неодноразово засуджували агресію і насильство, щиро і по-братерськи звертаючись до Патріарха Московського з проханням відмежувати свою посаду від політичних злочинів, навіть якщо це означає відхід від престолу», – наголосив Патріарх Варфоломій⁷². Що РПЦ дозволяє владі маніпулювати собою, вважає і президент Франції Емманюель Макрон: «Ми добре знаємо, як православною релігією сьогодні маніпулюють можновладці в Росії, щоб виправдати свої дії. Тут потрібен опір»⁷³.

Специфічним провайдером російських інтересів, політики Кремля й Московської патріархії на теренах України з моменту її

---

⁷¹ Медведєв видав черговий «шедевр» про «священну війну та пекло». (04.11.2022). URL: https://risu.ua/medvedyev-vidav-chergovij-shedevr-prosvyashchennu-metu-vijni-ta-peklo_n133666

⁷² Вселенський патріарх порадив Кірілу лишитися престолу і відмежуватися від війни. (23.10.2022). URL: https://risu.ua/vselenskiy-patriarh-poradiv-kirilu-lisheitsya-prestolu-i-vidmezhuvativ-vid-vijni_n133294

⁷³ Макрон закликав РПЦ чинити опір «маніпуляціям» російської влади. (24.10.2022). URL: <https://news.liga.net/ua/politics/news/makron-prizval-rpts-soprotivlyatsya-manipulyatsiyam-rossijskih-vlastey>

унезалежнення та, особливо, з часу незаконної анексії Росією АР Крим й окупації частини українського Донбасу постала у масовій свідомості УПЦ у юрисдикції Московського патріархату. Її вище керівництво, як і регіональні єпархіальні структури, контрольовані церковною Москвою, перетворилися в організований і впливовий офіційно функціонуючий центр індоктринації православних вірних у самій Україні ідеями мілітаристської доктрини «русского міра» й неділимості «Святої Русі», критики євроатлантичних прагнень України й виправдання відкритої російської агресії.

Офіційна позиція очільників УПЦ щодо анексії Криму та подій на Донбасі, як і широкомасштабної військової російській агресії, залишається фактично незмінною і цілком збігається з позицією Московської патріархії. Вони не лише відмовилися публічно засудити мілітарну інвазію щодо України, але й вимагали припинення війни лише від української влади, утримуючись від подібних закликів до московського керівництва. Митрополит Онуфрій (Березовський), тривалий час відмовчуючись щодо Криму, кваліфікуючи війну на Донбасі як внутрішньо український громадянський конфлікт, в унісон патріарху Кірілу називав бойовиків «ополченцями», а війну – «братовбивчим протистоянням», «українською кризою»⁷⁴. Відверто відмовившись вставанням вшанувати жалобною хвилиною пам'яті загиблих у боях захисників Вітчизни на засіданні Верховної Ради 8 травня 2015 року⁷⁵, влаштувавши дивну зустріч з полоненими російськими окупантами у Києво-Печерській лаврі 20 серпня 2022 року (напередодні 31-ї річниці Незалежності України) та благословивши їх⁷⁶ (за

---

⁷⁴ Війна на Донбасі – результат зіткнення протиріч Заходу та Сходу, – Митрополит Онуфрій. URL: https://risu.ua/viyna-na-donbasi-rezultat-zitknennya-protirich-zahodu-ta-shodu-mitropolit-onufriy_n70092

⁷⁵ УПЦ (МП): Митрополит Онуфрій не встал во время приветствия Героев АТО, чтобы подчеркнуть необходимость прекращения войны. URL: <https://gordonua.com/news/war/UPC-MP-Mitropolit-Onufriy-ne-vstal-vo-vremya-privetstviya-Geroev-ATO-htoby-podcherknut-neobhodimost-prekrashcheniya-voyny-79951.html>

⁷⁶ Кралюк Петро. Дивна зустріч з військовими Росії. УПЦ (МП) вирішило взяти реванш? (29.08.2022). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/upts-mp-onufriy-viyna/32008076.html>

відсутності належної пастирської уваги до оборонців України – його не видно на спільних молитвах на підтримку захисників Української держави, у госпіталах, серед родин полеглих воїнів), очільник УПЦ та керівництво церкви демонстративно кинуло виклик усьому суспільству. Воно всіляко замовчувало масову підтримку духовенством церкви проросійських сепаратистів у Криму і на Донбасі, уникає засудження численних фактів колаборації й різких форм співпраці священнослужителів з окупаційними військами РФ.

Значний суспільний резонанс, жваву дискусію в українських медіа, критичну оцінку експертного середовища викликали ініціативи ієрархії УПЦ, інспіровані, активно підтримані і щедро профінансовані її лобістами зі середовища проросійського політичного істеблішменту країни заходи, пов'язані з організацією і проведенням молитовних хресних ходів до Києва у липні 2016 року (здійснювалися під гаслами ходи «мирного люду проти війни») ⁷⁷ у Чернівецькій області – «на честь царственних мучеників і царя Російської імперії Ніколая II у липні 2021 ⁷⁸, до Почаївської лаври на Тернопільщині, а також на Хмельниччині у вересні 2022 ⁷⁹ (протизаконна в умовах воєнного стану та заборони масових заходів), і подібні їм акції. Не викликає особливих сумнівів те, що такі псевдоправославні флешмоби, супроводжувані екстремістською символікою та символікою країни-агресора, скеровувалися як керівною верхівкою УПЦ та проросійськими політичними силами в Україні, так і різноманітними російськими відомствами (від Московської патріархії до МЗС, ФСБ тощо) та замислювалися як чергова спроба суспільної дестабілізації, поглиблення політичної кризи і як елемент багатоходового імперського сценарію насаджування в Україні ідей «русского міра».

---

⁷⁷ Торба В. Чиї інтереси стоять за хресною ходою до Києва? *День*. 2016. 12 липня. №120(4726).

⁷⁸ УПЦ МП на Буковині організувала велелюдну ходу на честь російського царя Миколи II. (17.07.2022). URL: https://risu.ua/upc-mp-na-bukovini-organizuvava-velelyudnu-hodu-na-chest-rosijskogo-carya-mikoli-ii_n120056

⁷⁹ СБУ не побачила злочинів у хресній ході УПЦ МП до Почаївської лаври. (07.09.2022). URL: https://risu.ua/sbu-ne-viyavila-zlochiv-u-skandalnij-hresnij-hodi-upc-mp-do-pochayivskoyi-lavri_n132068

Упродовж років їх відвертими і послідовними провідниками у керівній верхівці УПЦ є митрополит Донецький і Маріупольський Іларіон (Шукало), митрополит Одеський і Ізмаїльський Агафангел (Савін), настоятель Києво-Печерської лаври Павло (Лебідь), архієпископ Тульчинський і Брацлавський Іонафан (Слецький), архієпископ Запорізький і Мелітопольський Лука (Коваленко). Активним учасником акцій з дискредитації Української держави перед міжнародною спільнотою за звинуваченнями в порушенні прав віруючих є керуючий справами УПЦ митрополит Антоній (Паканич). Водночас, попри очевидну політичну проросійську/антиукраїнську позицію верхівки УПЦ було б неприпустимим безоглядно екстраполювати таку позицію на увесь загал її віруючих, духовенства та єпископату, а тим більше узагальнено ставитися до церкви як до «п'ятої колони».

Жодного впливу на зміну позиції УПЦ щодо агресивної політики Росії не справили жорсткі репресивні заходи придушення релігійної свободи, які остання вчиняє на анексованих та окупованих українських територіях. Уособленням борців за імперську ідею на Донбасі стали бойовики «Руської православної армії», до складу якої увійшли члени найбільшої в Росії на зламі 1990–2000 років неонацистської організації – руху «Руська національна єдність» (РНС), заснованої О. Баркашовим, батальйону «Православний Схід» під керівництвом одесита В. Каурова, проросійського імперця-шовініста, монархіста, керівника «Союзу православних громадян України» (складової частини Союзу православних громадян у РФ), діяльність якого була засуджена як «політичне православ'я» ще на Соборі єпископів УПЦ 2007 року⁸⁰.

За їх безпосередньої участі з початком навесні 2014 року неконвенційної війни Росії проти України на контрольованій проросійськими бойовиками (як місцевими, так і прибулими з РФ) території Донбасу розгорнулися безпрецедентні за своїми

---

⁸⁰ Войналович В. Динаміка конфесійних процесів у сучасній Україні: інституційні та ідентифікаційні аспекти. Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні / ред. кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, Л. Нагорна. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 187.

масштабами і формами переслідування за релігійною ознакою усіх віруючих, які не належали до упривілейованої церкви Московського патріархату і яких було стигматизовано як «сектантів» або «бандерівців – пособників Заходу». Вбивства служителів культу і віруючих, катування, утримування у полоні, захоплення культових споруд та інших належних релігійним організаціям будівель для розміщення в них загонів бойовиків та використання як вогневих позицій стали звичними явищами на непідконтрольній Україні території Донбасу.

Про кричущу ситуацію в Криму, пов'язану з наслідками негативного впливу держави-окупанта на стан української ідентичності та культурної спадщини України, прав людини і релігійних свобод, з масовими переслідуваннями за національною і релігійною ознакою постійно заявляють міжнародні моніторингові місії та гуманітарні організації. «Ми закликаємо Росію припинити окупацію Криму, припинити переслідування кримських татар, етнічних українців, Православної церкви України та інших представників етнічних і релігійних меншин у Криму, а також звільнити всіх політичних в'язнів, які утримуються під вартою», – зазначав, зокрема, представник США в ОБСЄ Джордж Кент у своєму виступі на спеціальній сесії щорічної конференції з огляду безпеки в Україні у серпні 2021 року⁸¹.

Запровадження державою-окупантом на території Криму репресивно-обмежувального законодавства у сфері свободи совісті та релігії призвело до значного скорочення кількості конфесій і релігійних організацій (з 2014 по 2021 рік – з 43 до 20 та з 2220 до 907, відповідно)⁸². Зазнаючи величезного тиску, єдиним духовним оплотом української ідентичності на півострові залишаються Кримська єпархія ПЦУ та греко-католицькі структури. При цьому, якщо у 2014 році ПЦУ налічувала 45 парафій, 26 храмів та 14

---

⁸¹ США вчерегове закликали Росію припинити переслідування кримських татар і ПЦУ в Криму. (03.09.2022). URL: https://risu.ua/ssha-vchergove-zaklikalirosiyu-priviniti-peresliduvannya-krimskih-tatar-i-pcu-v-krimu_n121546

⁸² Після окупації в Криму вдвічі скоротилася кількість релігійних організацій, – адвокат. (12.08.2022). URL: https://risu.ua/pislya-okupaciyi-v-krimu-dvichi-skorotilasya-kilkist-religijnih-organizacij---advokat_n120775

священнослужителів, то на кінець 2021 року її мережа скоротилася до 7 парафій, 8 храмових приміщень і лише 4 священників⁸³.

За даними Державної служби України з етнополітики та свободи совісті з 24 лютого 2022 року по 26 січня 2023 року було зруйновано або зазнали руйнувань різного ступеня щонайменше 307 релігійних споруд у 15 областях України (297 – християнських, 5 – мусульманських та 5 – юдейських). Характерно, що майже 48% (142 об'єкти) зі 297 ушкоджених християнських споруд належать УПЦ у юрисдикції Московської патріархії. Найбільша кількість зруйнованих культових будівель – у Донецькій (75) та Луганській (59) областях, а також Київській (43) та Харківській (38)⁸⁴.

Українська сек'юритизація релігійної сфери: у пошуках успішної моделі

Оцінюючі релігійно-суспільні зміни в період між початком політики «перебудови» й незалеженням України, необхідно визнати, що їх головним змістом стало згортання курсу на «подолання релігії», нормалізація державно-церковних відносин, реальне постання досить широких релігійних свобод. При цьому, чим більші ерозії піддавалися старі цінності, чим далі поглиблювався процес дезінтеграції радянського простору, тим більшою ставала привабливість релігії та релігійних інституцій для представників еліт і контреліт, скерованих на пошук нових джерел легітиматії. На тому етапі стосовно релігії було досягнуто своєрідного консенсусу, який виявився недосяжним у питаннях суспільно-політичного устрою, економічного ладу, міжетнічних відносин.

Водночас, вагомим дестабілізуючим чинником релігійно-суспільних відносин в Україні на зламі 1980–1990-х років став православно-католицький конфлікт, який мав свою задавнену

---

⁸³ Крим: вільно вірити та молитися заборонено. Як захоплення українських територій посилює «релігійний апетит» Росії. URL: https://risu.ua/krim-vilno-viriti-ta-molitisya-zaboroneno-yak-zahoplennya-ukrayinskih-teritorij-posililo-religijnij-apetit-rosiyi_n132908

⁸⁴ 11 місяців повномасштабної атаки Росії: в Україні зруйновано 307 релігійних об'єктів. (27.01.2023). URL: <https://dessa.gov.ua/ussia-ruined-at-least-307-religious-sites/>

історію, періоди загострень і послаблень. У черговий раз він був актуалізований збігом у часі українського православного відродження з відродженням Української греко-католицької церкви (УГКЦ).

З погляду національно зорієнтованих сил, відновлення справедливості щодо УГКЦ – найбільш гнаної релігійної спільноти у часи радянського тоталітаризму, було надзвичайно важливим кроком у процесі формування української нації та її розриву з радянським минулим.

Вихід греко-католиків з підпілля, самолегалізація УГКЦ та повернення у її лоно парафій РПЦ (у другій половині 1980-х років на теренах Західного регіону діяло 27% громад від їх загальносоюзної кількості та 42% – від тих, що функціонували в Україні)⁸⁵ набули масового характеру. Навіть тоді, коли ставало цілком зрозуміло, що процес легалізації УГКЦ є невідворотним, Московська патріархія пропонувала завідомо нереалістичні моделі розв'язання «уніатського питання». Зокрема, у листі до Папи Івана Павла II від 16 серпня 1989 року патріарх РПЦ Пімен пропонував фактично «розділити» католиків східного обряду України: ті з них, хто вважав за осереддя своєї релігійної ідентичності східний обряд, мали б залишатися у Православній церкві, а тих, для кого найціннішою була їх «католицькість», мала поглинути Римо-католицька церква⁸⁶. Така позиція Московської патріархії, яка наприкінці 1980-х набрала реальної політичної ваги, справляла неабиякий вплив на керівництво СРСР та УРСР. Рішучий спротив процесу відновлення УГКЦ вчиняло і агонізуюче політичне керівництво республіки⁸⁷. Адже відмова від нав'язуваного упродовж десятиліть масовій свідомості негативного стереотипу греко-католицизму та дискредитації церковної унії вимагала глибокої ревізії ідеологічних доктрин, а отже, загрожувала суттєвими політичними втратами.

---

⁸⁵ Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ : Плай, 2004. С. 265.

⁸⁶ Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття. Львів : Вид-во Українського католицького університету, 2013. С. 380.

⁸⁷ Литвин В. Солодка ноша чи гіркий хрест? *Віче*. 1993. №8. С. 45.

Вихід з підпілля греко-католиків, перехід до УГКЦ більшості галицьких православних парафій, як і радикалізація тут національного руху, стали серйозним викликом для тієї частини населення регіону, для якої православна ідентичність була не менш важливою, ніж ідентичність національна⁸⁸. Адекватною відповіддю православних Галичини на подібний виклик стало створення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), що презентувала себе як справді українська церва, незалежна від закордонних центрів, насамперед Москви і Риму.

Суттєві ускладнення в масштаби і конфігурацію міжцерковних конфліктів вніс вихід на конфесійну сцену України відразу трьох православних церков – УПЦ у юрисдикції Московського патріархату, УПЦ КП та УАПЦ. Якщо до середини 1992 року, за незначними винятками, суб'єктами протистояння були православні і греко-католики, то надалі кардинального загострення, насамперед на майновому ґрунті, набули відносини між православними. Міжправославний конфлікт, набувши від самого початку очевидного ірраціонального забарвлення, ставав усе більш небезпечним. На відміну від православно–греко-католицького, обмеженого територією галицьких областей, він мав усі перспективи поширення на значну частину території країни. Його подальшій ескалації сприяла й позиція РПЦ. Зважаючи на активізацію процесів суверенізації суб'єктів колишнього Союзу РСР, Священний синод РПЦ на засіданні 22 жовтня 1991 року прийняв спеціальну заяву, згідно з якою величезний православний простір на пострадянських теренах оголошувався її «канонічною територією»⁸⁹. Своїм вістрям вона була спрямована на Україну, де ідея автокефалії вже набула виразних обрисів.

Поступовому згасанню конфліктів на релігійному ґрунті сприяло усвідомлення ієрархами церков необхідності нормалізації міжконфесійних відносин, пом'якшення майнової проблеми у

---

⁸⁸ Єленський В. Нація і релігія: Україна. *Людина і світ*. 2003. №6. С. 46.

⁸⁹ Заява Священного Синоду Руської Православної Церкви [текст]. Неправда московських анафем /упоряд. Ігум. Дмитрій (Рудюк). Київ : Вид-во Київської патріархії, 1999. С. 360–361.

зв'язку з активним будівництвом храмів, формуванням у країні діалогових майданчиків (засновано Всеукраїнську раду церков і релігійних організацій, 1996; підписано Меморандум про відмову від силових дій у міжконфесійних відносинах, 1997). Напруга православно–греко-католицького та міжправославного конфліктів почала спадати лише з кінця 1990-х років.

Попри неунікненні для «перехідного періоду» проблеми щодо реалізації в незалежній Україні принципу свободи совісті та віросповідання сама можливість вільного користування громадянами релігійними свободами спричинилася до сплеску масової релігійності, потужного інституційного розвитку традиційних церков, легалізації заборонених за радянських часів утворень та виникнення чималої кількості нових релігійних організацій і, як наслідок, істотного урізноманітнення українського релігійного ландшафту.

Інтенсивна розбудова розгалуженої релігійної мережі та розширення її етноконфесійного спектра стали однією з визначальних тенденцій за роки незалежності України. Так, за 1988–2020 роки загальна кількість релігійних організацій у країні збільшилася з 6500 до 37049, тобто майже у 5,7 раза⁹⁰. Станом на 1 січня 2021 року у межах більше 100 віросповідних напрямів налічувалося 35453 релігійні громади, 93 церкви та 301 управління, 536 монастирів, 372 місії, 85 братств, 209 духовних навчальних закладів, а також 13086 релігійних шкіл. Справами церкви в Україні на той час опікувалося 33013 священнослужителів⁹¹. При цьому слід мати на увазі, що державна статистика за 2014–2020 роки не враховує показників мережі релігійних утворень на анексованій Російською Федерацією території АР Крим та тимчасово окупованих частин Донецької і Луганської областей.

---

⁹⁰ Войналович Віктор. Етноконфесійні детермінанти суспільної консолідації. Етнополітичні чинники консолідації сучасного українського суспільства / ред. кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, М. Рябчук. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 154–155.

⁹¹ Звіт про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2021 року. Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. URL: <https://dcss.gov.ua/statistics-2020/>

Установлення крихкої рівноваги між головними акторами релігійної сцени на кінець 1990-х років не означало припинення між ними гострої боротьби за домінуючу роль у суспільно-політичних процесах. Проте жоден з центрів релігійної влади, заручившись підтримкою лише «власних» політичних еліт та певних прошарків суспільства, не міг претендувати на монопольне становище у масштабах всієї країни. До того ж, головні релігійні гравці мали враховувати і присутність у вітчизняному релігійному просторі традиційно сильні позиції пізніх протестантів, а також релігійних громад, створених корінними народами (насамперед, кримськими татарами) і національними меншинами (євреями, поляками, угорцями, румунами), які стали частиною цього своєрідного міжконфесійного консенсусу.

Його реальним втіленням є консолідована позиція з найбільш значущих суспільних проблем Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій (ВРЦіРО), утвореної у грудні 1996 року як міжконфесійна інституція. Її метою є об'єднання зусиль конфесій у справі духовного відродження України та координації міжцерковного діалогу як в Україні, так і за її межами, участь у розробці проєктів нормативних актів з питань державно-конфесійних відносин та здійснення комплексних заходів добродійного характеру. ВРЦіРО представляє понад 90% усіх релігійних організацій України, серед яких – православні, греко- і римо-католицькі, протестантські та євангельські церкви, а також іудейські та мусульманські релігійні об'єднання⁹².

Саме церкви, активно включившись у реалізацію низки важливих соціальних, освітніх, виховних, культурницьких програм, критично оцінюючи неефективність існуючого суспільного договору в Україні, пропонують його кардинальний перегляд на засадах християнської демократії, на яких збудовані успішні суспільства європейських країн. Керівники більшості українських церков та релігійних організацій долучилися до формулювання низки досить чітких і рішучих запитів до влади й зверталися з відповідальними

---

⁹² Див.: Сайт Офіційного інтернет-представництва Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/component/content/>

закликами до громадянського суспільства щодо суспільно-політичної ситуації в Україні, посягань на свободу віросповідання та спроб розпалення міжконфесійної ворожнечі, засудження російської агресії, підтримки благодійництва та волонтерської діяльності, подолання моральної недуги, корупції тощо.

Усвідомлення суб'єктами релігійної сцени реально існуючого релігійного розмаїття поступово трансформувалося у прийняття ними консенсусних і плюральних відносин з урахуванням інтересів кожного. Неодноразові спроби української влади зіграти на все ж існуючих суперечностях між ними натикалися на здатність релігійних акторів не лише протистояти всіляким маніпуляціям, але й формулювати власний порядок денний з актуальних питань і консенсусно відстоювати його на національному рівні.

Лише впродовж 2014–2019 років була реалізована значна частина запитів на гідну присутність релігійних інститутів у публічній сфері, адресована Всеукраїнською радою церков і релігійних організацій Президенту, Уряду і Верховній Раді України. Зокрема, за цей час були ухвалені закони і нормативні акти, які уможливили: військове капеланство і капеланство у пенітенціарних закладах; заснування релігійними організаціями загальноосвітніх навчальних закладів – від університетів до дитячих садочків; ліцензування духовних навчальних закладів; визнання за чітко означених умов їхніх дипломів і захищених дисертацій; викладання богослов'я у вітчизняних університетах; право релігійної громади (згідно з міжнародним розумінням свободи релігії) вільно змінювати свою юрисдикцію, позбутися норм, що ускладнювали діяльність релігійних об'єднань. Навіть в умовах війни держава надавала релігійним організаціям фінансові полегшення та підтверджувала право їхніх членів на невійськову (альтернативну) службу⁹³.

Без урахування ролі релігійного чинника неможливо сповна усвідомити сутність епохальних подій у новочасній історії України, зокрема, пов'язаних з Революцією Гідності 2013–2014

---

⁹³ Войналович Віктор. Етноконфесійні детермінанти суспільної консолідації. Етнополітичні чинники консолідації сучасного українського суспільства / ред. кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, М. Рябчук. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 158.

років, як і тих масштабів соціального напруження, якими вони супроводжувалися. Церква у ті дні постала не як якась конкретна конфесійна організація, а саме як спільнота об'єднаних у цілісну духовно-релігійну систему представників різних віросповідань, які, ефективно взаємодіючи між собою та з громадою Майдану, задовольняли його духовно-релігійні потреби. Українські церкви, православні, католицькі, протестантські, ісламські та іудейські релігійні діячі і духовні авторитети з гідністю продемонстрували свою можливість та готовність виконувати місію духовних поводитирів народу в його найважчі і переломні історичні моменти. Така взаємодія поліконфесійної за характером релігійної спільноти засвідчила здатність виробляти спільні (зі збереженням конфесійної специфіки) культові, віросповідні та позакультові практики, формулювати спільні ідеї, обґрунтовувати спільні ідеали, віднаходити ефективні форми і методи співпраці з громадським суспільством у справі розбудови майбутнього України на засадах вищих духовних цінностей і релігійних ідеалів. Усі ці обставини надавали підстави фахівцям стверджувати про феномен постання на Майдані справжньої Громадянської церкви України⁹⁴.

Розвиваючи свою думку про «унікальність» українського релігійного плюралізму, вже згадуваний Хосе Казанова стверджує, що «... фактично Україна є єдиною країною Європи, яка відійшла від європейської моделі національної церкви (або двох національних церков) та релігійних меншин або “сект” і наблизилася до американської моделі релігійного деномінаціоналізму»⁹⁵. Важливим є і розуміння Х. Казановою самого терміна «деномінація», який, на його думку, є американським винаходом і не має еквівалентів у жодній європейській мові (зазвичай його перекладають у них як «конфесія», «церква», або «секта»). «Для мене, – конкретизує вчений, – “деномінація” – це просто позначення добровільної релігійної спільноти, до якої я належу і членом якої

---

⁹⁴ Майдан і Церква. Хроніка подій та експертна оцінка. Видання друге / Українська асоціація релігієзнавців / за заг. ред. д. філос. н. Л. О. Филипович і к. філос. н. О. В. Гаркуші. Київ : Саміт-Книга, 2015. С. 12.

⁹⁵ Хосе Казанова. По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби / пер. з англ. Олексія Паніча. Київ : Дух і Літера, 2017. С. 10.

мене визнають інші. <...> моя власна деномінація (баптист, католик, православний, юдей чи мусульманин) є лише однією з-поміж багатьох інших. Інституційно докорінним є той факт, що йдеться про систему взаємного визнання суспільних груп без їхнього визнання чи регулювання з боку держави»⁹⁶.

Значною мірою становленню такої плюралістичної релігійної комплексу в Україні сприяли запроваджені ще на початку 1990-х років стандарти правових відносин у сфері свободи совісті, які цілком відповідали міжнародним принципам. Так, Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» декларує рівність усіх віросповідань та релігійних організацій, недопущення встановлення будь-яких переваг або обмежень якоїсь із релігій, певного віросповідання чи релігійної організації, прав громадян незалежно від їхньої релігійної належності і водночас застерігає від використання релігії з метою розпалювання ворожнечі й ненависті, ображення почуттів⁹⁷.

Існуючий баланс між центрами релігійної сили, підсилюваний, у свою чергу, політичним плюралізмом за умов гострої політичної конкуренції, робив безуспішними всі спроби ужорсточення державного контролю над релігійною сферою, перешкоджав владним режимам в Україні тим чи іншим способом «перебудувати» релігійний ландшафт України. Не наважувалися порушити такий баланс та піддати ревізії діючі правові принципи державно-церковних відносин Адміністрації Президентів Леоніда Кравчука і Віктора Ющенка у своїх активних намаганнях сприяти реальній незалежності духовної сфери України у спосіб усамостійнення (автокефалії) українського православ'я. Леонід Кучма, висловлюючи знаки особливої уваги до священноначалля УПЦ МП та ігноруючи інших суб'єктів релігійної сфери під час першої каденції свого президентського терміну, вже на початку другої стає прибічником невідкладного визнання автокефалії Православної церкви в Україні Вселенським і Московським патріархатами.

---

⁹⁶ Хосе Казанова. По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби / пер. з англ. Олексія Панича. Київ : Дух і Літера, 2017. С. 10.

⁹⁷ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/987-12>

Не відбувся «бліцкриг» «нової релігійної політики» і за часів обраного 2010 року президента Віктора Януковича. Суспільством загалом, як і релігійними спільнотами, було вчинено рішучий опір намаганням нового президента дискримінації Київського патріархату, відсторонення від греко-католиків, ігнорування пропозицій ВРЦіРО, формалізації особливих відносин з Московським патріархатом і патріархом Кірілом у спосіб інституювання УПЦ МП «головною церквою» країни й, загалом, встановлення контролю за церковним життям, політичною поведінкою ієрархії та релігійних лідерів. І хоча правлячий режим і надалі сповна не відмовився від раніше артикульованих планів, принципи державно-церковних відносин, проголошені президентом В. Януковичем у його посланні українському парламенту 2011 року, фактично свідчили про провал спроб їх кардинального перегляду⁹⁸. Правлячий режим В. Януковича, який зумів змінити Конституцію України, завдати відчутного удару українському парламентаризму, підпорядкувати Конституційний Суд і судову систему в цілому, виявився неспроможним перебудувати під свої політичні інтереси і бажання Кремля вітчизняний релігійний простір. Як справедливо зауважує Віктор Єленський, «плюралістична релігійна культура і український деномінаціоналізм виявилися сильнішими і менш вразливими для зростаючого у той час авторитаризму, ніж тендітна українська демократія»⁹⁹.

Реальну існуючу українську релігійну плюральність засвідчують і міжнародні рейтинги релігійної свободи від 2014 року, які «міряють» Україну без Криму (з наголосом, що це не означає невизнання півострова українською територією, але з її тимчасово окупованими Росією територіями, обумовлюючи, що Українська держава не може нести відповідальності за жорстокі порушення там релігійних свобод). Зокрема, у десятому щорічному звіті найбільш авторитетного рейтингу «урядового обмеження релігії»,

---

⁹⁸ Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. Київ, 2011. С. 42–43.

⁹⁹ Yelenskyi Viktor. «Then What Are We Fighting For»: Securitized Religion in the Ukrainian-Russian Conflict. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2021. Vol. 41 : Iss. 6. Article 2. P. 13. URL: https://digital_commons-georgefox.edu/ree/vol41/iss6/2

що його складає дослідницький експертно-аналітичний центр Пью (Pew Research Center), констатується помітне зростання в усьому світі упродовж 2007–2017 років державних обмежень на релігію (закони, політика та дії державних чиновників, які обмежують релігійні переконання та практики). Серед 198 країн світу, у яких проводилося дослідження, для України рейтинг визначає ці обмеження як «помірні» і менш проявлені, ніж у таких європейських країнах, як Іспанія, Австрія, Греція, Данія, Румунія, Болгарія, Франція, не кажучи вже про Молдову та Білорусь. Останні дослідження фіксують поліпшення рейтингу «урядового обмеження релігії» для України з 4,2 до 3,8 (найгірший з-поміж європейських країн у Російській Федерації – 8,1, найкращий – 0,6 у Сан-Марино). Найвищі державні обмеження серед найбільш густонаселених країн мали місце в Китаї, Ірані, Росії, Єгипті та Індонезії, які віднесені рейтингом до категорії країн з «дуже високими обмеженнями»¹⁰⁰.

Отже, в той час, коли в Росії відбувалося радикальне посилення державного контролю за релігійною сферою, прискорена криміналізація права та посилення покарань представників релігійних меншин за порушення його норм, а отже, і різке скорочення простору релігійної свободи, в Україні мали місце принципово інші процеси: утвердження гарантованих Конституцією країни і чинним законодавством правових відносин, що узгоджувалися з міжнародними стандартами у сфері свободи совісті; подолання конфліктності релігійного простору й визнання його багатоманіття; становлення моделі консенсусних міжконфесійних відносин та релігійного плюралізму. Українська церква пройшла за цей час шлях вражаючих трансформаційних змін – від вибореного права на своє існування до утвердження як важливої і затребуваної суспільством соціальної інституції, усамостійненої від державних впливів і спроб її перебудови під політичні цілі.

---

¹⁰⁰ Поглиблений погляд на те, як виникли релігійні обмеження у всьому світі. Десятий щорічний звіт заглиблюється в те, як змінилися державні обмеження на релігію та соціальні бойові дії, пов'язані з релігією, з 2007 по 2017 рік (03.10.2019). URL: https://pewforum.org/wp-content/uploads/sites/7/2019/07/2-PF_19.07.15_Restrictions2019-appendixA.pdf

* * *

Використання релігії для підриву української державності, фактичне відкриття державою-агресором «релігійного фронту» стали серйозним викликом і реальною загрозою як для вітчизняного релігійного середовища, так і Української держави. Передусім вони були пов'язані з функціонуванням УПЦ МП, діяльністю її ієрархів і священноначалля як легальних агентів впливу і проповідників російської імперської ідеології. Вже навесні 2014 року широкому публічному розголосу і засудженню були піддані факти відвертих закликів до вірян з боку ієрархів УПЦ МП саботувати мобілізаційні заходи держави (єпископ Банченський Лонгин, вікарій Чернівецько-Буковинської єпархії), намагання очолити антиукраїнські заклони на Півдні України (митрополит Одеський та Ізмаїльський Агафангел), сприяння єпархіальним керівництвом церкви утвердженню путінського режиму в анексованому Криму, сепаратистського устрою на Донбасі та підтримки там проросійських мілітарних православних утворень.

Визнаючи ці факти, українська влада тривалий час утримувалася від застосування будь-яких обмежувальних дій як щодо церкви загалом, так і її керівництва та окремих осіб з його складу. УПЦ МП, як і раніше, користувалася всіма правами, наданими українським законодавством й іншим церквам та релігійним організаціям. Так, згідно з офіційною статистикою, частка релігійних організацій УПЦ МП від їх загальної кількості в Україні на 1 січня 2018 року, як і на цей самий період 2014 року, становила 35,4%, а священнослужителів – навіть зросла з 29,0% до 32,6%^{101, 102}. Понад те, тенденцію зростання релігійної мережі підтверджували й самі

---

¹⁰¹ Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2014 р. (Форма №1). Дані Департаменту у справах національностей та релігій Міністерства культури України. URL: https://risu.ua/religiyni-organizaciji-v-ukrajini-stanom-na-1-sichnya-2014-r_n68068

¹⁰² Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2018 р. (Форма №1). Дані Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України. URL: https://risu.ua/religiyni-organizaciji-v-ukrajini-stanom-na-1-sichnya-2018-r_89734

очільники церкви. За словами керуючого справами УПЦ МП митрополита Антонія Паканича, за сім років (2014–2021) вона поповнилася новими 466 парафіями, 30 монастирями та 486 нововисвяченими священниками¹⁰³.

Наведені вище факти переконливо спростовують поширені офіційними особами Кремля, російською пропагандою, керівництвом РПЦ та УПЦ МП міфи щодо «безпрецедентних переслідувань канонічної церкви в Україні», порушення прав її вірних, «силового захоплення храмів», «поширення щодо кліриків мирян риторики ненависті в ЗМІ» тощо. Відповідні заяви керівництву УПЦ МП неодноразово озвучувало через своє представництво у європейських міжнародних організаціях, доводило до відома міжнародних правозахисних організацій, представників журналістської спільноти¹⁰⁴. Готуючи відповідне інформаційне підґрунтя для «захисту» російськомовних і вірян РПЦ в інших країнах, такими заявами послуговувалися й державні відомства РФ. Чого лише варта сама назва розділу – «Дискримінація служителів і парафіян канонічної Української Православної Церкви», опублікованої на офіційному ресурсі МЗС РФ у липні 2021 року доповіді «Про ситуацію з правами людини в окремих країнах»?¹⁰⁵ Вочевидь, подібні картинки, сповнені зухвалої брехні, створювалися УПЦ МП як інструмент гібридного впливу Московської патріархії і дестабілізації релігійного простору країни, для дискредитації України на міжнародній арені Російською Федерацією та ідеологічного обґрунтування її імперських намірів.

Поволі усвідомлення необхідності більш рішучої протидії загрозам з боку Московського патріархату та його структур в

---

¹⁰³ Гнана та «переслідувана»: за сім років в УПЦ МП з'явилося 466 нових парафій та 30 нових монастирів. (17.08.2021). URL: https://risu.ua/gnana-ta-peresliduvana-za-sim-rokiv-v-upc-mp-zyavilosya-466-novih-parafij-ta-30-novih-monastiriv_n120886

¹⁰⁴ УПЦ МП на міжнародній арені заявило про «переслідування» та «силови захоплення храмів». (31.05.2021). URL: https://risu.ua/upc-mp-na-mizhnarodnij-areni-zayavila-pro-peresliduvannya-ta-silovi-zahoplennya-hramiv_n118856

¹⁰⁵ МЗС РФ опублікувало доповідь про права людини в Україні, яка базується на заявах УПЦ МП про «гоніння» і «захоплення». (14.07.2021). URL: https://risu.ua/mzs-rf-opublikovalo-dopovid-pro-prava-lyudini-v-ukrayini-yaka-bazuetsya-na-zayavah-upc-mp-pro-goninnya-i-zahoplennya_n119988

Україні охоплює певні кола національної інтелектуальної еліти, дедалі частіше артикулюється частиною українського політичного істеблїшменту. Розроблений групою народних депутатів від правлячої більшості Законопроект «Про особливий статус релігійних організацій, керівні центри яких знаходяться в державі, яка визнана Верховною Радою України державою-агресором» (№4511 від 22.04.2016 року)¹⁰⁶ передбачав особливі обмеження в діяльності таких релігійних інституцій і пропонував своєрідну формулу сек'юритизації у баченні частини українського політикуму. Законопроект не став законом, понад те, він навіть не був поставлений на голосування. Його розробники не зуміли на той час переконати громадськість, що запропоновані ними обмежувальні заходи є адекватними загрозам для національних інтересів, суверенітету, територіальної цілісності та національної безпеки України, які з використанням релігійного чинника створювали зовнішньополітичні впливи та деструктивну пропаганду держави-агресора¹⁰⁷ і що вони (заходи) не будуть становити загрози для релігійної свободи як такої. Положення законопроекту, де головний акцент робився на примушуванні і посиленні контролю, викликав різку критику з боку експертного середовища, правозахисників та українського омбудсмена¹⁰⁸.

Відмова від законопроекту 4511 була, по суті, відмовою від стратегії сек'юритизації, основним змістом якої стало обмеження діяльності її об'єкта способом звуження простору його прав і свобод.

Варто зазначити, що стратегія сек'юритизації у тому вигляді, як вона формалізована у вище описаному законопроекті, внаслідок низки обставин того часу була неможливою для української влади.

---

¹⁰⁶ Проект Закону про особливий статус релігійних організацій, керівні центри яких знаходяться в державі, яка визнана Верховною Радою України державою-агресором. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=58849&pf35401=401881>

¹⁰⁷ Проект Закону про особливий статус релігійних організацій, керівні центри яких знаходяться в державі, яка визнана Верховною Радою України державою-агресором. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=58849&pf35401=401881>

¹⁰⁸ Saga про «церковні законопроекти»: як це було. URL: https://risu.ua/saga-pro-cerkovni-zakonoproekti-yak-ce-bulo_n84900

Насамперед, вона не бажала пов'язувати себе з пригніченням релігійної свободи як опозиція режиму Януковича, що прийшла до влади внаслідок Революції Гідності. Перевагу цінностям релігійної свободи віддавала й значна частина українського суспільства, визнаючи реально існуючий достатньо високий рівень його релігійної толерантності. Для більшості українців був неприйнятний варіант дзеркальної відповіді на порушення прав релігійних меншин в анексованому Криму, як і в самій Росії, злочини, здійснювані проти вірних та їх об'єднань проросійськими сепаратистськими режимами так званих «Донецької Народної Республіки» та «Луганської Народної Республіки». Певним чином поширеними, особливо в інтелектуальних колах, були тривожні настрої щодо можливості посилення авторитарних тенденцій та зневаги до прав людини в Україні в умовах мобілізаційних заходів проти гібридної війни, як це мало місце у державі-агресора. Не варто недооцінювати і впливовість проросійського політичного лобі та агентури у владних коридорах й представницьких органах Української держави.

Як наслідок, зважаючи на викладені обставини, Україна прийняла на той час таку модель сек'юритизації релігійної сфери, яка передбачала, насамперед, розширення чи принаймні збереження релігійних свобод та прав релігійних утворень і лише, в другу чергу, – помірні заходи з мінімізації деструктивних впливів Московського патріархату та його структур на суспільно-політичне і релігійне життя країни.

Якщо спроби «обмежувальної сек'юритизації релігії» не були підтримані українським суспільством і політикумом, то «позитивна сек'юритизація», спрямована на визнання автокефалії Православної церкви України, політично й адміністративно незалежної від Москви, а водночас й звільнення багатомільйонної української православної пастви від російських впливів, була зустрінута суспільством з великим ентузіазмом.

Проблема помісності українського православ'я належить до суспільно значущих і дискутованих із різною інтенсивністю тем, особливо від моменту поновлення незалежності України в 1991 році. Як уже відзначалося, автокефальне питання було в центрі уваги президентів Леоніда Кравчука, Леоніда Кучми і Віктора

Ющенко. Однак, якщо в 1990-х та першій декаді 2000-х років воно аргументувалося посиленням на багатовікові змагальні традиції українців – за автокефалію власної церкви, необхідністю наслідувати досвід держав, де православ'я виступало превалюючим віросповіданням та церковним правом, то після 2014 року риторика суттєво змінилася: це питання виходить за культурно-історичні та суто церковні межі і розглядається крізь призму національної безпеки та зміцнення незалежності Української держави.

Саме збройною агресією Російської Федерації проти України та пов'язаними з нею загрозами депутати українського парламенту пояснювали Звернення Верховної Ради України до Константинопольського Патріарха Варфоломія (16 червня 2016 року) з проханням визнати недійсним акт 1686 року про приєднання Київської митрополії до Московського патріархату, сприяти скликанню Всеукраїнського об'єднавчого собору з метою розв'язання спірних питань між православними конфесіями України та їх подальшого об'єднання, видати Томос (указ) про автокефалію Православної церкви в Україні¹⁰⁹.

Події 2016 року, пов'язані зі Зверненням українського парламенту та проведенням довгоочікуваного Всеправославного собору на острові Крит (проігнорований Московським патріархатом та Антіохійською, Болгарською та Грузинською православними церквами під тиском Кремля), який мав би розглянути питання української православної автокефалії, стали відправним моментом заключного етапу складного політико-дипломатичного процесу, головним промоутером якого виступив п'ятий Президент України Петро Порошенко.

Про низку переваг, які створить для України конститування Української помісної православної церкви (УППЦ), йшлося у доповіді до Щорічного послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році», а саме:

---

¹⁰⁹ Постанова Верховної Ради України від 16 червня 2016 року №1422-VIII «Про Звернення Верховної Ради України до Його Всесвятості Варфоломія, Архієпископа Константинополя і Нового Риму, Вселенського Патріарха щодо надання автокефалії Православній Церкві в Україні. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1422-19>

1) з огляду на православну більшість українського населення, УППЦ виконуватиме місію дієвого чинника суспільної мобілізації, що вкрай актуально в контексті внутрішніх та зовнішніх викликів і загроз територіальній цілісності, суверенітету, конституційному ладу України, особливо в умовах війни, яка триває;

2) отримання автокефалії сприятиме активному долученню Української помісної православної церкви до Вселенського православ'я, що стане дієвим чинником зміцнення суб'єктності України на міжнародній арені;

3) фундація УППЦ прискорить послаблення негативного впливу УПЦ МП на суспільство¹¹⁰.

Для вироблення спільної позиції у цьому питанні, особливо з 2016 року, командою президента було проведено низку прямих переговорів та робочих контактів зі Вселенським Патріархом, членами Синоду Константинопольського патріархату, предстоятелями інших помісних православних церков, результати яких загалом вдалося утаємничити. Мета візиту Петра Порошенка до Туреччини та досягнуті домовленості за наслідками його зустрічі зі Вселенським Патріархом Варфоломієм 9 квітня 2018 року, як і з президентом Туреччини Реджепом Ердоганом (світська влада цієї країни має чималий вплив на Константинопольський патріархат) згодом стають відомими широкому українському загалу.

Уже 17 квітня 2018 року Президент України зустрівся з головами фракцій Верховної Ради України, де заявив, що прийняв рішення просити Вселенського Патріарха щодо надання Томоса про автокефалію Української помісної православної церкви, а також звернувся з проханням до народних депутатів, усього українського народу підтримати це звернення¹¹¹. Вже наступною дня Петро Порошенко проводить зустрічі та консультації з

---

¹¹⁰ Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році». Київ : НІСД, 2017. С. 310-311. URL: http://www.niss.gov.ua/public/-File/book_2017/Poslanya_druk_fin.pdf

¹¹¹ Президент і Церкви України офіційно просять Константинополь надати Томос про Автокефалію. (17.04.2018). URL: https://risu.org.ua/ua/index/-all_news/state/church_state_relations/70831/

предстоятелями УПЦ КП, УАПЦ та УПЦ МП. Свою підтримку справи української православної єдності висловив предстоятель УГКЦ патріарх Святослав Шевчук¹¹². Два дні по тому Верховна Рада України прийняла постанову на підтримку звернення Президента до Патріарха Варфоломія¹¹³.

Як бачимо, означені вище події стверджують неспростовний факт – у черговій спробі вирішення «українського православного питання» провідним виступав державний чинник, активізація якого на цьому етапі зумовлена низкою внутрішніх і зовнішніх обставин.

Серед внутрішніх – зручність вибору моменту, що пояснюється, насамперед, істотним зниженням рівня суспільної підтримки УПЦ МП (традиційного і головного контрагента української православної автокефалії) внаслідок промосковської позиції її ієрархів у питаннях російської агресії. Загострення національних почуттів в умовах військових дій залишало все менше байдужих до церковної проблематики, збільшувало частку прихильників очищення країни від «московських попів» та облаштування «своїх», національної церкви.

Не менш вагомим внутрішнім чинником, за загальною оцінкою політичних експертів і спостерігачів, стало наближення виборів Президента України. За умов низького рейтингу і сталої динаміки до його подальшого зниження для президента Петра Порошенка та його команди надважливим залишалося визначення ключової ідеї, програмної тези, навколо якої мала будуватися його нова передвиборча кампанія. Як довели подальші події, саме створення УППЦ («віра»), поряд з не менш емоційно сильними «армія» та «мова», становило основу тої пропагандистської конструкції, яка мала б забезпечити необхідне суспільне піднесення, а отже – і належний результат.

Своєрідність ситуації зумовлювалася й тим, що Україна у процесі отримання Томоса не була головним суб'єктом –

---

¹¹² Президент провів зустріч з Предстоятелями православних Церков України. (19.04.2018). URL: https://fisu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/70852/

¹¹³ Звернення Президента України до Вселенського Патріарха Варфоломія про надання Томоса про автокефалію Православної Церкви в Україні. – Офіційний веб-портал Верховної Ради України. (19.04.2018). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pt3511=63879

визначальний вплив на нього справляли зовнішні чинники, які, варто зазначити, на той час досить вдало формували світову кон'юнктуру для вирішення «українського питання». Насамперед, є підстави вважати, що схвально до цього ставився Захід, сприяючи конституювання української православної автокефалії як продовження санкційної політики проти Росії. Це мало бути також і відчутним ударом по режиму Путіна, вагомим ідеологічним конструктом якого залишалося російське політичне православ'я.

Інша обставина зовнішнього походження – це характер стосунків Константинополя та Москви. Московська патріархія, підтримувана активними антиконстантинопольськими зусиллями Кремля, упродовж багатьох десятиріч плекає ідею зробити Московський патріархат першим за честю у православному світі, вперто намагається протиснути це питання у зносінах як з помісними православними церквами, так і з урядами їхніх країн.

Особиста неприязнь Вселенського Патріарха до патріарха Московського особливо зросла після Всеpravославного Собору (червень 2016 року), на який у Патріарха Варфоломія були особливі надії і сподівання. Собор мав стати маніфестацією цілісності і соборності Вселенського православ'я, місцем дискусії з найбільш складних питань. Утім, Всеpravославний Собор, не заперечуючи його історичність, не став «революційним», не став проривом зі сформульованими відповідями на ті виклики, які століттями накидалися Вселенському православ'ю. Значною мірою це стало внаслідок деструктивних дій Московської патріархії на етапі його підготовки, як, зрештою, й проігнорованої участі у ньому. Вселенський Патріарх сприйняв цей акт як особисту образу, що лише поглибило давно нуртуючу його антипатію до Москви.

Вселенський (Константинопольський) Патріарх тривалий час був у центрі процесу визнання автокефалії українського православ'я. Сам Патріарх Варфоломій постійно підкреслював, що уважно слідкує за розвитком релігійно-політичної ситуації в Україні, досить зважено формулюючи своє остаточне рішення з «українського питання». Вирішальний вплив на його позицію мали декілька ключових чинників, а саме: воєнна агресія Росії проти України; категорична відмова Московського патріархату від

розв'язання проблеми української православної автокефалії; консолідована і рішуча позиція законодавчої і виконавчої влади України; наступальні дії Росії щодо Вселенського патріархату, які остаточно набули характеру державної політики.

Практичні кроки Константинопольського патріархату, як, власне, і позиція самого Вселенського Патріарха Варфоломія, неодноразово оприлюднена у низці його виступів і промов¹¹⁴, засвідчували їхню рішучу налаштованість конструктивним чином розв'язати «українське питання». Спеціально утворена комісія у складі трьох митрополитів на чолі з митрополитом Гальським Еммануїлом упродовж травня – серпня 2018 року здійснила низку візитів до інших автокефальних православних церков, пропонуючи їм об'єднатися у процедурі надання автокефалії Українській церкві.

У світлі сказаного можливість отримання автокефалії для Української церкви, причому в досить осяжній перспективі, ставала цілком імовірною. Реальну загрозу такого розвитку подій відчували у Москві, і саме ця обставина змусила патріарха Московського Кіріла у серпні 2018 року їхати на Фанар домовлятися зі Вселенським Патріархом. На думку експертів, у пакеті пропозицій Московської патріархії гіпотетично могло бути декілька варіантів, які, за умови відмови патріарха Кіріла від мови ультиматумів, спроможні були викликати «взаємний інтерес»¹¹⁵. Українське питання було першим у списку цих інтересів, які ним не вичерпувалися. І будь-який «патріарший консенсус», у разі його досягнення, міг виявитися саме за рахунок України.

Лише «міністр іноземних справ» Московського патріархату митрополит Іларіон (Алфеев) упродовж травня 2018 року з метою зриву сценарію української автокефалії провів інтенсивні перемовини з патріархами Антіохії, Єрусалиму, Олександрії, Ефіопії, Румунії, з

---

¹¹⁴ Патріарх Варфоломій: Константинополь ніколи не видавав дозволу передавати території України будь-кому. (02.07.2018). URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/orthodox_relations/71673/

¹¹⁵ Щоткіна Катерина. Святійший трикутник. *Дзеркало тижня*. 2018. №29(375). 11–17 серпня.

архієпископом Кіпру, предстоятелем Польської православної церкви, послами Греції і Болгарії в Росії¹¹⁶.

Проте головною діючою особою у перешкодженні української автокефалії прогнозовано виявилася Російська держава. Її дипломатія, розвідка та афілійовані з ними особи і структури за кордоном (на зразок Імператорського православного палестинського товариства, очолюваного колишнім начальником ФСБ Росії Сергієм Степашиним) розгорнули широкомасштабну, потужну і добре зрежисовану антиукраїнську акцію із застосуванням методів підкупу, залякування й відвертого шантажу. Цей російський сек'юриті-хід базувався на уявленнях про те, що звільнення українського православ'я з-під російських впливів стане загрозою самим національним інтересам Росії.

Попри всі вище згадані зусилля Москви, Вселенський патріархат здійснював послідовні кроки з підготовки надання автокефалії Православній церкві України. У своїй промові, виголошеній на зборах усіх верховних архієреїв Константинопольської православної церкви (Синоксис) 1–4 вересня 2018 року, Патріарх Варфоломій укотре наголосив, що Київська митрополія не є юрисдикцією Московського патріархату, а «залишається постійно і безперервно у канонічній залежності від Константинопольської церкви-матері», і взяв на себе ініціативу вирішення українського питання¹¹⁷, канонічна модель якого була оприлюднена Синодом Константинопольської православної церкви 9–11 жовтня 2018 року¹¹⁸.

Російська державна потуга і надалі не полишала спроб протидії рішенням Фанару розпочати процедуру надання автокефалії церкві України, скасування грамоти 1686 року про перехід Київської митрополії під юрисдикцію Московського патріархату та відновлення ставропігії Вселенського патріархату в Києві. Вже

---

¹¹⁶ Інформацію див. за: URL: <https://mospat.ru/ru/news/47482/>; <https://mospat.ru/ru/news/47481/>; <https://mospat.ru/ru/news/47489/>; <https://mospat.ru/ru/news/47465/>; <https://mospat.ru/ru/news/47755/>; <https://mospat.ru/ru/news/47486/>; <https://mospat.ru/ru/news/47454/>; <https://mospat.ru/ru/news/47464/>

¹¹⁷ На Синаксі Патріарх Варфоломій задекларував право Церкви-Матері вирішити українське православне питання. (03.09.2018). URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/orthodox_relations/72481/

¹¹⁸ Томос для України: повний текст історичного рішення Константинополя. (11.10.2018). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/tomos-ukraina-konstantynopol-synod/29538824.html>

наступного дня, 12 жовтня 2018 року, президент В. Путін провів оперативну нараду з членами Ради безпеки РФ, де становище Російської православної церкви в Україні обговорювалося за участі міністрів оборони, іноземних справ, внутрішніх справ, директорів Федеральної служби безпеки і Служби зовнішньої розвідки¹¹⁹. Три дні потому Синод РПЦ розірвав євхаристичне спілкування з Константинопольською церквою, а «перехід архієреїв або кліриків з канонічної Церкви до розкольників або вступ з останніми в євхаристичне спілкування» визнав «канонічним злочином», який «тягне за собою відповідне покарання»¹²⁰.

Об'єднавчий Собор, попри всі перешкоди і складнощі на етапі його підготовки та проведення, відбувся 15 грудня 2018 року і те, що на ньому було проголошено створення Православної церкви України та обрано її предстоятеля митрополита Епіфанія (Думенко), можна вважати його головним успіхом. Церемонія підписання Патріархом Варфоломієм Томоса про надання автокефалії Православній церкві України відбулася 6 січня 2019 року в Стамбулі, викликала велику увагу світових медіа і була представлена як подія, яка мала геополітичне значення та знаменувала перемогу України у протистоянні з Росією.

Проте уже на той час ні у кого не викликав жодних сумнівів той факт, що отримання довгоочікуваного Томоса про надання автокефалії Українській церкві – це надважлива справа і суспільна подія, що супроводжуватиметься не лише вибухом позитивних емоцій, але й непрорахованими побічними ефектами. Сам по собі Томос про автокефалію не розв'язував проблем українських церков, а був лише початком непростого процесу об'єднання і усвідомлення власної самостійності та самоврядування нової єдиної Української церкви¹²¹.

---

¹¹⁹ Совещание с постоянными членами Совета Безопасности. (12.10.2018). URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/58813>

¹²⁰ Заява Священного Синоду Руської Православної Церкви у зв'язку з посяганням Константинопольського Патріархату на канонічну територію Руської Церкви. (15.10.2018). URL: <http://www.patriarchia.ru/ua/db/text/5283710.html>

¹²¹ Войналович Віктор. Етноконфесійні детермінанти суспільної консолідації. Етнополітичні чинники консолідації сучасного українського суспільства / ред. кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, М. Рябчук. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 186.

Безумовно, активна участь державної влади в автокефальному процесі були мірою надзвичайного характеру, до якої держава вимушена була вдатися за особливих обставин. Сек'юриті-акція держави-агресора, спрямована на утримання під московським контролем вітчизняного православного простору, його ізоляції від Вселенського православ'я та жорсткого використання у своїх імперських цілях, об'єктивно зумовлювала переведення Україною питання церковного облаштування у сферу національної безпеки.

Українська модель сек'юритизації релігійної сфери, зреалізована у спосіб забезпечення помісності українського православ'я, не була безпосередньо спрямована проти УПЦ МП. Її об'єктом, швидше за все, став той церковний порядок, який передбачав очевидну залежність українського православного комплексу, контрольованого релігійним центром воюючої проти України Російської держави. Перехід від УПЦ МП до ПЦУ упродовж 2019 – 2020 років близько 700 парафій, вірні яких вирішили змінити свою церковну належність, у переважній більшості з них відбувся мирним шляхом і не призвів до руйнування структур Московського патріархату в Україні. Виникнення двох легітимних православних юрисдикцій – автокефальної Православної церкви України і напів-автономної церкви у складі РПЦ лише посилило конкурентність вітчизняного православного простору та поклало кінець «монополії на канонічність» останньої.

Понад те, визнання автокефалії Православної церкви України Константинопольською православною церквою, а пізніше і Грецькою, Олександрійською та Кіпрською православними церквами мало особливе значення для тієї частини православних українців – вірних невизнаних УПЦ КП та УАПЦ, іменованих Московською патріархією «неблагодатними» і «розкольниками», які ідентифікували себе з нововизнаною церквою і позбулися переслідуваного їх упродовж багатьох років відчуття релігійної неповноцінності.

Не відбулося прогнозованого пропагандистами Москви розколу Вселенського православ'я та руйнування впливу Патріарха Варфоломія у православному світі. Жодна з помісних православних церков не послідувала прикладу Московської патріархії розірвати евархистичне спілкування зі Вселенським патріархатом. Не мали успіху й

спроби російських православних ієрархів на загальноправославному рівні переглянути рішення Константинополя з українського питання.

Безумовно, «позитивний» український сек'юріті-хід не призвів до ідеального перекриття релігійних каналів деструктивного впливу Росії на Україну. Однак цей крок, як зазначає Віктор Єленський, дозволив створити «легітимну церковну альтернативу Московському патріархату з точки зору канонічного права, істотно обмежити можливості Росії розіграти релігійну карту у боротьбі проти України і не заподіяв шкоди правам людини і громадянським свободам»¹²².

По суті справи, єдиним надзвичайним законом, який ухвалили українські законодавці у сфері державно-церковних відносин в умовах війни (до початку її повномасштабної фази), став Закон України №2662-VIII від 20 грудня 2018 року «Про внесення змін до статті 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України». Документ передбачає, що релігійна організація, яка входить до структури релігійної організації з центром у державі, що вчинила військову агресію проти України і тимчасово окупувала її територію, зобов'язана в назві відображати належність до такої релігійної організації за межами країни. Така релігійна організація в Україні зобов'язана в своїй статутній назві повністю зазначити назву філії організації, частиною якої вона є і центр якої розташовується за межами України, з допустимим додаванням слів «в Україні»¹²³.

---

¹²² Yelenskyi Viktor. «Then What Are We Fighting For»: Securitized Religion in the Ukrainian-Russian Conflict. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2021. Vol. 41 : Iss. 6. Article 2. P. 49. URL: https://digital_commons.georgefox.edu/tee/vol41/iss6/2

¹²³ Закон України «Про внесення зміни до статті 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2662-19#Text>.

Відповідно до закону Міністерство культури за результатами релігієзнавчої експертизи визначило перелік релігійних громад, управлінь і центрів, монастирів, духовних навчальних закладів, місій та братств, які мали б внести зміни до своїх статутів. З-поміж цих організацій – три старообрядницькі церкви, Російська істинно-православна, а також УПЦ МП, характер діяльності структур і функціонерів якої, власне, і покликав цей закон до життя.

Як і у випадку дебатів стосовно законопроекту «Про особливий статус релігійних організацій» (№4511 від 22 квітня 2016 року), «закон про перейменування» викликав хвилю критики експертів-правознавців, які вважали, що з міркувань національної безпеки не можуть бути обмежені права релігійних спільнот на вільний вибір назви релігійної організації. Думку, що державні обмеження, покладені цим законом, порушують свободу віросповідання в Україні, висловили також і юристи Української Гельсінської спілки¹²⁴.

Між тим, «сек'юритизаційний» закон 2018 року (припис змінити назву є безсумнівним втручанням у справи релігійних організацій) є досить виваженим і юридично грамотним, сумісним із міжнародними зобов'язаннями України. Зокрема, політичні керівні принципи ОБСЄ «свобода релігії чи переконань і безпека» (2019) передбачають, що втручання у внутрішні справи релігійної організації мають законну мету – попередження суспільства, що риторика і практика цієї релігійної організації можуть бути детерміновані її підпорядкуванням релігійному центру, що знаходиться і контролюється країною-агресором¹²⁵. Втручання держави у цьому разі можна вважати мінімальними і такими, що не обмежують свободу совісті для членів церкви. Наслідки цього закону були цілком передбачувані для УПЦ МП і не містили жодних обмежень у її діяльності, крім одного – обмеження доступу її священнослужителів до військових частин і

---

¹²⁴ УГСПЛ надала КСУ правову позицію щодо конституційності ст. 12 ЗУ «Про свободу совісті та релігійні організації». URL: <https://helsinki.org.ua/articles/-uhspl-nadala-ksu-pravovu-pozytsiyu-schodo-konstytutsijnosti-zmin-st-12-zu-pro-svobodu-sovisti-ta-relihijni-orhanizatsiji/>

¹²⁵ Свобода религии или убеждений и безопасность. Руководство по вопросам политики. БДИПЧ ОБСЕ. Варшава, 2019. 88 с. URL: <https://osce.org/files/f/documents/d/c/436577.pdf>

з'єднань Збройних сил України та інших військових формувань у місцях їхньої дислокації.

Попри вище наведені аргументи, цей єдиний надзвичайних закон, який стосувався регулювання державно-церковних відносин, на той час у судовому порядку було заблоковано. 29 березня 2019 року Окружний адміністративний суд м. Києва відкрив провадження за позовом Київської митрополії УПЦ до Міністерства культури України про скасування його наказу, відповідно до якого Київська митрополія УПЦ та низка релігійних організацій повинні внести зміни до статусу щодо своєї назви. На думку суду, до вирішення справи по суті реалізація оспорюваного акту та вчинення на його виконання дій може призвести до невиправданого втручання держави у сферу діяльності релігійної організації як юридичної особи¹²⁶. Одночасно до Конституційного Суду України надійшло подання 49 депутатів Верховної Ради (переважно членів фракції «Опозиційний блок») з проханням визнати закон таким, що не відповідає Конституції України¹²⁷. Після перемоги Володимира Зеленського на президентських виборах 2019 року необхідність застосування норм закону була поставлена під сумнів і державними чиновникам¹²⁸. Лише 27 грудня 2022 року Конституційний Суд України, враховуючи свої сформульовані юридичні позиції, Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та практику Європейського суду з прав людини, інші міжнародні акти та документи, ухвалив рішення, що Закон України «Про внесення зміни до статті 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» є конституційним¹²⁹.

---

¹²⁶ Справа про перейменування Київської Митрополії УПЦ: суд вжив заходи забезпечення позову. URL: <https://oask.gov.ua/node/3829>

¹²⁷ Долженков О. В., Німченков В. І., Новинський В. В. та інші. Конституційне подання. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/3_374.pdf

¹²⁸ Михайло Глуховський про закриття храмів у пандемію та перейменування УПЦ (МП). Інтерв'ю з Головою Держслужби України з етнополітики та свободи совісті. URL: <https://glavcom.ua/country/society/prozakrittya-hramiv-u-pandemiyu-ta-pereyenuvannya-upc-mp-intervyu-z-golovoyu-derzhsluzhbi-etnopolitiki-i-svobodi-sovisti-751971.html>

¹²⁹ Конституційний Суд України ухвалив Рішення у справі щодо повної назви релігійних організацій, дійшовши висновку, що зміни до статті 12 Закону

* * *

Подальша ескалація російської агресії проти України та переростання її у повномасштабну фазу з лютого 2022 року радикально ускладнювали безпекову ситуацію в країні, загострювали напругу її релігійного простору, критично погіршували стан дотримання прав людини і релігійної свободи. Росія відверто ігнорувала факти свідомого і послідовного порушення цих прав, викладених у доповідях міжнародних моніторингових місій, відмовлялася виконувати резолюції Генеральної Асамблеї ООН, Парламентської Асамблеї Ради Європи, продовжувала політику геноциду щодо української нації, її релігійних спільнот на окупованих територіях.

Як і раніше, послідовну і консолідовану позицію щодо воєнної агресії Росії проти України займала Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій (ВРЦіРО). У своєму зверненні від 24 лютого 2022 року Рада закликала виконувати розпорядження державної та військової влади, висловлювала підтримку Збройним силам України та всім її захисникам, зверталася до релігійних і політичних лідерів світу з закликом зупинити наступ агресора на Україну¹³⁰. Лише упродовж 2022 року ВРЦіРО було ухвалено та оприлюднено понад 20 відповідних звернень і заяв, які стосувалися питань створення в Україні гуманітарних коридорів для евакуації дітей і жінок, запровадження безпольотної зони над країною, з приводу обстрілів російськими загарбниками цивільних об'єктів, обміну полоненими, надання засобів протиповітряної оборони для України, геноциду українського народу, вчиненого російськими військами, псевдореферендумів на тимчасово окупованих територіях України, терористичних обстрілів міст, нападів російських терористів на українське мирне населення тощо¹³¹. Відвідавши

України «Про свободу совісті та релігійні організації» є конституційними. URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/konstytuciyyny-sud-ukrainy-uhvalyv-rishennya-uspravi-shchodo-povnoyi-nazvy-religiynyh>

¹³⁰ Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій у зв'язку з військовою агресією Росії проти України. (24.02.2022). URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-address-regarding-russian-military-aggression-against-ukraine>

¹³¹ Офіційний сайт Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements>

Україну з робочим візитом у листопаді 2021 року та познайомившись з досвідом роботи ВРЦіРО, Браян Стіллер, глобальний посол Всесвітнього Євангельського Альянсу (ВСА), відзначив: «Це неймовірно! В жодній з країн світу я не бачив такої Ради Церков, де євангельські християни, католики, православні, мусульмани та євреї настільки плідно співпрацюють. Вважаю, що це чудовий приклад для цілого світу»¹³².

Кричущим контрастом такої злагодженій і чітко окресленій патріотичній позиції ВРЦіРО, зрозумілій і підтримуваній українським суспільством, залишалася позиція ієрархія УПЦ МП. Висловлюючи лише «жаль» з приводу розпочатих Росією військових дій проти України, її предстоятель митрополит Онуфрій у своєму зверненні до вірних та громадян України від 24 лютого 2022 року звертається з «проханням» до президента Росії «негайно припинити братовбивчу війну», називаючи її війною між «українським і російським народами», і закликає «всіх до здорового глузду, який навчас... вирішувати свої земні проблеми у взаємному діалозі та взаємному розумінні...»¹³³ Як і раніше, – відверте лицемірство, жодного слова засудження агресії з називанням імен її головних винуватців. Навіть благословення російських військових на війну з Україною Московського патріарха Кіріла не завадило Синоду УПЦ МП звернутися до нього 28 лютого 2022 року як до свого предстоятеля з проханням «... підсилити молитву за багатостраждальний український народ, сказати першосвятельне слово щодо припинення братовбивчого кровопролиття на українській землі...»¹³⁴.

---

¹³² «В жодній країні я не бачив Ради, де християни, мусульмани та євреї так плідно співпрацюють», – Браян Стіллер. Інтерв'ю. (30.11.2021). URL: https://risu.ua/v-zhodnij-krajini-ya-ne-bachiv-radi-de-hristiyani-musulmani-ta-yevreyi-tak-plidno-spivpracyuyut--brayan-stiller_n123828

¹³³ Звернення Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України Онуфрія до вірних та до громадян України. (24.02.2022). URL: <https://news.church.ua/2022/02/24/zvernennya-blazhennishogo-mitropolita-kijivskogo-vsijeji-ukrajini-onufriya-virnix-ta-gromadyan-ukrajini/>

¹³⁴ Звернення Священного Синоду Української Православної Церкви від 28 лютого 2022 року. (28.02.2022). URL: <https://news.church.ua/2022/02/28/zvernennya-svyashhennogo-sinodu-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-28-lyutogo-2022-roku/>

Така підміна понять провідниками церкви, за умов ще існуючої до них певної довіри з боку частини вірян, перетворювало їх на альтернативне офіційне джерело інформації власних оціночних суджень щодо війни, політики, ставлення до інших церков тощо, а отже, і формування особистісних ціннісних настанов громадян. Розпропагована «духовна опіка українських воїнів» та «допомога фронту» сусідили з упертим замовчуванням і не засудженням того очевидного факту, що саме УПЦ МП стала для російсько-українського фронту найбільшим постачальником зрадників та колаборантів як серед власного духовенства, так і серед пастви. Вища церковна інституція не взяла на себе відповідальності й за поїздку до Москви та участь своїх підлеглих єпископів в «освяченні» анексії південно-східних областей України, назвавши це «проявом їх особистого політичного вибору»¹³⁵.

Подібна риторика, як і відповідні практичні дії вищого керівництва УПЦ МП викликали все більш зростаюче суспільне невдоволення, опозиційність у лоні церкви, поглиблювали внутрішньо-церковну кризу. Її видимою ознакою став початок переходу окремих громад УПЦ МП до УПЦ КП ще упродовж 2014–2017 років (близько 40 парафій). З постановом визнаної світовим православ'ям Православної церкви України лише упродовж січня – квітня 2019 року до неї перейшло близько 400 громад. Різко зросла кількість переходів від УПЦ МП до ПЦУ й з лютого 2022 року. За деякими даними, з грудня 2018 року по вересень 2022 понад 1100 парафій УПЦ МП змінили свою юрисдикцію і перейшли до ПЦУ¹³⁶. Сформувалася й інтелектуально чи медійно позначила себе група священноначалля УПЦ МП, яка чітко й однозначно заявила про своє бажання відмежуватися від РПЦ, зібравши за ініціативою священника Андрія Пінчука з Дніпропетровщини близько 400

---

¹³⁵ Деркач Тетяна. Московський патріархат через VPN, або ще раз про долю УПЦ (13.10.2022). URL: https://risu.ua/moskovskij-patriarhat-cherez-vpn-abo-shche-gaz-pro-dolyu-upc_n133025

¹³⁶ Дроздова Євгенія, Герасим Андрій. Православний зсув. Що відбувається у церковному житті країни під час війни. (21.10.2022). URL: https://risu.ua/pravoslavnij-zsuv-shcho-vidbuvayetsya-u-cerkovnomu-zhitti-krayini-pid-chas-vijni_n133248

підписів з вимогою усунення Кіріла з патріаршого престолу та організації над ним церковного суду¹³⁷.

Стан «розгубленості», «розділеності» та «фрагментації» УПЦ МП, як «найбільшої проблеми для цієї Церкви», засвідчив релігієзнавець, професор університету Лойола – Мерімаунт (Лос-Анджелес) архімандрит Кирило (Говорун): «Люди масово покидають Церкву, а священники не знають, що з цим робити – вони знаходяться буквально між молотом і наковальнею. З одного боку, є вимоги людей, аби вони щось робили для того, щоб змінити статус УПЦ МП, а з іншого боку – тиск єпископів, які не дають їм це зробити навіть під страхом заборони. Тих священників, які намагаються, наприклад, переходити до ПЦУ, єпископи забороняють»¹³⁸.

Відсутність будь-яких намірів ієрархів УПЦ МП щодо забезпечення реальної самостійності, їх готовність і надалі триматися в орбіті необмежених впливів Московської патріархії сформували у суспільній свідомості уявлення про церкву як закриту, віддалену від народу «українську» (за самоназвою) корпорацію. Виявилось, що за результатами опитування, проведеного соціологічною групою «Рейтинг» 8–9 березня 2022 року, більшість (63%) населення України підтримувало ідею «розриву зв'язків УПЦ Московського патріархату з Російською православною церквою», не підтримувало – лише 10%. Навіть серед вірних УПЦ МП прихильно до цієї ідеї поставилося 52% опитаних¹³⁹.

Певні надії і сподівання, якщо не на сенсаційні, то бодай на інтригуючі рішення, значна частина церковного кліру, експертного середовища та й суспільного загалу пов'язували зі собором УПЦ МП 27 травня 2022 року, який міг би з повним правом називатися

---

¹³⁷ Євстратій Зоря, архієпископ ПЦУ. Участь ПЦУ в асамблеї Всесвітньої Ради церков – прорив неймовірний. Інтер'ю. (04.10.2022). URL: https://risu.ua/yevstratij-zorya-arhiyepiskop-pcu-uchast-pcu-v-asambleyi-vsvesvitnoyi-radi-cerkov---proriv-nejmovirnij_n132806

¹³⁸ УПЦ МП навряд чи збережеться в тих формах, в яких вона існувала до війни, – Кирил (Говорун). (15.05.2022). URL: https://risu.ua/upc-mp-navryad-chi-zberezhetsya-v-tih-formah-v-yakih-vona-isnuvala-do-vijni---kiril-govorun_n129259

¹³⁹ Оцінка ситуації в Україні. (8–9 березня 2022). (10.03.2022). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/ocenka_situacii_v_ukraine_8-9_marta_2022.html

«помісним» у разі проголошення «розриву» з Москвою. Попри глибоко утаємничену підготовку до нього передбачалися різні сценарії такого «розриву» – від проголошення автокефалії до приєднання УПЦ МП до Російської православної церкви за кордоном (РПЦЗ) з можливим обвинуваченням патріарха Кіріла в єресі та зверненням до Вселенського Патріарха з подальшим скиненням його з Московського патріаршого престолу. Митрополит Київський Онуфрій, який був головним модератором заходу, все ще зберігав певну репутацію «зразкового ченця» й «старця» та можливого кандидата на роль церковного «голосу совісті»¹⁴⁰. Якими б не були початкові наміри проукраїнської частини УПЦ МП і особисто митрополита Онуфрія, роль і впливи проросійського елемента в ній, очолюваного головним спонсором церкви Вадимом Новинським, і цього разу виявилися значно сильнішими.

Собор засудив війну і звернувся до влади України та влади Російської Федерації з «проханням продовжити переговорний процес». Наміри обвинувачення Кіріла в єресі були пом'якшені спочатку до «недовіри», а зрештою – до «незгоди» з позицією патріарха Московського щодо війни в Україні. Ухвалені відповідні доповнення і зміни до Статуту про управління церквою, які начебто «свідчили про повну самостійність і незалежність Української Православної Церкви», не містили жодної згадки про її автокефальний статус. Видається, що рішення «внести зміни до Статуту», видаливши звідти всі згадування про РПЦ, є просто кон'юнктурним «підчищенням» документа під потреби політичного моменту. Адже за умов уведення в дію закону про заборону діяльності релігійних організацій, котрі мають керівний центр у державі-агресорі, УПЦ МП формально не підпадатиме під його дію. Можна припустити, що саме це, а не реальний розрив із Москвою і було метою керівництва УПЦ МП та його «головного спонсора». На період воєнного стану собор вважав за доцільне надати єпархіальним архієреям право самостійно ухвалювати

---

¹⁴⁰ Щоткіна Катерина. Харківський синод УПЦ МП(о): Чому собор УПЦ не осудив патріарха Кирила і не прийняв рішення про повний розрив із Моквою. (29.05.2022). URL: <https://zn.ua/ukr/church/kharkivsij-sinod-upts-mp-o.html>

рішення щодо тих чи інших питань єпархіального життя, тим самим знімаючи з себе відповідальність за ці рішення¹⁴¹.

Собор УПЦ МП не уникнув і звичних випадів на адресу ПЦУ. Артикуляція її «неповноцінності» пояснюється не лише жорсткою конкуренцією та намаганням утримати своїх священників від переходу в канонічну церкву разом зі своїми парафіями. Не менш важливим для УПЦ МП є збереження церковного розколу і, відповідно, розділення українського суспільства і надалі виконувати функцію його «священного хранителя» на угоду Московському патріархату. Не випадково, що сам собор 27 травня 2022 року було приурочено до головного «свята» УПЦ МП – чергової річниці Харківського собору, який, власне, і став точкою відліку церковного розколу в Україні. Звинувачуючи дії Константинопольського Патріарха, наслідком яких стало утворення «Православної Церкви України», «поглиблення непорозуміння», «фізичне протистояння», собор УПЦ МП, «сподіваючись на відновлення діалогу», у традиційній манері сформулював для ПЦУ низку вимог, а саме: «припинити силові захоплення храмів та примусові переводи парафій Української Православної Церкви»; «усвідомити, що їхній статус є «фактично неавтокефальним»; «вирішити питання канонічності ієрархії ПЦУ»¹⁴².

Таким чином, фактом проведення «собору» 27 травня 2022 року та ухвалою ним вище згаданих рішень керівництво УПЦ МП здійснило чергову інформаційну диверсію з метою дезорієнтації громадськості і своїх вірних, заспокоєння «бунтівних» отців, як і запевнення Московської патріархії у відсутності з боку її Київської митрополії будь-якої серйозної небезпеки для далекосяжних планів Кремля в Україні. Ухвали «собору» стали своєрідним «легітимним темником» для українського «автокефального» промосковського священноначалля, яке з ще більшою завзятістю буде поширювати

---

¹⁴¹ Постанова Собору Української Православної Церкви від 27 травня 2022 року. (27.05.2022). URL: <https://news.church.ua/2022/05/27/postanova-soboru-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-27-travnja-2022-roku/>

¹⁴² Постанова Собору Української Православної Церкви від 27 травня 2022 року. (27.05.2022). URL: <https://news.church.ua/2022/05/27/postanova-soboru-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-27-travnja-2022-roku/>

фейки про «справжню самостійність» та «повну незалежність» від Москви УПЦ МП, як і розповідати про «неканонічність» і «неавтокефальність» ПЦУ та її ієрархії.

Проте певні побоювання у Московської патріархії щодо можливих радикальних кроків з боку керівництва її Київської митрополії все ж залишалися. Не випадково владики РПЦ, паралельно зібравшись на засідання Священного синоду, уважно стежили за розвитком подій у Феофанії (собор УПЦ МП відбувся у резиденції митрополита Онуфрія), щоб у будь-який момент бути готовими вжити не менш радикальних контрзаходів¹⁴³. А вже 7 червня 2022 року синод РПЦ заявив, що «самочинні дії щодо зміни Статуту Української Православної Церкви можуть призвести до появи нового розколу в ній», і наголосив, що подібне рішення «може бути ухвалене лише в межах канонічної процедури, що включає постанову Помісного Собору Російської Православної Церкви». Понад те, у відповідь на звернення очільників кримських єпархій УПЦ МП, «враховуючи практичну неможливість регулярного спілкування цих єпархій з Київською митрополією» та «необхідність збереження дієвого канонічного і адміністративного зв'язку з центральною церковною владою», собор РПЦ ухвалив прийняти Джанкойську, Сімферопольську і Феодосійську єпархії у безпосереднє їх підпорядкування патріарху Московському і Священному синоду РПЦ, утворивши на території Республіки Крим і міста Севастополя Кримську митрополію¹⁴⁴. Фактично йдеться про юридичну анексію Московським патріархатом трьох кримських єпархій, які сукупно на той час нараховували близько 450 громад УПЦ МП. Збереження до цього часу фіктивної цілісності УПЦ МП на всій міжнародно визнаній території України дозволяло РПЦ тим самим перекладати на українську філію всі репутаційні ризики від зрадницької діяльності тамтешнього єпископату та духовенства. Такі кроки Московської патріархії, як і відсутність будь-якої реакції на них з боку ієрархії Київської

---

¹⁴³ Журнали Священного Синода от 27 мая 2022 года. (27.05.2022). URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5930293.html>

¹⁴⁴ Журнал Священного Синода от 7 июня 2022 года. (07.06.2022). URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5934527.html>

митрополії, з очевидністю доводять всю фальшивість та кон'юнктурність заяв про «самостійність» і «незалежність».

Ризики, пов'язані з радикалізацією дій Москви з «захисту Російської церкви в Україні», посилювалися і відсутністю конкретної і зрозумілої програми дій щодо захисту Української церкви з боку нової влади на чолі з Президентом Володимиром Зеленським.

Окреслені і озвучені ним під час зустрічі зі Вселенським Патріархом Варфоломієм 8 серпня 2019 року пріоритети своєї релігійної політики достатньо лапідарні: «Влада не повинна втручатися у церковні справи, я захищатиму незалежність Церкви»¹⁴⁵. Важко не погодитися з таким підходом в умовах сталих демократій, з ідеально функціонуючим правовим полем суспільства, позбавленого зовнішніх загроз. Тільки українські реалії є принципово іншими: російська влада не лише не відмовляється від втручання в українські церковні справи, але й активно підживлює як ідеологічно, так і матеріально «релігійний фронт» війни проти України. За таких умов «захищати незалежність Церкви» в Україні неможливо без сильної і артикульованої політики у цій сфері, політики, яка не суперечила би демократичним принципам та конституційним нормам і з очевидністю мала би бути цілеспрямованою управлінською діяльністю, скерованою на всебічну реалізацію права на свободу совісті, надання релігійним організаціям повноцінних можливостей для здійснення сутнісно притаманних їм функцій. Суспільство сподівалося, що «нові обличчя» в українській політиці з часом спроможні будуть усвідомити ці незаперечні істини, відмовитися від артикуляції ідеї самоусунення від церковних справ, подолати характерну для нашої політичної культури суцільну відразу до справ попередників (Томос був і залишається чи не єдиною перемогою Петра Порошенка, яку важко заперечити) і звичку починати все «з чистого аркуша».

Проте перші півтора роки своєї президентської каденції Володимир Зеленський, на відміну від інших український президентів, у своїй публічній риторичі не звертається до релігійних

---

¹⁴⁵ Президент України провів зустріч зі Вселенським Патріархом. (08.08.2019). URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayini-proviv-zustrich-zi-vselenskim-patriarhom-56789>

ідей, символів та алюзій. Два роки поспіль ігнорує річниці утворення помісної Православної церкви України, жодним чином не згадуючи цю подію. Попри проведену ним низку зустрічей з закордонними релігійними лідерами та главами українських церков і релігійних організацій контури політики, яка здійснюватиметься у цій сфері, залишалися малозрозумілими.

Свою чергою, як пролог до перегляду релігійної політики за президентства Петра Порошенка оцінювалася громадським середовищем низка заяв ключових функціонерів новопосталої влади. Зокрема, про свою належність до УПЦ МП, високу оцінку її предстоятеля митрополита Онуфрія, як і про «лукавий вектор» попередньої політики у релігійній сфері, яким «дискредитувалися дії мільйонів віруючих українців», публічно заявив заступник глави Офісу Президента у 2019 – 2020 роках Сергій Трофімов¹⁴⁶.

Відбулися і відповідні інституційні зміни в системі органів влади, які мали опікуватися релігійною сферою. На відміну від попередніх скликань, у Верховній Раді України 9-го скликання не було створено спеціального підкомітету з питань свободи совісті та державно-церковних відносин. Його функції було передано підкомітету з питань культурної політики, у поле зору якого релігійна проблематика фактично не потрапляла¹⁴⁷. Гучного розголосу набув скандал навколо конкурсу на посаду голови новоствореної у червні 2019 року Державної служби з етнополітики та свободи совісті, скерованого чинною владою на недопущення до її керівництва команди, пов'язаної зі змінами за попередньої влади¹⁴⁸. Утім, будучи досить «технологічною» до сприйняття суспільних настроїв, нова влада не могла безкінечно не помічати того високого рівня довіри до церкви як соціального інституту, який традиційно був притаманний українському суспільству,

---

¹⁴⁶ Первый замглавы ОП Зеленского. В гостях у Гордона. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ouLQgPzrMeM>

¹⁴⁷ Стенограма засідання Комітету Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики від 2 вересня 2019 року. URL: <https://kompkd.rada.gov.ua/uploads/documents/32549.pdf>

¹⁴⁸ Горевой Д. Що відбувається навколо виборів голови держслужби релігії. URL: https://lb.ua/society/2019/12/06/444091_proishodit_vokrug_viborov_glavi.html

щораз більше усвідомлюючи важливість релігійного фактору для свого політичного майбутнього.

Перші ознаки повороту команди Володимира Зеленського у релігійній політиці, принаймні у риторичі щодо неї і дипломатичних відносинах зі світовими релігійними центрами, простежуються на етапі підготовки зустрічі Президента України з Папою Римським Франциском, яка відбулася у Ватикані у лютому 2020 року. Йшлося на ній про проблеми миру, звільнення українських полонених¹⁴⁹. У ході телефонної розмови з Папою Франциском 30 червня 2021 року, ймовірно, Володимир Зеленський здійснив спробу умовити понтифіка прибути до України на святкування 30-ліття Незалежності, наголосивши, що візит Папи – це «кисень, що так необхідний, і що його чекає, насамперед народ України»¹⁵⁰. Не наважившись кинути виклик Владіміру Путіну і патріарху Московському, Папа Франциск делегував для участі у святкових заходах другу особу Ватикану – Державного секретаря Святого Престолу кардинала П'єтро Пароліна¹⁵¹.

Початок налагодженню взаємин зі Вселенським Патріархом Варфоломієм було покладено привітанням Президента Володимира Зеленського Патріарха з 80-річним ювілеєм та запевненням його у готовності і далі зміцнювати відносини України зі Вселенським престолом¹⁵². Офіційна делегація з Києва, яка прибула до Стамбула поздоровити Патріарха Варфоломія, висловила подяку за визнання автокефалії Православної церкви України¹⁵³, тим самим задекларувавши незмінність позиції Української держави у цьому питанні. Дещо пізніше, під час зустрічі з прем'єр-міністром

---

¹⁴⁹ Володимир Зеленський зустрівся у Ватикані з Папою Римським Франциском. URL: <https://www.dw.com/uk>

¹⁵⁰ Зеленський поспілкувався з Папою Франциском. Про що говорили. URL: <https://suspihne.media/143642-zelenskiy-pospilkuvavsya-z-papou-franciskom-pro-so-govorili/>

¹⁵¹ Його Емініція Кардинал П'єтро Паролін. Державний Секретар Його Святості здійснює офіційний візит в Україну. URL: <https://synod.ugcc.ua/-data/kardynal-ptro-parolin-zdiysnyu-vizyt-v-ukraynu-6695/>

¹⁵² Зеленський привітав патріарха Варфоломія з ювілеєм. URL: https://lb.ua/news/2020/02/29/451333_zelenskiy_pozdravil_patriarha.html

¹⁵³ Українська делегація прийшла до Стамбула привітати Вселенського патріарха. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2886998-ukrainska-delegacia-priihala-do-stambula-privitati-vsenskogo-patriarha.html>

Дмитром Шмигалем Патріарх Варфоломій оголосив, що приймає запрошення українського Президента відвідати Україну з офіційним візитом на святкування 30-ліття Незалежності країни¹⁵⁴.

Візит Вселенського Патріарха Варфоломія, попри організовані Московським патріархатом спроби зашкодити йому¹⁵⁵, відбувся на найвищому рівні і став однією з центральних подій святкування 30-річчя Незалежності України. Патріарх зустрівся з Президентом України¹⁵⁶, Головою Уряду¹⁵⁷, Головою Верховної Ради¹⁵⁸, членами Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій (без представника УПЦ МП)¹⁵⁹, грецькою діаспорою України, дітьми полеглих у протистоянні російській агресії та дітьми з інвалідністю, сиротами, дітьми кримських татар¹⁶⁰, виступив на IV Міжнародному волонтерському та ветеранському форумі «Україна 30. Захисники»¹⁶¹, відвідав урочистості з нагоди Дня Незалежності, відслужив літургію в Андріївській церкві та Соборі Святої Софії¹⁶².

---

¹⁵⁴ У День Незалежності. Патріарх Варфоломій в серпні відвідає Україну. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/746803.html>

¹⁵⁵ Щоткіна Катерина. У дзеркалі візиту Вселенського патріарха Варфоломія. (29.08.2021). URL: <https://zn.ua/ukr/article/print/internal/krim-rim-i-svit-.html>

¹⁵⁶ Володимир Зеленський зустрівся з Вселенським Патріархом Варфоломієм, який прибув з візитом в Україну. URL: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-zustrivysya-zi-vselenskim-patriarhom-varf-70201>

¹⁵⁷ Вселенський Патріарх Варфоломій зустрівся з Прем'єр-міністром Денисом Шмигалем. URL: <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/vselenskyj-patriarh-varfolomij-zustrivysya-z-prem-ier-ministrom-denysom-shmygalem/>

¹⁵⁸ Разумков подякував Патріарху Варфоломію за підтримку України. (21.08.2021). URL: https://risu.ua/razumkov-podyakuvav-patriarhu-varfolomiyu-zapidtrimku-ukrayini_n121152

¹⁵⁹ Патріарх Варфоломій зустрівся з членами Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій та посадив клен. (23.08.2021). URL: https://risu.ua/patriarh-varfolomij-zustrivysya-z-chlenami-vseukrayinskoyi-radi-cerkov-i-religijnih-organizacij_n121221

¹⁶⁰ Варфоломій та Епіфаній зустрілися з дітьми воїнів АТО, кримських татар та сиротами. URL: https://risu.ua/vselenskyj-patriarh-ta-mitropolit-epifanij-zustrilisya-z-ditmi-voyiniv-ato-krimskih-tatar-ta-sirotami_n121212

¹⁶¹ Патріарх Варфоломій виступив на ветеранському форумі «Україна-30». (22.08.2022). URL: https://risu.ua/patriarh-varfolomij-vistupiv-na-veteranskomu-forumi-ukrayina-30_n121188

¹⁶² Нині настала історична мить. Патріарх Варфоломій та Митрополит Епіфаній у Софійському Соборі відправили Літургію. (22.08.2021). URL:

Візит Патріарха Варфоломія зміцнив Україну та її суб'єктність, продемонстрував, що це не є канонічна територія Москви і що Київ включений у світ цивілізованого православ'я. Вельми важливий позитивний момент полягав і в тому, що керівництво України на всіх рівнях підтвердило спадковість своєї позиції, що кроки попередників в напрямі церковної автокефалії були природними і зовсім не випадковими.

Про кардинальний зсув в усвідомленні ролі і значення церкви Володимиром Зеленським, який єдиний з українських президентів прийшов до влади не лише без церковної підтримки, але й без належного розуміння її ваги в українській політиці та суспільному житті, свідчив і той факт, що саме 24 серпня під час урочистостей з нагоди Дня Незалежності ним був підписаний Указ про відзначення Дня Української Державності у День хрещення Київської Русі-України (28 липня)¹⁶³. І мова тут не лише про утвердження спадкоємності понад тисячолітньої історії українського державотворення, яка сягає часів заснування Києва й розквіту держави за князя Київського Володимира Великого та боротьбу із російськими псевдоісторичними наративами, але й про чи не перший публічний факт сакралізації державних символів з початку президентської каденції В. Зеленського.

Водночас, досить хаотичною і непослідовною залишалася політика президентської команди щодо ієрархії Київської митрополії РПЦ та оцінок її діяльності, різко контрастуючи з пануючими суспільними настроями. Усвідомивши хибність політики «невтручання», яка здійснювалася у релігійній сфері з 2019 року, владна верхівка, очевидно, усе ще зберігала сподівання на можливість діалогу з керівництвом УПЦ МП, утримуючись від будь-яких надзвичайних дій проти неї. У спробах «перевести на бік України» очільників РПЦ в Україні, напевно, належним чином не враховувалися особливі небезпеки його «молитовних зв'язків» з Московською патріархією, тісно вмонтованою у російську державну мілітарну систему.

---

https://risu.ua/nini-nastala-istorichna-mit-patriarh-varfolomij-ta-mitropolit-epifanij-usofijskomu-sobori-vidpravili-liturgiyu_n121172

¹⁶³ Указ Президента України №423/2021 «Про День Української Державності». (24.08.2021). URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4232021-39917>

Інакше важко пояснити відмову владної команди від виконання чинного закону грудня 2018 року, за яким релігійні організації, підпорядковані центрові, який знаходиться в країні-агресорі, мали відобразити його найменування у своїй назві. При цьому, державні керманічі вдавалися до риторики промосковських пропагандистів, говорячи про можливі небажані наслідки таких дій. Зокрема, міністр культури та інформаційної політики Олександр Ткаченко заявляв, що для нього спокій і релігійна злагода важливіші, ніж те, що може статися в разі перейменування¹⁶⁴. Вважала цю норму «проблематичною» і виступала проти її впровадження голова Державної служби України з етнополітики і свободи совісті (ДЕСС) Олена Богдан¹⁶⁵, посилаючись при цьому на ту обставину, що цей закон розглядається у Конституційному Суді. Хоча, як відомо, сам факт судового провадження жодним чином не звільняє від необхідності його виконувати. Понад те, усупереч цьому акту продовжувалася реєстрація нових громад «гнаної церкви» під назвою «Українська Православна Церква» без зазначення їхньої належності до РПЦ.

Особливе занепокоєння громадськості, експертного середовища викликав зміст і подальших заяв очільниці ДЕСС, ключові тези яких настійливо просувалися у ЗМІ, її виступах на наукових форумах. Так, озвучені Оленою Богдан аргументи на користь УПЦ МП були піддані критиці учасниками конференції «(Життє) стійкість після перемоги: безпекові виміри суспільного життя українців», яка відбулася у Львові 10 вересня 2022 року. Її лінія захисту та недоторканності УПЦ МП містила такі аргументи, як відсутність будь-яких статутних норм щодо ієрархічних та інституційних зв'язків церкви з Моспатріархією, фактор УПЦ МП

---

¹⁶⁴ Ткаченко про ситуацію з перейменуванням УПЦ (МП): Спокій і релігійна злагода важливіші, ніж те, що може статися в результаті рішень суду. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/748942.html>

¹⁶⁵ Михайло Глуховський про закриття храмів у пандемію та перейменування УПЦ (МП). Інтерв'ю з Головою Держслужби України з етнополітики та свободи совісті. URL: <https://glavcom.ua/country/society/prozakrittya-hramiv-u-pandemiyu-ta-pereymenuvannya-upc-mp-intervyu-z-golovoyu-derzhsluzhbi-etnopolitiki-i-svobodi-sovisti-751971.html>

як найчисленнішої церкви в Україні, висока популярність її храмів серед віруючих, значна «допомога фронту». Наводилися й аргументи щодо монопольного перебування УПЦ МП у Києво-Печерській лаврі (діючий монастир з великою кількістю монахів, оплата мільйонних комунальних рахунків, що не по кишені ПЦУ, здійснення реставраційних робіт тощо)¹⁶⁶. Така толерантна, навіть компліментарна позиція щодо місця і ролі УПЦ МП в політичному та правовому полі України сприймалася учасниками наукового заходу як гра на боці церковної структури, яка упродовж багатьох років слугувала надійним провідником прокремлівської ідеології «русского міра». Суголосними таким мотивам стали й оцінки рішень травневого 2022 року собору УПЦ МП міністра культури та інформаційної політики Олександра Ткаченко: «Представників Російської Православної церкви в Україні я не знаю, є Українська Православна Церква, яка на останньому Синоді відмежувалася від Російської Православної Церкви»¹⁶⁷.

У канву дивного під час війни вектора політики у релігійній сфері чітко вкладаються й сумнозвісні листи за підписом заступника начальника Головного управління СБУ у м. Києві та Київській області Юрія Палагнюка, адресовані органам місцевої влади у вересні 2022 року й озаглавлені «Щодо передумов дестабілізації суспільно-політичної ситуації». Один із них був оприлюднений Сонею Кошкіною на ресурсі «Лівий берег». Ішлося у ньому про «активізацію процесу переходу громад з юрисдикції Української православної церкви до Православної церкви України», який, на думку керівництва київського СБУ, «створює передумови для дестабілізації суспільно-політичної ситуації у Києві та регіоні», а спецслужбам Російської Федерації – привід «для звинувачень в утисках УПЦ, розпалюванні міжконфесійної ворожнечі і використанні протестного потенціалу для дестабілізації суспільно-

---

¹⁶⁶ Деркач Тетяна. Московський патріархат через VPN, або ще раз про долю УПЦ. (13.10.2022). URL: https://risu.ua/moskovskij-patriarhat-cherez-vpn-abo-shche-raz-pro-dolyu-upc_n133025

¹⁶⁷ Мінкультури очікує від УПЦ МП остаточної редакції їхнього зміненого статуту – Ткаченко. (06.09.2022). URL: https://risu.ua/minkulturi-ochikuye-vid-upc-mposstatatochnoyi-redakciyi-yihnego-zminenogo-statutu---tkachenko_n132029

політичної ситуації в державі». Звідси, рекомендувалося провести відповідну роз'яснювальну роботу серед громадськості з метою недопущення її участі у зборах релігійних громад та поінформувати про її результати¹⁶⁸. У цьому разі є зайвими будь-які коментарі. Додамо лише, що у відповідь на оприлюднену у ЗМІ інформацію щодо втручання у процес переходу релігійних громад від УПЦ до ПЦУ Юрій Палагнюк був відсторонений виконувачем обов'язки голови СБУ Василем Малюком від роботи¹⁶⁹.

Зі справою блокування реєстрації громад ПЦУ засоби масової інформації як і керівництво церкви, пов'язують одного із лобістів УПЦ МП колишнього заступника голови Офісу Президента, а тепер радника Президента В. Зеленського Сергія Трофімова. Стверджують, що він давав розпорядження губернаторам не лише утримуватися від реєстрації нових церковних об'єднань, але й відкликати реєстрацію вже зареєстрованих громад¹⁷⁰.

З приводу численних і систематичних фактів перешкоджання релігійним громадам у здійсненні їхнього права на вільний вихід з підпорядкування структурам Московського патріархату в Україні та долучення до Православної церкви України і причетності до них представників органів державної влади та місцевого самоврядування неодноразово робилися публічні заяви єрархів ПЦУ. Проте, на думку церковного керівництва, «проблема набула комплексного характеру і вимагала принципового розв'язання». У листі до Президента України та Кабінету Міністрів України, схваленому Священним синодом ПЦУ 18 жовтня 2022 року, висловлювалося прохання вжити заходів для нормалізації державно-церковних

---

¹⁶⁸ Кошкіна Соня. СБУ вбачає у переходах громад від УПЦ до ПЦУ «загрози для національної безпеки». (15.09.2022). URL: https://lb.ua/society/2022/09-15/529508_sbu_vbachaie_perehodah_gromad_vid_upts.html

¹⁶⁹ Заступника голови СБУ Київщини відсторонили за втручання у процес переходу громад до ПЦУ – ЗМІ. (16.09.2022). URL: <https://www.ukrinform.ua/-rubric-society/3573214-zastupnika-golovi-sbu-kiivsini-vidstoronili-za-vtrucanna-u-proces-perehodu-gromad-do-pcu-zmi.html>

¹⁷⁰ Митрополит Епіфаній піддав жорсткій критиці дії радника Президента Трофімова – запеклого противника ПЦУ. (17.12.2020). URL: https://risu.ua/-mitropolit-epifanij-piddav-zhorstkij-kritici-diyi-radnika-prezidenta-trofimova---zapeklogo-protivnika-pcu_n114433

відносин, у які «штучно внесено непорозуміння». Єрархи вважали «обурливою» ситуацію, коли державні органи зволікають з реєстрацією статутів організацій церкви, а публічні коментарі голови служби, що відповідає за державно-церковні відносини, дискредитують ПЦУ і системно поширюють наративи, цілком співзвучні зі штампами пропаганди Московського патріархату. Як наголошувалося у заяві, «якщо створення системних перешкод не буде припинено, це значно ускладнить ситуацію та змусить Православну Церкву України захищати законні права громадян та вірних через публічні протести»¹⁷¹.

Ідея владної команди захищати життєдіяльність та надавати переваги проросійській церковній структурі в умовах воєнної агресії Росії, аргументуючи це необхідністю уникнення внутрішнього протистояння та суспільної дестабілізації, виглядає не лише деструктивною, а й навіть небезпечною. Особливо ж, коли такі дії поєднувалися з заходами стримування й створення штучних перешкод для розвитку іншої церковної інституції – Православної церкви України. Адже державним керівникам мали б бути відомі висновки Служби зовнішньої розвідки України, де серед основних елементів розхитування українського суспільства було названо конфесійну ситуацію і діяльність РПЦ. «Російські спецслужби, маючи важелі тиску на релігійну сферу, використовують РПЦ одночасно і як “жорстку” (інспірація протестних акцій, які можуть легко перерости в показові зіткнення з правоохоронцями або провокаторами), і як “м’яку”, силу (вплив на уми вірян), – йшлося в інформації СЗР, оприлюдненій Інтерфаксом-Україна. – На цьому напрямі Росія використовує всі наявні технології для протидії процесу становлення Православної Церкви України, маніпулюючи почуттями українських вірян і намагаючись всіляко зберегти свій вплив на них»¹⁷².

---

¹⁷¹ Заява Священного Синоду Української Православної Церкви (Православної Церкви) України від 18 жовтня 2022 року). URL: <https://www.pomisna.info/uk/document-post/dokumenty-zasidannya-svyashhennogo-synodu-18-zhovtnya-2022-r/>

¹⁷² РФ використовує для дестабілізації ситуації в Україні протестні настрої церкви й інформпростір – СЗР. (03.01.2021). URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/714026.html>

Тривалі політтехнологічні загравання державного центру з церковною структурою Моспатріархії в Україні, відсутність його політичної волі впорядкувати діяльність УПЦ МП спричинилися до зростання суспільного невдоволення та опозиційності такої політики з боку частини регіональних політичних еліт, груп і фракцій у Верховній Раді. В багатьох регіонах України органи місцевої влади, насамперед міські та обласні ради, почали ухвалювати рішення про заборону діяльності УПЦ МП на території своїх громад. Уже на червень 2022 року налічувалося близько 40 випадків рішень органів місцевого самоврядування щодо заборони чи призупинення функціонування організацій церкви¹⁷³. Як правило, позиція депутатів місцевих рад мотивувалася «відвертим антидержавницьким та антиукраїнським характером» діяльності структур УПЦ МП, яка «приводила до штучного протистояння і розколу українського суспільства на релігійній основі»¹⁷⁴. Зрозуміло, що такі рішення, які скеровувалися Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України, РНБО, не мали законодавчого підґрунтя, мали символічний і політичний характер (питання регулювання діяльності релігійних організацій віднесено до компетенції органів державної влади, а припинення їх функціонування відбувається виключно у судовому порядку), ставили за мету спонукати центральну владу до радикальної зміни курсу у релігійній політиці та задоволення підвищеного запиту суспільства на справедливість.

У своїх зверненнях до центральних державних інституцій депутати місцевих рад вимагали «для уникнення реальних і потенційних ризиків загрози національній безпеці України» ухвалити закон про заборону діяльності Української православної церкви в єдності з Московським патріархатом; ініціювати розслідування фактів діяльності УПЦ МП, що містять ознаки колабораціонізму та спрямованих

---

¹⁷³ Керуючий справами УПЦ МП поскаржився послам країн ЄС на органи місцевого самоврядування. (17.06.2022). URL: https://risu.ua/keruyuchij-spravami-upc-mp-zvernuyusya-do-posliv-krayin-yes-shchodo-sprob-zaboroni-ukrayinskoji-pravoslavnoyi-cerkvi-v-ukrayini_n130216

¹⁷⁴ У Львові заборонили діяльність УПЦ МП та секти Іллі Догнала. (30.06.2022). URL: https://risu.ua/u-lvovi-zaboronili-diyalnist-upc-mp-ta-sekti-illi-dognala_n130542

проти основ національної безпеки України, а винних осіб притягнути до кримінальної відповідальності; сприяти поверненню народу таких українських релігійних святинь, як Свято-Успенська Києво-Печерська лавра та Свято-Успенська Почаївська лавра¹⁷⁵.

У березні 2022 року на розгляд профільного комітету Верховної Ради України було подано два законопроекти, які безпосередньо стосувалися діяльності УПЦ МП в Україні. Один із них – це проект Закону України «Про заборону Московського патріархату на території України» (№7204 від 22.03.2022), поданий народною депутаткою України Оксаною Савчук, членкинею політичної партії Всеукраїнського об'єднання «Свобода»¹⁷⁶. Другий – проект Закону про внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо заборони діяльності релігійної організації, керівний центр якої знаходиться в державі, що здійснила військову агресію проти України (№7213 від 26.03.2022), внесений групою народних депутатів України від фракції «Голос»¹⁷⁷.

За однозначною оцінкою експертної спільноти, насамперед, правників та релігієзнавців, вище згадані документи виявилися вкрай низької якості, «позбавлені змістовності», а їхня «поява лише дискредитує ідею правового регулювання»¹⁷⁸ відносин з УПЦ МП. Досить критичний правовий висновок щодо змісту законопроектів оприлюднив експерт з питань державно-церковних відносин,

---

¹⁷⁵ На Волині вимагатимуть заборонити Московський патріархат. (11.08.2022). URL: https://risu.ua/na-volini-vimagatimut-zaboroniti-moskovskij-patriarhat_n131472

¹⁷⁶ Проект Закону про заборону Московського патріархату на території України. (22.03.2022). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39276>

¹⁷⁷ Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо заборони діяльності релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійних організацій (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України. (26.03.2022). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39269>

¹⁷⁸ Бобрицький Дмитро. Путін та Кирило замість Ісуса. Що відбувається в московському патріархаті і чому команда Зеленського вважає за краще спостерігати. (29.05.2022). URL: https://risu.ua/putin-ta-kirilo-zamist-isusa-shcho-vidbuvayetsya-v-moskovskomu-patriarhati-i-chomu-komanda-zelenskogo-vvazhae-za-krashche-sposterigati_n129674

директор громадської організації «Інститут Держави та Церкви» Устим Хаварівський. Підсумовуючи огляд документів, він наголошує, що, декларуючи «заборонні моделі» включно з націоналізацією усієї церковної власності та вилученням майна УПЦ (законопроект №7204) чи через внесення змін до профільного Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (законопроект №7213), розробники ігнорують основоположну норму чинного законодавства – заборона діяльності релігійної організації (юридичної особи) можлива лише за рішенням суду. Серед суттєвих недоліків законопроектів – і відсутність синхронізації їх положень з іншими законодавчими актами, конкретного юридично обґрунтованого механізму досягнення цілей. Експерт, зрештою, зазначає, що документи «швидше є декларацією намірів та інструментом морального впливу»¹⁷⁹.

Свої судження щодо заборони або припинення діяльності РПЦ та УПЦ МП в Україні виклав у правовому висновку кандидат юридичних наук, заслужений юрист України, науковий консультант з правових питань Центру Разумкова Володимир Сущенко. В основу його було покладено максимально об'єктивний і достовірний аналіз позиції УПЦ (МП/РПЦ) та її церковної метрології РПЦ в особі її предстоятеля та керівних органів з часу розгортання (2014) російської агресії, положень Статуту УПЦ, чинного на початок травня 2022 року, який, на переконання експерта, «закріплював не лише канонічну єдність з РПЦ, а й адміністративно-управлінську залежність і підлеглість управління УПЦ перед РПЦ та її організаційно-правовими (управлінськими) структурами»¹⁸⁰.

Враховуючи вище згадане та керуючись відповідними положеннями Конституції України, профільних законів України в частині діяльності УПЦ (МП/РПЦ), Володимир Сущенко дійшов

---

¹⁷⁹ Хаварівський Устим. Огляд законопроектів про заборону Московського Патріархату в Україні. (08.04.2022). URL: https://risu.ua/oglyad-zakonoprojektiv-pro-zaboronu-moskovskogo-patriarhatu-v-ukrayini_n128163

¹⁸⁰ Сущенко Володимир. Правовий висновок щодо можливості правової заборони або припинення діяльності РПЦ та УПЦ в Україні. (17.05.2022). URL: https://risu.ua/pravovij-visnovok-shchodo-mozhливosti-pravovoyi-zaboroni-abo-pripinennya-diyalnosti-rpc-ta-upc-v-ukrayini_n129295

висновку, що «... держава Україна, знаходячись у воєнному стані... має право здійснювати всі повноваження, необхідні для припинення на час війни діяльності Синоду УПЦ як органу управління релігійного об'єднання громадян України та/або зборони в Україні діяльності РПЦ, що цілком узгоджується зі Статутом і міжнародно-правовими Актами ООН, засновником і повноправним членом якої є Україна». При цьому, досить важливим і принциповим зауваженням автора висновку було те, що «проблема ухвалення та реалізації такого державного рішення полягає у належному і своєчасному застосуванні існуючих законних процедур встановлення, фіксації і доказування порушень законодавства України, що були здійснені з боку УПЦ (МП/РПЦ) і самої РПЦ, включно з органами управління та посадовими особами цих релігійних організацій. *Збір доказової інформації з цих питань потребує політичної волі, професіоналізму виконавців*»¹⁸¹.

На останок експерт пропонує два варіанти «розв'язання проблеми антидержавницької діяльності РПЦ і Синоду УПЦ в Україні», не забороняючи діяльності церкви та її релігійних громад у країні:

1. *Підготувати та ухвалити санкційне рішення РНБО з цих питань або внести таке рішення як законодавчу ініціативу Президента держави до Верховної Ради України.*

2. *Звернутися з позовом до Верховного Суду про припинення/призупинення діяльності релігійних організацій, які керуються Статутом про управління УПЦ в частині підпорядкування РПЦ на час війни до внесення відповідних змін до Статуту УПЦ та/або про заборону діяльності РПЦ в Україні (як варіант – до підписання Міжнародного Акту/Договору про завершення війни РФ з Україною)*¹⁸².

---

¹⁸¹ Сущенко Володимир. Правовий висновок щодо можливості правової заборони або припинення діяльності РПЦ та УПЦ в Україні. (17.05.2022). URL: https://risu.ua/pravovij-visnovok-shchodo-mozhливosti-pravovoyi-zaboroni-abo-pripinennya-diyalnosti-rpc-ta-upc-v-ukrayini_n129295

¹⁸² Сущенко Володимир. Правовий висновок щодо можливості правової заборони або припинення діяльності РПЦ та УПЦ в Україні. (17.05.2022). URL: https://risu.ua/pravovij-visnovok-shchodo-mozhливosti-pravovoyi-zaboroni-abo-pripinennya-diyalnosti-rpc-ta-upc-v-ukrayini_n129295

У процесі активної публічної дискусії з означеної проблеми з власної ініціативи експертів формулювалися й інші варіанти пропозицій щодо правового врегулювання функціонування структури РПЦ в Україні. Відрізняючись за своїм змістом, їх об'єднував спільний лейтмотив – невідкладність розв'язання цієї проблеми з дотриманням основоположних принципів свободи совісті та віросповідання, норм міжнародного права й вітчизняного законодавства. Саме таким чином інтелектуальна еліта країни рефлексувала на бездіяльність влади і всезростаючі суспільні запити.

Офіційна ж влада, оперуючи давно вживаними аргументами про загрози «суспільної дестабілізації» та «розколу суспільства», і надалі дотримувалася обережної стратегії еволюційного витіснення московського православ'я зі суспільно-політичного життя країни, яка, своєю чергою, загрожувала тривалою консервацією каналів потужного релігійного впливу Кремля в Україні. Відповідаючи на запитання журналіста РБК-Україна про долю внесених до Верховної Ради законопроектів, її голова Руслан Стефанчук, не згадавши їхній правовий нігілізм, керувався виключно політичними міркуваннями: «Ми тривалий час обговорювали це питання в межах наших політичних фракцій і груп... ми домовились так: під час війни ми не маємо права приймати жодного закону, який розколює суспільство.

Будь-який закон, який вноситься до Верховної Ради і розколює суспільство, дає поштовх до появи чи активізації внутрішніх колаборантів в державі. Цього не можна допустити, тому що українська нація має бути єдиною. Будемо розбиратися з усіма після перемоги»¹⁸³.

Чи не вперше за час президентської каденції Володимира Зеленського діяльність Московської патріархії та її релігійних організацій (об'єднань) на теренах України була артикульована політичною елітою як загроза українській державності у ході слухань у Комітеті з питань гуманітарної та інформаційної політики Верховної Ради «Про загрози національній безпеці України, пов'язані з діяльністю релігійних організацій, що мають керівні

---

¹⁸³ Руслан Стефанчук. Шансів у будь-якої проросійської партії більше не буде. (25.04.2022). URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/ruslan-stefanchuk-shansov-lyuboy-prorossiyskoy-1650837541.html>

центри на території держави-агресора», які відбулися 30 травня 2022 року (затверджені рішенням Комітету з питань гуманітарної та інформаційної політики, протокол №94 від 15.06.2022 року)¹⁸⁴.

Учасники слухань сформулювали досить чіткий і конкретний сигнал для державної влади України – так, держава утримується від втручання у питання віри, переконань або внутрішньої організації релігійної спільноти. Однак, якщо інтереси релігійної організації, яка дотримується певних переконань, суперечать національній безпеці, громадським (суспільним) інтересам і можуть заподіяти прямої чи опосередкованої шкоди безпеці суспільства, *держава повинна застосувати «обмежувальні положення»* Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод щодо релігійних проявів, які «передбачені законом і необхідні у демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони громадського порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб»¹⁸⁵.

За результатами слухань підготовлено комплекс рекомендацій, що стосувалися, зокрема, розробки та ухвалення відповідних законопроектів (для Верховної Ради України); ініціювання застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) щодо очільників РПЦ та інших, пов'язаних з нею юридичних осіб (РНБО України); забезпечення прозорості організаційної, фінансово-економічної та освітньо-інформаційної діяльності релігійних організацій (об'єднань), керівні центри яких знаходяться в державі-агресорці (Кабінету Міністрів України); активізації здійснення розслідувань злочинів проти

---

¹⁸⁴ Рекомендації слухань у Комітеті на тему: «Про загрози національній безпеці України, пов'язані з діяльністю релігійних організацій, що мають центри на території держави-агресора». 30 травня 2022 року. (15.07.2022). URL: https://risu.ua/rekomendaciyi-sluhan-u-komiteti-na-temu-pro-zagrozi-nacionalnij-bezpeci-ukrayini-povyazani-z-diyalnistyu-religijnih-organizacij-shcho-mayut-kerivni-centri-na-teritoriyi-derzhavi-agresora-30-travnja-2022-roku_n130841

¹⁸⁵ Рекомендації слухань у Комітеті на тему: «Про загрози національній безпеці України, пов'язані з діяльністю релігійних організацій, що мають центри на території держави-агресора». 30 травня 2022 року. (15.07.2022). URL: https://risu.ua/rekomendaciyi-sluhan-u-komiteti-na-temu-pro-zagrozi-nacionalnij-bezpeci-ukrayini-povyazani-z-diyalnistyu-religijnih-organizacij-shcho-mayut-kerivni-centri-na-teritoriyi-derzhavi-agresora-30-travnja-2022-roku_n130841

основ національної безпеки, законних інтересів держави та прав громадян з метою запобігання та протидії колабораційній діяльності представників релігійних організацій (Службі безпеки України, Міністерству внутрішніх справ України, Офісу Генерального прокурора, Національній поліції України). Окремі рекомендації адресовані також Державній службі України з етнополітики та свободи совісті, обласним державним (військовим) та Київській міській державній (військовій) адміністраціям, НАН України, Національному інституту стратегічних досліджень¹⁸⁶.

Уже 31 травня 2022 року Верховна Рада України проголосувала постанову №7332 про застосування персональних спеціальних санкцій проти одіозних представників РПЦ включно з патріархом Кірілом (Гундяєвим) та низкою православних «блогерів», яким «інкримінувалася підтримка необґрунтованої війни Росії проти України, причетність до геноциду та депортації українського народу». Народні депутати рекомендували РНБО України запровадити найсуворіші обмежувальні заходи терміном на 10 років, починаючи від блокування їхніх активів до позбавлення українських державних нагород¹⁸⁷.

Боротьба з «внутрішнім ворогом» та «п'ятою колоною», образ якої міцно закріпився за УПЦ МП у масовій свідомості та й уявленнях більшості народних обранців, в умовах воєнного часу багатьма серед суспільного загалу сприймається як однаково важлива з перемогами на фронті. За таких обставин перед владною командою й особисто Президентом Володимиром Зеленським постала нагальна потреба кардинальної зміни редакції релігійної політики, відмови від «м'якого» курсу та переходу до надзвичайних сек'юритизаційних дій, що мало б бути зроблено давно, задовго до повномасштабної війни і як один із засобів її запобігання.

---

¹⁸⁶ Рекомендації слухань у Комітеті на тему: «Про загрози національній безпеці України, пов'язані з діяльністю релігійних організацій, що мають центри на території держави-агресора». 30 травня 2022 року. (15.07.2022). URL: https://risu.ua/rekomendaciyi-sluhan-u-komiteti-na-temu-pro-zagrozi-nacionalnij-bezpeci-ukrayini-povyazani-z-diyalnistyu-religijnih-organizacij-shcho-mayut-kerivni-centri-na-teritoriyi-derzhavi-agresora-30-travnua-2022-roku_n130841

¹⁸⁷ Церква суворого режиму. Верховна Рада визнала главу Московського патріархату причетним до геноциду українців. (01.06.2022). URL: https://risu.ua/cerkva-suvorogo-rezhimu_n129780

Очевидні ознаки таких змін виявили себе на початку осені 2022 року і були пов'язані, насамперед, з активізацією роботи правоохоронних органів та спеціальних служб. Можна легко зрозуміти заяви Президента В. Зеленського, якими супроводжувалося усунення від виконання обов'язків очільника Служби безпеки України Івана Баканова¹⁸⁸ у липні 2022 року та призначення тимчасово виконуючим обов'язки її голови Василя Малюка про те, що в рядах Служби досі знаходиться чимало кремлівських агентів, шпигунів та колаборантів¹⁸⁹. Адже дотепер СБУ не вбачала жодних загроз національній безпеці у закликах владик УПЦ МП зривати мобілізацію до українського війська, у спотворенні витоків і сутності російсько-української війни, в індоктринації вірних шовіністичною доктриною «русского міра», як, зрештою, і у відвертій співпраці з ворогом¹⁹⁰.

Про розуміння українською спецслужбою загроз впливу діяльності УПЦ МП, «середовище якої є ідеальним полем для функціонування ворожої резидентури», Василь Малюк заявив в ексклюзивному інтерв'ю агентству «Інтерфакс-Україна» у жовтні 2022 року, повідомивши, що з початку війни відкрито 23 кримінальні провадження та задокументовано 33 підозрюваних – «від класичних агентів збору глибинної інформації до банальних корегувальників вогню в рясах»¹⁹¹.

Небачений у новітній історії України широкомасштабний рейд представників силових відомств по єпархіальних управліннях, монастирях та храмах Київської митрополії РПЦ упродовж листопада – грудня 2022 року (за деякими даними було проведено близько сотні

---

¹⁸⁸ Указ Президента України від 17 липня 2022 р. №499/2022 «Про усунення І. Баканова від виконання обов'язків Голови Служби безпеки України». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4992022-43321>

¹⁸⁹ Указ Президента України від 18 липня 2022 р. №504/2022 «Про тимчасове виконання обов'язків Голови Служби безпеки України». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5042022-43333>

¹⁹⁰ Єленський Віктор. Хто з ким воює і що не так з нинішньою державно-конфесійною політикою. (18.09.2022). URL: https://risu.ua/hto-z-kim-voyuє-i-shcho-ne-tak-z-ninishnoyu-derzhavno-konfesijnoyu-politikoyu_n132325

¹⁹¹ СБУ порушила 23 кримінальні провадження на священнослужителів – агентів РФ. (27.10.2022). URL: https://risu.ua/sbu-porushilo-23-kriminalni-provadžhennya-na-svyashchennosluzhchiteliv-agentiv-rf_n133416

обшуків), попри їх доволі скромні результати (виявлено проросійську літературу, паспорти РФ, факти листування з «московськими кураторами» тощо), засвідчував досить важливу річ – радикальний злам правил гри на державно-церковному полі. Церква, що тривалий час залишалася відносно «екстериторіальною», фактично позбулася негласного імунітету перед законом, чим було суттєво підважено одну з опор пострадянської системи стримувань і противаг¹⁹².

Подальше розгортання сек'юритизаційних заходів держави щодо обмеження впливу релігійних структур РПЦ в Україні безпосередньо пов'язане з рішенням РНБО України від 1 грудня 2022 року «Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»¹⁹³.

Рішення Ради, як зазначалося в ньому, було ухвалено за результатами розгляду діяльності релігійних організацій на території України в умовах воєнної агресії Російської Федерації проти України та з метою «забезпечення духовної незалежності, недопущення розколу у суспільстві за релігійною ознакою, сприяння консолідації українського суспільства та захисту національних інтересів» і формулювали низку доручень Уряду України, відповідним міністерствам і відомствам. Серед них, зокрема:

Кабінету Міністрів України:

- внести у двомісячний строк на розгляд Верховної Ради України законопроект щодо унеможливлення діяльності в Україні афілійованих із центрами впливу в Російській Федерації релігійних організацій відповідно до норм міжнародного права у сфері свободи совісті та зобов'язань України у зв'язку зі вступом до Ради Європи;

- забезпечити у двомісячний строк перевірку наявності правових підстав та дотримання умов користування релігійними організаціями майном, яке перебуває на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника;

---

¹⁹² Щоткіна Катерина. Святих винось! Що шукали і (не)знайшли силовики в УПЦ МП. (01.12.2022). URL: <https://zn.ua/ukr/church/svjatikh-vinos.html>

¹⁹³ Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 1 грудня 2022 року №820/2022 «Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/820/2022>

- Службі безпеки України разом з Національною поліцією України та іншими державними органами, до компетенції яких належать питання у сфері забезпечення національної безпеки, активізувати заходи з виявлення та протидії підривної діяльності російських спеціальних служб у релігійному середовищі України;

- підтримати внесені Службою безпеки України пропозиції щодо застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) до фізичних осіб згідно з додатком, забезпечити разом з Національним банком України їх реалізацію та моніторинг ефективності.

Рішення РНБО України від 1 грудня 2022 року передбачали й серйозне реформування, підвищення статусу та розширення повноважень Державної служби України з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС). У цьому контексті Уряду України доручалося:

- невідкладно вирішити питання віднесення ДЕСС до центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується безпосередньо Кабінетом Міністрів України;

- вирішити питання функціонального підпорядкування ДЕСС структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій, до повноважень яких належать питання реалізації права на свободу совісті і віросповідання, діяльності релігійних організацій;

У свою чергу, Державній службі України з етнополітики та свободи совісті доручалося забезпечити у двомісячний строк відповідно до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» проведення релігієзнавчої експертизи Статуту про управління Української православної церкви на наявність церковно-канонічного зв'язку з Московським патріархатом та за необхідності вжити передбачених законом заходів¹⁹⁴.

У той же день, 1 грудня 2022 року, рішення РНБО України було уведено в дію Указом Президента України №820/2022. У своєму вечірньому зверненні до українського народу Володимир

---

¹⁹⁴ Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 1 грудня 2022 року №820/2022 «Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/820/2022>

Зеленський з цього приводу наголосив: «Цими та іншими рішеннями ми гарантуємо Україні духовну незалежність»¹⁹⁵. На виконання доручень РНБО України Кабінет Міністрів України схвалив постанову від 6 грудня 2022 року №1355 «Деякі питання діяльності Державної служби з етнополітики та свободи совісті», внівши відповідні зміни у чинні нормативно-правові акти¹⁹⁶.

Новим керівником реформованої ДЕСС Уряд України призначив Віктора Єленського¹⁹⁷, попередньо звільнивши з цієї посади Олену Богдан «у зв'язку з отриманням негативної оцінки за результатами оцінювання службової діяльності у 2022 році»¹⁹⁸. З особою Віктора Єленського експертна спільнота пов'язує не лише зміну політики Президента В. Зеленського щодо церковного питання, який ще у листопаді публічно оголосив про співпрацю з новим радником, відомим своїм прихильним і дієвим ставленням до справи творення та розбудови автокефальної Православної церкви України. З ним, як компетентним релігієзнавцем і фахівцем з церковної політики, інтелектуальна еліта країни пов'язує сподівання й на довгоочікуване, базоване на правових засадах унормування суспільно значущих проблем вітчизняного релігійного простору¹⁹⁹.

Серед надзвичайних заходів держави активного застосування у цей час набуває запровадження спеціальних персональних санкційних обмежень щодо священноначалля УПЦ МП. Зокрема, рішеннями

---

¹⁹⁵ Звернення Президента Володимира Зеленського, 1 грудня 2022. URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/zvernennya-prezidenta-volodimira-zelenskogo-1-grudnya-2022/>

¹⁹⁶ Постанова Кабінету Міністрів України від 6 грудня 2022 року №1355 «Деякі питання діяльності Державної служби з етнополітики та свободи совісті». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1355-2022-%D0%BF>

¹⁹⁷ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2022 року №1138-р «Про призначення Єленського В. Є. Головою Державної служби України з етнополітики та свободи совісті». URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-pryznachennia-ielenskoho-v-ie-holovoiv-dierzhavnoi-sluzhby-ukrainy-z-etnopolityky-ta-svobody-t161222>

¹⁹⁸ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 06 грудня 2022 року №1092-р «Про звільнення Богдан О. В. з посади Голови Державної служби України з етнополітики та свободи совісті». URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zviltennia-bohdan-o-v-z-posady-holovu-dierzhavnoi-sluzhby-ukrainy-z-etnopolityky-ta-svobody-sovisti-1092-061222>

¹⁹⁹ Щоткіна Катерина. «Горіння» та війна Московського патріархату в Україні. (02.01.2023). URL: https://risu.ua/goninnya-ta-vijna-moskovskogo-patriarhatu-v-ukrayini_-n135395

РНБО України від 1 грудня 2022 року №820/2022²⁰⁰ та від 11 грудня 2022 року №863/2022²⁰¹ було уведено санкції проти 17 діячів церкви. Серед них – бізнесмен, клірик УПЦ МП, головний фінансист церкви Вадим Новинський; намісник Свято-Успенської Києво-Печерської лаври УПЦ МП, митрополит Вишгородський та Чорнобильський Павел (Лебідь Петро); керуючий справами УПЦ МП, митрополит Бориспільський і Броварський Антоній (Паконич Іван); голова відділу зовнішніх церковних зв'язків УПЦ МП, митрополит Чернівецький і Буковинський Мелетій (Єгоренко Валентин), низка єпархіальних архієреїв, настоятелів соборів та монастирів церкви.

За даними Служби безпеки України станом на січень 2023 року 5 священнослужителям УПЦ МП оголошено обвинувальні вироби, а 20 осіб отримали підозри і перебували на лаві підсудних. Серед злочинів, які їм інкримінуються – розпалювання релігійної ворожнечі (ст. 161 Кримінального кодексу України), виправдовування збройної агресії РФ проти України (ст. 436), державна зрада (ст. 111), дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу (ст. 109) та посягання на територіальну цілісність (ст. 110), які передбачають тривалі терміни позбавлення волі²⁰².

Окремим Указом Президента України №26/2023 від 23 січня 2023 року було введено в дію Рішення РНБО України від 23 січня 2023 року про застосування персональних санкцій щодо 22 діячів РПЦ, зокрема: колишнього керівника відділу зовнішніх церковних зв'язків Московської патріархії, митрополита Волоколамського Іларіона (Григорія Алфеева); представника РПЦ при Всесвітній Раді Церков та інших міжнародних організацій у м. Женеві,

---

²⁰⁰ Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 1 грудня 2022 року №820/2022 «Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/820/2022>

²⁰¹ Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 грудня 2022 року №863/2022 «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/863/2022#Text>

²⁰² Рощина Вікторія. «Коллаборанти в рясі?» Що чекає на Українську православну церкву (не)Московського патріархату. (11.01.2023). URL: https://risu.ua/kolaboranti-v-ryasi-shcho-chekaye-na-ukrayinsku-pravoslavnu-cerkvu-ne-moskovskogo-patriarhatu_n135706

протоієрея Михайла Гундяєва (племінника патріарха Кіріла); тимчасово виконуючого обов'язки керівника пресслужби патріарха Московського Владіміра Легойди²⁰³.

Укотре активізувалася й законодавча діяльність депутатського корпусу, зорієнтована, насамперед, радикальним способом розв'язати проблему структур РПЦ в Україні. Так, за ініціативи народного депутата Миколи Княжицького (фракція «Європейська солідарність») до Верховної Ради України було подано законопроект «Про забезпечення зміцнення національної безпеки у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій» (№8221 від 23 листопада 2022 року)²⁰⁴. Документом пропонується заборонити на території України діяльність РПЦ, релігійних організацій (об'єднань), що входять до її структури, а також російських центрів (управлінь), які входять до складу чи визнають (декларують) у будь-якій формі підлеглість РПЦ – у канонічних, організаційних та інших питаннях. Дія усіх правочинів, пов'язана з використанням РПЦ майна (оренди, найму, лізингу тощо), яке належить Україні, мала бути припинена достроково.

Досить проблематичним є встановлення законопроектом особливостей найменування релігійних організацій, їх можливості використання в своїй назві слова «православний» або «православна» виключно у випадках, якщо ця релігійна організація у канонічних та організаційних питаннях підлегла Православній церкві України. У висновку Головного науково-експертного управління апарату Верховної Ради України йдеться, що подібною новелою «запропонована монополія релігійної організації на термін «православний» є недостатньо виваженою та містить ознаки порушення ст. 35 Конституції України», зокрема, членів інших релігійних організацій. На думку експертів, проект Закону «може стати прецедентом для законодавчого врегулювання основ

---

²⁰³ Указ Президента України №26/2023 від 23 січня 2023 року «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 січня 2023 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/262023-45613>

²⁰⁴ Проект Закону України «Про забезпечення зміцнення національної безпеки у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій» №8221 від 23.11.2022. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40832>

функціонування й інших релігійних організацій», а тому потребує попереднього розгляду Всеукраїнською радою церков і релігійних організацій як міжконфесійної інституції²⁰⁵.

На виконання доручення РНБО України (Рішення від 1 грудня 2022 року) за ініціативи прем'єр-міністра України Дениса Шмигала Кабінет Міністрів України зареєстрував у Верховній Раді законопроект №8371 від 19 січня 2023 року «Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій»²⁰⁶, який фактично передбачає заборону діяльності в Україні релігійних організацій, тим чи іншим чином пов'язаних з Росією. Як повідомив представник уряду в парламенті Тарас Мельничук, документ спрямований «на забезпечення духовної незалежності, недопущення розколу в суспільстві за релігійною ознакою, сприяння консолідації українського суспільства та захисту національних інтересів»²⁰⁷. Про досить високі шанси його ухвалення вже у найближчій перспективі заявив в ефірі «5 каналу» народний депутат від партії «Слуга народу», член Комітету Верховної Ради з питань нацбезпеки, оборони та розвідки Федір Веніславський: «Цей законопроект є пріоритетним з точки зору національної безпеки України, і питання забезпечення державного суверенітету та територіальної цілісності явно переважають над можливими негативними оцінками заборони діяльності релігійних організацій із центром управління у Кремлі, тому я прогножую, що цей закон буде ухвалено досить швидко»²⁰⁸.

---

²⁰⁵ Проект Закону України «Про забезпечення зміцнення національної безпеки у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій» №8221 від 23.11.2022. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40832>

²⁰⁶ Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій (№8371 від 19.01.2023). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41219>

²⁰⁷ Давигора Олег. У Раді зареєстрували законопроект про заборону релігійних організацій, пов'язаних з РФ. (19.01.2023). URL: <https://www.unian.ua/society/u-verhovniyu-radi-zareyestruvali-zakonoproekt-pro-zaboronu-upc-mp-12115590.html>

²⁰⁸ Александров Кирило. Законопроект Шмигала: заборона УПЦ у 4 ходи. (21.01.2023). URL: <https://spzh.news/ua/zashhita-very/71469-zakonoproekt-shmihalja-zaborona-upcs-u-4-khodi>

У контексті вищезгаданих практичних заходів Української держави, їх очевидної сек'юритизаційної зорієнтованості на радикальне обмеження впливів Київської митрополії РПЦ в Україні, як і прогнозованого їхнього подальшого посилення, доволі актуалізованими залишаються суспільні сподівання на адекватні відповідні дії з боку ієрархії УПЦ МП. На жаль, маємо констатувати, що стратегія, тактика й риторика промосковських церковних функціонерів жодним чином не змінилася. Демонструючи своє небажання до фактичного «розриву з Москвою», як і нездатність до очищення української церкви від імперської та радянської спадщини, вони і надалі ігнорують потребу відновлення спілкування з Константинопольським патріархатом, поширюють агресивну риторику щодо священноначалля ПЦУ та зневажливого ставлення до державних інституцій. Утримуючись від засудження фактів відвертої колабораційної діяльності серед свого кліру, керівник УПЦ МП і далі наголошує на «переслідуваннях канонічного православ'я в Україні», легітимізуючи тим самим відповідні заяви очільників РПЦ.

Своєрідним чином керівництво УПЦ МП скористалося нагодою в черговий раз заявити про свою «самостійність» та «незалежність» від РПЦ, оприлюднивши коментар відділу зовнішніх церковних зв'язків з приводу вимоги Росії скликати 17 січня 2023 року засідання Ради Безпеки ООН щодо релігійної ситуації в Україні. У ньому, зокрема, повідомлялося, що «Українська Православна Церква на даний момент не зверталася до жодної держави з проханням про сприяння у захисті своїх прав», висловлювалося прохання до української влади «проводити виважену релігійну політику всередині країни, забезпечувати рівні права всім релігійним організаціям» з тим, як виявляється, «щоб не давати приводу державі-агресору використовувати релігійну політику нашої держави у власних інтересах»²⁰⁹.

Варто наголосити, що важливою сутнісною ознакою сек'юритизаційних практик державної політики у релігійній сфері цього періоду стало поєднання в ній двох складових – обмежувальних

---

²⁰⁹ Коментар ВЗЦЗ УПЦ щодо наміру представника РФ при ООН підняти питання щодо ситуації навколо УПЦ. (16.11.2022). URL: <https://vzcz.church.ua/2023/01/16/komentar-vzcz-upc-shhodo-namiru-predstavnika-rf-v-oon-pidnyati-pitannya-shhodo-situaciji-navkolo-upc/>

заходів щодо УПЦ МП як структурної частини Московської патріархії, з якою на липень 2022 року ідентифікували себе лише 4% опитаних громадян, та, власне, позитивної сек'юритизації – розширення простору віросповідної свободи для більшості громадян, яких репрезентували 54% респондентів, які пов'язували себе з автокефальною ПЦУ²¹⁰. Адже державна реєстрація статуту Свято-Успенської Києво-Печерської лаври (чоловічого монастиря) Православної церкви України 1 грудня 2022 року, рішення про створення якого Священним синодом ПЦУ було ухвалене ще 23 травня цього ж року, та проведення її предстоятелем митрополитом Епіфанієм перших богослужінь у Свято-Успенському храмі було сприйнято суспільним загалом як важливий крок до відновлення історичної справедливості подолання наслідків неканонічного підпорядкування української святині Московському патріархату²¹¹.

Неодмінною умовою успішності державної церковної політики у країнах сталої демократії, покликаної сприяти консолідації суспільства, є визнання та підтримка цієї політики суспільним загалом. Навіть за умов воєнного часу та запровадження надзвичайних заходів не зникає потреба в її належній легітимації.

За результатами опитування Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та соціологічної служби Центру Разумова, проведеного на початку серпня 2022 року, для більшості громадян, незалежно від їхнього віку, регіону проживання, рівня освіти чи матеріального становища, УПЦ МП є радше загрозою суверенітету країни, ніж навпаки. Серед опитаних респондентів 52% погоджуються з тим, що діяльність УПЦ МП швидше сприяє російській агресії, і лише 11% вважає, що, навпаки, сприяє обороні України²¹². Усвідомлюючи наявність у цих оцінках надто виразної

---

²¹⁰ Динаміка релігійної самоідентифікації населення України. Результати телефонного опитування, проведеного 6–20 липня 2022 року. (05.08.2022). URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1129&page=5>

²¹¹ Києво-Печерську лавру офіційно зареєстрували як монастир у складі ПЦУ. (02.12.2022). URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/kijevo-pecherska-lavra-zarejestrovana-jak-monastir-u-skladi-ptsu-892980.html>

²¹² Як трансформується ставлення українців до декомунізації, УПЦ МП та націоналізму під час війни з Росією. Результати соціологічного опитування, що проводилися Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва із

мотиваційної політичної складової, все ж маємо стверджувати, що спроби УПЦ МП всіляко дистанціюватися від іміджу «російської церкви», її «п'ятої колони» в Україні, вочевидь, виявилися невдалими. Маніпулятивна гра зі суспільством та нав'язування йому декларативних тверджень про «повну незалежність від РПЦ», «засудження агресора», «церковний патріотизм» тощо були відкинуті більшістю українців, а постійні апеляції до міжнародної спільноти з приводу «гонінь на канонічну церкву» в Україні викликали ще більшу відразу.

Такий висновок цілком підтверджують і результати іншого опитування громадської думки «Омнібус», проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) у грудні 2022 року. Респондентам під час телефонного інтерв'ю ставилося запитання «Як Ви вважаєте, якою має бути зараз політика влади України щодо Української Православної Церкви Московського Патріархату (глава – Онуфрій?)». Пропонувалося три варіанти відповіді: від повної заборони до цілковитого невтручання (із розслідуванням лише окремих можливих правопорушень), а також «компромісна» (середня) опція, коли держава, не забороняючи церкву, встановлює над нею нагляд і контроль²¹³.

Загалом, 78% опитаних громадян вважають, що держава у той чи інший спосіб має втрутитися в діяльність УПЦ МП, серед яких 54% висловлюються за повну заборону церкви, а ще 24% виступають за дещо «пом'якшений» підхід – не забороняючи, встановити державний контроль. Лише 12% респондентів вважають, що не варто втручатися у справи УПЦ МП, а обмежитися лише розслідуванням окремих можливих випадків правопорушень. Характерно, що проактивну позицію держави у питанні діяльності церкви підтримує переважна більшість опитаних громадян у всіх регіонах країни, від 82% на Заході до 72% на Сході²¹⁴.

соціологічною службою Центру Разумкова з 5 по 12 серпня 2022 року. URL: https://dif.org.ua/uploads/pdf/267424292634716_bbad6817.74951032.pdf

²¹³ Якою має бути політика влади щодо Української Православної Церкви (Московського патріархату). Результати телефонного опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології 4–27 грудня 2022 року. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1165&page=1>

²¹⁴ Якою має бути політика влади щодо Української Православної Церкви (Московського патріархату). Результати телефонного опитування, проведеного

На сьогодні важко прогнозувати кінцевий результат протистояння УПЦ МП та української влади, а особливо ж стратегії, тактики й методи його досягнення кожної зі сторін. Незаперечно, що це протистояння вийшло на новий рівень, а ставки у ньому підвищуються з обох боків.

За фактом Київська митрополія РПЦ упродовж десятиліть зберігала надзвичайно потужний вплив і позиції в Україні, використовуючи які кремлівська влада та російські спецслужби створювали підґрунтя її майбутнього поглинання. Маневруючи та приховуючи у різний спосіб свою антиукраїнську позицію, керівна верхівка УПЦ МП та значна частина її єпископського складу виношують наміри і надалі залишатися надійним агентом такого впливу. Українське суспільство, як ніколи консолідоване у боротьбі із зовнішнім ворогом, радикально налаштоване на перемогу і у боротьбі з внутрішнім. Ідеться вже не про можливі комбінації чи угоди «примирення», а про повну ліквідацію структури церкви держави-агресора. І як не парадоксально це звучить, влада має таку можливість – на п'ятому році своєї президентської каденції Володимир Зеленський послуговується величезним кредитом довіри як всередині країни, так і на Заході.

Питання тут в іншому. Чи може дозволити це собі Україна з погляду перспектив країни цивілізованої європейської спільноти, де сповідуються принципи демократії, громадянські права і свободи віросповідань. Адже церква – це не лише структура й священноначалля, а, насамперед, сукупність вірян, які дотримуються певних доктрин і традицій. Саме заради них проблему УПЦ МП доведеться все ж таки розв'язувати іншими методами – юридичними, економічними, судовими. Така робота вже розпочалася, поклавши початок великого шляху очищення української церкви від імперської спадщини і звільнення її вірних від задушливих «обіймів» московського православ'я. Напевно, саме це й має стати сутнісною ознакою місії держави, головного позитиву її сек'юритизаційних заходів.

ВИСНОВКИ

Процес взаємодії політики і релігії обумовлюється не лише унікальними особливостями вибудови політико-релігійного діалогу у сфері перетину двох специфічних систем соціального регулювання, але й низкою внутрішніх та зовнішніх чинників, викликів і загроз, які постають як перед політичними системами суспільств, так і перед нормами та інститутами традиційних релігій. За таких обставин особливого значення для такої взаємодії набуває утримання балансу між крайнощами агресивної секуляризації і тотальної клерикалізації.

Укотре дискурс такого балансу актуалізовано тріумфальним поверненням релігії на зламі XX–XXI століть у глобальну політику та міжнародні відносини, процеси націє- та державотворення, епіцентри наймасштабніших збройних конфліктів та воєн сучасності. Формування та реалізація політичних практик, покликаних забезпечити суспільство від загроз, продукованих окремими релігійними акторами, поволі стають пріоритетами сек'юритизаційних заходів як авторитарних режимів, так і західних демократій.

Доволі динамічним, складним і до сьогодні не завершеним є процес «повернення релігії» в Україні. Маніфестація релігією своєї готовності до посилення ролі у публічному просторі мала вражаючі успіхи: виборене право на присутність в українському духовному просторі, розбудова розгалуженої поліконфесійної інституційної мережі, суспільне визнання важливості як соціального інституту. Подолання неминучих, з огляду радянського спадку, міжцерковних суперечностей, гострих православно– греко-католицького та міжправославного конфліктів, усвідомлення ієрархами церков необхідності нормалізації міжконфесійних відносин, формування діалогових майданчиків, з одного боку, як і установа широким релігійним свободам, налагодження державно-церковних відносин, з другого, супроводжувалися в Україні розвитком релігійного плюралізму, постанням найзмагальнішої в Європі релігійної системи.

Українське релігійне середовище, перебуваючи під тиском перманентних викликів, неодноразово додало випробування на

міцність своїх духовних підвалин як «ідеального типу» справедливої інституції та вагомого чинника національної консолідації. Як цілісна духовно-релігійна система постали українські церкви в часи Революції Гідності 2013–2014 років. Взаємодія поліконфесійної релігійної спільноти у найважчі і переломні для народу України історичні моменти засвідчила її здатність виробляти спільні практики, формулювати спільні ідеї та віднаходити спільні форми і методи співпраці з громадянським суспільством.

Потенційні загрози вітчизняному релігійному комплексу, суспільній стабільності несло в собі постійне і дедалі більш масштабне втручання у внутрішні справи українських церков, їх взаємин з державою правлячого режиму Російської Федерації й керівництва Московської патріархії. Їх послідовний і системний спротив демонстрованій владою України самостійності політики у релігійній сфері 1990-х років радикально трансформувався у проголошення себе путінською Росією покровителькою і захисницею православних в Україні на початку 2000-х, а згодом у контексті генерованої суцільно антизахідної, антиукраїнської й мілітаристської ідеологічної доктрини «русского міра» – до відкриття повномасштабного «релігійного фронту» російської агресії.

Посилення державного контролю за релігійною сферою в Росії стає важливим напрямом державної політики вже в середині 1990-х років, поволі трансформуючись в один з аспектів національної безпеки. Поширення сек'юритизаційних заходів щодо релігійної сфери мало своїм наслідком радикальну зміну самої концептуальної основи релігійної свободи і державно-церковних відносин, визначивши їх формат на багато років наперед. Усе більш жорсткі обмеження свободи совісті, фактичні заборони на поширення релігійних переконань, заперечення рівності релігійних об'єднань перед законом, дискримінація релігійних меншин поєднувалися зі зростанням політичної ролі РПЦ, державного фаворитизму щодо Московської патріархії і, як наслідок, поглибленням її залежності від Російської держави – найбільшої за весь пострадянський період.

Реконцептуалізація поняття «Святої Русі», здійснена патріархом Кірілом, фактично «прив'язала» його до концепту «русского міра» – ідеологічної підвалини путінського режиму і

наріжного каменя зовнішньої політики РФ на пострадянському просторі і навіть ширше. Неоімперська та фундаменталістська за своєю суттю доктрина державної релігійної стратегії Росії та її українського вектора слугувала легітиматором антиукраїнської воєнної агресії.

Специфічним провайдером російських інтересів політики Кремля й Московської патріархії на теренах України з моменту її незалежнення та, особливо, з початком повномасштабної російсько-української війни постала у масовій свідомості УПЦ у юрисдикції Московського патріархату. Її вище керівництво, регіональні єпархіальні структури, контрольовані церковною Москвою, перетворилися в організований і впливовий офіційно функціонуючий центр індоктринації православних вірних України ідеями мілітаристської доктрини «русского міра» й неділимості «Святої Русі», критики євроатлантичних прагнень України й виправдання відкритої російської агресії.

За умов активного використання державою-агресором релігійного чинника у війні проти України її релігійна сфера, поряд з іншими, постала об'єктом сек'юритизації і розглядається вітчизняним політикумом як проблема національної безпеки, збереження суверенітету і незалежності Української держави.

Зважаючи на низку обставин (українська влада не бажала пов'язувати себе з пригніченням релігійної свободи як опозиція режиму В. Януковича, що прийшла до влади внаслідок Революції Гідності; перевагу цінностям релігійної свободи віддавала й значна частина українського суспільства), Україна прийняла у другій половині 2010-х років таку модель сек'юритизації релігійної сфери, яка передбачала, насамперед, розширення чи принаймні збереження релігійних свобод та прав релігійних утворень і лише в другу чергу – помірні заходи з мінімізації деструктивних впливів Московського патріархату та його структур на суспільно-політичне і релігійне життя українців.

Саме цим можна пояснювати той факт, що законопроект «Про особливий статус релігійних організацій, керівні центри яких знаходяться в державі, яка визнана Верховною Радою України державою-агресором» (№4511 від 22.04.2016 року), основним

змістом якого стало обмеження діяльності об'єкта сек'юритизації, насамперед УПЦ МП, у спосіб звуження простору його прав і свобод, викликав різку критику з боку експертного середовища і навіть не був поставлений на голосування.

Водночас, якщо спроби «обмежувальної сек'юритизації релігії» не були підтримані українським суспільством і політикумом, то «позитивна сек'юритизація», спрямована на визнання автокефалії Православної церкви України, політично й адміністративно незалежної від Москви, як і звільнення багатомільйонної української православної пастви від російських впливів, була зустрінута суспільством з великим ентузіазмом. Безумовно, активна участь державної влади й особисто президента Петра Порошенка в автокефальному процесі (складна політико-дипломатична процедура успішно завершилася проведенням 15 грудня 2018 року Об'єднавчого Собору, проголошенням створення помісної Православної церкви України, обранням її предстоятелем митрополита Епіфанія та підписанням Патріархом Варфоломієм Томоса про надання автокефалії ПЦУ 6 січня 2019 року) були мірою надзвичайного характеру. Українська держава вимушена була вдатися до неї у зв'язку з сек'юриті-акцією держави-агресора на подальше утримання під московським контролем вітчизняного православного простору, його ізоляції від Вселенського православ'я. Українська модель сек'юритизації релігійної сфери, зреалізована у спосіб забезпечення помісності українського православ'я, не була безпосередньо спрямована проти УПЦ МП, не заподіяла шкоди правам людини і громадським свободам. Її об'єктом, швидше за все, став той церковний порядок, який передбачав очевидну залежність українського православного комплексу, контрольованого релігійним центром воюючої проти України Російської держави.

По суті, єдиним надзвичайним законом, ухваленим українськими законодавцями у сфері державно-церковних відносин в умовах війни (до початку її повномасштабної фази), став Закон України №2662 від 20 грудня 2018 року «Про внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», який передбачав зміну назви релігійної організації в Україні, керівний

центр якої знаходився у державі-агресора. Будучи досить виваженим, юридично грамотним, сумісним із міжнародними зобов'язаннями України, позначений мінімальним втручанням держави і таким, що не обмежував свободу совісті для членів церкви, Закон України №2662 від 20 грудня 2018 року на тривалий час за позовом Київської митрополії УПЦ та групи депутатів Верховної Ради (переважно членів фракції «Опозиційний блок») був заблокований у судовому порядку.

Радикально ускладнювали безпекову ситуацію в країні, загострювали напругу її релігійного простору, критично погіршували стан дотримання прав людини і релігійної свободи подальша ескалація російської агресії проти України та її переростання у повномасштабну фазу з лютого 2022 року.

Кричущим контрастом злагодженій і чітко окресленій патріотичній позиції ВРЦіРО, українських національних церков, зрозумілій і підтримуваній суспільством, залишалася позиція ієрархів УПЦ МП, значної частини її священноначалля. Жодного слова засудження агресії з називанням імен її головних винуватців, замовчування зрадників та колаборантів, головним постачальником яких стала УПЦ МП, «освячення» її єпископами анексії південно-східних областей України, відсутність будь-яких намірів церковних ієрархів реального усамостійнення від Московської патріархії, артикуляція «неповноцінності» автокефальної ПЦУ – така риторика та відповідні їй практичні дії вищого керівництва УПЦ МП не лише поглиблювали внутрішньоцерковну кризу, але й викликали все більш зростаюче суспільне невдоволення.

Ризики, пов'язані з антиукраїнською позицією ієрархів УПЦ МП та радикалізацією дій Москви з «захисту Російської церкви в Україні», посилювалися відсутністю конкретної і зрозумілою суспільному загалу програми дій щодо захисту Української церкви з боку нової влади на чолі з президентом Володимиром Зеленським.

Як пролог до перегляду релігійної політики за президента Петра Порошенка оцінювалася громадським середовищем низка заяв ключових функціонерів новопосталої влади, їхньої дії щодо недопущення до керівництва новоствореної Державної служби з

етнополітики та свободи совісті команди, пов'язаної зі змінами за попередньої влади. Досить хаотичною і непослідовною залишалася політика президентської команди щодо ієрархії Київської митрополії РПЦ та оцінок її діяльності, очевидно, зберігаючи сподівання на можливість діалогу та «перевиховання», належним чином не враховуючи особливих небезпек її «молитовних зв'язків» з Московською патріархією, тісно вмонтованою у російську державну мілітарну систему. У контексті системних спроб блокування реєстрації громад ПЦУ такі дії владної команди сприймалися не інакше, як захист життєдіяльності та надання преференцій проросійській церковній структурі, попри їх аргументацію щодо необхідності уникнення внутрішнього протистояння та суспільної дестабілізації.

Тривалі політтехнологічні загравання державного центру з церковною структурою Моспатріархії в Україні, відсутність його політичної волі до впорядкування діяльності УПЦ МП спричинили зростання суспільного невдоволення та опозиційність такій політиці з боку частини регіональних політичних еліт, груп і фракцій у Верховній Раді. Як наслідок, уже на червень 2022 року було ухвалено близько 40 рішень органів місцевого самоврядування про заборону діяльності УПЦ МП на території своїх громад. У березні 2022 року на розгляд профільного комітету Верховної Ради депутатами від Всеукраїнського об'єднання «Свобода» та фракції «Голос» було подано два законопроекти, які ініціювали повну заборону структур Московського патріархату на теренах України. Піддавши критичній оцінці згадані документи, інтелектуальна еліта країни, рефлексуючи на бездіяльність влади і всезростаючі суспільні запити, у процесі активної публічної дискусії з означеної проблеми формулює власні варіанти пропозицій щодо правового врегулювання функціонування структур РПЦ в Україні. Відрізняючись за своїм змістом, їх об'єднував спільний лейтмотив – невідкладність розв'язання цієї проблеми з дотриманням основоположних принципів свободи совісті та віросповідання, міжнародного права й вітчизняного законодавства.

За таких обставин перед владною командою й особисто президентом Володимиром Зеленським постала нагальна потреба

кардинальної зміни редакції релігійної політики, відмови від «м'якого» курсу та переходу до надзвичайних сек'юритизаційних дій, що мало б бути зроблено задовго до повномасштабної війни і як один із засобів запобігання їй.

Очевидні ознаки таких змін виявили себе на початку осені 2022 року і були пов'язані, насамперед, з активізацією дій правоохоронних органів та спеціальних служб. Серед них – широкомасштабний рейд представників силових відомств по єпархіальних управліннях, монастирях та храмах Київської митрополії РПЦ; запровадження персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) щодо діячів РПЦ та священноначалля УПЦ МП відповідно до рішень РНБО України, введених в дію указами Президента України. Низку важливих доручень Уряду України, відповідним міністерствам і відомствам формалізовано рішенням РНБО від 1 грудня 2022 року. На їх виконання у стислі терміни здійснено серйозне реформування, підвищено статус, розширено повноваження та змінено керівництво Державної служби з етнополітики та свободи совісті – центрального органу виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав корінних народів і національних меншин в Україні; внесено на розгляд Верховної Ради урядовий законопроект (№8571 від 19 січня 2023 року), яким пропонується правовий механізм фактичного унеможливлення діяльності в Україні афілійованих із центрами впливу в Російській Федерації релігійних організацій.

Важливою сутнісною ознакою сек'юритизаційних практик державної політики у релігійній сфері цього періоду стало поєднання в ній обмежувальних заходів щодо УПЦ МП (на липень 2022 року з нею ідентифікували себе лише 4% опитаних) як структурної частини Московської патріархії та «позитивної» сек'юритизації – розширення простору віросповідної свободи для більшості громадян (54%), які пов'язували себе з автокефальною ПЦУ.

Запорукою успішності такої моделі сек'юритизаційної політики Української держави щодо релігійної сфери є пристойний рівень її суспільної легітиматії. Більшість (52%) громадян вважає, що діяльність УПЦ МП швидше сприяє російській агресії і є

загрозою суверенітету країни, а переважна більшість (78%) – підтримує проактивну позицію держави у питанні діяльності церкви, серед яких 54% висловлюються за її повну заборону. Попри наявність у таких оцінках виразної емоційної політичної складової, незаперечною є радикальна налаштованість українського суспільства, як ніколи консолідованого у боротьбі зі зовнішнім ворогом, на перемогу і у боротьбі з внутрішнім. Надважливо, щоб така перемога – очищення української церкви від імперської спадщини і звільнення її вірних від задушливих «обіймів» московського православ'я – була здобута демократичним способом, не шляхом радикальних, заборонних дій, а внаслідок юридичних, економічних та судових заходів, з дотриманням громадянських прав і принципу свободи віросповідань.

РОЗДІЛ 7

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОЇ
ВІЙНИ: ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Інформаційна складова є не менш важливим компонентом перемоги у війнах, аніж досягнення у власне збройному протистоянні. Проте інформаційна війна може розпочатися задовго до того, як на полі бою заговорять гармати. Політика пам'яті є важливим аспектом інформаційних війн. Якщо для Москви в інформаційній війні проти України політика пам'яті десятиліттями була одним з базових інструментів, то в Україні лише після початку збройного протистояння історичну пам'ять починають розглядати в контексті національної безпеки¹. Тож не дивно, що, навіть додавши важливість історичної пам'яті, політики пам'яті та політичних практик довкола репрезентації версій минулого в інформаційній війні, українські дослідники лише розпочинають досліджувати ті аспекти, що орієнтовані на творення образу країни не лише для внутрішньодержавного вжитку^{2, 3, 4}.

У розділі аналізується процес формування української політики пам'яті в умовах інформаційної війни Російської Федерації проти України. Основну увагу зосереджено на тому, як державна пам'ятєва політика давала раду двом основним міфам, на яких побудовано

---

¹ Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналітична доповідь. Київ : НІСД, 2019. 144 с.

² Полтавець С. Політика пам'яті як аспект інформаційної безпеки: ефективність вітчизняної нормативної бази та здійснюваних заходів. *Наук. пр. Нац. б-ки України ім.В. І. Вернадського: зб. наук. пр.* Київ, 2017. Вип. 48. С. 475–486.

³ Іваненко В., Кривошеїн В. Державна політика пам'яті в сучасній Україні в умовах інформаційної війни (2014–2021 рр.). *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2022. Вип. 25(2). С. 16–21.

⁴ Коваль Д. Інформаційна війна Російської Федерації проти України: оцінка міжнародного співтовариства. Українська революція гідності, агресія РФ і міжнародне право. Київ : К.І.С., 2014. С. 863–871.

сучасну російську інформаційну війну проти України. Перший – перемога над нацизмом і привласнення ролі «головного переможця» з одночасним покладанням на Україну відповідальності за співпрацю з нацистським режимом. Другий, оприявнюваний в найрізноманітніших контекстах, надійно вплетений у численні міфи та концепції, загальновідомий як міф про «один народ». Логічно пов'язаним з цим аналізом є дослідження етнічного аспекту в пам'яттєвій політиці, особливостей його впливу на формування вітчизняної політики пам'яті в умовах протистояння Російській Федерації в інформаційній війні.

Дві концепції перемоги над нацизмом

Беручись у 2015 році до аналізу наукового дискурсу та політики пам'яті щодо Другої світової війни в сучасній Україні, Олександр Лисенко розпочинає свій огляд з короткої замальовки з Франції: «8 травня 2010 р. в Парижі ніщо не нагадувало про 65-ту річницю завершення бойових дій в Європі: жодних плакатів, білбордів, розтяжок чи стрічок з якоюсь символікою. Лише в конференц-залі ЮНЕСКО відбувалася міжнародна, але дуже камерна наукова конференція, організована Російською Федерацією, узяти участь в якій запросили винятково представників держав СНД»⁵. 2010 рік не був якимось винятком – у Франції, як і в ряді інших країн Європи, основна дата, яку відзначають як пам'ятну про Другу світову війну, припадає на червень, коли відбуваються заходи, приурочені до «Дня Д», дня висадки десанту у Нормандії, який став символом початку нового повоєнного світового ладу та звільнення Європи⁶. Натомість травневі святкування, які подекуди пов'язують із завершенням бойових дій на теренах Європи (хоч кому, як не українцям, знати, що це не зовсім відповідає дійсності⁷), практично повністю «приватизовані» Москвою. Тривалий час ці традиції співіснували. Обидві концепції відзначали як важливе досягнення звільнення окупованих

---

⁵ Лисенко О. Подолання «міфу війни», або Від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики: з приводу 70-річчя перемоги над нацизмом і фашизмом. *Український історичний журнал*. 2015. № 2. С. 4–21.

⁶ Wilmot Chester. *The Struggle for Europe*. London, 1997. 400 p.

⁷ Мірчук П. *Українська Повстанська Армія 1942–1952*. Мюнхен, 1953. 319 с.

державами Осі територій, проте відмінності між ними були принциповими. Якщо відзначення «Дня Д» в своїй основі мало концепцію звільнення та творення нової, вільної Європи на основі примирення та обіцянки неповторення, основним гаслом якої стала фраза «ніколи знову», то концепція Москви від початку її творення була зовсім про інше. Це була концепція тріумфу. Попри те, що гасло «можемо повторити» відносно нещодавно стало її втіленням (масово вживатися воно почало вже після нападу Російської Федерації на Україну, а доповнили його «передісторією», яку, як годиться, вивели з 1945 року, ще пізніше⁸), воно дуже точно відбиває суть радянської концепції. Створена в 1960-х роках і базована на культурі «Перемоги» (завжди з великої літери), успадкована та зведена до абсолюту в пострадянський період Російською Федерацією, вона тривалий час співіснувала з базованою на обіцянці неповторення концепцією, не зустрічаючи заперечення. 9 травня на контрольованих Москвою теренах відбувалися гучні святкування, а власне Москва після розпаду СРСР щороку (починаючи з 1995) проводила помпезні «паради Перемоги», присутністю на яких протягом довгих років не гребувала більшість світових лідерів. Як справедливо зауважує Антон Шеховцов: «Дозволивши СРСР окупувати половину Європи і таким чином здобути повну перемогу у Другій світовій війні, демократичний Захід погодився на часткову перемогу»⁹.

Тоненький місточок, формульований як «звільнення від нацистів», уможливив не лише тривале безконфліктне співіснування двох різних концепцій, але й став певним виправданням для того, щоб не акцентувати увагу ані на вступі СРСР у Другу світову війну на боці нацистської Німеччини, ані на здобутих внаслідок перемоги у тій війні кількох десятиліттях фактичної окупації значної частини Європи радянською імперією.

---

⁸ Кто и зачем придумал лозунг «Можем повторить»? Специальный выпуск «Сигнала» — новой ежедневной рассылки «Медузы». 9 мая 2022. URL: <https://meduza.io/feature/2022/05/09/kto-i-zachem-privdumal-lozung-mozhem-povtorit>

⁹ Shekhovtsov Anton. Comment démanteler le culte de la victoire «russe» de 1945 qui est au coeur de l'idéologie de Poutine. URL: <https://deskrussie.eu/2022/10/14/comment-demanteler-le-culte.html>

Тим часом, спочатку в СРСР, а слідом за тим і в сучасній Російській Федерації, окреслюючи нацизм (переважно іменованій у радянській історіографічній традиції фашизмом) як «абсолютне зло», вибудовували дуалістичну концепцію, що неунікнено передбачала існування іншого «полюсу» у цій дихотомії – полюсу абсолютного добра чи то «абсолютного блага»¹⁰, яке і поборолло абсолютне зло нацизму, може й не одноосібно, але чия роль у цій боротьбі була вирішальною¹¹. Переконаність суспільства Російської Федерації у тому, що СРСР переміг би нацизм і без допомоги союзників, яка є яскравим підтвердженням успішної розбудови цієї дуалістичної концепції, після 1991 року лише зростала. Якщо 30 років тому в цьому були впевнені трохи більше половини громадян Російської Федерації (54%), опитаних Всеросійським центром вивчення громадської думки, то в 2009 році кількість прихильників цього твердження становила вже 63%, а в 2014 досягла рекордних 69%¹².

Справа не обмежувалася призначенням СРСР «країною-переможцем», було «призначено» і «народ-переможець»¹³. Початок процесу формування образу росіян як «народу-переможця» в Російській Федерації традиційно пов'язують з тостом Сталіна, проголошеним у Москві в травні 1945 року. У тексті тосту, який увійшов до російської історіографії під назвою «За російський народ», чітко і недвозначно визначалася ієрархія в межах «радянського народу». Тост проголошувався «за здоров'я нашого радянського народу, в першу чергу російського народу», який «є найбільш видатною нацією з усіх націй, що входять до складу Радянського союзу»¹⁴. І якщо в середині 2000-х

---

¹⁰ Береснева Н., Береснев В. Смертные бессмертные (социально-философский анализ политического праздника). *Контекст и рефлексия: философия о мире и человеке*. 2020. Том 9. № 6А. С. 85–94.

¹¹ Ильинский И. Российский народ – это народ победитель. *Знание. Понимание. Умение*. 2015. №2. С. 2–9.

¹² Більшість росіян вірить, що СРСР міг перемогти у війні і без союзників. BBC. 22 червня 2017. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-40364074>

¹³ Ильинский И. Российский народ – это народ победитель. *Знание. Понимание. Умение*. 2015. №2. С. 2–9.

¹⁴ Неужин В. «За русский народ!». Прием в Кремле в честь командующих войсками Красной Армии 24 мая 1945 года. *Наука и жизнь*. 2005. №5. URL: <https://www.nkj.ru/archive/articles/527/>

років ставлення до цієї промови в Російській Федерації лишалося дещо неоднозначним, то вже наприкінці 2000-х було відкинуто всі сумніви у тому, що цей тост став початком цілком заслуженого визнання того, що «саме російський народ зробив основний внесок у Перемогу»¹⁵.

Практично, водночас з проголошенням тосту розпочався і ще один важливий для утвердження заявленої ієрархії процес – призначення ролей «зрадників» та «колаборантів» іншим народам, що населяли «країну-переможця». Якщо йшлося про порівняно нечисленні етнічні спільноти, то колаборантами призначався весь народ, і наслідком ставала загальна депортація. У випадку України зрадниками було призначено не лише один з її корінних народів – кримських татар, примусовій депортації також було піддано кримських болгар, вірмен та греків¹⁶. В Україні та поза нею «зрадниками» було призначено цілу низку поневолених Московією народів, зокрема, калмиків, інгушів, чеченців, карачаївців, балкарців, ногайців, турків-месхетинців, понтійських греків. Якщо етнічна спільнота була надто велика для суцільної депортації, то «зрадниками» призначалася її частина. У випадку українців, ними стали «бандерівці», які в радянській, а нині російській пропаганді прийшли на зміну більш раннім різновидам українських «зрадників»: «петлюрівцям» та ще раніше «мазепинцям»¹⁷. На концептуальному рівні призначення таких «зрадників» робило тріумф абсолютним, «Перемога» ставала символом подолання всіх можливих ворогів, як зовнішніх, так і внутрішніх. Ця частина тріумфальної концепції, і надалі підтримувана Московією та інкорпорована в її сучасну пам'яттєву політику, була призначена не лише для внутрішнього вжитку, вона також активно експортувалася. Як влучно зауважив Тімоті Снайдер у своєму виступі перед німецькими парламентарями: «Російська зовнішня політика полягає в

---

¹⁵ Ганичев В. Тогда и сейчас. Первому съезду советских писателей – 75. Литературная газета. №33-34 (6237). 26-08-2009. URL: <https://lgz.ru/article/N33-34-6237---2009-08-26-/Togda-i-s%D0%B5ychas9884/>

¹⁶ Бажан О. Депортації народів Криму в роки Другої світової війни через призму документів радянських спецслужб. Історія України: маловідомі імена, події, факти. Київ, 2004. С. 155–167

¹⁷ Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохла: українці в етнічній ієрархії Російської імперії. *Київська старовина*. 2001. № 5. С. 8–20.

тому, щоб поділити історію Радянського Союзу на дві частини: добру частину, яка є російською – і погану частину, яка є українською. Те, що я маю на увазі, можу підсумувати для вас швидше, ніж це робить офіційний меморандум зовнішньополітичного відомства Росії: визволення – російське, колаборація – українська»¹⁸.

Трансформації української концепції у довоєнний період

Успадкувавши триумфальну радянську концепцію «Перемоги», Україна вже від 1991 року розпочала власний процес її переосмислення. Практично всі 1990-ті роки в державній політиці пам'яті зберігався радянський концепт «Великої Вітчизняної війни» та «Перемоги». Понад те, українська нормативно-правова база багато років не знала жодних інших військових перемог, окрім цієї – лише наприкінці 2000-х з'являються перші згадки про окремі з малої літери «перемоги», які відзначаються на державному рівні¹⁹. Протягом майже 20 років після здобуття незалежності «Перемога» лишалася очевидною і безальтернативною точкою триумфу в українській державній пам'яттєвій політиці. Проте вже з перших років незалежності концепція була дещо підважена. Успадкований концепт не міг бути прийнятий беззаперечно, як то сталося в Російській Федерації, адже апіорі пропонував українському суспільству будувати історичну пам'ять довкола такого триумфу, в якому самоуявлення про український народ передбачало не лише визнання вторинності своєї ролі в цьому триумфі, але й прийняття внутрішньої роздільності суспільства на нащадків «народу-переможця» і тих, кого радянська концепція заклеїмила зрадниками і колаборантами. Концепція, що була цілком прийнята для регіональної ідентичності, ставала майже, якщо не цілком, непридатною для формування ідентичності національної, перешкоджаючи реалізації однієї з найважливіших з точки зору держави функцій історичної пам'яті – легітимаційної.

---

¹⁸ Снайдер Т. Історична відповідальність Німеччини перед Україною. URL: <https://zbruc.eu/node/68036>

¹⁹ Набок С. Образи війни і воїна: трансформація окремих аспектів політики пам'яті. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 5-6. С. 197–228.

1982 року, коли Рада Міністрів УРСР планувала заходи у зв'язку зі святкуванням 45-ї річниці «Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні», з визначенням суб'єкта «Перемоги» у законодавців проблем не виникало. Проте з розпадом СРСР з нормативних документів зникають згадки про «радянський народ». Звільнене місце тривалий час не заступає якийсь інший суб'єкт «Перемоги» – від початку 1990-х це місце лишалося вакантним, суб'єкта просто не було. Спроба повернути суб'єкт у це визначення була зроблена Верховною Радою України 2000 року у Законі України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років», де перша стаття мала назву «Увічнення Перемоги та народу-переможця»²⁰. Щоправда, у цьому законі «народ-переможець» законотворці так і не наважилися назвати на ймення. Тож назва української версії закону була на два слова коротшою від свого прототипу – закону, ухваленого в Російській Федерації, що має назву «Про увічнення Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 років»²¹. У період президентства Віктора Януковича ці недомовки в українській нормативно-правовій базі було підправлено: 21 квітня 2011 року Верховною Радою України ухвалено Закон «Про внесення змін до Закону України “Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років” щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги»²², практично дослівно скопійовані з нормативного акта Російської Федерації, прийнятого на кілька років раніше²³. Відповідно до внесених виправлень сумніви було

²⁰ Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років». Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2000. № 30. Ст. 239 (Закон втратив чинність на підставі Закону N 315-VIII (315-19) від 09.04.2015. ВВР. 2015. № 25. Ст. 191) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1684-14#Text>

²¹ Федеральный закон от 19 мая 1995 г. № 80-ФЗ «Об увековечении Победы советского народа в Великой Отечественной Войне 1941 – 1945 годов» (с изменениями и дополнениями). URL: <https://base.garant.ru/1518946/>

²² Закон України «Про внесення змін до Закону України “Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років” щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги». Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2011. № 44. Ст. 470 (Закон втратив чинність на підставі Закону № 315-VIII (315-19) від 09.04.2015, ВВР, 2015, № 25, Ст. 191). URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3298-17>

²³ Федеральный закон от 7 мая 2007 г. № 68-ФЗ «О Знамени Победы». Собрание законодательства Российской Федерации от 14 мая 2007 г. № 20. Ст. 2369.

відкинута: «Прапор Перемоги є символом перемоги радянського народу та його армії і флоту над фашистською Німеччиною в роки Великої Вітчизняної війни», – йшлося у законі. Проте протримався суб'єкт в українському законодавстві недовго, вже в 2015 році Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» було скасовано і суб'єкт перемоги (вже з малої літери і у іншій, не «Великій Вітчизняній», а у Другій світовій, війні) знову зник²⁴. Змінився і об'єкт – місце «фашистської Німеччини» заступив нацизм. Героїчний тріумф почав поступатися місцем трагічному героїзму.

Другою важливою складовою радянської концепції поряд зі звеличенням російського народу як найбільш видатної частини народу радянського було призначення «поганців», які співпрацювали з нацистами (фашистами). Концепція передбачала їх наявність і серед українців, асоціюючи, в першу чергу, з «націоналістами»²⁵. Головними жупелами було призначено «ОУН–УПА» та Степана Бандеру. Тож не дивно, що вже від перших років після здобуття незалежності в Україні розгорнулися складні та емоційні баталії довкола їх ролі в історії України. Історики, потверджуючи підвищену увагу до постаті Степана Бандери та діяльності ОУН і УПА, вбачають у цьому ефект маятника, виникнення якого видається цілком зрозумілим за умов, коли «після довгих десятиліть замовчування й фальшувань суспільство одержало можливість за допомогою науковців ознайомитися з цими складними для сприйняття сторінками нашого минулого»²⁶. Водночас Олександр Лисенко підкреслює: «Насправді український самостійницький рух став феноменом зі значно ширшими політичними, соціальними параметрами. Він охоплював не тільки націоналістичний табір (власне ОУН), а й національно-демократичні сили

---

²⁴ Закон України «Про увічнення Перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років». Відомості Верховної Ради (ВВР). 2015. № 25. Ст. 191. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text>

²⁵ Смыслов О. Проклятые легионы. Изменники Родины на службе Гитлера. Москва: Издательство Вече, 2006. 508 с.

²⁶ Початок «Другої імперіалістичної війни» та «українське питання»: деякі дипломатичні, політичні, воєнні аспекти / С. Віднянський, В. Грицюк, О. Лисенко. *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 4–24.

(відповідні партії та громадські об'єднання в довоєнній Польщі, гетьманців-державників, прихильників уряду УНР в екзилі та ін.)»; вбачаючи у концентрації уваги саме на ролі ОУН та УПА «ще один приклад того, як непослідовна позиція держави перешкоджає складанню адекватних уявлень суспільства про доленосні й надзвичайно важливі для формування української політичної нації історичні події та явища»²⁷.

Спроби дати раду другій частині тріумфальної концепції, що розділяла українську націю на представників «радянського народу» і «бандерівців», розпочалися практично одразу після здобуття Україною незалежності, навіть дещо випередивши старт нового етапу утвердження культу «Перемоги» в Російській Федерації. Вже на початку 1993 року Президія Верховної Ради України ухвалила Постанову «Про перевірку діяльності ОУН–УПА», згідно з якою Міністерство юстиції України мало сформувати урядову комісію для виконання цього завдання. Проте знадобилося ще кілька років і доручення Президента України, щоб постановою Кабінету Міністрів України все ж було створено урядову комісію, при якій, своєю чергою, було створено робочу групу істориків²⁸. У підсумку робоча група надала голові урядової комісії свій висновок. Сталося це у 2005 році. Проте поява висновку робочої групи не вплинула, принаймні суттєво, на загальну спрямованість державної пам'яттєвої політики чи бодай окремих положень відповідних нормативних актів, якщо не брати до уваги підписані президентом Віктором Ющенком укази про присвоєння звань Героїв України Степанові Бандері і Роману Шухевичу.

---

²⁷ Лисенко О. Є. Подолання «міфу війни», або Від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики [Текст]: з приводу 70-річчя перемоги над нацизмом і фашизмом. *Український історичний журнал*. 2015. №2. С. 4–21.

²⁸ Проблема ОУН–УПА. Попередня історична довідка / відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2000. 132 с.

Перегляд тріумфальної концепції в Україні: вплив збройного нападу Російської Федерації

2015 року, у вже згаданій статті Олександр Лисенко констатував, що визнання УПА воюючою стороною на нормативному рівні лишається питанням відкритим, висловлюючи обережну надію на те, що новий Закон «Про правовий статус та вшанування пам'яті учасників боротьби за незалежність України у ХХ ст.» може стати першим кроком на цьому шляху. Проте ці сподівання і понині лишаються обгрунтованими лише почасти²⁹.

Коментуючи у 2015 році щойно ухвалений закон, тогочасний голова Інституту національної пам'яті Володимир В'ятрович на запитання журналістів про те, скільки, за його даними, ветеранів УПА лишилися нині в живих і встигнуть відчутти сатисфакцію, відповів, що йому на це питання відповісти важко. Проте він вважає, що: «йдеться про кілька тисяч, але це включно з тими, хто зовсім в молодому віці підключився в підпілля чи став підпільниками на початку 50-х років»³⁰. Попри це після ухвалення Закону «Про правовий статус та вшанування пам'яті учасників боротьби за незалежність України у ХХ ст.» на державному рівні знову запанувала тиша.

Ухвалення закону навіть для цих кількох тисяч не означало отримання бодай номінальної «сатисфакції». Адже зміни до законодавчих актів, які мали стати наслідком ухвалення цього закону, депутати вносити не поспішали. Їм знадобилося ще цілих три роки для того, щоб зробити наступний маленький крок – ухвалити Закон України «Про внесення зміни до статті 6 Закону України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” щодо посилення соціального захисту учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті». Цим законом Верховна Рада вносила виправлення до пункту 16 статті 6 другого розділу.

---

²⁹ Набок С. Борці за незалежність України: визнання символічне? *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 4 (78). С. 118–129.

³⁰ Володимир В'ятрович: Наше завдання – щоб совок не відтворився в майбутніх поколіннях. Українська правда. 10 квітня 2015 року. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2015/04/10/7064423/>

Цей пункт стосується визнання бійців УПА учасниками бойових дій. Номінально держава Україна відповідно до цього закону погоджувалася їх визнати такими від найпершої його редакції, ухваленої у 1993 році. Але погоджувалася з цілим рядом додаткових умов, яких не висувала до всіх інших категорій учасників бойових дій.

До 2018 року, відповідно до цього закону, держава Україна готова була визнати вояків УПА учасниками бойових дій, лише якщо вони: 1) не вчинили злочинів проти миру і людства (в усіх інших пунктах ця умова відсутня, і лише вояки УПА мали доводити свою невинуватість); 2) брали участь у бойових діях проти німецько-фашистських загарбників і то не будь-де, а лише на тимчасово окупованій території України і лише в 1941–1944 роках; 3) та ще й були реабілітовані відповідно до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні». Від кінця 2018 року, відповідно до нової редакції, держава Україна погоджувалася визнати учасниками бойових дій з потенційним наданням їм відповідних соціальних гарантій поряд з колишніми бійцями «вিনিщувальних батальйонів [...] та інших формувань, що брали безпосередню участь у бойових операціях по ліквідації диверсійно-терористичних груп фашистської Німеччини та інших незаконних формувань і груп на території колишнього Союзу РСР» (п. 5), також і учасників отих самих «незаконних формувань і груп», як осіб «які брали участь у всіх формах збройної боротьби за незалежність України у ХХ столітті у складі Української повстанської армії, Української повстанчої армії отамана Тараса Боровця (Бульби) «Поліська Січ», Української народної революційної армії (УНРА), Організації народної оборони «Карпатська Січ», Української військової організації (УВО), збройних підрозділів Організації українських націоналістів»³¹. Щоправда, і це формулювання мало одну обмовку, вказуючи, що порядок надання статусу учасника бойових дій зазначеним особам встановлюється

---

³¹ Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1993. № 45. Ст. 425 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>

Кабінетом Міністрів України. На те, щоб цей порядок нарешті з'явився, знадобився ще майже рік³².

Попри вражаючі темпи внесення змін, прогрес у викладі пункту все ж є незаперечним – з формулювання прибрана вочевидь дискримінаційна згадка про «злочини проти миру і людства», відсутня в усіх інших пунктах цієї статті. Також з тексту зникла вимога про участь у боротьбі виключно в період окупації і саме проти німецько-фашистських загарбників (в якій ті, хто приєднався до збройних формувань після 1945 року, просто не мали можливості брати участь), і вимога про наявність рішення про реабілітацію. Того ж року і той-таки Закон «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» було суттєво покращено: з нього нарешті зник ганебний пункт, що зберігався в цьому законі від найпершої його редакції 1991 року, про те, що реабілітації не підлягають «особи, щодо яких у матеріалах кримінальних справ є сукупність доказів, які підтверджують обґрунтованість притягнення їх до відповідальності за зраду батьківщини» (яку саме батьківщину могли зрадити радянські громадяни, закон, звісно, ніколи не уточнював)³³.

Тріумфальна концепція в пам'яттєвій політиці в умовах повномасштабного вторгнення

На наступний крок у вшануванні внеску борців за незалежність України Верховна Рада наважилася лише за 3 роки, вже після початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації. В листопаді 2022 року було взято за основу проєкт закону про внесення змін до Закону України «Про пенсії за особливі заслуги перед

---

³² Постанова Кабінету Міністрів України від 10 липня 2019 р. № 604 «Про затвердження Порядку надання статусу учасника бойових дій особам, яких визнано борцями за незалежність України у XX столітті». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/604-2019-%D0%BF#Text>

³³ Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1991. № 22. Ст. 262. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12/ed19910417#Text>

Україною» (щодо борців за незалежність України у ХХ столітті)³⁴. Але і цього разу законотворці виявилися не готовими вшанувати, бодай таким визнанням, усіх борців за незалежність України в ХХ столітті, передбачивши призначення пенсій за особливі заслуги лише «особам, які відповідно до Закону України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» мають статус борців за незалежність України у ХХ столітті та відповідно до Закону України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» зазнали репресій за політичними або релігійними мотивами у формі позбавлення волі (ув'язнення) або примусового безпідставного поміщення здорової людини до психіатричного закладу і реабілітовані у встановленому законом порядку»³⁵.

Звісно, усунення в 2018 році із Закону «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» пункту, яким у реабілітації відмовлялося зрадникам радянської батьківщини, потенційно збільшувало кількість тих, хто може відповідати вимогам, що їх висуває законопроект. Проте законотворці не потрудилися пояснити, чому вони вважають, що якщо довгим рукам радянських каральних органів до певної особи дотягтися з якихось причин не вдалося, то й зобов'язань щодо неї відповідно до цього законопроекту держава Україна брати на себе не збирається. Навіть у теорії. Адже на практиці кількість осіб, що відповідають критеріям, на які пропонує орієнтуватися законопроект, і далі лишається невідомою. Автори законопроекту у пояснювальній записці доволі самокритично зазначають, що «через неналежну увагу до борців за незалежність України у ХХ столітті держава не веде впорядкованого обліку цих осіб, у тому числі й тих із них, хто був позбавлений волі за політичні й релігійні пере-

---

³⁴ Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» (щодо борців за незалежність України у ХХ столітті). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40444>

³⁵ Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» (щодо борців за незалежність України у ХХ столітті). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40444>

конання. За орієнтовними оцінками кількість людей, які підпадають під визначені законопроектом критерії, обчислюється десятками, максимум – кількома сотнями»³⁶.

Розглядаючи цей законопроект, Комітет Верховної Ради України з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів рекомендував Верховній Раді включити його до порядку денного і взяти за основу. Проте у бюджетному висновку вказав, що автори законопроекту, всупереч передбаченій процедурі, не надали до нього необхідного «фінансово-економічного обґрунтування (включаючи відповідні розрахунки)»³⁷. Хто ж, нарешті, має принаймні поррахувати кількість тих, кого тими всіма нормативними актами мало б бути визнано борцями за незалежність України, лишається невідомим. Уже не кажучи про те, чи бодай хтось з борців за незалежність доживе до того часу, коли Українська держава все ж спроможеться, хоча б на рівні пенсійного забезпечення, засвідчити ту «шану здійсненому ними подвигу в утвердженні України», про яку йдеться у згаданому висновку Комітету³⁸.

Повномасштабне вторгнення не могло не викликати і черговий виток дискусії про відзначення на державному рівні 9 Травня. Проте навіть у цих умовах парламентарі не наважилися відмовитися від радянського канону, обмежившись ухваленням Заяви «з нагоди 77-ї річниці перемоги над нацизмом та про неприпустимість присвоєння Російською Федерацією перемоги над нацизмом»³⁹. На початку цієї заяви парламентарі твердять: «Українці під час цієї

---

³⁶ Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» (щодо борців за незалежність України у XX столітті). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40444>.

³⁷ Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» (щодо борців за незалежність України у XX столітті). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40444>.

³⁸ Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» (щодо борців за незалежність України у XX столітті). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40444>

³⁹ Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України з нагоди 77-ї річниці перемоги над нацизмом та про неприпустимість присвоєння Російською Федерацією перемоги над нацизмом». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-20#Text>

війни відзначилися героїзмом, хоробрістю та самопожертвою на всіх фронтах та в усіх арміях Антигітлерівської коаліції та здійснили значний внесок у перемогу над нацизмом», наголошуючи, що імена українців, які здійснили цей внесок, відомі всьому світу, і наводять кілька таких імен. Розпочинається цей перелік зі згадки «тричі Героя Радянського Союзу Івана Кожедуба», другим згадують «двічі Героя Радянського Союзу Ахмет-Хана Султана», а ім'ям єдиного воїна УПА, згаданого у тексті, перелік завершується. Загальний текст заяви завершується твердженням про неприпустимість «монополізації Російською Федерацією перемоги над нацизмом у Другій світовій війні, яка є спільним досягненням Антигітлерівської коаліції та визвольних рухів, а сама війна – спільною трагедією народів світу» та висловленням переконаності в тому, що в Україні з'явиться нове державне свято «перемоги над сучасним нацизмом»⁴⁰. Попри вочевидь патріотичну риторику автори все ж не встояли перед спокусою поставити на початок списку не просто імена тих вояків, поза сумнівом героїчних, яких було визнано радянським каноном, але й покликатися на їх вшанування відповідними радянськими нагородами.

Допоки депутати сперечаються про те, чи виплачувати пенсії за особливі заслуги борцям за незалежність України і ранжують українських героїв Другої світової війни від героїв СРСР до нагороджених Золотим «Хрестом Бойової Заслуги», інкорпорувати спадок УПА на символічному рівні до комплексу державної пам'яттєвої політики взявся Президент України. В 2022 році найвищої державної нагороди, звання «Герой України», було удостоєно останнього серед живих сотників УПА Мирослава Симчича⁴¹.

Ще раніше, у травні 2022 року, було запроваджено нову високу відзнаку «Хрест бойових заслуг». Відповідно до затвер-

---

⁴⁰ Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України з нагоди 77-ї річниці перемоги над нацизмом та про неприпустимість присвоєння Російською Федерацією перемоги над нацизмом». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-20#Text>

⁴¹ Указ Президента України №699/2022 «Про присвоєння М. Симчичу звання Герой України». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/6992022-44385>

дженого указом Президента України від 5 травня 2022 року положення, «Хрест бойових заслуг» «носять на грудях зліва перед усіма іншими нагородами». Лише за наявності в нагородженого ордена «Золота Зірка» та/або ордена Держави (звання Героя України) «Хрест бойових заслуг» розміщується нижче від них. Запроваджена нагорода є дещо переосмисленим, проте доволі близьким до оригіналу та легко впізнаваним відтворенням найвищої нагороди УПА «Хрест Бойової Заслуги». Першим нагородженим новою високою бойовою відзнакою став Головнокомандувач Збройних сил України генерал Валерій Залужний⁴².

Трансформація суспільних уявлень про Другу світову війну

Зміни в суспільних уявленнях про роль України у Другій світовій війні, а також про причини та результати цієї війни теж відбувалися поступово. Ще в 2009 році Олександр Стишов, аналізуючи актуалізовану лексику, стверджував, що в українській мові слова «бандерівець», «петлюрівець» та «мазепинець» «поступово втрачають чи повністю позбулися негативних, ідеологічних конотацій, нав'язаних потужною радянською пропагандистською машиною впродовж десятиліть»⁴³. Водночас, обсервуючи ставлення українського суспільства до «проблем, пов'язаних із II Світовою війною», у 2009 році Всеукраїнська соціологічна служба виявила, що ООН та УПА вважали «союзниками фашистської Німеччини» близько 35% респондентів (переважала така оцінка в Донецькій, Луганській та Харківській областях). Проте загалом у країні оцінювали діяльність цих організацій як «національно-визвольну боротьбу», «партизанський повстанський рух» або «опір тоталітарним режимам» 65,8%. Водночас, опитування, проведене на початку 2010 року Соціологічною групою «Рейтинг», засвідчило, що до визнання вояків УПА борцями за

---

⁴² Відзнака «Хрест бойових заслуг» – це відродження військових традицій українського народу. АрміяInform. 28 червня 2022. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/06/28/vidznaka-hrest-bojovih-zaslug-cze-vidrozhennya-vijskovyh-tradyczij-ukrayinskogo-narodu/>

⁴³ Стишов О. Актуалізована лексику в сучасних українській і російській мовах. *Проблеми зіставної семантики*. 2009. Вип. 9. С.151–157.

незалежність України готові були лише 23% респондентів⁴⁴. Порівнюючи дані про ставлення до УПА в 2022 та 2013 роках, Київський міжнародний інститут соціології повідомив про зменшення більш ніж у 5 разів кількості тих респондентів, які негативно оцінювали діяльність ОУН–УПА. Кількість тих, хто підтримував таку оцінку зменшилася з 42% до 8%. Водночас, з 22% до 43% зросла частка тих, хто погодився з позитивною оцінкою. Також з 27% до 37% збільшилася кількість тих, хто обрав варіант «важко сказати напевно, негативно чи позитивно»⁴⁵.

Попри часткову підваженість у суспільних уявленнях радянська концепція пам'яті залишалася домінувати аж до 2022 року. Соціологи схильні вважати, що поступове переосмислення символічного навантаження 9 Травня розпочалося з 2012 року⁴⁶, проте проведене у квітні 2020 року Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології дослідження засвідчило, що більше половини респондентів (52%) і далі асоціюють 9 травня з Днем Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, і лише 32% заявили, що розуміють цю дату як день відзначення перемоги антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні та внеску у неї українського народу⁴⁷.

Повномасштабне вторгнення суттєво вплинуло на оцінки і змістило деякі акценти: у 2022 році 80% опитаних заявили, що асоціюють 9

---

⁴⁴ Набок С. Борці за незалежність України: визнання символічне? *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 4 (78). С. 118–129.

⁴⁵ Динаміка оцінки діяльності ОУН–УПА у часи Другої світової війни: результати телефонного опитування, проведеного 7–13 вересня 2022 року. Прес-релізи та звіти. Київський міжнародний інститут соціології. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1146&page=1&fbclid=IwAR17B2cF-2nXiJh0bcp_ohhy2rL-n3jqGDA1u1BYGVGM850fxjsw6JkNfc

⁴⁶ Десяте загальнонаціональне опитування: ідеологічні маркери війни (27 квітня 2022). Соціологічна група «Рейтинг». 03.05.2022. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/desyatyu_obschenacionalnyy_opros_ideologicheskie_markery_voynu_27_aprelya_2022.html

⁴⁷ День перемоги і його місце в історичній пам'яті українців. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. 5 травня 2020. URL: <https://dif.org.ua/article/den-peremogi-i-yogo-mistse-v-istorichniy-pamyati-ukraintsv>

травня з Днем пам'яті, і лише 15% – з Днем перемоги. Нині 78% опитаних високо оцінюють внесок українського народу у перемогу над фашизмом, а 67% переконані, що саме Україна зробила найбільший внесок у перемогу над Німеччиною у Другій світовій війні⁴⁸. Водночас, змін зазнала не лише прихильність до тієї чи іншої інтерпретації, але й вагомість в особистих символічних ієрархіях. Якщо до 2022 року 9 Травня абсолютною більшістю (80%) дорослого населення сприймалося як свято, що має «значимий особистий символізм», то у 2022 році для більш ніж половини респондентів це значення виявилось втраченим: для однієї частини опитаних воно перейшло у розряд пережитків минулого (36%), для іншої (23%) – буденності⁴⁹. Змінилося і уявлення про те, за що воювали українці у Другій світовій війні. Якщо у 2008 році 74% опитаних вважали, що українські солдати та офіцери у складі радянської армії воювали за радянську батьківщину, 13% – за звільнення України і лише 3% – за звільнення Європи, то у 2022 році тих, хто вважав, що українці воювали за свою землю, стало 44%, за радянську батьківщину – 39%, за звільнення Європи – 7%.

У 1991 році і Україна, і Російська Федерація успадкували радянську тріумфальну концепцію, проте дістали цей спадок на дуже різних умовах. Якщо для України ця концепція в її комплексі бодай почасти підважувала легітимність політичної влади незалежної України і вже точно не сприяла консолідації суспільства, то для Російської Федерації дозволяла зберігати та далі поширювати міф про винятковість та велич «найбільш видатного» російського народу, ставши чи не найпотужнішим важелем легітимації виняткової ролі Російської Федерації як спадкоємиці СРСР.

Українська політика пам'яті, натомість, мала справу з тріумфальною концепцією, яка розділяла суспільство, покладаючи на нього, принаймні на його частину, клеймо колаборантів і зрадників, які хоч

---

⁴⁸ Десяте загальнонаціональне опитування: ідеологічні маркери війни (27 квітня 2022). Соціологічна група «Рейтинг». 03.05.2022. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/desyatyy_obschenacionalnyy_opros_ideologicheskije_markery_voyny_27_aprelya_2022.html

⁴⁹ Десяте загальнонаціональне опитування: ідеологічні маркери війни (27 квітня 2022). Соціологічна група «Рейтинг». 03.05.2022. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/desyatyy_obschenacionalnyy_opros_ideologicheskije_markery_voyny_27_aprelya_2022.html

потенційно і могли бути визнані учасниками бойових дій, проте мали спочатку довести, що не вчиняли злочинів проти миру та людства і боролися саме з німецько-фашистськими загарбниками виключно на теренах тимчасово окупованої території України і не зраджували радянську батьківщину. Такий підхід унеможлививлював визнання на державному рівні багатьох учасників бойових дій, сприяючи тим самим «винесенню за дужки», виключенню навіть потенційного визнання їхнього внеску в боротьбу з нацизмом (до прикладу, вояків Карпатської Січі, які, власне, чи не першими в Європі стали до бою з нацизмом, чинячи запеклий спротив окупаційним військам однієї з держав-сателітів нацистської Німеччини, Угорщини). Попри те, що президент Карпатської України Августин Волошин та один із вояків Карпатської Січі, учасник боїв на Красному полі Роман Шухевич відзначені званням Герой України, інші оборонці Карпатської України були позбавлені вшанування свого внеску шляхом визнання їх учасниками бойових дій. Не мали цього статусу й загалом і понині лишуються не вшанованими на державному рівні знищений Москвою Головний командант Карпатської Січі Дмитро Климпуш, інші бійці, зокрема, Юрій Шанта⁵⁰, який помер у січні 2021 року у віці 102 років, так і не дочекавшись від держави Україна визнання себе учасником бойових дій⁵¹.

Вимоги, тривалий час зафіксовані в українському законодавстві, підтримка триумфальної концепції на найвищому державному рівні, легітимована символічними жєстами не лише в середині країни (відзначення 9 Травня з покладанням квітів до Меморіалу Вічної Слави, донині позначеному цифрами «1941–1945»⁵²), але й регулярними візитами українських очільників на московські «паради Перемоги» (їх практикували перші три Президенти незалежної України), дозволяли

---

⁵⁰ Один з останніх живих борців Карпатської України 1939 року. До сторіччя з дня народження Юрія Шанти. Закарпаття онлайн. 10 листопада 2017. URL: <https://zakarpattya.net.ua/Special/175995-Odyn-z-ostannikh-zhyvykh-bortsiv-Karpatskoi-Ukrainy-1939-roku>

⁵¹ Помер відомий січовик Карпатської України Юрій Шанта. Про Захід. 16.01.2021. URL: <https://prozahid.com/pomer-vidomyj-sichovyk-karpatskoi-ukrainy-iurij-shanta/>

⁵² Володимир Зеленський поклав квіти до Вічного вогню, вшановуючи пам'ять загиблих у Другій світовій війні. Офіс Президента України. 9 травня 2021. URL: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-poklav-kviti-do-vichnogo-vognyu-vshanovu-68345>

Москві зберігати ефективний контроль над напрямом, в якому формувалася українська політика пам'яті. Дискусії довкола оцінки ролі «ОУН–УПА» (організації, якої взагалі ніколи не існувало) не лише лишали за дужками обговорення внеску борців за волю України як у період Другої світової війни, так і поза ним, але й підтримували дискурс дихотомії «переможців» і «зрадників» та практично унеможлилювали суспільну дискусію про роль СРСР та України у Другій світовій війні поза успадкованим від радянських часів фреймом тріумфальної концепції.

Подолання тріумфальної концепції: успіхи та виклики

Нині в українській політиці пам'яті попри зміни оцінок та ставлення фрейм, сформований за радянських часів та активно підтримуваний сучасною Російською Федерацією, зберігається. Попри те, що він дещо підважений запровадженням концепції «борців за незалежність України у ХХ столітті», яка дозволила бодай почасти вивести дискусію з дихотомії «герої чи зрадники», вписавши, зокрема, УПА в ширший контекст.

Проте повна відмова від радянської тріумфальної концепції і орієнтації на визначених нею рангів героїзму все ще лишається актуальним викликом, яскравим свідченням чого є згаданий вище перелік видатних українських воїнів часів Другої світової війни зі згадок саме Героїв Радянського Союзу в ухваленій вже після повномасштабного вторгнення заяві Верховної Ради. Парламентарі наводять список імен, розпочинаючи зі згадок тих, кого радянський тоталітарний режим відзначив званням Героя СРСР, покликаючись на те, що їхні імена «відомі всьому світу», і жодним словом не згадуючи вояків Карпатської України. Але від кого, як не від українців і як не внаслідок цілеспрямованої державної політики світ має дізнатися про героїзм воїнів Карпатської Січі, які першими в Європі вступили в бій з нацизмом задовго до формування анти-гітлерівської коаліції? Окрім того, починаючи перелік зі згадок нагород, якими тоталітарний режим відзначив героїчні вчинки українців (водночас нищачи їхні родини і землю), Верховна Рада демонструє не просто усталеність та тяглість успадкованої від радянських часів тріумфальної концепції, але й підкреслює спадковість та відданість їй – лише в цьому випадку згадка про найвищі

нагороди СРСР в поєднанні з іменами людей (поза сумнівом видатних бійців та героїв), проте не вшанованих високими державними нагородами держави Україна, видається цілком логічною. Поставивши в один ряд нагороди радянського тоталітарного режиму, високі нагороди від держав вільного світу, якими було удостоєно українців, та найвищу бойову нагороду УПА, Верховна Рада цілком очевидно засвідчила, що навіть після повномасштабного вторгнення на рівні державної політики пам'яті про Другу світову війну радянсько-російського фрейму позбутися ще не вдалося.

Його існування та рівень утвердження робить практично нечутними голоси істориків, які наполягають на необхідності визнання співвідповідальності СРСР, разом з нацистською Німеччиною, за розв'язання Другої світової війни і за наступну фактичну окупацію СРСР частини Європи впродовж понад 30 років⁵³.

Усвідомлення потенційних ризиків у випадку відмови від подальшого толерування тріумфальної концепції, імовірно, стало однією з причин, що спонукали Російську Федерацію заборонити на законодавчому рівні, бодай власним громадянам, заперечувати вирішальну роль Радянського Союзу в перемозі над нацистською Німеччиною, а також карати за ототожнення цілей СРСР та нацистської Німеччини в Другій світовій війні⁵⁴. Надзвичайно агресивне пропагування радянської тріумфальної концепції пам'яті про Другу світову війну не випадково містить важливою складовою боротьбу проти «переписування історії», базованої на цій концепції. Побоювання за наслідки не безпідставні, адже відмова від цієї концепції неминуче потягне за собою дискусію довкола ролі СРСР у Другій світовій війні.

Сформоване на міжнародному рівні у межах радянської тріумфальної концепції пам'яті про Другу світову війну уявлення про борців за незалежність України як про «колаборантів» та «націоналістів» і понині не припиняє домінувати. Свідченням того, до прикладу, є

---

⁵³ Початок «Другої імперіалістичної війни» та «українське питання»: деякі дипломатичні, політичні, воєнні аспекти / С. Віднянський, В. Грицюк, О. Лисенко. *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 4–24.

⁵⁴ Росія: за заперечення «вирішальної ролі СРСР» у перемозі над нацизмом планують позбавляти свободи на 15 діб. Радіо Свобода. 27 жовтня 2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rosija-srsr-nacysty-15-dib/31532188.html>

заява, зроблена прем'єр-міністром Польщі Матеушем Моравецьким, який не знайшов кращого порівняння для Путіна, ніж охарактеризувати його як «спадкоємця українських націоналістичних організацій та УПА»⁵⁵. Ця аналогія є ще більш вражаючою на тлі інших заяв цього політика, зроблених, зокрема, у відеозверненні до учасників конференції Європейської платформи пам'яті та совісті. У ньому, серед іншого, він наголосив: «Історія є одним з ключових інструментів, яким Росія користується багато років. Ми не можемо ігнорувати або недооцінювати цю загрозу [...] Це не божевілья, а продумана стратегія, яка вже відкрила ворота геноциду»⁵⁶.

Для протистояння зарозам, що їх створює сучасна російська пропаганда, послуговуючись історією як інструментом, недостатньо усвідомлювати їх наявність. Надзвичайно важливим аспектом ефектної боротьби з небезпекою, що несе в собі така пропаганда і її окремі положення, є виявлення та усунення фреймів, творених цією пропагандою. Наразі, попри зміни в оцінці українським суспільством ролі УПА та загалом українського народу у Другій світовій війні вони лишаються в межах сформованого за радянських часів та підтримуваного нині Російською Федерацією фрейму. А українські соціологи не припиняють цікавитися ставленням респондентів до вигаданої радянською пропагандою «ОУН–УПА».

Концепція ототожнення Росії і СРСР не була винаходом нинішнього правлячого політичного режиму. Ця концепція послідовно утверджувалася протягом багатьох десятиліть – за однією і тією самою логікою наприкінці ХХ століття Російська Федерація проголосила себе спадкоємицею СРСР (і була сприйнята в цій ролі) та «успадкувала» в ООН місце СРСР (а не РРФСР, яка ніколи не входила до цієї організації), а на початку того ж століття Петербурзька академія наук була перетворена на Академію наук СРСР, а не Академію наук РРФСР, ставши після розпаду СРСР Російською академією наук. Тож

---

⁵⁵Прем'єр Польщі назвав Путіна «спадкоємцем УПА». Українська правда. 12 липня 2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/07/12/7357658/>

⁵⁶Прем'єр Польщі: «Русский мир» угрожает всей Европе. Радио Свобода. 18 листопада 2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-premyer-polshchirussskyy-myr/32136702.html?fbclid=IwAR0YcjSdSGO2vEBZw7Mt3jPH-7Yfb0THVTSz7PQrkuf37wTaFxFKQeUvQ64>

після розпаду СРСР Російська Федерація лише продовжила традицію, яку наполегливо утверджували попередні інкарнації Російської імперії. «Це ж так просто, сплутати Росію і СРСР і це стається постійно», – зауважував Тімоті Снайдер⁵⁷. Для світу спадкоємцем СРСР постала Російська Федерація як та сама держава, яка, щоправда, внаслідок якихось не дуже зрозумілих подій позбулася частини своїх територій. Саме Російська Федерація стала єдиним бенефіціаром тріумфальної концепції перемоги над нацизмом (заплативши за ту перемогу значною мірою українськими життями), привласнивши собі моральне право переслідувати і клеймити «колаборантів».

«Один народ»: трансформації міфу в нових умовах

За кілька днів після початку повномасштабного вторгнення на засіданні Ради безпеки Російської Федерації Володимир Путін заявив: «Я ніколи не відмовлюся від свого переконання, що росіяни та українці – один народ. Навіть попри те, що частину жителів України залякали, багато хто обдурений нацистською пропагандою, а хтось свідомо пішов шляхом «бандерівців» – інших поплічників нацистів, які в роки Великої Вітчизняної війни воювали на боці Гітлера»⁵⁸. Ця заява, виголошена вже під акомпанемент вибухів і пострілів, не містила нічого нового (окрім обставин) і була лише черговим парафразом неодноразово проголошеного з Москви. В ній, як і в інших заявах, а також в основі інформаційних операцій та вибудованій московською пропагандою картині світу (або ж, в термінології Миколи Рябчука, «світоглядній матриці»⁵⁹), що її Кремль послідовно намагається нав'язувати, поряд з розглянутим вище міфом «Перемоги» важливою складовою є інший міф,

---

⁵⁷ Снайдер Т. Історична відповідальність Німеччини перед Україною. URL: <https://zbruc.eu/node/68036>

⁵⁸ Путін: «Росіяни та українці – один народ, я ніколи від цього не відмовлюсь». Радіо Свобода. 03 березня 2022. URL: https://www.radiosvoboda.org/-a/news-putin-ukrayina-narody/31734825.html?fbclid=IwAR0bWd-3pSplHEqjGFsBOxfQhbjWw4CqvS5wbkG92ArrL_zoGLrwywyefA

⁵⁹ Рябчук М. «Майже один народ». Особливості використання пропагандистської міфологеми в умовах неоголошеної війни. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. №5-6. С. 213–231.

на якому багато років поспіль базується інформаційна війна проти України. Міф про «один народ».

Успадкований росіянами від радянських часів він був, своєю чергою, запозичений радянською пропагандою з часів імперських. У часи радянські міф був дещо трансформований – уявлення про «триєдиний народ» трансформувалося в міф про «три братні народи». Якщо імперська формула «єдиного народу» прямо передбачала, що «складові» цієї формули не є, власне, народами, а лише частинами одного, російського народу, то радянська версія визнавала, що це народи окремі, хоч і не рівні. Адже серед трьох братів один був «старшим»⁶⁰. Ще на початку 1990-х років риторична фігура згадування про необхідність єднання «наших братніх народів» (маючи на увазі співпрацю з росіянами) була цілком усталеною в українських офіційних документах⁶¹. У суспільній свідомості це уявлення також було поширеним.

Українські дослідники до анексії Криму не надто переймалися ані самим міфом, ані тим, наскільки поширеним він був в українському соціумі, тож результатів опитувань обмаль. Лише після початку збройного протистояння ситуація дещо змінилася – з'являється низка студій, присвячених міфу і його використанню в умовах війни^{62,63}. Один з висновків цих досліджень, навіть у змінених умовах після початку повномасштабного вторгнення, видається особливо невтішним. Аналізуючи вплив міфу на суспільну свідомість, Микола Рябчук доходить висновку, що рівень утвердженості міфу про «один народ» у суспільній свідомості є настільки глибоким, що навіть в умовах, коли пропагандистські

---

⁶⁰ Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР після сталінської доби. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. 526 с.

⁶¹ Звернення Верховної Ради України до Верховної Ради і Президента РРФСР. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1991. № 38. Ст. 507. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1432-12#Text>

⁶² Рябчук М. «Майже один народ». Особливості використання пропагандистської міфологеми в умовах неоголошеної війни. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. №5-6. С. 213–231.

⁶³ Гойман О. Маніпулювання масовою свідомістю в умовах сучасної гібридної війни. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2015. № 1. С. 50–56.

механізми будуть повністю нейтралізовані (що практично неможливо в сучасному світі), то навіть у таких умовах він здатен до «самовідтворення», адже: «механізми блокування здатні діяти і надалі, захищаючи від реальності власну картину світу і продукуючи свій «пропагандистський» наратив, покликаний ту картину боронити й підтримувати»⁶⁴.

Соціологи, які в умовах війни також зацікавилися вивченням поширення міфу про «один народ» у суспільних уявленнях, з'ясували, що навіть у 2021 році ледь не половина респондентів (41%) погоджувалася з твердженням, що «українці і росіяни – один народ». Повномасштабне вторгнення змінило полярність ставлення – вже в березні 2022 року кількість тих, хто підтримував це твердження, скоротилася вдвічі, а вже в квітні тих, хто поділяв цю думку, лишилося 8%⁶⁵.

Щодо ставлення українців до міфу про «майже один народ» до початку війни можемо судити з інших соціологічних даних, які, хоч і не прямо, проте дають уявлення про динаміку сприйняття образу росіян в українському суспільстві. Росіян, як окрему групу чи навіть дві групи (розрізняючи «росіян жителів України» та «росіян мешканців Росії»⁶⁶), українські соціологи традиційно включали в опитування щодо етнічних упереджень. «Росіяни» були тією групою, яку дослідники включали в усі опитування за роки незалежності, тоді як перелік інших груп, ставленням українців до представників яких цікавилися дослідники, змінювався. В різні роки до цих опитувань включали також низку народів, у різний час поневолених Москвою: чеченців (найбільша соціальна дистанція, яку класифікували як ксенофобію), молдаван, грузинів, кримських

---

⁶⁴ Рябчук М. «Майже один народ». Особливості використання пропагандистської міфологеми в умовах неоголошеної війни. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. №5-6. С. 229.

⁶⁵ Опитування: 91% українців не підтримують російську тезу про «один народ». Радіо Свобода. 08 квітня 2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-opytuvannia-ukraintsi-rosiany/31792888.html>

⁶⁶ Міжетнічні упередження в Україні, вересень 2022. Прес-релізи та звіти. Київський міжнародний інститут соціології. 20.10.2022. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1150&page=1>

татар та азейбарджанців (велика соціальна дистанція, ізолюваність), білорусів (невелика соціальна дистанція, відокремленість). З показниками найменшої соціальної дистанції, оцінюваної як толерантність, поряд з власне українцями в Україні і за кордоном, у цих дослідженнях традиційно фігурували росіяни⁶⁷.

Дослідження, проведене у вересні 2022 року *Київським міжнародним інститутом соціології*, як і опитування про те, чи і надалі українці вважають себе одним з росіянами народом після повномасштабного наступу, зафіксувало кардинальні зміни у ставленні – мінімальна, щоб не сказати відсутня, соціальна дистанція перетворилася на найбільшу з усіх зафіксованих дослідниками, подолавши навіть традиційні упередження щодо ромів та африканців⁶⁸. Погіршилося ставлення не лише до «росіян – мешканців Росії», але й до «росіян – мешканців України». Українці, видасться, визначились, і, принаймні станом на зараз, не хочуть бути з росіянами одним народом.

Чи переглянули своє ставлення до міфу росіяни після повномасштабного вторгнення, сказати складно. Якщо в 2005 році в тому, що росіяни та українці (і білоруси на додачу) – це один народ, були впевнені 80% опитаних «Левада-центром», то вже в середині 2010-х таких лишилося близько половини. Початок війни і анексія Криму практично не вплинули на сприйняття опитуваними цього міфу, лише ненадовго підвищивши кількість прихильників цього твердження, яких наприкінці 2014 – на початку 2015 знову стало більше половини респондентів⁶⁹. Надалі, протягом усіх років війни, кількість респондентів, які вважали росіян і українців одним народом, усе ще коливалися в цих самих межах (близько половини

---

⁶⁷ Міжетнічні упередження в Україні, вересень 2022. Прес-релізи та звіти. Київський міжнародний інститут соціології. 20.10.2022. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1150&page=1>

⁶⁸ Міжетнічні упередження в Україні, вересень 2022. Прес-релізи та звіти. Київський міжнародний інститут соціології. 20.10.2022. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1150&page=1>

⁶⁹ Российско-украинские отношения в зеркале общественного мнения: сентябрь 2015. Левада-Центр. 05.10.2015. URL: <https://www.levada.ru/2015/10/05/rossijsko-ukrainskie-otnosheniya-v-zerkale-obshhestvennogo-mneniya-sentyabr-2015/>

опитаних) до кінця 2021 року⁷⁰. А в 2022 році російські соціологи раптово втратили інтерес до цього питання. Проте, судячи з результатів іншого опитування, респонденти «Левада-Центру» не припиняють ставитися до українців переважно добре (68%), от лише Українську державу вважають ворожою (гірше, ніж до України, населення Російської Федерації ставиться лише до США)⁷¹. Імовірно, це може свідчити про те, що уявлення про роздільність української нації на добрих українців-малоросів і відступників та зрадників («бандерівців») усе ще лишається актуальним уявленням не лише для очільника Кремля.

Імена «одного народу»: історична ретроспектива та сучасність

Улітку 2021 року сучасне кремлівське прочитання цієї зовсім не нової тези⁷² про «один народ» у доволі розгорнутому вигляді було презентоване у форматі великої статті «Про історичну єдність росіян та українців» на сайті Кремля від імені все того ж Володимира Путіна. На прохання журналістів на появу цієї статті і викладені в ній тези (опубліковані не лише російською, але й українською мовою) відреагував Президент України. Володимир Зеленський був лаконічним, зауваживши лише, що «в нас багато спільного», проте «давайте розставимо крапки над “і”». Ми точно не один народ [...] Були б одним народом, то в Москві, швидше за все, ходили б гривні, а над Держдумою майорів би жовто-блакитний прапор. Тож точно не один народ»⁷³.

Дещо більше уваги цій статті приділили дослідники (переважно історики і політологи)⁷⁴. Їм ішлося не тільки і не стільки про

---

⁷⁰ «Левада-Центр»: більшість росіян не виключають початку війни Росії з Україною. 14 грудня 2021. URL: <https://meduza.io/news-/2021/12/14/levada-tsentr-bolshinstvo-rossiyan-ne-isklyuchayut-nachala-voyny-rossii-s-ukrainoy>

⁷¹ Отношение к странам и их гражданам. Левада-Центр. 06.09.2022. URL: <https://www.levada.ru/2022/09/06/otnoshenie-k-stranam-i-ih-grazhdanam/>

⁷² Залізник Л. Давньоруська народність: нова версія старого міфу. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 9. С. 12–21.

⁷³ Володимир Зеленський: Я готовий зустрітись з Путіним, якщо його дійсно цікавить вирішення кризових питань в українсько-російських відносинах. Інтерфакс-Україна. 01.07.2021. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/interview/753034.html>

⁷⁴ «Суміш невігластва та агресії»: російські та українські історики – про статтю Путіна. BBC. 14 липня 2021. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-57825840>

спростування фактографічних помилок, якими було сповнено цю «суміш невігластва і агресії», як про те, що має означати її поява. Зокрема, Тімоті Снайдер, коментуючи статтю, зауважив, що Путін таким чином обгрунтовує ліквідацію української державності, заперечуючи право на існування України як окремої країни: «Насправді цей опус [стаття В. Путіна] – це сценарій аншлюсу. Тобто його аргументація: “Ви [Україна] думаєте, що ви держава? Ви насправді не держава. Давайте я вам розповім, які в нас є історичні зв’язки”. Це насправді риторика 1938 року, це риторика Гітлера, з якою він анексував Австрію»⁷⁵. На інший важливий аспект, точніше його відсутність як у самій статті, так і у її обговоренні, звернув увагу Микола Рябчук, покликаючись на українських істориків: «Сперечатися з тезами Путіна неможливо не тільки тому, що вони нісенітні, а й тому, що в статті ніде немає визначення “народу”, тож немає й предмета для суперечки. Бо й справді, якщо українці і росіяни (а також білоруси), за Путіним, – це “один народ”, то цей вигаданий “народ” мусив би мати якесь прийнятне для всіх його членів ім’я, адже народів без об’єднавчої самоназви просто не існує. Можна, звісно, припустити, що росіяни і українці – це аналог баварців і прусаків, але що тоді є для них спільною “Німеччиною”?»⁷⁶.

В українській мові для громадян Російської Федерації та на позначення «народу», який ставлять в один ряд з українцями і білорусами, є лише одне позначення: «росіяни». В той же час у російській мові на позначення цього «народу» в різний час вживали два різні відповідники: «русские» і «великороси» і, натомість, не вживали третій відповідник, який також існує в російській мові і є спільним з єдиним вживаним в українській: «росіяни» (расіяне). Попри такий доволі широкий спектр самоназв, визначеності з тим, кого саме слід вважати (і як розрізнити) «русских», «великоросов» та «расіян» немає.

---

⁷⁵ Цитовано за: Стаття Путіна про «один народ» є сценарієм аншлюсу України – американський історик. Укрінформ. 11.09.2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3314085-statta-putina-pro-odin-narod-e-scenariem-anshlusu-ukraini-amerikanskij-istorik.html>

⁷⁶ Рябчук М. «Один народ», або Дещо про таємниці української душі. URL: <https://zbruc.eu/node/107131>

Прийнято вважати, що першопочатково до складу «триединого» народу, поряд з українцями та білорусами, входили так звані «великороси», і от вже всі разом вони являли собою росіян («руській народ»). Характерною особливістю цього «народу» протягом багатьох років була, власне, лише одна базова характеристика. Він мав бути найбільшим «народом» серед населення спочатку в Російській імперії, згодом в СРСР, а нині в Російській Федерації. Заради досягнення цієї мети до цього народу чи його частини, яку іменували «великоросами», поступово зараховували різні етнічні групи. Так, до прикладу, до «руських», поряд з українцями і білорусами, в XIX столітті було зараховано низку етносів, що населяли узбережжя Білого моря, які в російській історіографічній традиції отримали назву «помори», а зі середини XIX століття почали розглядатися як етнографічна група, частина «великоросів»⁷⁷.

«Великороси» імперської доби в уявленнях сучасних українських дослідників і являли собою тих самих етнографічних росіян⁷⁸. Водночас, сучасні російські дослідники не погоджуються з цим підходом, розрізняючи «великоросів» і «руських» та, подекуди, зовсім відкидаючи етнічну складову у значенні слова «руській», ось як Петро Базанов. Він, зокрема, стверджує: «От чому “росіянин” (“русский” в оригіналі тексту) та “великорос” – поняття незлитні. Один означає аморфну етнографічну групу, що стоїть на низькому культурному рівні, інше – категорію історичну, активну, творчий шар народу, не пов’язаний з хоч би якою “етнографією” – носій душі та полум’я нашої історії. Росіяни – це та група населення, що їх історична доля пов’язана з державністю та з культурою»⁷⁹. В радянський період слово «росіянин (руській)» приходить на зміну «великоросу», набуваючи головного значення національної належності. Проте процес творення «росіян (руських)» як наднаціональної групи, відомий в російській історіографії як

---

⁷⁷ Шабаев Ю. «Русский Север»: культурные границы и культурные смыслы. *Мир России. Социология. Этнология*. 2012. № 4. С. 134–153.

⁷⁸ Галушко К. Росіяни в Україні. *Енциклопедія історії України*. Т. 9. Київ : Наукова думка, 2013. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Rosiiany_Ukraini

⁷⁹ Зборовська К. Аргументативний аналіз міфологем доктрини «руській мір». *Мультіверсум. Філософський альманах*. 2021. Вип. 2(174). Том 2. С. 3–13.

«обрусеніє»⁸⁰ чи то пак знаний в українській як «русифікація»⁸¹, незмінно лишався основною метою російського імперіалізму в етнонаціональній політиці в кожному з його втілень.

Водночас, в радянський період в ході нової імперської експансії було зроблено спробу сформуванню ще одну, нову надетнічну групу, цього разу під гаслами «пролетарської революції» та «братерства соціалістичних націй» – поряд з «російською людиною/народом» (рос. «русским человеком/народом») з'являється «радянська людина/народ» (рос. «советский человек/народ»). Проте незалежно від періоду будь-яке «єднання» народів завжди мало лише один вектор – в напрямі до Москви.

Уявлення про «радянський народ», що було в користуванні лише кілька десятків років, не встигло закріпитися у вжитку поза межами власне СРСР. За його межами на позначення «радянської людини» і далі переважно вживали більш ранній відповідник «російської людини», позначаючи як «росіян» підданців імперії, не надто переймаючись їх етнічною належністю. Тож спектр «русифікованих» діячів і культур вчергове лише зріс, а «Українські танцівниці» Едгара Дега і надалі лишалися «Російськими танцівницями»⁸².

Після здобуття Україною незалежності в Російській Федерації поступово повернулися до імперської формули, а термін «расіяне» почали знову вживати для поіменування всіх громадян, включно з тими, процес зросійщення яких ще був далеким від завершення. Натомість традиція, за якою за межами колишнього соцтабору всіх «радянських людей» вважали «російськими людьми», зберігалася і далі. У статті, присвяченій «перейменуванню» картини Дега «Українські танцівниці», «The Guardian» цитує засновницю віртуальної галереї Марію Кашенко, яка вітала подію: «Я розумію, що

---

⁸⁰ Православная церковь и христианское просвещение народов Среднего Поволжья во второй половине XIX – начале XX века. Чебоксары: Издательство Чувашского университета, 2004. 524 с.

⁸¹ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ : Видавничий дім «KM Academia», 1998. 276 с.

⁸² Переосмислили: Лондонська національна галерея перейменувала «Російських танцівниць» Едгара Дега. ТСН. 04.04.22. URL: <https://tsn.ua/lady/news/obschestvo/pereosmislili-londonska-nacionalna-galereya-pereymenuvali-rosiyskih-tancivnic-edgara-dega-2028415.html>

термін “російське мистецтво” став простим парасольковим терміном, який був корисним, але зараз дуже важливо все виправити. Як українка, у минулому я стикалася з часами, коли мене називали росіянкою або коли українську спадщину описували як російську». В цій же статті цитують і ще одну українку, Олесю Хромейчук, директора Українського інституту в Лондоні, яка незадовго до того у матеріалі для журналу «Der Spiegel» написала: «Кожна поїздка до галереї чи музею в Лондоні з виставками про мистецтво чи кіно з СРСР виявляє навмисне чи просто ліниве неправильне тлумачення регіону як єдиної нескінченної Росії; такою, якою хотів би її бачити нинішній президент Російської Федерації»⁸³. Жодних статистичних відомостей чи соціологічних даних про те, скільки людей, перебуваючи за межами колишнього СРСР чи сучасної Російської Федерації, приймали і понині приймають наднаціональну означуваність, погоджуючись з тим, що вони «руські», попри відмінну етнічну ідентичність, немає. Як немає даних і про те, скільки ще творів українського (і не лише українського) мистецтва в різних колекціях стали жертвами «лінивих» інтерпретацій. Проте автори статті у «The Guardian» впевнені, що картина Дега – лише перший крок, що спонукав «інші культурні інституції переглянути “ліниві” інтерпретації або неправильне позначення українського мистецтва та спадщини», і попереду дуже багато роботи⁸⁴.

У цей же час в Україні громадян Російської Федерації та тих, хто, перебуваючи за її межами, ідентифікував себе як представників «російського народу», і надалі означали одним терміном – «росіяни». Саме «росіян» прийнято було вважати найбільшою національною меншиною в Україні. Проте значна частина цієї групи, яка тривалий час ідентифікувала себе через термін «росіяни», з дивовижною легкістю відмовилася від цієї ідентифікації після початку повномасштабного вторгнення (детальніше

---

⁸³ National Gallery renames Degas' Russian Dancers as Ukrainian Dancers. The Guardian. 3 Apr 2022. URL: <https://amp.theguardian.com/artanddesign/-/2022/apr/03/national-gallery-renames-degas-russian-dancers-as-ukrainian-dancers>

⁸⁴ National Gallery renames Degas' Russian Dancers as Ukrainian Dancers. The Guardian. 3 Apr 2022. URL: <https://amp.theguardian.com/artanddesign/-/2022/apr/03/national-gallery-renames-degas-russian-dancers-as-ukrainian-dancers>

про це можна довідатися з розділу Володимира Кулика). На жаль, немає жодних даних про те значення, що його люди, які ідентифікували себе «росіянами», вкладали в цю самоназву. Так само і уявлення про те, якою була частка серед людей, що репрезентували себе «російськими людьми», тих, хто обирав це означення, керуючись приблизно тією самою мотивацією, що й ті, хто позначав себе «радянськими людьми», а хто був переконаним саме у російському власному етнічному походженні.

Пам'яттєва політика в Україні понині перебуває в полоні тих самих «лінивих» інтерпретацій, що й етнополітика. Зосередивши основну увагу на творенні загальнонаціональної української пам'яті й ідентичності та намагаючись обстоювати (з різним ступенем успішності в різні періоди) власну історичну спадщину, українці не лише на рівні суспільних уявлень, але й наукових студій та державних практик не припиняли ідентифікувати як «російське» практично все, що походило з-за східного кордону.

Під впливом двох суперечливих тенденцій: дистанціювання від спадщини радянського та імперського періоду і традиції ідентифікувати все, що бодай якось пов'язане з теренами за східним кордоном як «російське», у пам'яттєвій політиці на державному рівні поступово сформувалася тенденція уникання етнічного (етнонаціонального) ідентифікування знакових історичних постатей. Якщо до кінця 1990-х років Україна підтримувала радянський канон пам'яті практично в повному обсязі, включно з відзначенням на державному рівні 200-річного ювілею Александра Пушкіна у 1999 році⁸⁵, то з початку 2000-х ситуація поступово починає змінюватися. Упродовж усіх 2000-х років зберігається тенденція до вживання формули «український і російський» (письменник, художник і так далі) щодо чи не всіх тих діячів, на культурний спадок яких претендувала Російська Федерація. До прикладу, в переліку діячів, чій ювілеї на державному рівні планувалося відзначити в 2008 році, цю формулу вжито 4 рази. «Українськими

---

⁸⁵ Постанова Кабінету Міністрів України від 31 березня 1999 р. № 478 «Про відзначення 200-річчя від дня народження О. С. Пушкіна». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/478-99-%D0%BF#Text>

і російськими» діячами було оголошено: Стефана Яворського, Василя Капніста, Казимира Малевича і Марка Вовчка. Ці четверо вирізняються також тим, що є єдиними представниками, щодо яких ужито формулу «український і...», тобто в переліку ювілярів цього року немає діячів, які б пов'язували Україну з будь-якою іншою етнічною/національною групою, окрім «росіян». Не знайшлося місця навіть для згадки про польське коріння Казимира Малевича.

Ідентифікація діячів як «російських» також слугувала певною перепорою для включення їх до українського пантеону. Так, незмінний мешканець Феодосії вірменин Іван Айвазовський тривалий час вважався російським художником тільки на тій підставі, що був підданцем Російської імперії, жив та працював в загарбаному нею Криму. В українському пантеоні ім'я Айвазовського, успадковане з радянського канону, начебто і закріплене ще на початку 2000-х (створена на основі картин художника галерея у Феодосії названа його ім'ям і має статус національної з 2001 року), проте ювілей Айвазовського на державному рівні в Україні вперше було відзначено лише у 2012 році⁸⁶. У 2017, як і в 2022 році відзначення його ювілеїв на державному рівні не було передбачено. В 2018 році з переліку ювілярів зникає ім'я Стефана Яворського (остаточно, принаймні станом на зараз) та Марка Вовчка (яка повертається до переліку на 2023 рік), а Василя Капніста та Казимира Малевича згадано вже без вказівки на етнонаціональну чи громадянську належність. Таким чином, український пантеон не лише штучно збіднюється, але й далі функціонує у межах імперського вектора, де пов'язуючи Україну передусім з метрополією, а не з цілим світом і різними етнонаціональними спільнотами в ньому. Вилучення вказівок на етнонаціональну належність діячів, чиї ювілеї пропонується відзначати на державному рівні, ймовірно, дещо спрощує роботу упорядників переліків дат та ювілеїв, проте усе ще підтримує уявлення про певну ізольованість української культури і життя загалом від світу

---

⁸⁶ Постанова Верховної Ради України «Про відзначення 195-річчя від дня народження Івана Айвазовського». Відомості Верховної Ради (ВВР). 2013. № 15. Ст. 135. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4798-17#Text>

і жодним чином не протидіє сформованому раніше уявленню про тісні (та з єдиним можливим вектором) стосунки між українською та «російською» культурою, наукою і так далі.

У переліку пам'ятних дат на 2022–2023 роки, відзначення яких на державному рівні було затверджено постановою Верховної Ради, всі діячі подані без зазначення етнічної чи громадянської належності. Тим часом дискусії про те, чиїм художником був Іван Айвазовський і чиїм письменником був Микола Гоголь, тривають⁸⁷, проте така позиція уникання не лише не унеможливує ці дискусії, а має ще й зворотний бік: у суспільних уявленнях діячі, бодай якимось причетні до України, навіть якщо ця причетність була пов'язана виключно з виконанням функцій у структурах імперської (радянської) адміністрації, вважаються українськими діячами. Так, у щорічному рейтингу «найвидатніших українців усіх часів» від Соціологічної групи «Рейтинг» знову (як і в кількох попередніх аналогічних опитуваннях) бачимо ім'я Леоніда Брежнєва, який був пов'язаний з Україною, окрім місця народження, лише як представник радянської номенклатури, причетний до зросійщення України⁸⁸. Водночас, плутанина між підданством (громадянством) і етнічністю дозволяє і понині в Україні вважати Казимира Малевича не українцем польського походження, а Івана Айвазовського не українським та вірменським живописцем, а «українськими і російськими» художниками.

Можливо, настав час і в українській державній політиці відмовитися від «лінивих інтерпретацій», відокремивши на термінологічному рівні позначення громадянства/підданства та етнічної належності. Відмова від «лінивого» парасолькового терміна в Україні, ймовірно, може призвести до збільшення (можливо навіть значного) різноманіття етнонаціональних ідентифікацій громадян/підданців імперії, допоможе вписати українські історичні уявлення в світовий контекст, добачити різноманіття народів і етносів, що з ними

---

⁸⁷ Чужий чи свій? 5 аргументів за «українського» Гоголя. Espresso.tv. 21 червня 2022. URL: <https://espresso.tv/chuzhiy-chi-sviy-5-argumentiv-za-ukrainskogo-gogolya>

⁸⁸ Народний топ: найвидатніші українці усіх часів (8–9 жовтня 2022). Соціологічна група «Рейтинг». 14.10.2022. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/-narodnyy_top_vydayuschiesya_ukraincy_vseh_vremen_8-9_oktyabrya_2022.html

протягом довгих століть українці мали контакти, взаємодіяли, співіснували, обмінювалися і так далі, та, можливо, надасть новий вектор багаторічним суперечкам про належність низки діячів до української чи московської культурної традиції.

ВИСНОВКИ

Навіть через понад 30 років після здобуття Україною незалежності і попри переоцінку суспільством свого ставлення до основних концептів успадкованого від радянських часів гранд-наративу історії сучасна українська пам'яттєва політика, принаймні почасти, усе ще перебуває в межах фрейму, сформованого за радянських часів. Це дозволяє Російській Федерації і надалі здійснювати ефективний контроль над полюсами, в межах яких відбувається дискусія довкола минулого України. Попри зміну полярності в ставленні до УПА та ряді інших оцінок вони переважно лишаються в межах тієї рамки, що її було сформовано за радянських часів та підтримано сучасною реінкарнацією Російської імперії. Це, серед іншого, дозволяє Москві і надалі уникати перегляду оцінок ролі СРСР у Другій світовій війні, на власний смак потрактовувати внесок «росіян» у світову культурну спадщину, сприяє подальшому геноциду поневолених нею народів, роблячи їх «невидимими» світовому загалу.

На наш погляд, подолання наслідків радянської спадщини для української пам'яттєвої політики, звільненню її від згубних російських імперських впливів сприятиме реалізація таких заходів:

1. Остаточо відмовитися від радянської триумфальної концепції пам'яті про Другу світову війну. Скасувати державні урочистості в першій декаді травня, пов'язані з пам'яттю про Другу світову війну, і нормативно-правові акти, що їх регламентують. Кому, як не українцям, знати, що ані 8 травня, ані 9 травня 1945 року бойові дії в Європі не припинилися, вони тривали на теренах України щонайменше ще кілька років після травня 1945 року. Встановити День пам'яті жертв Другої світової війни 15 березня, приурочивши його до дня Бою на Красному полі – першого масового збройного спротиву державам Осі в Європі.

2. Відмовитися від традиції змішування етнічної/етнонаціональної належності і громадянства/підданства країни-агресора, припинивши таким чином надавати Російській Федерації можливості послуговуватися парасольковим означенням «росіяни», яке, залежно від потреби, потрактовується її представниками у довільному, вужчому чи ширшому, значенні. Позбутися термінологічної плутанини, вживаючи слово «росіяни» лише на позначення громадянства/підданства багатонаціональної імперії і її сучасної реінкарнації, тоді як на позначення етнічної належності запровадити одну з історичних назв «великороси» або «московити». Це, серед іншого, дозволить оприятити взаємозв'язки України з іншими народами в різний час поневоленими Москвою. Підтримка у внутрішній політиці тенденції, сформованої ще в часи Російської імперії, коли унормовувалася репрезентація всього, бодай якось пов'язаного з імперією, як «російського», виглядає щонайменше подвійними стандартами і не личить країні, що бореться на міжнародній арені, в тому числі в правовому полі (а не лише на рівні мововжитку), за те, щоб це парасолькове означення не вживалося щодо її культурної спадщини.

ПІСЛЯМОВА

Пропоноване дослідження ґрунтується на врахуванні правових регуляторів вітчизняної етнонаціональної політики (норм Конституції України, українських законів і нормативно-правових документів, ратифікованих Верховною Радою України міжнародних договорів, конвенцій та ін.), використанні широкої джерельної та історіографічної бази, зокрема, концептуальних положень праць зарубіжних і вітчизняних дослідників етнополітичної проблематики, творчому осмисленні ідей і гіпотез, розроблених науковцями Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України та інших академічних установ, вузівських наукових центрів.

Результати дослідження та їх новизна

1. Досліджено стан вивчення вітчизняними науковцями теоретичних аспектів взаємодії етнонаціональної та політичних сфер людського буття, розвиток міжетнічних стосунків у сучасній Україні, змісту етнополітичних практик; виявлено та обґрунтовано наявні дослідницькі лакуни наукового дискурсу етнополітики в сучасній Україні.

2. На основі аналізу низки аспектів етнополітики європейських країн у ХХІ столітті (культурного протекціонізму, мультикультуралізму, сек'юритизації релігії, захисту прав національних меншин) виявлено та обґрунтовано основні тенденції та особливості національних політик в умовах глобальних змін.

3. Доведено, що під впливами міграційних криз, терористичних акцій, з одного боку, та зростання популізму і націоналізмів, з другого, західноєвропейським країнам довелося вдатися до надзвичайних правових і поліцейських інструментів та сек'юритизаційних заходів в етнополітичній сфері.

4. Обґрунтовано, що попри численні проблеми європейських етнополітичних практик аналізований період позначений розширенням прав і можливостей національних меншин та корінних народів. Хвилі розширення Європейського Союзу, в ході яких

країни-кандидати брали на себе зобов'язання щодо імплементації стандартів ЄС у різних сферах, сприяли демократизації етнополітик її нових членів.

5. Аналіз здійснення політики мультикультуралізму західними демократіями не підтверджує ані їхньої відмови від цієї політики, ані тверджень про її абсолютну неефективність. Сприйняття відкату від цієї політики зумовлене розчаруванням у імплементації третьої, за Вілом Клімічкою, моделі мультикультуралізму – спрямованої на акомодацию мігрантських спільнот, передовсім – визнавців ісламу. Однак відносно притомної і реалістичної альтернативи мультикультуралізму для цих спільнот наразі не сконструйовано.

6. Повномасштабне російське вторгнення в Україну спричинилося до феномену «гуртування навколо прапора» Європейського Союзу: до зміцнення громадянської ідентичності у європейських демократіях, більш позитивного ставлення громадян до ЄС, меншого євроскептицизму, різкого збільшення питомої ваги тих, хто вважає, що справи у Європейському Союзі йдуть у правильному напрямі, найвищого схвалення приєднання своєї країни до ЄС і найнижчого рівня негативного ставлення до нього за весь час досліджень.

7. Досліджено динаміку етнічних, національних та суспільних ідентичностей в Україні після Революції Гідності та, зокрема, після президентських і парламентських виборів 2019 року і відповідних ідеологічних змін в офіційних дискурсах. Виявлено амбівалентний характер української національної ідентичності і з'ясовано об'єктивні та суб'єктивні чинники, що його все ще зумовлюють і підтримують: насамперед – структурну (соціальну) нерівність між домінантною та підлеглими мовно-культурними групами, успадковану від колоніального минулого.

8. Проаналізовано специфіку творення «націоналістичного» іміджу Західного регіону України в радянському та пострадянському (українському й зарубіжному) дискурсі, особливості цього іміджу та перевірено, наскільки він співвідноситься з реальними політичними настановами й ціннісними орієнтаціями жителів регіону, оприями в соціологічних опитуваннях. Емпірично

доведено, що за більшістю показників жителі цього регіону не виявляють більшої «націоналістичності» від своїх західних зарубіжних сусідів, як і від жителів інших українських регіонів, а за рівнем толерантності істотно перевершують жителів Росії.

9. Вивчено феномен т. зв. «філософської географії» як способу дискурсивного достосування реальної географії до апріорі заданих ідеологічних концепцій. Показано вплив цього дискурсивного засобу на творення напіворієнтального образу «відсталой» Східної Європи та «легітимно-російської» Євразії і з'ясовано негативні політичні наслідки такого дискурсивного іншування.

10. Досліджено висвітлення українських етнополітичних процесів зарубіжними науковцями (США, Великобританії, Польщі, Франції, Німеччини, Італії). Виявлено основні дискурсивні особливості висвітлення цих процесів, зокрема, у контексті неоголошеної українсько-російської війни – тенденційне рамкування, зловживання евфемізмами та номіналізацією. Вказано бажані напрями активнішого впливу українських науковців, журналістів та дипломатів на ці дискурси – насамперед через їхню деконструкцію та встановлення адекватніших дискурсивних рамок.

11. На основі аналізу особливостей суспільно-політичної мобілізації населення («гуртування довкола прапора»), як відповіді на російську агресію, обґрунтовано можливість і необхідність використання накопиченого таким чином соціального капіталу на здійснення комплексних суспільно-політичних реформ.

12. Проведений аналіз продемонстрував неадекватність поширеного уявлення про Україну як багатоетнічну країну з чіткими межами між етнічними групами. Доведено, зокрема, що саме пострадянська відмова, а особливо ж з часу російської агресії (2014 рік) та її широкомасштабної фази (лютий 2022 рік), від інституційних і дискурсивних механізмів відтворення етнічних відмінностей між особами українського й російського походження, зокрема, сприяли радикальному розмиванню межі між ними. Натомість українська ідентичність стала досить помітною та визначальною, але тепер її сприймають не як характеристику однієї з етнічних груп, а як всеохопну національну ідентичність усього

населення (яке зазвичай називає себе «українцями»), хоча вона й наповнена виразно українським етнокультурним змістом.

13. Аргументовано, що ці радикальні зміни в способах і значеннях ідентифікації за буцімто етнічними категоріями змінили сам характер української багатоетнічності. Можна сказати, що Україна перестала бути багатоетнічною країною, «складеною» з чітко окреслених етнічних груп, і стала натомість національною державою західного зразка, в якій лише невелика частина громадян твердо ідентифікує себе з певною етнічною категорією та надає цій ідентифікації важливого значення. Для більшості членів багатьох інших нетитульних категорій належність до тих категорій стала чимось подібною до американської «символічної етнічності», тоді як для громадян українського походження етнічна ідентичність нерозривно поєдналася з національною.

14. Досліджено основні тенденції міграційних процесів у сучасному глобальному світі, досвід політик європейських країн, обґрунтовано можливості його застосування у вітчизняних політичних практиках.

15. Актуалізовано проблему взаємозв'язку та взаємовпливу етнополітики і міграційної політики в умовах російсько-української війни та подальшої відбудови. Вирішення питань повернення українських біженців, у тому числі і з-поміж національних меншин, поповнення власного трудового та інтелектуального потенціалу за рахунок імміграції, як це вже упродовж десятиліть відбувається в розвинутих державах, прогнозовано ускладнить, урізноманітнить етнічну структуру населення і потребуватиме напрацювання спільних програм етнополітики та міграційної політики держави.

16. Проаналізовано сутнісний зміст та особливості державної політики у релігійній сфері, виявлено активні впливи на вітчизняний релігійний комплекс з боку правлячого режиму Російської Федерації та Московської патріархії. Тривале у часі пропагування ідей «русского міра», доктрини «Святої Русі» значно посилювало конфліктний потенціал релігійного простору України, а з часу російської агресії трансформувалося в ідеологічне обґрунтування російської воєнної експансії.

17. Доведено, що надзвичайні заходи Української держави, реалізовані у релігійній сфері, були викликані потребами національної безпеки, забезпечення державного суверенітету і незалежності країни. З'ясовано характер впливу політики сек'юритизації на стан дотримання релігійних прав і свобод в Україні, їх відповідності міжнародним стандартам.

18. Досліджено процес формування та реалізації української політики пам'яті в умовах інформаційної війни та повномасштабної воєнної агресії Російської Федерації щодо України. Виявлено та обґрунтовано особливості вітчизняної політики щодо розвінчування основних міфологем, на яких побудована російська антиукраїнська пропаганда – перемога над нацизмом і привласнення ролі «головного переможця» з одночасним покладанням на Україну відповідальності за співпрацю з нацистським режимом; оприявнений у найрізноманітніших контекстах загальновідомий міф про «один народ».

Рекомендації суб'єктам етнонаціональної політики

1. Досвід європейських країн у здійсненні своїх етнополітик є без перебільшення обов'язковим для вивчення Україною. Культурний захист більшості, проблеми захисту національних меншин, сек'юритизації релігії, мультикультуралізму, які становлять ядро етнополітики країн-членів Європейського Союзу, – ці та інші питання доводиться розв'язувати й Україні. Ключовим тут буде винайдення оптимального балансу між культурним захистом домінуючого етносу і забезпеченням гідного розвитку національних меншин, між життєвою необхідністю у консолідації суспільства воюючої країни і захистом прав його окремих етнокультурних й етноконфесійних складових, зобов'язанням гарантій свободи совісті для кожного громадянина і убезпечення від використання релігії на шкоду громадянським свободам і державному суверенітету.

2. Українське суспільство під час війни продемонструвало надзвичайно високий рівень соціального капіталу, який важливо тепер у жодному разі не змарнувати, а навпаки, максимально примножити й ефективно використати. Для збереження і зміцнення новонабутої громадянської ідентичності (поряд з етнокультурною) надзвичайно важливо:

- комплексно й послідовно завершити процес деколонізації України, який почасті відбувався і в попередні роки, зокрема, в рамках «декомунізації», проте не мав системного цілісного характеру;

- у якомога стислі терміни завершити інституційну реформу, зокрема, кардинально перезавантажити безнадійно скомпрометовану судову систему та забезпечити ефективне функціонування антикорупційних органів. Максимальне залучення авторитетних міжнародних експертів до кваліфікаційних комісій не лише сприятиме прозорості й добросовісності добору кандидатів, а й зміцнюватиме авторитет новостворених органів в очах населення;

- в умовах війни і супутньої громадянської мобілізації суспільство готове сприйняти й ті реформи, які (надто) тривалий час відкладалися через їхню очевидну непопулярність.

3. Подальшої оптимізації потребують стратегії вітчизняної етнополітики у напрямі категоричної відмови від інституційних і дискурсивних механізмів відтворення чи/та артикуляції етнічних відмінностей та застосування експансивних практик, спрямованих на весь суспільний загал чи принаймні на певну його регіональну частину. Безумовним пріоритетом такої політики має стати суспільна й етнонаціональна консолідація на засадах забезпечення громадянських прав і свобод представників етнічних, мовних, релігійних спільнот, сприяння поширенню простору соціальної взаємодії національно-громадянського і етнічного в українському соціумі.

4. Докорінного переосмислення потребує Стратегія державної міграційної політики, оскільки ухвалений 2017 року документ не враховує реалій широкомасштабної війни та її наслідків. Її пріоритети мають бути тісно зкорельовані з програмами етнополітики та іншими секторальними політиками і зорієнтовані на розв'язання соціальних і безпекових проблем, пов'язаних з низькою міграційною привабливістю України та її неконкурентноздатністю за кваліфіковані трудові ресурси на міжнародному ринку праці. Тож завдання залучення кваліфікованих працівників з-за кордону, розширення можливостей виходу на український ринок праці іноземних студентів, які здобули освіту в Україні і є найбільш

підготовленою та інтегрованою частиною іноземців, як і заохочення до співпраці спеціалістів з-поміж зарубіжних українців потребують водночас і розробки адресних програм з інтеграції прибулих, урахування їхніх етнокультурних потреб, розвитку міжкультурного діалогу та взаємодії.

5. Виклики і загрози, які постали перед Українською державою з початком російсько-української війни, безпосередньо пов'язані з активним використанням Росією релігійного чинника з метою суспільної дестабілізації та ескалації напруги і конфліктності у вітчизняному релігійному просторі. Посилення державного контролю за релігійною сферою, запровадження відповідних обмежень та надзвичайних заходів з міркувань національної безпеки та блокування дій агентів російського впливу були підтримані українським суспільством. Водночас, варто пам'ятати, що Україна у часи незалежності завжди відзначалася досить пристойними позиціями у міжнародних моніторингах свободи совісті і віросповідань. З погляду на це, надзвичайно важливим для органів влади є дотримання у сек'юритизаційних практиках оптимального балансу між безпечовими інтересами та забезпеченням громадянських прав і свобод. Адже сек'юритизація будь-якою ціною як процес вільний від цінностей, призводить до зростання соціальної, міжетнічної, міжконфесійної напруги. Така сек'юритизація обмежує підтримку держави не лише з боку об'єкта сек'юритизації, але й з боку більш широкого суспільного загалу, ставлячи під сумнів її легітимність.

6. Системної концептуалізації потребують правові регулятори етнонаціональних відносин, як і політики держави у цій сфері.

Наукова громадськість упродовж тривалого часу пропонує проекти відповідного акта в різних редакціях його назви («Концепція державної етнонаціональної політики», «Основи державної етнонаціональної політики», «Стратегія державної етнонаціональної політики»). Прийняття такого базового документа, який би окреслював мету, принципи і довгострокові завдання державної етнонаціональної політики та механізми її реалізації з урахуванням наслідків російсько-української війни, реальних та потенційних загроз національній безпеці, є доволі актуальним і невідкладним.

7. Підкреслюючи важливість такої державної інституції, як Державна служба України з етнополітики та свободи совісті (створена відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 12 червня 2019 року №503), варто наголосити, що досить тривалий час її діяльність не відзначалася належною системністю та ефективністю, оперативним реагуванням на виклики і загрози, які постали перед сферою етнонаціональних відносин у часи російської воєнної агресії. Кардинально змінити ситуацію покликані рішення Ради національної безпеки і оборони України від 1 грудня 2022 року, відповідні постанови Уряду України, зорієнтовані на реформування цієї державної інституції, розширення її функцій та повноважень, поліпшення керівного складу.

Задля більш повного залучення громадськості до обговорення питань етнополітики та свободи совісті, забезпечення інформаційної взаємодії всіх суб'єктів міжнаціональних та міжконфесійних відносин в Україні Державній службі України з етнополітики та свободи совісті варто було б оптимізувати склад утворених при ній громадських і експертних рад, налагодити системні дискусії й обговорення, надавати фахові консультації з етнополітичної проблематики депутатам представницьких органів, відповідальним працівникам органів державної влади та місцевого самоврядування.

Актуалізації суспільнотворчого потенціалу суб'єктів етнонаціональної політики, зокрема, громадських утворень національних меншин, релігійних організацій, перетворення їх на прямих учасників активної соціальної дії значно сприяла б розробка та реалізація поточних і перспективних регіональних програм державної етнополітики, які враховували б місцеві особливості її пріоритетних завдань та ресурсного потенціалу їх вирішення.

Важливим ресурсом ефективної вітчизняної етнонаціональної політики мав би стати постійний політологічний, правознавчий і соціологічний моніторинг процесів етнонаціональної сфери, подальше комплексне науково-експертне осмислення їх змісту й динаміки змін, прогнозування потенційних загроз та механізмів їхньому запобіганню.

Наукове видання

**ЕТНОПОЛІТИКА В УКРАЇНІ
В УМОВАХ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНИХ ЗМІН: РЕАЛЬНИЙ СТАН,
ВИКЛИКИ, ПЕРСПЕКТИВИ**

Монографія

Підписано до друку 17.02.2023 р. Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 24,65. Обл.-вид. арк. 18,21
Тираж 120 прим. Зам. № 2122

Видавець Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України
01011, м. Київ, Генерала Алмазова, 8
Тел. (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (067) 4412124
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.